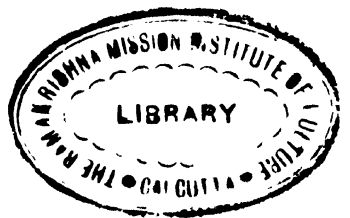

29949

। श्री श्री स्वयंभुवराजकाचार्यगोडकासीति, वकी कप्रयितनामगुरुवरणारविन्देभ्योनमो नमः ।

। श्रीमन्महावीरकृतवेददीपनामभाष्यसहिता उदात्तादिखुरचिह्नसमन्विता ॥

श्रीमन्महावीरकृतवेददीपनामभाष्यसहिता (वाजसनेयिसंहिता माध्वप्रदिनौशाखा) ॥

RMTC LIBRARY
Acc. No. 2341142
Class No. VED
Date 25.6.64
St. Card
Class. 234
Cat. 234
Blk Card A-E
Checked 234

काश्मीरतवेदादिश्रीसत्यव्रतसामश्रमिणा सख्ये। क्य संगीथ्य च प्रकाशयते ॥

कलिकताराजधानां सख्ययम् १०८९ शकाब्दीश्रावणे लौक्यकं श्रीसकाचरः मुद्रयितुमारज्या ४
शक. १७११

श्रीगणेशाय नमः । प्रथम्य लक्ष्मीं तृहर्षिं गणेशं भायं शिलोक्तीवटमाधवीयम् । यजुर्मन्त्रानां विलिखामि चार्धं परोपकाराय
 निजेषुखाय ॥ १ ॥ दूरदास्यां निर्धूय कृपां कृत्वा समीपपरि । विलोक्तीवेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्ज्ञीतोमैः ॥ २ ॥ तत्रादौ ब्रह्मपरस्परया
 प्राप्तं वेदं वेदव्यासोमन्मतीन्वशुश्रुत्विविष्य तत्कृपया चतुर्धाः । व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरोविदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिमुसन्तुभ्यः
 क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परस्परया सहस्रशाखोः वेदीजातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः
 स्वशिष्येभ्योः यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवास्केनापि हेतुना क्रुधो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रतुगवाच मदधीतं त्यजेति । स योगसाम-
 र्थात्पूर्तां विद्यां विधायोहवाम । वान्तानि यजुंषि ऋक्कीर्तति गुरुक्षा भन्ते वैशम्पायनशिष्यास्त्रिन्तरयो भूत्वा यजुंष्यभक्षयन् । तानि
 यजुंषि बुद्धिमालिन्यात्कृष्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमारारुध्यानि शुक्लानि यजुंषि प्राप्तवान् । तानि च जा-
 नालगौघेयकाखमध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः पाठितवान् । तथा च श्रुतिः 'आदित्यानीमानि शुक्लानि यजुंषि वाजसनेयेन
 याज्ञवल्क्येनाख्यायन्तइति । अर्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि इत्युक्तिः । वाजस्यास्य सनिर्दानं यस्य स वाजसने-
 स्तदपत्यं वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्तइत्यर्थः । तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लेख्यो यजुर्वेदशाखाविशेषो
 मध्यन्दिनः । यद्यपि याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापीश्वरकृपया मध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते । तं मध्यन्दिनं

१—चतुर्षुलक्ष्मांसि संशयः । गद्य-पद्य-गीतोति त्रिविधरचनापरिचयात् विधेय विभक्तुं शक्यते चतस्र इतीत्याख्यायते । अथर्ववेदसु पाश्चरशाखंशा तेभ्यः तस्यु रकादेव समन्विनी
 दिलेके । २—सहस्रशब्द इष्ट बहुपञ्चायः वि० ३, १ । ३—याज्ञवल्क्यः १ अरकः २ पाश्चरकः ३ कठः ४ माचकः ५ कापिलकः ६ पाठकः ७ उपमनुः ८ चारावः ९
 वारायणः १० बार्तिल्लवेयः ११ हेतावतरः १२ कैचायणः १३ इति ऋग्वेदशास्त्रिण्येभ्यः प्रथमिभ्य इति यावत् । ४—अन्ते प्रधानातिरिक्ताः ऋषिः ११ चापसम्बः २ वीधायनः ३
 सत्याषाठः ४ द्विरखलेशः ५ ऋषियः ६—इति षट् । अत्रापि चापसम्बानीनां लोखिकेति प्रसिद्धिः । ५—जायालः १ गीधियः २ काण्डः ३ मध्यन्दिनः ४ शशीयः ५
 तापनीयः ६ कापाकः ७ पौखुवल्क्यः ८ चावटिकः ९ पासावटिकः १० पारासवः ११ वैश्वः १२ वैश्वः १३ ऋषियः १४ गावः १५—इति पञ्चलक्ष्मिभ्य इति यावत् ।
 ६—उच्छदार० माध्य० ५, ५, २३ ।

वेदं वेदोऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपरम्परया ब्रह्मसामान्यं अपि माध्यन्दिना उच्यन्ते । अतएव 'स्वाध्यायोऽ्येतव्यः'—इति' स्वशाखाध्ययनं
 विहितम् । तस्माध्ययनं प्रतिमन्त्रस्य विद्वद्देवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम् । अन्यथा दोषत्रयणात् 'एताव्यविदित्वा योऽधीते
 भवति' इति श्रुती यजते अज्ञाने तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तराद्य गतं वा पद्यते स्थाणुर्वच्छेति प्रमीयते वा पापीयान्
 भवति' इति कात्यायनोक्तेः । अथादिज्ञाने फलत्रयवणाच्च । 'अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यत्रयदशयोऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरभवति
 कपित्वा इत्वेष्टा तत्फलैश्च युज्यते'—इत्युक्ते च । तस्मादिदमन्वाणासृथादिज्ञानमर्थज्ञानञ्चानामावश्यकं कृन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां षडुत्तरशराच्च-
 मन्त्रेषु कानिचित् यजुषि काश्चनकृचः । तत्र कृचवत्तत्परपादावसानानामावश्यकं कृन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां षडुत्तरशराच्च-
 रावसानानामिकाञ्चरान्तोक्तं पिङ्गलोक्तं द्वैलोक्येकमित्युक्तं कृन्दो बोद्धव्यम् । तदधिकानां 'होतायच्चहनस्यतिमभिहीत्यादीनां' नास्ति
 कृन्दः कल्पना° ।
 पत्या वा । द्वि-
 कृत्क यजुषी पिङ्गलोक्तं कृन्दो बोद्धव्यम् विस्तरभयोऽस्तीत्यति ।
 द्वौ तत्रचरो । तृतीयश्चतुरचरः । चतुर्थी विषकम्बलम् । पञ्चमी न-
 सुपदेशः क्तियते सा प्रकृतिः । यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यते इहान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा
 यन्मिहोत्रमिष्टिः सोमसृति । तत्र यद्यपि कृताधानस्यैव दर्शपूर्णमासयोरधिकारादन्याधानमन्त्रावङ्कमुचितास्तथाध्यानि-पवमनि

१-----श. ११, ५, ६, ७ । २-----'भवत्ययान्तरावबर्णे इति सु० पाठः । ३-----'भवत्क० १, १ । ४-----'श्रु० १, १ । ५-----'कृन्दः' इत्यधि-
 कृत्य 'भाष्ये-इत्यधिकारात्कृन्द' इत्येकम् । आसुरी पञ्चदश । प्राजापत्या दे । यजुषां षट् । सावां विः । कृचो किः । इत्यादि क० १, २-८ । ६-----'श. ११ क० ५६ ।
 ७-----'यजुषी इत्येकमित्यादीनाम् कृत्वे नास्ति चरितार्थवा, यजुःषु कृन्दोऽस्मान्पव । ८-----'प्राजापत्या' इति सु० पाठः । ९-----'१, २, ८ ।

एथोविधेयास्ताभ्रान्तप्राधानस्यैवासिद्धेः पवमानेष्टीनाञ्च दर्शयौर्णमासत्रिक्रतिल्लाकोऽपि दीबणोयप्रायणोयादिषु दर्शयौर्णमाससाधि-
 चत्वादादौ दर्शयौर्णमासमन्वाः गदितुं युक्ताः ते चेषेत्वेति हिपदस्त्राचरो मन्वः । तस्य देव्यनुष्टुप्कृत्यः शाखादेवता
 पलाशशाखाच्छेदने विनियोगः । शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम् । 'अभिमानिव्यपदेशास्त्विति
 व्यासिसूत्रेण' ~~दृक्कृत्वादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम् ।~~ तत्र प्रतिपदि दर्शयौर्ण चिकी-
 र्णमावास्यायां प्रातरग्निहोतं हुत्वा दर्शयौर्णार्थं 'ममग्निर्वर्चश्च' इति मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरुमत्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं
 कुर्यात् । दर्शयौर्णोत्तरीयं वीधि सन्ति अग्नेयोऽष्टाकपालेऽष्टु ~~दश~~ दशो निषय्यै रात्रावमा
 वास्यायां गावो दोग्धव्याः सहोहनार्थं प्रातर्ज्ञौ क्रिकदोहादूर्ध्वं ~~दश~~ दशो निषय्यै रात्रावमा
 तदर्शं पलाशशाखा ~~दश~~ दशो निषय्यै रात्रावमा
 युत्वा पलाशस्य ~~दश~~ दशो निषय्यै रात्रावमा
 अथ मन्वार्थः ~~दश~~ दशो निषय्यै रात्रावमा

सा इट् । युत्वा इट्क्याख्याता कर्मणि क्तिप् । तदाह यदाहेपेत्वेति^१ युतेः ॥ 'पण^२ः खिञ्चित्तन्नि शामिनीं वेधेत्वे
 ल्यञ्जेत्वेति वा खिनञ्चि इति वोभयोः साकाङ्गत्वात्कनमयाभीति वीत्तरइति^३ कात्यायनोक्तेः । खिनञ्चोति क्रियापदमध्या
 इतयम् । कात्यायनसुवस्यायमर्थः—पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता तच्छेदने इष्वलोञ्जेत्वेति ही मन्वी
 विकल्पितौ तयोः क्रियापदसाकाङ्गत्वाद्दर्शयौर्णोपाय खिनञ्चि इति पदमध्याहर्त्स्वमित्येकः पक्षः । इषेत्वेति च्छेदनार्थी मन्वः ।
^१—मत्तान्तरमेतत्, वस्तुतः युतिवर्णनादिकपयोऽलोचनया नङानामप्युपासनादिकमीवोपलभ्यते स्फुटम् । यथेवोक्तं भगवता शाल्केनापि—'श्याकारचिचलन'
 देवानामित्यादि दे० १, ६ । अतएव 'इवस्यन्तिख्यमिति (ऋ० १, ७, २, २०)' मन्त्रव्याख्यानावसरे चोक्तम्—'तत्रोपमायन युडवर्णां भवन्तीत्येवमादि ॥
^२—शा० ष० २, १, ५ । ३—शा० १, १, २ । ४—श० १, ७, १, ५, २, १० । ५—१, ७, १, २ । ६—३, २, १, २ ।

कर्त्तव्येति सन्नमार्थः । सन्नमनं ऋजूकरणं शाखालम्बः श्रुत्याद्यपनयनम् । इदं पञ्चान्तरमिदं चर्यः ॥ कर्त्तव्येति ॥ शाखेव
 देवता । हे शाखे 'त्वा' त्वां सन्नमयामि ऋजूकरामि । किमर्थम् ? 'कर्त्तव्येति सर्वाङ्गवल्पाद्यपश्चाद्दिने
 बलवति पानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा । प्राणवति प्रकर्षण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन दृष्टिगतीजलात्मको रसजर्ज-
 शब्देनोच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुमविर्म । योदृष्टादृश्यं सोजायते तस्मै तदाहेति श्रुतेः २ । एतन्बन्धव्यपठेनाङ्गयुरीथमाणमन्नं बल-

यजुर्वेदाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ इषेतोर्ज्ञेत्वावायवस्यदेवोवःसविताप्रार्पयतुश्रेष्ठतमाय

कर्मणश्चाप्याश्रमघ्नगाइन्द्रायभागमजात्रतीरनमीवाश्रयत्त्वाभात्रस्तेनईशतमाघशुषी

ध्रुवाश्चिस्त्रिन्गोपतौस्यातबह्वौर्यजमानस्यपशुन्पाहि ॥ १ ॥

करमाज्यचौरादिरसच्च यजमाने सम्पादयत्येव । 'इषेतोर्ज्ञेत्वावायवस्यदेवोर्ज्ञेत्वा' यजमाने दधातीति तित्तिरिचचनात् ॥ कात्या-
 यनः २ — 'माढभिर्वस्मान् संसृज्य वस्त्रं शाखयोपसृशति वायवस्येति' । वायुर्देवता । वा गतिगन्धनयोः । वान्ति गच्छन्ति वायवो-
 गन्तारः । हे वस्त्राः ययं वायवः स्य' माढभ्यः सकाशात् अन्यत्र गन्तारी भवत । माढभिः सह गमने सति सायं दीहो न लस्यतइत्यभिप्रायः ।

यद्वी वायुसाहस्यहक्वानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रचालनहीननादिभिरुपहताभूमिं शोषयित्वा पुनरिति । एवं वत्साभ्यनुलेपनहेतु
 भूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनरिति तस्माद्वायुसाहस्यम् । अथवा टृणां यथा खनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावात्
 रावरणोऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः । स च वायुः स्थावयवानिव पशून् पालयतीति पशूनां
 वायुरूपत्वं तथा पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायवस्थिति मन्त्रः प्रवर्त्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा 'वायवस्त्वे त्याह
 वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायव एवैतान् परिददातीति । यद्वा । ह्यणभचणायाहनि तत्र तत्वारख्ये चरित्वा
 सायं काले वायुवहेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रवर्त्तयितुं वायुरूपत्वमुच्यते । कात्यायनः । 'देवोवदति मातृणाम् एकां व्यक्तये-
 न्द्रश्चवति माहेन्द्रंवेति' । अस्यार्थः । पूर्वसुवाच्छाख्योपसृज्यतीति पदद्वयमनुवर्त्तते । वक्त्रानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकाङ्गा
 पृथक् कृत्य देवोवदति मन्त्रेण शाख्योपसृज्यते । तथा सति गोसम्बन्धि दधिरूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति । देवोवदति मन्त्रस्थेन्दो
 देवता । ष प्रेणवे । सुवति खलव्यापारे प्रेरयतीति सविता देवः द्योतमानः परमेश्वरः । हे गावो वो युषान् प्रार्पयतु प्रभृतद्वयोपितं
 वनं गमयतु । किमर्थम् ? अष्टतमाय कर्मणे । चतुर्विधं कर्म । अग्रयस्तं । अष्ट । अष्टतमञ्चेति । लोकविरहं बधवन्व-
 चोर्गादिकमग्रयस्तम् । लोकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रयस्तम् । स्यूत्युक्तं वापिकूपतडागादिकं अष्टम् । वेदीकं यज्ञकृत्यं अष्ट-
 तममिति तज्ज्ञचणम् । 'यज्ञो वै अष्टतमं कर्त्तव्यं' इति श्रुतेः । हे अज्ञाः गावः गोबधस्योपपातकरूपत्वाद्बन्धुमयोग्याश्रया सच्यते ।
 तथाविधा यूयमिन्द्राय भृगुम् इन्द्रमुद्दिश्य सस्मादधिष्ममाणं दधिरूपहेतुः क्षीरम् आप्यायस्व । अमुन्ताद्वयध्वम् । सर्वास्तपि गोषु
 प्रभृतक्षीरकुर्वत । सो प्यायि त्वहो । वो युषानपहतुं स्तोत्रौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थोभामभूतु ॥ अंसः ऋचेन तीव्रपापेन

१—'तिस्रस्य देवता इति वेदवक्ताः । अग्निः इति योऽस्मान् वायुर्वेन्दो वाक्तरिषस्यानः स्यूत्युक्त्वात्'—इति नि. दे. १, ५ ।

२—४०, २, ५, १०१ ३—१, १, ५ । ४—'हविरैन्द्ररूपम्'—इति सु० पाठः ।

भक्षणादिना ग्रंथो घातको व्याघ्रादिरपि मा ईशत हिंसको माभुत् । कौटुकीर्युक्तान् ? प्रजावतीः बहूपत्याः । अनभौधाः
 समीवा व्याधिः स नास्ति यासान्ताः अनभौवाः क्कामिदुष्टत्वादिस्वल्परोगरहिताः । अयथाः यस्मा रोगराजः प्रबलरोगरहिताः । किञ्च
 युक्तीपती गवां युक्तां पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शास्त्रतिकाः बन्नीर्षुविधाः स्यात भवत ॥ का० । — 'यजमानस्य पशुनित्यन्त्या-
 गारंस्याव्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूह्यतीति' । हे पत्न्याग्रशाखे त्वमुद्रतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यजमानस्य पशुनरस्ये
 सश्चरतचोरव्याघ्रादिभयात्पाहिरस्य शाखीया रचिता गावी निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्तीत्याशयः यद्यप्यचेतना शाखा तथापि
 तदभिमानिनी देवतासुद्दिश्यै वसुक्तम् यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शास्त्रयामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसन्निधिमिप्रेत्य विष्णुं सम्बोध्य षोडशो-
 पचारान् विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया । 'इवे' इवेरिच्छार्थस्य कर्मणि क्विप् । कित्वादुपधायायुणाभावः । तस्माच्चतुर्थे कवचनम् । इषयव्यगत
 इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चोदात्तः स्वरविधौ व्यञ्जनस्यावियमानत्वात् । चतुर्थे कवचनस्य प्रत्ययत्वादायुदात्तत्वे प्राप्ते अतु-
 दात्तौ सुप्तिताविति तदुपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि साविकाचस्रुतीयादिविभक्तिरित्युदात्तत्वम् । तस्मिन् सत्युदात्तं पदमेकवर्जमितीकारोऽ
 नुदात्तः ॥ यद्यप्येकशब्देन द्वयोश्चोदात्तयोरन्यतरो यः कोपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरोवहोयानिति व्यायेन विभक्तिगतलदात्तएव
 प्रबलः ॥ तथा सतनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं सम्बन्धम् । 'त्वा'युषिर्भर्जनार्थस्य युष्मसिभ्यां मदिर्गतिमदिक्प्रत्ययान्तस्य युष्मच्छब्दस्य
 द्वितीयायां त्वेतिरूपम् । तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि लदात्तः प्राप्तस्तथापि अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ सत्त्वां
 त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः ॥ 'कर्त्तुं कर्त्तुं बलप्राशनयोरस्मात् क्विप् । कर्त्तुं बलवन्तं प्राणवन्तं वा
 करोति इत्युक्तं प्रथमम् । 'कर्गित्यन्वनामोर्त्तुयति' इति सत इति यास्काः २ । स्वरइषेवत् । संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्य स्वरित

इति त्यागशब्दस्य स्वरितत्वं मन्त्रहयस्य संहितायाम् जर्ज्ज इत्यकारस्य स्वरितात्कंहितायामनुदात्तानामिति प्रचयाभिधायामिकशुलो
 ग्रासायां तदपवादकत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सुन्तरइत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति । अयिमस्य त्यागशब्दस्य स्वरितत्वम् । एवमुत्तरपदेषु
 संहितायां सराजहनीयाः ॥ 'वायवः' वातेर्गत्यर्थात् क्वापाजिमिस्रदिसाध्यश्वरुषणित्युष् । सति शिष्टप्रतयस्वरेणान्तोदा-
 न्तोवायुशब्दः । जसः सुष्वादानुदात्तत्वं जसि चेति गुणोऽवादेशे च स्थानेत्तरतमइति परिभाषया उदात्ताएव जाते वायवइति मध्योदात्तं
 पदम् । जसः स्वरितत्वं पूर्ववत् ॥ 'स्य' अस्तेति शपोलुकि असोरल्लोपइति अकारलोपः । तिङ्तिङ्इति निघातः ॥ 'देवः' पचा
 दिस्वादिच चितइत्यन्तोदात्तः ॥ 'वः' बहुवचनस्य वस्वसावित्यनुदात्तो वसादेशः ॥ 'सविता' घू प्रेरणे । खुलुडचाविति ङच् । इडागमः ।
 चित्वादान्तोदात्तः ॥ 'प्र' उपसर्गाद्याभिवर्ज्जमित्यादुदात्तः ॥ 'अर्पयतु' ऋगती । हेतुमति चेति णिच् । अतिङ्गिबलीरीक्युतोत्पादिना
 पुक् । युगन्तेति गुणः निघातश्च । 'अे षतमाय' प्रशस्यशब्दादतिभायने तमविष्टनावितोष्ठन् । प्रशस्यस्य अइति आदेशः । जित्तरादिर्निता
 मितगादुदात्तत्वम् । ततः पुनः तमप । पस्य पित्वादानुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ 'कर्मणे' करोतर्मानन् निस्त्वादादुदात्तः ॥
 'आ' उदात्तः ॥ 'प्यायध्वम्' ओ प्यायी ह्रस्वो । हेतुमति णिच् । तस्य ङ्दस्युभयशेतार्द्धधातुकत्वात् षोरनिटीति णिलोपः । निघातः ॥
 'अघ्नाः' 'अघ्ना' अहत्त्वव्या भवताघघ्नोति वेति यास्वः । अघे नञि षोपपदे हत्तेरघ्नादेशेति यगन्तोनिपातः । सखुद्धित्वादा-
 मन्वितस्य चैताष्टमिकी निघातः ॥ 'इन्द्राय' इदि परमैश्वर्यं इन्धो दीप्तौ वा । इन्दति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्रः । ऋञ्जे ङ्-
 द्यादिना रन्पतायन्तोनिपातः । निस्त्वादादुदात्तः स्वरितप्रचयो च ॥ 'भागं' भज भागसेनवयोः अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति
 षच् । जित्पादादुदात्ते प्राप्ते कर्षालतोषचोक्तउदात्तइत्यान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्यामिपूर्वइतमा स हैकादेश्यएकादेशउदात्तेनोदात्त
 इतुगदात्तएव ॥ 'प्रजावती' उषसर्गे च सञ्ज्ञायामिति जनैर्दप्रतायः ततष्टाप, तल हैकादेश्येषुदात्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्मात्तदस्याख्य-

सिन्निति मतुप् । मादुपधायामतोर्वीऽयवादिभ्यइति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् । मतुप्ङोपोरनुदात्तत्वात् प्रजाशब्दस्वरएव ।
 वाच्छन्दसीति पूर्वसवर्धदीर्घत्वम् ॥ 'अनमीवा'श्रम रोगी । अमिरेवइति इवप्रत्ययः । यहा । श्रेवायह्नाजिह्वायीवापा^{वृ}मीवा इत्यमैर्वन्
 प्रत्ययान्तोनिपातः । तस्य नञा बहुव्रीहौ समासस्य वेत्यन्तोदात्ते प्राप्ते तदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
 प्राप्ते तदपवादेन भवत्सभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् ॥ 'अयस्त्राः' तद्वत्स्वरः ॥ 'मा'निपातत्वादाद्युदात्तः ॥ 'स्तेन' स्तेन चौर्ये । स्तेनयति
 चोरयतीति स्तेनः । पचाद्यच् । चित्वादन्तोदात्तः ॥ 'ईशत' ईश ऐश्वर्ये । छन्दसि लुङ्ङित्इति लङ् । व्यत्ययोबहुलमिति
 बहुवचनम् । न माङ्गीगी इत्याङ्भावः । निघातश्च ॥ 'अवशंस' अघ्न पापकरणे । पचाद्यजन्तोऽघशब्देऽन्तोदात्तः । अघं शंसति इच्छती-
 त्त्वघशंसः । शसि इच्छायामच् । तस्य रुषे तुव्यर्थत्वादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ 'ध्रुवाः' ध्रुव स्वैर्ये । इगुपधञ्जाप्रौकिरःकइति कः ।
 प्रत्ययस्वरैणात्तोदात्ताभ्रुव्यशब्दः ॥ 'अस्मिन्' इषोदसुगिति एतेर्दसुकम् । अन्तोदात्तइदम् शब्दः । तस्मात् लः सिन् तस्य उङ्ङिदस्यदा-
 द्यपुन्मैद्युभ्यइत्तुदात्तत्वम् ॥ 'गोपतौ' गमिर्ङोरिति गोशब्दः प्रत्ययस्वरैषोदात्तः । गवां पतिरिति तस्य रुषे पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपद
 प्रकृतिस्वरत्वत्वात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तस्यस्वमिपां । यासुट् । सलोपोऽलोपश्च । तिङ्ङित्ङः ॥ 'बह्वोः' बहुशब्दात् वीतोऽगुण
 वचनदिति ङीष् । वाच्छन्दसीति जसः पूर्वसवर्णत्वम् । प्रत्ययस्वरैणात्तोदात्तः ॥ 'यजमानस्य'पुङ्ग्यजोः शानन्निति यजतेः शानन् ।
 नित्वादाद्युदात्तः ॥ 'पयून्' पश्यन्ति गन्धनेति पश्यवः । अर्द्धिर्दृशिकस्यमिपसिबाधासृजिपशितुक्युक्त्तुदीर्घकारश्चेति दृशेः कुप्रत्ययः
 पश्यादेशश्च । प्रत्ययस्वरैणात्तोदात्तः ॥ 'पाहि' पा रक्षणे । लोट् । तिङ्ङित्ङः । एवमये पदस्वरप्रक्रियोहनीया विसरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥
 कात्यायनः—'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां वसति कुशो विवृहतिः । वासयति दृष्ट्यादिद्वारा स्थापयति विवृहमिति वसुः यज्ञः ।
 'यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसीति' श्रुतेः । यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं चौरं लभ्यते । हे दर्भमय पवित्र 'वसोः' इन्द्रदेवतायाः निवास

हेतोः पयसः शोधकं 'पवित्र' स्वम् 'स्रसि' अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्यशाखायां बध्नीयात् । इति कुशो कुशत्रयं वा पवित्रं सुच्यते ॥
 कात्या० 'क्षीरसीति स्थाव्यादानमिति । यस्यां स्थाव्यां क्षीरं प्रचेतस्यं तद्गृह्णाथोऽयं मन्त्रः । हे स्थालि सृज्जनाभ्यां निष्यवा त्वं 'क्षीरसि'
 जलहेतुवृष्टिप्रददुरलीकरुपासि । यु सस्वत्यात्तद्रूपत्वसुपचर्यते । तथा 'पृथिव्यसि' पृथिव्याः सकाशादुष्टयतया सृदा निष्यन्नत्वात् वृष्टिवी
 रूपत्वम् ॥ का० 'मातरिखनइत्यधिययतीति' । गार्हपत्यादुदीचोङ्कारान्निष्ठं तेषूखाधिययति । हे उखे त्वं 'मातरिखनः' वायोः 'धर्मः'
 दीपकोऽन्तरिक्षलोकोसि । मातर्यन्तरिक्षे खसिति निश्वासचेष्टां करोतीति मातरिखा वायुः । धर्मः छ चरणदोसोः धर्मः दीपकः
 स्वस्थानेन* वायोदीपकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः । हे स्थालि तवोदरेऽयन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसञ्चारस्य सद्भावात् त्वमपि वायो

वसोः पवित्रमसिद्यौरसिपृथिव्यसिमातरिखनो धर्मोसि विश्वधा असि । परमेष्वात्मन् ।

इह स्वमाह्वार्यान्ते यज्ञपतिह्वर्यीर्षीत् ॥ २ ॥

धर्मरूपासि ॥ क्षीरसिपृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखायाउक्तम् । अत्र मातरिखनः धर्मोसित्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते ।
 तदेयां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विश्वधा असि' विश्वं दधातीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थसि । लोकत्रयरूपत्वात् । किञ्च
 'परमेष्वात्मन्' उक्तमेव बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे उखे त्वं 'इह स्व' इडा भय त्वद्विषस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम् अन्यथा
 भन्नायास्वव छिद्रेण क्षीरं गलेत् । इहि इहि इद्विविति धातुर्ययपि इद्व्यर्थं तथापि दाढेयं सति भङ्गाभावेन विरमवस्थानादाढेयं नाम
 कालवृद्धिरेव भवति । किञ्च । हे उखे "मा ह्वाः" कुटिला मा भव । ह्वा कौटिल्ये । यदुग्रा कुटिला भवेत् तदानीमवाङ्मुखायां वा स यां
 तस्त्वं क्षीरं गलेत् । अतः क्षीरधारणाय दाढेयमकौटिल्यं चार्थ्यं त । किञ्च "ते यज्ञपति" स्वकस्वस्वियजमानो मा ह्वाधीत्' कुटिलोसामन्

१-४, २, १८ ।

२-४, २, २० ।

३- 'निश्वासचेष्टा' इति सु० पाठः ।

४- 'सञ्चारस्थानप्रदानेन' इति सु० पाठः ।

लक्ष्मिषीरस्कान्देनानुष्ठानविघ्नएव यजमानस्य कौटिल्यम् । तच्च त्वहादेन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्राश्रयते ॥ २ ॥
 का० । 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्याङ्करोत्युद्वेति । अस्यामुखायां स्थापयनीयस्य पवित्रस्य प्रागयत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्ध-
 'वल्कलोदगयत्वं विकल्प्यते । हे शाखापवित्र 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्र' त्वम् 'अस्ति' । पवित्रेण अत्रघाते
 सति चोरिण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णीदीनां प्रतिबध्यमानत्वान्पवित्रस्य चौरशोधकत्वम् । किंभूतं पवित्रम् । शतधारम् ।
 शतसङ्घा धापु यस्मिन् । तथा 'सहस्रधार' सुक्तैः पवित्रच्छिद्रेः स्थाल्यां पतन्तीनां चौरधारणां शतसहस्रसङ्घाकानां सङ्घावा-

वसोःपवित्रमसिशतधारंवसोःपवित्रमसिसहस्रधारम् । देवस्त्वसवितापुनानुवसोःपवित्वेण.....

शतधारिणसुपूकामधुञ्जः ॥ ३ ॥

च्छोधकत्वमादत्तुं वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मयन्ते' ॥ का० 'देवस्त्वित्यासिच्यमाने जपतीति' ४ । पयोदेवता
 दोहनादुर्ध्वं स्थाल्यां भिच्यमान हे चौर 'सविता' प्रेरकोदेवः पूर्वोक्तरीत्या 'शतधारिण' वसोः पवित्रेण 'त्वा' त्वां 'पुनातु' शोधयतु ।
 सुपुंति पवित्रविशेषणं सुपु पुनातीति सुपुः तेन 'सुपु' 'नुडागमाभावार्थ' ५ ॥ का० कामधुञ्जति प्रश्रयति एकस्यां गवि दुग्धयां
 दोग्धारम्भव्यध्वर्युः पृच्छन् । हे दोग्धः वियमानानां गवां मध्ये त्वं 'काम् गाम्' 'अधुञ्जः' दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

१—४, २, २१ । २—'व्यावर्धिनः' इति सु० पाठः । ३—नि० दे० ४, ४२ । ४—४, २, २२ । ५—उडेल्यादि सु० पुष्पके न दृश्यते । ६—४, २, १४

ध्वर्युर्नृयात् । या गौस्त्वया दुग्धा मया च घृष्टा 'सा' 'विश्वायुः' शब्देनाभिधेया विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः । यजमानस्य सम्यग् 'आयुः' प्रयच्छतौत्वर्थः ॥ का० 'एवमितरे उत्तराध्यामितिर । यथा प्रथमा गौः घृष्टा एवमितरे द्वितीयदृतेये गावौ तदोहनादुर्ध्वं कामयुच इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा तूत्तरेऽसृमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोरग्निषं ब्रूयात् । या द्वितीया गौस्त्वया घृष्टा 'सा' 'विश्वधायाः' । दुग्धान् धारणपोषणयोः । विश्वान् सर्वान् देवान् दद्यात् चोरदध्यादि-हविर्दानेन पुण्याति इति विश्वधायाः । अस्रुन् प्रत्ययोणिच्च । णिवादातीयुक्चिण्कृतोरिति युक् । यद्वा घेट् पाने विश्वा-

साविश्वायुःसाविश्वकर्मासाविश्वधायाः । इन्द्रस्यत्वाभागोऽसोमेनातनचिमविष्णोर्हव्यर्त्तु ॥ ४ ॥

निन्द्रादिदेवान् चौरादि हव्यं धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥ का० 'उद्वास्यातनक्ति प्रागुतशेषेन्दस्यलेति३ । कथितं चौरमन्त्रे ऋहास्य मन्दोष्णे तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनियुक्तये आतञ्चनं कुर्यात् । हे चोर 'इन्द्रस्य भागं' त्वां 'सोमन' सोमवल्लोरसेन 'आतनचमि' दध्यर्थां कठिनीकरोमि । तच्चतिः कठिनीकरणार्थः । यद्ययत्नातञ्चनहेतुदधिशेषस्यथापि भाव्यया तस्यैव सोमत्वं सम्पाद्यते । यथा कथित्यमान् बभूवुः भावितोबन्धुर्भवति । प्रातिज्ञत्वेन भावितः यत्र, य । तदुक्तं वसिष्ठेन — 'बन्धुत्वे भावितोबन्धुः परत्वे भावितः परः । विषाक्तुर्दृशेहि स्थिति भावनियन्तीति । भोज्यं वा विश्वत्वेन भावितं वान्ति करोति । अष्टतत्वेन भावितं जीवनहेतुर्भवति४ । तथात्र दधिशेषस्य भावनया सोमत्वम् ॥ का० 'सोदेकेनापि दधाल्युष्णमयेन विष्णोर्हव्यमि-तीति५ । हे 'विष्णो' इदं 'हव्य' चोर' 'रत्त' । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहरि च ब्रह्मविष्णुमहेस्वरान्प्रभिमनिन्योदेवताः अतोविष्णु-सम्बोध्य हविषोरज्ञा प्रार्थयते ॥ ४ ॥

का० । 'अपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमोचमाणोऽपःसूय्य व्रतसुपेत्यान्ने व्रतपतद्इदमहमिति विति६ ॥ हे व्रतपते व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक हे अग्नि त्वदनुज्ञया 'व्रतं चरिथामि' कर्मानुष्ठास्यामि । 'तत् शक्यम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्नो भूयासं त्वत्प्रसादात् 'तन्मे राध्यातां' मदीयं तत्कर्म निर्वहन्नं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु । शक्येराशौलिङ्गासुट् । लिङ्गाशिशब्दः । अतोयेयः । गुणः । शक्येयम् । 'अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति' श्रुतिः ॥ इदमहम् ॥ 'अह' यजमानोऽस्मादृताकनुष्यजमानउदत्य 'सत्य' देवताशरीरम् 'उपैमि' प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठेयमानकर्मरूपेण प्रत्यञ्जमिति मत्त्वानद्इदमिति विप्रिनष्टि । अदृतं मनुष्यजन्म शौभ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्नजादयोबोधमात्रेण शौभ्रं निवर्त्तमाना अदृताउच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात् । यथा जागरणगजादयः ।

अग्निव्रतपतेव्रतञ्चरिथामितच्छेकेयन्तन्मेराध्यताम् । इदमहमनुतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

श्रुतिरपि—'इदमहमदृतात्सत्यमुपैमि' इति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपपर्वतइति७ । यद्वा लोकाप्रसिद्धे एव सत्यादृते आह्वे । नानृतं वदेदिति कर्मण्यदृतनिषेधात् । अदृतवदनादुद्गत्याहमिदं सत्यवदनमुपैमि । अतद्इदं सत्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम् ॥ ५ ॥

एवं व्रतसुपेत्य ब्रह्माणं हत्वापां प्रणयनं कुर्यात् । का० 'ब्रह्मद्वयः प्रणेथामि यजमानवाचं यच्छेत्प्राहाहनुज्ञातउत्तरेणाहववीथ्युं सन्प्रति निदधाति कस्त्वा युनक्तौति८ ॥ अत्र मन्त्रं प्रयुञ्जानोऽध्वर्युंश्चारभ्रकर्मण्यालानः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रशोत्तररूपायां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीतानामपां धारक हे पात 'त्वां' कः पुरुषो 'युनक्ति' आहवनीयस्थोत्तरभागे स्थाप-
१—४, २, २५ । २—४, २, २६ । ३—४, २, ३३ । ४—'नीर्षं सहस्रहृत्सर्ववति' इति सु० पाठः । ५—४, २, ३४ । ६—३, १, ११ ।
७—१, १, १, २ । ८—१, १, १, ४ । ९—२, २, २, ३ ।

यतौति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति 'सः' एव परमेश्वरः हे पात्र
'त्वा युनक्ति'—इत्याक्षरम् । पुनरपि 'कौ' प्रयोजनात् 'त्वा युनक्ति'—इति प्रश्नः । 'तस्मै' प्रजापतये तत्प्रोक्त्यर्थे 'त्वा युनक्ति'—इत्या-
क्षरम् । सर्वकर्मणि परमेश्वरप्रोक्त्यनुष्ठेयानौति भगवन्नोतास्वर्जुनं प्रति भगोवतोक्तम् । परिक्षीयं इन्द्र्यः पात्राण्यस्माद्य
शूर्पं चाग्निहोत्रहर्षणीं त्रादत्ते । का० 'कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहर्षणादायेति' ॥ 'कर्मणे' हे अग्निहोत्रहर्षणि हे
शूर्पं वां युवां कर्मार्थमहमादददइति शेषः । 'वेषाय' च । विषुष्ट व्याप्तौ घञ् । वेषो व्याप्तिः । सूचितकर्मसु व्याप्त्यर्थे च 'वां'

कस्त्वायुनक्ति सत्वायुनक्ति कस्त्वायुनक्ति कस्त्वायुनक्ति । कर्मणोवावेषायवाम् ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टरत्नः प्रत्युष्टा अरातयोर्निष्टस्र्चोर्निष्टस्रा अरातयः । उर्ध्वं त्तरि च्छमन्वेमि ॥ ७ ॥

युवामहमाददे । शकटोऽवस्थितानां त्रीहोणां हविरर्थं पृथक्करणं प्रेक्षणाथोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रहर्षणोव्यापाराः । त्रीहिन-
वीपधारणमुखसूत्रे त्रीह्रिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पेव्यापाराः ॥ ६ ॥

का० 'प्रतपनं प्रतुष्टं निष्टस्रमिति वेति' । 'रत्नः' राचसजातिः । 'प्रतुष्ट' प्रत्येकं दग्धम् । उष दाहे । अग्निनाग्निहोत्रह-
र्षणोशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिताराचसा दग्धाइत्यर्थः । अरातरोऽपि प्रतुष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । रा दग्नि । हविषो दक्षिणया
वा दानं रातिः । रातिः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः । शूर्पादौ निगूढं 'रचोनिष्टस्र'

१—म० गी० १५, ५६; ८, २७; ४, २४ । २—३, ३, १० । ३—३, ३, ११ ।

निःशेषेण तन्नं संतप्तम् । तप सन्तापे । 'अरातयः' च निष्ठाः । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ का० 'गच्छतुगर्वन्तरिचामितोतिर । 'चर्ष' विशीर्णम् 'अन्तरिक्षम्' अवकाशम् 'अन्वेमि' अनुष्ठय गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पाश्वं योरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

का० 'अपणस्य पद्यादनस्त्रिष्टस्तसमङ्गि धूरसोति धुरमभिर्गनमिति२ । अस्यायमर्थः—'अपणस्य पुरोहायपाकहेतोर्गाहंपत्यस्य पद्या-
दनः' शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति । तच्च "समङ्गि" सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य 'धुर' बलीवद्वहनयोग्यं युगप्रदेशं धूर-

धूरसिधूर्ध्वन्तंधूर्ध्वंतयोऽस्मान्धूर्ध्वतितंधूर्ध्वयंत्रयंधूर्वांसः । देवानामसिबन्धितमम्

सन्धितमभ्यप्रितमञ्जुटतमन्देवहृतमम् ॥ ८ ॥

सोति मन्त्रेण शृणोदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः—व्रीहिरूपहविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य बलीवद्वहनप्रदेशे कश्चिद्धिसकोऽग्निः
शास्त्रदृष्टोऽस्त्रितं प्रार्थयते । 'अग्निर्वाणेषधुर्यस्तमेतदत्येभ्यन् भवतोति३ श्रुतेः । हे वक्त्रे त्वं "धूरसि" हिंसकोऽसि । त्वीथुर्वीदु-
वीथुर्वी हिंसार्थाः धूर्ध्वतेः क्लिप् । यतो धूरसि श्रुतो 'धूर्ध्वन्त' हिंसन्तं पाप्मानं 'धूर्ध्व' विनाशय । किञ्च 'यः' राजसदिर्गगविघ्नन 'अस्मान्'
'धूर्ध्वति' हिंसितसुदुग्मस्तमपि "धूर्ध्व" विनाशय "यं" च "वयं" "धूर्वांसः" तमपि 'धूर्ध्व' यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वांसो
हिंसितसुद्यतास्तमपि धूर्ध्वं विनाशय । शकटस्थितान्म्यतिक्रमणनिमित्तमपराधमपङ्कोतुमन्याधारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण सृष्टेते ॥

१—३, ३, १२ । २—३, ३, १२ । ३—४, ४, १० ।

का० 'देवानामित्युपस्तम्भनस्य पञ्चदोषामिति' । शकटस्य दोष काष्ठमोषा तदशस्य भूमसस्योमाभूदांत ॥ तदाधारत्वन स्यापत काष्ठसुपस्तम्भनं तस्य पञ्चान्नागे तामीषां सृश्रेत् । देवानामसि । हे शकट त्वं "देवानां" सख्यन्वि "असि" भवसि । किञ्च तं 'वक्रितमम्' बह्व प्रापणे । बह्वतीति वक्रिः वक्रितमं व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम् । तथा 'सखितमं' षणा शीचे । अतिशयेन शुद्धम् । आह्वगमेत्यादिना कि प्रत्ययः । यद्वा । खे वेष्टने । दाढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । "पप्रितमम्" । प्रा पूरणे व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम् । 'जुष्टमं' जूषी प्रीतिखेवनयोः । देवानामतिशयेन प्रियम् । 'देवहृतमम्' । हे जू स्वर्धायां शब्दे च । देवानामतिशयेन ह्राष्ट । व्रीहिपूर्णे शकटं दृष्ट्वा देवाग्नाह्वताइव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अहृतमसि हविर्धानं दृष्ट्वा माह्वामीत्यज्ञपतिर्द्वाहधीत्* ।

विष्णुस्त्वाक्रमतामुकवातायापहृत्पुरजोयच्छन्नाय्यञ्च ॥ ९ ॥

अहृतमसि । दृ कौटिल्ये । त्प्रत्ययः । इहरेच्छदसीति निष्ठायां हुआदेशः । "अहृतम्" अकुटिलम् "असि" । आरोहणेपि भङ्गभीति नास्तीत्यर्थः । "हविर्धानं" दुग्धाब्धारणपोषणयोः । हविषोव्रीहिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि । अतो "दृहस्व" मा ह्वाः मा ता यज्ञपतिर्द्वाहधीदिति । पूर्ववदाख्येयम् । का० 'विष्णुस्त्वेत्यारोहमिति' । हे शकट "विष्णुः" त्व्यापकोयज्ञः 'त्वा' त्वा "क्रमतां" पादेन-क्रम्यारोहतु नाहं समर्थइति भावः । का० 'प्रचेत् उरुवातायेति हविष्यामिति' । हे शकट "वाताय" "उरु" भवेति शेषः । तदन्तर्वर्तिव्रीहिसु

१—२, ३, १४, २—२, ३, १५ । ३—२, ३, १६ । * "हवीर्द्वाह" इति सु० पाठः ।

वायुसञ्चाराय चिस्तीर्णश्रव । शकटस्य त्रीहीणां तृणाद्याच्छादितस्वाच्छङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनोय यथा वायुः प्रविशति
तथा सङ्कोचं परित्स्त्रजेत्यर्थः । वायुरूपप्राणप्रवेशाद्विः सम्राणं क्रियते अन्वेष । किञ्च । वायुप्रवेशरहितं श्ववं वस्तु, वक्ष्यदेवत्व
भवति । तत्रैव श्वकाम्कारित्वाद् यज्ञनिरोधकस्तुविह्वल्यर्थमयं मन्त्रः । 'यद्दे' किञ्च वातोनाभिभवति तत्सर्वं वक्ष्यदेवत्वसुखवाताग्ने-
त्याह वाक्श्वमेवैतत्करोतीति तित्तिरिवचनात् ॥ का० 'अपहृतमिति निरस्यत्यव्यदविद्यमानेऽभिसृशेदिति' । त्रीहिभ्योऽन्यत्पुण्यदिकं
यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् तृणाद्यभावे त्रीहिनभिसृशेदिति सुवार्थः । अथ मन्वार्थः—'एव' यज्ञविघातकम् 'अपहृत'

देवस्यत्वासवितुः प्रसवे श्विनोर्वाङ्मथारूप्युष्णो हस्ताभ्याम् ।

अग्नेये जुष्टं गुह्यं पृथ्वीभोमाभ्याञ्जुष्टं हृत्क्षामि ॥ १० ॥

निराकृतं तृणादिकमेव एव उच्यते ॥ का० 'यच्छन्तामित्यासभते' इति । 'पशु' पञ्च सङ्गाक्काशङ्कुल्योऽप्रीदिकृत्यं इतिः 'यच्छन्ता'
नियच्छन्त । अनेन पञ्चाङ्कुलियुक्तेन सुष्टिना त्रीहिन् गुह्योयादित्यर्थ उक्तोभवति ॥ ८ ॥

का० 'देवस्यत्वेति गुह्यात्पृथ्वीभोमाभ्याम्' यथा देवतमन्यदिति । हे इतिः 'सवितुर्देवस्य' 'प्रसवे' प्र-
सति तेन प्रेरितोऽहम् 'अन्वये' 'जुष्ट' प्रिय' 'त्वा' 'गृह्णामि' । 'अग्नीभोमाभ्यां' व्यासक्तदेवताभ्यां च 'जुष्ट' इवा 'गृह्णामि' ।
काव्याम् 'अश्विनोर्वाङ्मथ्यां' 'पृथ्वीहस्ताभ्यां' च । असमन्वित्वयोर्भक्ष्यभागो दीर्घदृष्टाकारोवाहुः पञ्चाङ्कुलियुक्काप्रभागोहस्तः ।

अश्विनौ हि देवानामध्वर्युं पृषाहि देवानां भागधुक् । अतीयहणसाधनयोः स्ववाहोरश्विवाहुभावनानां कार्यां हस्तयोस्तु पूष-
हस्तभावनेति भावः । सर्वाङ्गकस्यान्ने हविस्तादृश्यं मरुषेण कथं गृहीतुं शक्नोमिति सवित्रानुज्ञातोश्विवाहुभ्यां पूषोःहस्ताभ्यां
गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च सत्यं देवाश्चतुर्दश इति श्रुतेः । देवानां सत्यरूपत्वात् तदनुष्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणम् फलपरयवसायित्वात्कृत्यं
भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मरुषाणामवृत्तरूपत्वात्तत्कृतमनुष्ठानं निष्कलत्वादवृत्तं भवतीति देवतास्मरणमित्यभिप्रायः ।
हविर्यज्जन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम गृहीथतीति । अनामयहं हविषि गृहीते तासांस्मियः कलहोभवेदिदं मदर्थं मेव
गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थं मग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवकानिदेशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

भूतायत्वानारातयेस्वरभिविक्खेयषंष्टुहन्तान्दुर्थाःपृथिव्यामुर्वन्तरिजमन्वेमि । पृथिव्यास्त्वा

नाभौषादयाम्यदित्याउपस्येन्नेहव्युरक्ष ॥ ११ ॥

का० 'भूतायलेति शेषाभिर्मर्षणमिति । हे त्रीह्रिशेष कटावस्थित 'भूताय' भयवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सङ्गा-
वाय 'त्वा' त्वां परिशेषयासीति शेषः । 'न' 'अरातये' अदानाय शेषयामि । का० 'स्वरिति प्राङ्ङौचते' इति । अहं 'स्वः' स्वः अभिविष्येवं'
यन्नं पश्येयं' यज्ञोवैस्वरहर्देवाः सूर्य इति श्रुतेः । यज्ञदिवसे देवसूर्याः स्वः यब्दे नोचन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपि स्वः शब्देन यज्ञः । त्व्या
प्रकथने । 'अभिविक्खेयम' अभितोविशेषेण स्वापयेयम् पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्ङौखोयज्ञभूमौ वीक्षते । का० 'दृष्ट

१—१, १, १० । २—१, २, २३ । ३—२, ३, २४ । ४—१, १, २, २३ ।

हस्तामित्यवरोहतीति । 'पृथिव्यां' वर्त्तमानाः 'दुर्याः' गृह्याः 'इहृहक्ता' गृहटा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटम् अश्वहरोयेत् । दुरो-
 द्वाराख्यहन्तीति दुर्याः गृह्याः हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽश्वयोर्मारेण गृहचोभः सभाव्यते । सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते । का० 'गच्छत्युर्व्वत्-
 रिचमिति' व्याख्यातम् । का० 'अपणस्य पञ्चालादयति पृथिव्यास्त्रेतीति' हे हविः 'पृथिव्यानाभौ' मध्ये 'त्वा' 'सांदेशमि' स्थापयामि ।
 तस्यैव व्याख्यानम् 'अदित्या उपस्ये' इति । उपस्ये स्वाङ्के यथा सुप्तं वालं पुत्रं माता स्वाङ्के स्थापयति । एवमिदं हविः अदित्या
 उपस्ये भूम्या अङ्के 'सादयामि' । हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितमिदं 'हव्यं' त्वं 'रच' । सुप्तपुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥११॥

पवित्रेस्थोवैष्णव्यौसवितुर्वःप्रसवउत्युनाभ्यच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्यस्यरश्मिभिः । देवौरापोऽग्रे

गुवोऽग्रेपुवोऽग्रसमद्यज्ञन्नयताग्रे यज्ञपतिःसुधातु यज्ञपतिन्देवयुवम् ॥ १२ ॥

का० 'कुशो समावप्रणीर्णाग्रावनत्तर्गभौ' कुशैः क्षिनन्ति पवित्रे स्थदिति त्वेति । वैष्णवे इति प्राप्ते व्यथयोवहुलमिति स्त्रीत्वम् ।
 हे 'पवित्रे' शोधके कुशद्वयरूपे युवां 'विष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनी 'स्यः' भवथः 'यज्ञोवै विष्णुर्यज्ञियेस्थदिति' अतः । का० 'हविर्गृहस्थामपः
 कृत्वा ताभ्यामुत्युनाति सवितुर्वदिति' । 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरणे सति । हे 'आपः' 'वः' युवान् 'उत्पुनाभि' उल्काशेष
 शोधयामि । केन 'अच्छिद्रेण' छिद्रहीनेन 'पवित्रेण' शोधकेन वायुरुपेण । 'यो वा अग्रं पवतएषोच्छिद्रं पवित्रमिति' अतः ।

१—१, २, २५ । २—'शकटादवरोहयेत्-सु० पाठः । ३—२, ३, २६ । ४—२, ३, १० । ५—२, ३, २१ ।
 ६—१, १, ३, १ । ७—१, २, ३, ३३ । ८—१, १, ३, ६ ।

'सूर्यस्य रस्मिभिः' शुद्धिहेतुभिः उत्युनामीति सम्बन्धः । वायोः सूर्यरश्मिनाञ्च पादप्रचालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम् ।
 का० 'सर्वे कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीरापइति । उत्युताभिरङ्गिः पूरितामग्निहोत्रहवर्णौ सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रसुच्चारयन्
 दक्षिणहस्ते नीचं चालयेदिति सूतार्थः । मन्वार्थस्तु—हे 'देवीः आपः' द्योतनात्मिकाश्चापो यूयम् 'अद्य' अस्मिन् दिने 'इसम्'
 इदानीं प्रवर्षमानं यज्ञम् 'अग्रे' 'नयत' पुरतः प्रवर्षयत निर्विघ्नं समापयत । किन्भूताः आपः 'अग्रेयुवः' अग्रे गच्छन्ति इत्यन्वे गुवः
 पुरतोनिष्क्रमदेष्यं प्रति गमनशीलाः । तथा 'अग्रेयुवः' अग्रे पुनन्ति अग्रेयुवः । अग्रे यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवा
 रणेन शोधनशीलाः । यद्वा । अग्रे पिबतीत्यग्रेयुवः । प्रथमं सोमरसस्य पानकर्तव्यः । गमेः किम्प्रत्यये गमः कावित्यनुनासिकलोपे
 पुनातेः पिबतेर्वा कौ सङ्घे च गमादीनामित्युक्ताः । किं च 'यज्ञपति' यज्ञमानस्ये नयतेत्यनुवर्तते । फलभोगाय प्रेरयत । कथ-
 भूतम् "सुधातुम्" सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुण्यातीति सुधातुस्तं 'यज्ञस्य पति' पालयितारम् । एको यज्ञपतिग्रह्ये
 योगेन व्याख्येय एको रुढ्या । तथा "देवयुवम्" । यु मिश्रणे देवान्यीति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुक्तम् । क्षिप् ।
 अन्त्यभागमशसनमिति तुगभावः । यद्वा देवान् कामयते इति देवयुक्तम् । 'इदंयुरिदं' कामयमानइति? यास्कोक्तेः । सुप
 आत्मनः क्षाजिति क्वच । क्वचि चेतीप्ते प्राप्ते न हृन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वाभावः । अक्षाघत्यादिति अक्षाघयोरिवाल्किधानादकक्षाव-
 धातुकयोरिति प्राप्ते दीर्घो न भवति । ततः क्वाहृन्दीप्ति उप्रत्ययः । देवयुशब्दस्याभि परेऽभि पूर्वं इति प्राप्तस्य वा
 हृन्दसीति विकल्पेन तन्वादीनां वा इयङ्ङुवङ्गावित्युक्त् ॥ १२ ॥

हे षापः 'इन्द्रो' देवः 'हवतूये' तूर्यतिर्वधकथां हवत्रधे निमित्तभूते सति 'युषाः' युषान् 'अवृषीत' । आकारच्छान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । 'यूयम्' अपि 'हवतूये' निमित्ते तम् 'इन्द्र' 'हवीध्व' हतवत्यः सहकारित्वेन । का० 'प्रोचितास्तेति तासां प्रोचषमिति' । हे आपो यूयं 'प्रोचिताः' भवथ असंस्कृता अत्यसंस्कारचमा न भवन्तीति । का० 'हविषश्चात्मये त्वाब्जोषोमा भ्यास्तेति यसादेवतमन्यदिति' । अन्यदपि हविषादेवतोच्चारण प्रोचषणीयम् । 'अत्मये त्वा सुष्ठ' प्रोचामि । अब्जोषोमाभ्यां त्वा सुष्ट

युषा इन्द्रोष्ट्रणीतष्टत्ततूर्येयूयमिन्द्रमष्टषीङ्गिष्टचतूर्येप्रोचितास्य । अमयेत्वाजुष्टस्रोच्चाव्यम्नीषोमात्था

त्वाजुष्टस्रोच्चाामि । देव्यायकर्ण्येगुन्धध्वन्देवयज्याये यद्वीगुद्वाःपराजघ्नुरिदं वस्तुच्छुन्वामि ॥ १३ ॥

प्रोचामि' । का० 'पात्राणि देव्यायेति' । छात्राजिनोलूखत्रादीनि पात्राणि प्रोचयेत् । हे यज्ञपात्राणि ! यूयं 'शुन्वध्वम्' शुषानि भवत । किमर्थम् 'देव्याय कर्ण्ये' अम्बादिदेवतासम्बन्धिने कर्ण्ये । तदेव कर्ण्ये विप्रियते । 'देव्यल्याये' देवसम्बन्धिन्वे यागंक्रियये । किञ्च । 'पराजघ्नाः' नीचजातयसश्चादयो 'वो' युषाकं सम्बन्धि यदङ्गं 'पराजघ्नूः' पराहते कृतवन्तः । हेदनतश्चपादिकाले स्वकीय हस्तस्यरूपमशुचिलं वक्रुः । 'तदिदं' 'वो' युषाकमङ्गं 'युन्वामि' प्रोचयेन शुष्वं करोमि ॥ १३ ॥

का० 'शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति' । हे कृष्णाजिन त्वमूलखलस्य धारणार्थं 'शर्म' सुखहेतुरसि । अजिनस्य चर्मेति मन्त्रुषं नाम शर्मेति दैवं नाम । का० 'अपेय पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमितौतिर । 'रत्नः' कृष्णाजिने गूढम् 'अवधूत' कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पातितम् एवमरातयोपि पातितः । का० 'प्रत्ययीवमास्तुषायादित्यास्त्वगिति' । हे कृष्णाजिन त्वय् 'अदित्याः' भूमिदेवताया स्वधूपम् असि । ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा तां 'प्रति वेत्तु' प्रतियच्छ मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु । पुरा यज्ञोदेवेषु रष्टः कृष्णसृगो मूखागमत्तदा देवाः ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्थिय जगद्गुह्यस्माच्चर्मोस्तरणमित्यभिप्रायः । का० 'सव्याशून्ये निदधात्पुलू'

शर्मास्यवधूतुरज्ञोवधूताअरातयोदित्यास्त्वगसिप्रतित्वादितिर्वेत्तु ।

अद्रिरसिवानस्यत्योग्रावासिपृथुब्रुःप्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

खलमद्रिरसि गावासीतिवा प्रतिल्वित्युभयोरिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रतिल्वेति शेषीयोजनीयः । हे उलखल त्वं यद्यपि 'वानस्यत्यः' दारुमयस्तथापि दृढत्वाद् 'अद्रिरसि' पाषाणोसि किञ्चूतः 'पृथुब्रुः' स्थूलमूलः मूलघातोपद्रवेण चास्यत्पराहित्याय मूलस्य त्वत्वं हे उलखल तथाविधस्त्वं 'गावासि' दौर्देन पाषाणसदृशोसि । 'अदित्यास्त्वक्' अधस्तादासीषां कृष्णाजिनरूपा भूमिस्त्वगसि सा तां 'प्रतिवेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

का० 'हविरावपत्यन्वे स्तनूरसीतीति' । हे हविः त्वं 'अग्नेः' आहवनीयस्य "तनूः" शरीरमसि । यतस्तत्र स्थितं हविरन्निर्भवति प्रतीहविः अन्वेस्तनूः । किंभूतं हविः । "वाचोविसर्जनम्" अपां प्रथयनकाले नियमिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गी भवति । तस्मादिदं हविर्वाचोविसर्जनम् । अतो 'देववीतये' देवानां तर्पणाय 'त्वा' त्वां 'गृह्णामि' आवपामीत्यर्थः । का० 'हृद्द-
 याविति सुसलमादत्सद्दति' । हे सुसल त्वं यद्यपि "वानस्यः" दारुमयस्तथापि 'आवासि' दौष्ट्येन पाषाणसदृशोसि । तथा दीर्घत्वेन 'हृद्द' मन्थसे । का० 'सद्दमित्यवदधातीति' । हे सुसल त्वं 'देवेभ्यो' अन्व्यादिदेवोपकारार्थम् 'इदं' हविर्त्रीहिरूपं 'शमीष्व' शमय ।

अग्नेस्तनूरसिवाचोविसर्जनन्देववीतयेत्वागृह्णामिबृहद्ग्रावासिवानस्यत्यःसद्दन्देवेभ्योहविः

शमीष्वसुशमिशमीष्व । हविष्कृदेहिहविष्कृदेहिहविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

अथविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानं 'सुशमीष्व' सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व । शम उपशमे व्यत्ययेन शमीष्व । तुरस्तु शम्यमः सार्वधातुकइति इडागमः । शान्तिं हि विधा । बाह्यतुषापनयनादाद्या सा प्रथमाववातेन स्यात् । धत्तःस्थितमालित्यस्यापनयनादन्या सा फलीकरणेन भवति । तं द्विविधं संस्कारं कुर्वित्यर्थः । का० 'हविष्कृदेहेति त्रिराह्वय-
 तीति' । यजमानः पत्नी वान्योवा योत्रोहीनवहन्ति तं सम्बोधाह्वयते हे "हविष्कृत्" हविः करोतीति हविष्कृत् 'एहि' अत्रागच्छ । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

का० 'आहख्योदवदुपले कुकुटोसीति निः शय्या द्विदं सखदुपलमिति' । हे शय्यारूपयज्ञायुधविशेष त्वं 'कुकुटोसि' अक्षराणां "मधुजिह्वः" वासि देवानाम् । असुराः क्व केति तान् हन्तुमिच्छन्त्योऽटति सर्वत्र सञ्चरति सः कुकुटः । यद्वा कुकुकुक्षितयवदं कुटति तनोतीति कुकुटः यद्वा कुकुटाख्यपचिबत् क्षन्तिविशेषमसुरार्थः तनोतीति कुकुटइत्युपचर्यते । मधु-विह्वकनामा कविदेवानां सुखः । मधुमैधुरभाषिणी जिह्वा यस्य तद्रूप हे यज्ञायुध त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य 'इषमर्जसावदे' अन्नं रसञ्च यथा समगाच्छति तथा शब्दं कुरु । तव शब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसञ्च यजमानः प्राप्नोति । ततः

कुकुटोसिमधुजिह्वरूपमर्जसावदत्वयमयत्सङ्घातसङ्घातस्यैवर्षट्कसिप्रतित्वावर्षट्कं चतुपरापूतच्छःपरा

पूताअरातयोषड्दण्डोरज्योवायुर्षोक्त्रिविन्कू, देवोयः श्वितार्तिहरय्यपाणिः प्रतिगुभसात्स्विच्छद्रे यपाचिना ॥ १६ ॥

'त्वया' कृत्वा 'वयं सङ्घतं सङ्घातं' 'जेष' अक्षरैः सह क्रियमाणं तं संग्रामं जेष जयेस । कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्वि-
स्वर्षः । सम्यक् इत्यन्ते असुरायवेति सङ्घातो युद्धम् । मनोराज्ञएकोद्वेषभासीत्तस्मिन्सुरज्ञो वाक्ये स्थिता तस्मिन् शब्दं
कुर्वन्ति तस्य युत्वेवासुरा विद्यन्ते । ततः किष्वाताकुचीनामानावसुरयाजकावसुरास्ता तेनैव ऋषभेण याज्यताम् ऋषभे इति सा
वाङ्मनोज्ञायां प्रविष्टा । तौ सुलस्ययपि मनुमयाज्यताम् । ततः सा वाय्यज्ञप्रादाणि प्रविष्टेत्यसुरपराभवाय । तद्वाक्यमकटनाञ्च
शय्यस्य इवदुपसङ्घममिति युत्वीक्षाभिप्रायः । का० "वर्षट्कमसीति शूर्पमादत्तइति" । हे शूर्प त्वं 'वर्षट्कमसि' वर्षेण दृष्टया

१—१, ४, १५ । २—'असुरभीत्यर्थं इति सु० पाठः । ३—३, ४, १६ ।

तद्भूतजलेन दृढं वर्षदृढम् । वर्षदृढवेषुशलाकानिमित्तत्वात् शूर्पस्य वर्षदृढत्वम् । का० 'प्रति त्विति हविरुहपतीति । हे हविः
 'वर्षदृढ' शूर्पे "त्वा" त्वां 'प्रति वेत्' स्वकीयत्वेन जानासु व्रीहिशूर्पयोर्वर्षदृढत्वाद्भाष्यत्वम् । का० "परापूतमिति निःपुनातीति ।
 "रत्नः" "परापूत" निराकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्वत् रत्नोपि तैः सह भूमौ पालितम् । "अगतयः" हविः प्रतिबुद्धाः
 आलस्यादियत्रवच "परापूता" निराकृताः । का० 'अपहतमिति तुषाक्विरस्यतीति । "रत्नः" "अपहत" दूरेऽपनीय मारितं
 भूमौ पतितं तान् दूरे निःसारयेत् । का० 'वार्युर्वदति विविनक्षीतिः । हे तच्छुद्धाः "वायुः" सूर्यचालनात्यः "वक्रः" युष्मान् "विविग्नः"
 सल्लक्षणेभ्यः पृथक्करोतु । का० 'देवोवदति पात्रागोप्याभिमन्त्रयते' इति । हे तच्छुद्धाः 'सविता देवः' 'वः' युष्मान् "अच्छिद्रेषु

धृष्टिरस्रपाने अग्निमामादच्छिनिष्क व्यादुसेधाटेवयजं व ह । भ्रुवमसिपृथिवीदृष्टु ह

अच्छानिवाच्चब्रनिसजातवन्युपदधामिन्वाटव्यस्रवधाय ॥ १७ ॥

पाणिना' चङ्गुलिविज्ञे षहीनेन हस्तेन 'प्रतिष्टभ्णात्' स्त्रीकरोतु । इयदोभञ्छदसीति हस्य भः । पातीप्रवेषसमये भूमौ पतनं
 वा भुदिति सवितुर्गुहं प्रार्थने । विभूतः सविता "हिरस्रपाणिः" हिरस्रयुक्तावङ्गुलीयायाभरचक्रुत्तौ पात्तौ यस्य स हिरस्र-
 पाणिः । यथा दैत्यैः प्राक्वितप्रहरिष्य छिन्नौ सवितुः पात्तौ देवेर्हिरस्रमयो कृतामिति सवितुर्हिरस्रपाणिलिति चङ्गुल्युत्तौ कथा ॥ १६ ॥
 का० 'भ्रुकृतः श्लाघां परिव्राज्योपवेशं करोतीति । धृष्टिरसीत्युपवेशमादयेति । च । पलागमशाखायानुलदेये छिद्रः काष्ठभाय-

१—२, ४, १०१ २—३, ४, १२८ ३—४, १२१ ४—३, ४, ३०१ ५—३, ४, ३११ ६—४, ४, ३५१

उपवेशसमादत्ते । हे उपवेश स्व "धृष्टिरसि" प्रगल्भीसि । विष्टुषा प्रागल्भ्ये । तीव्राकाराणामितस्तशब्देन प्रमुत्वात्सु प्रायस्त्वयम् ।
 का० 'आप्यावृत्तकापात् प्राचः करोतीति' । तत्र द्रवोऽन्वयः सन्नि । एकः आमात् । आममपक्कमत्तीत्यामाञ्जीकिकोऽग्निः । द्वितीयः
 क्रव्यात् । शवदहि क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथा विद्वान् चीनङ्गारान् गाईपत्यात्प्राग् भागे
 पृथग् क्रव्ये तथा मध्ये यागयोग्यो हि एकः द्वावन्ती आमात् क्रव्यात्ञ्जी तौ वारयितुं गाईपत्यं प्रत्युचते' । हे "शम्ने" हे गाईपत्य
 'आमादम्बिम्बम्' 'अपजहि' परित्यज । व्यवहृताष्टेति क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा 'क्रव्यादम्' अग्नि 'निःषेध' निःषेधं दूरे
 गमय परित्यजेत्यर्थः । का० 'आदेवयजमित्यङ्कारमाहृत्येति' । हे गाईपत्य 'देवयजं देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् "आवृह"
 समीपमानय । देवाद्भवन्ति यस्मिन्नसौ देवयाद् तं देवयजम् । का० 'कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति' । देवयजमङ्गारं
 कपालेनावच्छादयेत् । हे कपाल त्वं 'ध्रुवमसि' स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि वृत्तमानमपि इतस्ततो न पतसि । 'पृथिवी' भूमि
 'दृह' इटीकुरु । पुरोडाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भूमीर्दहकतं ग्रैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः । किञ्च 'त्वाम्' 'उपदधामि'
 अङ्गारे स्थापयामि । किमर्थं 'आहृत्यस्व' यत्रोरसुरस्व पाषणोवा 'बधाय' हिंसार्थं । व्यन् सपत्ने इत्याद्युदात्तत्वात् आहृत्यशब्दः
 यन् वाची । किञ्चूतं त्वां 'ब्रह्मवनि' । वन षण सभक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनिः ।
 तत्रा 'सचवनि' सजातवनीति पदद्वयं योज्यम् । सजात्याः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्वीवन्त्यते इति ॥ १७ ॥

१—३, ४, १६ । २— "तथाविधान्"- इति सु० पाठः । ३— "तेषामध्ये यावयोग्यतास्वीनो षावयो षामात् क्रव्यात्ञ्जी त्यागयितुं गाईपत्यः ।
 प्रत्युचते-इति सु० पाठः । ४—२, ४, २८ । ५—२, ४, २८ ।

का० 'सव्याङ्ग' स्था शून्ये ऽङ्कारं निदधायन्ने ब्रह्मेतीति । हे 'अन्ने' निधीयमानाङ्काररूपं 'ब्रह्म' प्रौढं कर्मात्माभिः क्रियमाणं 'गृध्रशील्य' नाशकरबीषधेनाशुगृह्णीष्य । यद्वा ब्रह्म वाङ्मयं मामनुगृह्णीष्य । अङ्गुलीदानासक्तं मा ढहेत्यर्थः । का० 'धरणमिति पद्यादिति । पूर्वस्वापितकपालस्य पद्याज्ञानी द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीयकपाल त्वं 'धरण' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि' । अतोऽन्तरिच' 'दृ' 'ह' दृद्रीकुर । पुरोडाशपाकोत्यन्नस्वालयान्तरिचलोकोपद्रवो यथा न स्यात् तथा कुर । यथये तत्क गलं ज्वालात्तरिचयोर्मध्ये व्यवधायकं

अन्ने ब्रह्मशुभ्रशील्यधरणमस्यन्तरिचन्द्रं ह्रन्नह्मवनित्वाच्चत्रवनिसजातवन्युपद्रधामिन्वाटव्यस्यबधाय ।

धर्तमसिदिवन्दे ह्रन्नह्मवनित्वाच्चत्रवनिसजातवन्युपद्रधामिन्वाटव्यस्यबधाय । विष्वाभ्यस्वाशाभ्य

उपद्रधामिचितस्योद्धुचितोऽष्टगुणामङ्गिरसान्तपसातप्यध्वम् ॥ १८ ॥

मासि तन्नायत्तरिचदाढ्याय कपालदेवता प्राथ्यते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् । का० 'पुरस्ताद्धर्मितीति । प्रथमस्य पूर्वभागे दृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल त्वं 'धर्त' धारकम् 'असि' । 'दिवं' दृ' । 'ज्वालायेण दाहाभावोदुलोकास्य दाढ्याम् । अन्वत् पूर्ववत् । का० 'विष्वाभ्यइति दक्षिणतइतिः । हे चतुर्थकपालविष्वाभ्यः प्राशाभ्यः' सर्वदिग्भाः सर्वदिग्दाढ्याय 'त्वा' 'उपद्रधामि' । एवं कपालत्रयोपधानेन यजमानो लोकात्रयं जयति । चतुर्थेन दिग्भोजयति । तद्वतः पुरोडाशो लोकत्रयरूपीभूत्वा देवताः प्रीयतीत्या-

प्रयः । का० 'समं विभक्त्य हे दक्षिणतएवमुत्तरतश्चित्तस्थेती।ता० । आत्म यपुरावाशयस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्षां स्थापितत्वाद्दक्षिणानां चतुर्षां मध्ये हे हे दक्षिणोत्तरयोर्विदध्यात् । चित् चयने क्लिबत्वाच्च चित इति बहुवचनं । हे कपालविशेषाय' 'चितः स्व' प्रथम-कपालोपचयकारिणः स्व भवत् । तथा 'जहुचितः' स्व जहुं चित्तानां द्वितीयादिकपालानां उपकारिणोभवत् । का० 'सृग्बा-मित्यङ्कारैरभूदृतीति' । अङ्गारैः कपालानि द्यादेयेत् । हे कपालानि ययं 'सृग्बाभङ्गिरसां' 'सृग्नामकावामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां' 'तपसा तपोरुपेबाग्निनागेन 'तपश्चम' । तप्तानि भवत । अस्थाने स्रुदौरूपत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

शाम्नास्रवधूतप्रजोवधूताश्रतातयोदित्यास्तुगुणिसिपञ्चतीप्रतित्वादित्या

स्तुग्वे सुदिवस्तस्मनोरसिधिवशासिपञ्चतीवेत्तु ॥ १९ ॥

का० 'कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति' । यथावधाताद्यै कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वत्वापि । शर्माणि प्रवधूतम् अदित्याः इति मन्त्र-वयं व्याख्यातम् ॥ का० 'तस्मिन् दृषदं धिवशासौति' । तस्मिन् दृषदं धिवशासौति । हे शिले पेशशाधारभूते त्वं 'पर्वतो' पर्वताजिका तदुत्पन्नत्वात् 'धिवशासि' धिवं बुधिं कामं वा धिनोति व्याप्नोति ददाति वा विवशा क्लृप्तमाप्तं । पर्वतवत् धारय-त्यसि अदित्याः भूसेः 'त्वक्' कृष्णाजिनरूपा तादृशी 'त्वा' त्वं 'प्रति वेत्तु' तदवस्थानमवजानात् । का० 'पशाच्छय्यासुपोहृतादीर्षी दिवप्रति' । दृषदः पशान्नागीषुसाच्छय्यां स्थापयेत् । तां प्रतुरचते । हे यस्ये 'दिवः' द्युलोकस्य 'स्तभनीः' स्तभनकारिणी

१-—६, ४, २४ । २-—२, ४, १८ । ३-—२, ४, २ । ४-—२, ४, २ । ५-—'सदृषन्ना'—इति सु० पु० पाठः । ६-—२, ४, ४ ।

सम् 'भसि' अत्ययेन द्वितीयाबहुवचनम् पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण सभनकारित्वम् । अन्तरिक्षे हीने व्यावायुवीची विष्टब्धे इति । अतः का० 'दृश्यु पलां धिषणासीतीति' । हे उपले उपरितनशिले त्वं 'धिषणासि' ऐश्वर्यापारधारकासि किं भूता 'पावंतीथी' पर्यन्ताभवसानदृषदः पुत्री पार्वतीथी बालस्वरूपा । 'कनीयसी' स्त्रिया दुहितैव भवतीति । अतः "पावंती" मातृसमासां 'प्रतिविष्टु' चानात् ॥ १८ ॥

का० । "धाव्यमसौति" तच्छ्रुत्वानोप्यति । हे हविः स्व 'धाव्यमसि' । धिनोति प्रीणाति धाव्यम् । अतो 'देवान्'

धान्यमसिधिनुहिदेवान्प्रासायत्वोदानायत्वाद्यानायत्वा ॥ दीर्घाननुप्रसितिमायुषेधान्देवोवःसविता

द्विर'स्यपासि'प्रतिष्टुमणात्वच्छिडे'समासिनाचक्षुमैत्वामहीमस्यसौसि ॥ २० ॥

अन्त्यादेम् 'धिरुहि' प्रौढम् । का० 'पिनष्टि प्रासाय स्त्रेति प्रतिमस्यमिति' । प्रकर्मैव अनिति सर्वदा सुखे चेष्टत इति प्रायः खासवायुः । उदनिति अर्धं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यापकोबलहेतुर्वायुः । हे तच्छुब 'स्य' स्त्री 'प्रासाय' प्रासदात्वात् पिनसीति शेषः । एवमुत्तरमन्वयोर्गोच्यं । देवानां सजीवं हविर्भवतीत्यभिभव ईदृक्वां प्रायद्दानिन कञीषस्त्वं क्रियत इत्यभिप्रायः । का० 'दीर्घामिति कणाजिने प्रोहतीति' । मसयन् प्रसितिः । विष्टु त्वयने प्रबन्धः कर्मसन्धतिः । दीर्घासिधिविष्टिवां 'प्रसितिमनु' कर्मसन्धतितमनुत्सव 'आयुषे' यजमानस्यायुरभिष्टवार्धं हे हविः त्वा 'धां' कणाजिने दधामि ।

१—३, ५, १, १६ । २—३, ५, ५ । ३—१, २, १, १० । ४—३, ५, ६ । ५—३, ५, ७ । ६—३, ५, ८ ।

सुधावर्षादि बहुलं हृदयमाहृद्योगोपीति अङ्गागमाभावः । यजमानस्यायुर्हो सत्यां कामसक्ततिः प्रवर्ततइति भावः । यहाय-
मर्थः । शुभमन्त्रे इविषः प्राणादिदानेन सजीवत्वं कतम् अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः हे हविः 'दीर्घा' प्रसितिं कृष्याजिना
स्यामगु त्वां धां धारयामि कृष्याजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थम् । 'आयुषे' त्वदीयायुर्हृष्यर्थम् । 'प्रसितिः प्रसयनात्
तत्पुत्रां जालं वेतिर ग्राह्योक्तेरिह पिष्टयाहकलात्प्रसितिग्रथेन कृष्याजिनमुच्यते । देवोवशत्वादि मन्त्रशोभोक्त्याख्यातः ।
क्वाः 'बहुषे' जेतीवते इति । हे हविः 'बहुषे' यजमानस्य बहुरिन्द्रियपाटवाय 'त्वा' त्वां पश्यामीति शेषः । यद्वा बहुषे तव

देवसत्त्वासवितुः प्रसवे शिवनोर्वाङ्मथापुष्पो हस्ताभ्याम् संवपाभिसमापञ्चोपधीभिः समोपधयोरसेन ॥

सउरे वतीर्ज्जंगतीभिः पृश्नान्ताःसम्भुमतीर्मीधुमतीभिः पृथ्वन्सासः ॥ २१ ॥

चक्षुराद्विवाशेन्द्रियदानाय त्वामीचते । हविषः सजीवत्वे कते चक्षुराद्यपेक्षा असतीत्वनेन क्रियते इति भावः । का० 'विष्यमाचसु
निर्वपत्वन्धो महीनांसत्याख्यमिति' । हे ध्यात्य त्वं 'महीनां' गवां 'पयोसि' क्षौरमसि क्षौरोत्यबलात् दृतं पयःशब्दे नोच्यते ।
महेति गीनामर ॥ २० ॥

का० 'पात्रमां सपवित्रार्या पिष्टान्वावपति देवस्य त्वेति' । हस्ताभ्यामित्यत्वं व्याख्यातम् । एतानि पिष्टानि 'संवपाभि' । पात्रमां
सम्यक् क्षिपामि । का० 'उपसर्जनीरानयत्यन्वः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समापइतीति' । पिष्टसंवपनीया चाप उपसर्जन्त्वः । ता
१-नि० ने० ६, १२ । २-०, ५, ८ । ३-वत्त्वन्धो सु० पु० न दृश्यते । ४-२, ५, १० । ५-निष० २, ११ । ६-२, ५, ११ । ७-१, ५, १२-२३ ।

धनौदानवेदेषुः पवित्रास्यां प्रतिवृत्तौ यात् । 'आपः' उपसर्जनोरूपाः 'शोषधीभिः' 'सं' पृथक्ताम् । एतौ सव्यकं सङ्गच्छन्तां सव्यने
 की भवन्तु । तथा 'शोषधयः' पिष्टास्थारसेन उपसर्जनोरूपेषोदकेन 'सं' पृथक्ताम् । आपोहि शोषधीनां रसः । तथा 'रेवती'
 रेवतः' आपः 'जगतौभिः' पिष्टास्थ्याभिः 'सं' पृथक्तां 'रेवत्य' आपोजगत्वशोषधयइतिः श्रुतेः । 'मधुमतीमाः' दुयोपिताशायः 'अह-
 मतीभिः' मादुयोपिताभिः 'सं' पृथक्ताम् । आपामोषधीनां परस्परं प्रति हेतुत्वात् सव्यकीर्णवत्वर्थः ॥ २१ ॥
 का० 'सं' योति जनयत्येत्वे तीतिः । अपां पिष्टानाच्च मिश्रीकरणं संवपनम् । हे जलपिष्टरूपपदार्थइत्येत्वं 'सं' योमि' सव्यगु

जनयत्येत्वांसंयौमीदमन्नेरिदमन्नीषोमयोरिधेत्वाधन्वोसिखियुक्प्रथाउरुप्रश्लोकेतेयज्ञपतिः प्रथतामग्नि

एत्वन्नस्मादिहृसीद्देवस्तुसाविताश्रपयसुवर्षिष्ठेऽधिनाके ॥२॥

मिश्रीकरोमि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । किमर्थं 'जनयत्ये' यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थं जलपिष्टयोर्यथा मिश्रणम् । तथा युक्त-
 शीघ्रितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा । जनयत्ये पुरोडाशोत्वत्वे त्वां संयौमि । का०
 'समं' विभज्यासंहरित्यन्नात्मभते इदमन्नेरिदमन्नीषोमयोरितौतिः । मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाद्धितं पिष्टइयं कृत्वा पुनरभिलयिष्यन्
 'इदमन्ने' अग्निशक्त्यधि भवत्विति प्रथमपिच्छं स्मृतेत् । 'इदमन्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्मृतेत् । का० 'इषेत्यव्याज्यमविययतीति' ।
 हे आज्य 'इसे' इत्यभाषणपृष्टार्थं त्वासधित्रयागोति शेषः । आज्यप्रविलापनार्थं तत्पातस्थानी स्थापनमधिस्रयणम् । का० 'वर्मीसोति
 १—१, २, २, २ । २—३, ५, १४ । ३—'सं' विभज्येति सु० पाठः । ४—३, ५, १५ । ५—३, ५, १७ ।

पुरोडाशमितिः । हे पुरोडाश त्वं 'वर्षेति' । ह चरचदीप्तोः । चर्मण्येन दीपमानः प्रवर्ध्म उच्यते । अथमाश्रतया दीपमान-
 तात् प्रवर्ध्मोति । तथा 'विष्वायुः' विष्मं क्खन्म आयुंकात् सविस्वायुः । यस्माद्यजमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः । का०
 'उरुप्रथाइति प्रथयति यापल्कगालमितिः । सर्वजपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत् । हे पुरोडाश त्वं समावत 'उरुप्रथाः' उरु विस्वीर्षं
 युवा तथा प्रथते प्रसरतीत्युपपत्ताः । अतद्वदानीमपि "उरु प्रथस्" प्रख्यातीभव । किञ्च 'ते यज्यतिः' तव यजमानः 'उरु' विस्वीर्षं पुन-
 पुष्पादिभिः प्रथतां प्रख्यातीभवतु । का० 'अग्निष्टद्वल्यद्विरभिययतीति' । हे पुरोडाश 'अग्निः' अपषाय प्रथतः ते तव 'त्वचं' त्वक्-
 सहयसुपरितनभागं 'मा चिंसीत्' मा विनाशयतु । अतदाङ्गेन मधीभावोविनाशः सोऽत्र मास्वित्वर्षः । अथघातयेपरीत्यः अप-
 यास्माद्यमानश्च हविषपद्रवोजसस्येन शाम्यतीति भावः । का० 'देवस्वै'ति अपषमितिः । हे पुरोडाश 'सविता देवः' 'वर्षिंष्टे'

साभेर्मीर्षविकृथा अतमेरुयज्ञोतमेरुयजमानस्य प्रजाभूयाप्तितायत्वाहितायत्वेकतायत्वा ॥ २३ ॥

पत्न्यन्तरे 'नाके' यत्नोकरतिनि नाकनाञ्चि अन्तो 'त्वा' त्वाम् 'अधि' अधिद्वित्रिय 'अपयतु' पक्वं करोतु । मनुष्यस्य अपसे
 कण्डत्वं मा भूदित्यर्थित्व देवस्वै त्वुच्यते 'द्विषि नाकोनामान्भिरचोहेति तित्तिरिचचनाबाकोनाम स्वर्गस्वोऽग्निः ॥ २२ ॥
 का० 'माभेर्षित्वाशभत इति' ५ । हे पुरोडाश त्वं 'मा भे' भयं मा कुर्वीः ५ । 'मा स' विकृथाः' बलनं मा कार्षीः । जि भी भये । सो विज्जी
 अयचलनयोरिच्छनयोः प्रथोमी । का० "अतमेरुवृत्तियुतावभिवसयति मज्जनावेदेनोपवेषेण वेति" । 'यज्ञो' यागङ्गेतः पुरोडाशः 'अतमेरुः'
 श्रूयात् । तस्य त्वानी तास्यतीति तमेरुः औषादिक एक प्रलयः न तमेरुतमेरुः । अस्माच्छाङ्गेन त्वान्निरहितोभवतु । यजमानस्य
 प्रथा पुत्रपौत्रपरीवादिः अतमेरुः त्वान्निरहिता भूयात् । यजमानप्रजायाः कदाचिद्दुःखं मास्वित्वर्षः । का० 'यात्राङ्कुलिप्रथा'
 १—१, ५, १८ । २—१, ५, २० । ३—५, ९, २१ । ४—२, ५, २४ । ५—३, ५, २४ । ६—'कार्षीः' सु० पाठः । ७—३, ५, २५ ।

जनसामोभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसुसन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्वमिति । हे पात्राङ्गुलिप्रचालनोदक त्रिताय त्रित-
नाच्चे देवाय त्वां निनयामीति शेषः । तथा द्विताय त्वा निनयामि । तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्वं कृतञ्चिद्धे तोः भौतो-
ऽम्बिरपः प्रापियसतो देवासं ब्राह्मणं जप्यहुस्तदग्निना वीर्यमथु सुक्तं तत आसया उत्यन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञासो देवैः सह
चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रचालनजंबलक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्याः ॥ २३ ॥

का० देवस्य त्वेति स्मामादयेति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं श्रध्वरकृतं श्रध्वरं करोतीति
वेदिकजनानादिद्वारेषु लघ्वरकृतं स्मामहमाददे गृह्णामि । का० सट्णए सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितौतिः ।

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बीजं भ्याम्युष्णो हस्ताभ्याम् । आदेध्वरकृतन्देवेभ्य इन्द्रस्य बाहुरसि

दक्षिणः सहस्रशृष्टिः शततेजावायुरसितिग्मतेजा द्विषतो बधः ॥ २४ ॥

हे स्मर त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वात्कामानवीर्योपेतत्वाद्वा स्मरस्य बाहुरूपत्वोपचारः । किञ्च तः
स्मरः सहस्रशृष्टिः शृष्टिर्भजनं याको मारणमिति यावत् सहस्रसङ्ख्याकानां श्रवणां शृष्टिर्यस्य स सहस्रशृष्टिः । तथा श्रुतेजाः श्रुते
तेजांसि यस्य सः बहुधा दीपमानः । किञ्च वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किं तु वायुसदृशोऽप्यसि । श्रुत एव
तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वज्रं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालासुत्यादयं स्त्रीव्रतेजा भवति । एवं स्मरोऽपि स्वस्वच्छेदरूपं कर्म
कुर्वन्स्त्रीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विषती बधः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां हन्तृत्वर्थः ॥ २४ ॥

१—शाल्वेति नासि क० पुनक्ति । २—१, ३, ३, १, १ । ३—३, ६, १३ । ४—३, ६, १४ । ५—तेष्वेति सु० नासि । ६—सप्तम्य क० ।

का० पृथिवि देवयजनीति त्र्येऽर्हते प्रहरतीति । हे पृथिवि हे देवयजनि देवा इत्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देवयजनि ते तव शीषध्यास्यैषरूपया मूलमहं मा हिंस्रिषम्य मा विनाययामि । का० व्रजं गच्छति पुरीषमादत्तऽहरति । स्वप्रहारोत्पन्ना स्युः पुरीषमुच्यते । हे पुरीष त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति स्यातुं भावो यत्र स देशो व्रजस्यं किञ्चूतम् गोष्ठानम् गर्वा स्थानमिदानौमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का० वर्षतु त इति वेदिं प्रेषतऽहरति । हे वेदे ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्बुलोकामिमानी देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । इष्य वेचने

पृथिविदेवयजन्योषध्यास्तेमूलंमाहिंस्रिषं व्रजं च्छेद्योऽन्वयानं वर्षतुतेद्यौर्वधानदेवसवितः परमस्यां :

पृथिव्याऽश्रतेनपाश्र्वेयोऽस्मान्द्वेष्टियञ्चवयन्दिश्रस्तमतीमामौक् ॥ २५ ॥

वर्षयेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का० बधानित्युक्त्तरे करोतीति । स्फोटखातां स्युदमुक्त्तरे त्वजेत् । हे देव सवितः योऽस्मान्दृष्टि हेतुं करोति वयं च यं यत्रुं द्विषस्तमुभयविषं यत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान । परमा शक्तिमा पृथिवी । काण्डसः स्थाडागमः । उक्त्तरे च्छिमायां धूल्यां निगूढस्य शतीस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमिरन्तिमप्रदेशेऽन्वयामिस्यो नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः श्रुतेः तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्याभिति । केर्बन्धनं कर्तव्यं तदाह श्रतेन पाशैः श्रतसङ्गा- काशिरुन्धनरज्जुभिः । किं च श्रमादन्वयामिस्त्वाङ्गरकात्तं मा मौक् कदाचिदपि मा मुख ॥ २५ ॥

१—२,६,१५-१६ । २—२,६,१७ । ३—२,६,१८ । ४—२,६,१९ । ५—तामित्री सु० । ६—१,२,७,१६ । ७—ततीऽद्या क० ।

का० अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरतीति । पृथिव्यै देवयजनात्पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याहे दिव्यानात् अपाररुम् अपरनामानमसुररुमप बध्यासम् । अपनीय यथा हतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत्प्रहरेत् ब्रजम् वर्षतु बधानीति सम्बतृयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० अभिन्यस्यत्यम्बीदुत्करभररो दिवभीतिरिति । हे अपररो असुर दिवं द्युलोकं यागरूपं त्वं मा पसः मा गमः । स्वर्गे लया न गन्तव्यम् पत्न्यु गतो पतः पुनिति लुङि पुमागमि रूपम् ॥

अपाररुस्यु थिर्क्यैदेवयजनाद्द्व्याषं ब्रजं०—०मौक् । अपररो दिवं मापप्तोद्रुप्सस्त्रिद्व्यां मास्त्रुनृजं०—०मौक् ॥ २६ ॥

गायत्रेणत्वाच्छन्दसापरिरुह्णामि वैष्टुभेनत्वाच्छन्दसापरिरुह्णामि जागतेनत्वाच्छन्दसापरिरुह्णामि ।

सुद्ध्याचासिशिवाचासिस्थोनाचासिसुषदाचासूजंखतीचासिपयखतीच ॥ २७ ॥

का० द्रस्यस्यइति तृतीयमिति । हे वेदिदेवते ते तव पृथिवीरुपाया यो द्रस्य उपजीव्यो रसः स यां द्युलोकं मा स्तुन् मा स्तुन्दत्तु मा गच्छतु स्तान्दिगंतिशोषणयोः । ब्रजं गच्छेत्यादिसम्बतृयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

का० पूर्वं परिग्रहं परिरुह्णति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्मिन गायत्रेणेति प्रतिमस्त्वमिति । यस्मात्पुद्ग्यादरुचमिक्का-
चित्सत्तु वेदेदियत्तां निश्चेतुं दक्षिणादिदिक्त्रये स्मिन रेखातृयकरणं पूर्वं परियहः । विशुद्धेवता मन्बतृयस्य । ते प्राञ्च

विष्णुं निपाद्य इन्दोभिरभितः पर्यष्टङ्गविति श्रुतेः । हे विष्णो त्वा त्वां गायत्रे च इन्दसा गायत्रादिच्छन्दस्यरूपतया
 भूवितेन स्मृान दिङ्गसे परिरष्टङ्गामि । एवं त्रैलुभेन जागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः इन्दोदेवता दिङ्गसेऽसुरेभ्यस्त्वां पात्त्रियि-
 चन्ति । पूर्वस्यामाहवनीयएव पात्त्रकोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्वर्गं चक्रुस्तदा देवान् पराजयं
 प्राप्तास्त्वा भूमिससुरा विभेशुस्तदा देवा शमनरूपं विष्णुमये क्लृप्तासुरानागत्यास्त्रयमपि भ्रूयंशो दातव्य इति तानया-
 चिषुः । ततोऽसुरा असुरयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भ्रूभागे जेते तावन् भवदीयोऽस्त्वित्युचुस्ततो देवा बह्वे तदस्वाकमित्युक्त्वा ते प्राश्-
 विष्णुं निपात्य गायत्रे चेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगद्भुः । यज्ञो विष्णुः स यत् तिष्ठति सेव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्देदिरिति
 तन्नूनेर्नामिति श्रुतिकथामनुसंधाय वेदियज्ञं विधेयम् ॥ का० उत्तरं परियज्ञं परिरष्टङ्गाति सुक्त्वा स्मोर्नोर्जस्वतीति ।
 वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परियज्ञः पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरियज्ञः । ततापि पूर्ववद्दिङ्गये स्मृान रेखात्तयं कार्यम् ।
 हे वेदे त्वं सुक्त्वासि शिवा शान्ता चासि । स्त्वा भूमिः शोभना स्त्वा सुक्त्वा खननेनास्मादिदोषनिवर्तनं भूमिः शोभनत्वम् ।
 उपस्थासुरस्य निःकाशनम् शान्तत्वम् । गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थं चकारो एकोऽयं मन्त्रः । स्मोना सुखरूपसि । स्मोमिति
 सुखनाम । सुषदा सुधु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा । सम्यगुपवेशनयोग्या चासि । चकारो पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः ।
 जर्जस्वती पयस्वती चासि । जर्जःशब्दोऽन्नवाची । पयःशब्दोऽन्नवाची । पयःशब्दोऽन्नवाची । तदुभयवती । चो पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥३७॥

१—१,२,५,६ । २—तेन क० । ३—विमज्ज क० । ४—१,२,५,७ । ५—२,६,२१ । ६—निष३,६,१५ ।

का० पुरा क्रूरस्वेल्यशुमार्ष्टीतिः । अतुं यमाख्यायिका मन्त्रे ऽभिमेता । कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्वा भूमिरेत्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यस्माकं पराजयः स्थाप्यदा देवयजने यागं विधाय पुनर्देत्यपराजयं करिस्थाम इति संमन्त्रा भूमिः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासस्तत्कृत्वावर्षमिदानोमपि दृश्यतऽइत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते । पुरा क्रूरस्वेलि विष्टुपु चन्द्रदेवत्या । विरप्यौति महन्नामः विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्यौ । यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः सम्बोध्यते । हे विरप्यिन् विष्णो परमेस्वर स्वं शृणु ब्रह्मगृह्णाणेतिः शेषः । क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । संग्रामो वै क्रूरमितिः श्रुतेः । विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विष्टुपु । तस्वेलि

पुराक्रूरस्वविष्टुपोविरप्यिन्नुदादायपृथिवीञ्जीवदानुम् । यामैरयञ्चन्द्रमसिखधाभिस्सामधीरासो

अनुदिस्ययजन्ते । प्रोच्यन्तीरासादयद्विष्टतोवधोऽसि ॥ २८ ॥

क्रूरविशेषचं पञ्चमर्थो षष्ठौ । विष्टुपो नानायोग्युतात् क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं जीवः ददातीति जीवदानुंक्षां जीवस्व धार्मी सारभृतां यां पृथिवीमुदादाय ऊर्ष्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वैदैः सह चन्द्रमसि इन्द्रे ऐरयन् प्राचिपत् स्थापया-
मासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तासु च एवार्थं तामिष चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिस्य द्यग्नेन सन्त्याद्य सेव भूमिरस्थां वेद्यां विद्यातऽइति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति । स्वधाशब्दो यद्यप्यज्ञवाची तथाप्यज्ञानहेतुभूता वेदवयी कथ्यते । यां चन्द्रमसि

ब्रह्मणा दधुरिति' श्रुतेः ब्रह्मणा वेदेन सद्देत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण खातायां वेदां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरूपेण
 भाजनं कुर्यात् । प्रोचशौरासादधेति आग्निघ्नं प्रति प्रेषः । प्रोच्यन्त्याग्निभिरिति प्रोचस्यै आपस्ता आसादय वेदां स्थापय ॥
 का० द्विषतो वध इति स्मामुदस्य प्रहरतीति१ । हे स्मालं द्विषतः शत्रोर्बधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

का० स्वव३ प्रतप्य पूर्ववदिति५ । यथा शूर्पात्मिहोत्रहवस्थोः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा स्ववस्थापि कार्यमित्यर्थः ।
 मन्त्रो व्याख्यातः ॥ का० वेदायै रन्तरतः प्राक्सम्पाष्टानिधित इतीति६ । हे स्वव त्वमनिधितोऽसि । शो तनकरसे । नितरां
 शितस्वीश्वोक्तो निधितस्तथा न भवतीत्यनिधितः । अस्मद्विषये० तीक्ष्ण उपद्रवकारो न भवसीत्यर्थः । यतः सपन्नचित् । चिच्छ

प्रत्युष्टर्त्तः प्रत्युष्टाश्ररातयोनिष्टम् १२ रज्जोनिष्टमाश्ररातयः । अनिधितोसिसपत्न्यिहोत्राजिनन्वावाजेष्याये

सम्पाजिमं । प्रत्युष्ट०—० । अनिधितासिसपत्न्यिहोत्राजिनैत्वावाजेष्यायेसम्पाजिमं ॥ २९ ॥

हिसाशमं सपत्नानस्यच्छद्रून् चिषोति हिनस्तीति सपन्नचित् । अत एव त्वां सम्पाजिमं सस्यक् शोधयामि । श्रुजू शुद्धी ।
 किञ्चित् त्वां वाम्जिनं वाजोऽवमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुलादन्नवन्तम् । यद्वा वाजो यज्ञसहन्तम् यज्ञो हि देवा-
 नामवमिति श्रुतेः० । वाजं यज्ञाख्यमन्नमहतीति वाजिनम् । अर्द्धार्थं इन् प्रत्ययः । किमर्थं सम्पाजिमं । वाजेष्याये चिरन्तो
 दीप्तौ । इत्यनं इष्या दीप्तिः । वाजस्येष्या वाजेष्या तस्यै वाजेष्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनायम् । शोधितेन स्ववेवाख्ये

१—१,२,५,१८ । २—अपिचं सु० । ३—२,६,४२ । ४—आश्वल्यसुव' क० । ५—२,६,४५ । ६—२,६,४६ । ७—अकपिचये क० । ८—५,१,२ ।

मृहीते इते च सति अग्निदीर्घ्यते । तद्दीत्याइतिफलभूतमद्रं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ का० प्रतय्य प्रतय्य प्रयच्छत्यनियतिरिति
 स्तु व इति । अनिश्रितेति मन्त्रे च सुचस्तिस्त्री सुहृपथदुभ्रुवाः संसृज्य प्रत्येकं प्रत्यष्टमिति मन्त्रेण प्रतय्य प्रतय्य वेद्यां
 स्वापनाममध्ययवे प्रयच्छतीति सूत्रार्थः । प्रत्यष्टमिति व्याख्यातम् । अनिश्रितेत्यपि व्याख्यातम् । स्तु वस्य पुंस्त्वादादौ स्तु व-
 सकारणम् । सुचां स्त्रीत्वात्प्रयाप । योषा वै सुस्व वा स्तु व इत्यादिभ्रुतेः । सुहृदादीनां सुचां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणयोर-
 नियिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २८ ॥

का० पदौ संनद्धति प्रत्यन्दच्चिबत उपविष्टां गार्हपत्यस्य सुस्रयोक्त्रेण विवृता परिहरत्यधीवासोऽदित्यै रात्रासीतीति १ ।

अदित्यै रात्रासि विष्णोर्विष्वोऽसूजे त्वादन्वेन त्वाचक्षुषावपश्यामि । अग्नेर्जिह्वासि

सुहृदेवेत्योषाचे धान्नेमेभवयजुषेयजुषे ॥ ३० ॥

हे योक्त्रे अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं रात्रासि रयना भवसि ॥ का० दक्षिणं पाशसुत्तरे प्रतिमुत्थोर्ध्वं सुहृ इति विष्णोर्विष्व
 इति न धन्विं करोतीति १ । हे दक्षिणं पाश त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेद्योऽसि व्यापकोऽसि । विष्वत् व्याप्ती ॥ का० अजे
 त्वेत्प्राज्यसुहास्वेति २ । हे प्राज्य त्वासुहृदासयामौति श्रेयः । किमर्थम् । अजे उत्तमरसत्ताभाय । विभापितं हृतं सुहृदादु
 भवति ॥ का० पद्रीमेवेषयत्यद्वेनेतीति ३ । दन्वोतिहिंसायः । हे प्राज्य अदन्वेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वात्तामवपश्यामि ।
 अर्वाचीनं यथा तथाधीसुखी सती पश्यामि । किं च हे प्राज्य त्वमग्नेर्जिह्वासि । यदाज्यमन्त्री ह्ययते तदा जिह्वेव
 १—३,६,४०-४८ । २—१,१,१५८ । ३—२,१,१ । ४—३,१,१४ । ५—३,१,४ । ६—१,१,५ ।

व्याजोत्पद्यतेऽतस्त्वमन्वेजिज्ञा । किभूतं देवेभ्योऽर्थाय सुहः सुष्टु ह्ययते इति सुहः पुंस्त्वं ह्यान्दसम् । यद्वा जिह्वाविशेषश्च
सुष्टु, ह्ययन्ते देवा आह्वयन्तेऽनया सा सुहृजिज्ञा । ज्वावां दृष्ट्वा भायाग्नौत्यर्थः प्रतो मे मम धाक्त्रेधाक्त्रे तत्तदागणकलोप-
भोगस्थानसिद्धार्थं भव । यद्युपेयजुषे तत्तदागणसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

का० सवितुस्त्वेत्याख्यसुत्युनातीति२ । सवितुर्देवस्य प्रसवे आश्रायां वर्तमानः सन्वासुत्युनामि श्रोषयामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का०
श्रोषथीच पूर्ववदिति३ । सवितुर्वः । वो युषानुत्युनामीति । व्याख्यातम् ॥ का० आन्यमवेचते तेजोऽसौतीति४ । हे प्राज्य त्वं तेजोऽसि ।
शरीरस्मान्निहेतुत्वान्नेजसुम् । शक्रमसि दौमिमदसि । शिग्धरूपत्वाद्दौमितिसुम् । अष्टमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसा-

सवितुस्त्वाप्रसवत्पुनाय्यच्छिद्रेणपवितेणसूर्यस्यरश्मिभिः । सवितुर्वःप्रसव०—०रश्मिभिः ।

तेजोऽसिश्शुक्रमस्थस्यतमसि । धामनामासिप्रियन्देवानामनाष्टन्देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

वस्थानेऽप्योदनादिवत्पुंषितत्वाद्दिोषाभावाद्विनाशित्वम् ॥ का० सुवेणाय्यहृषं चतुर्जुह्वं धाम नाभिति सन्नन्यन्न इति१ । हे
प्राज्य त्वं धाम स्नानमसि शीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिदेवैरत्रेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति न्याम
प्राज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्यसुं नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम् । गतसारस्यदेविषातिरुक्तं चकपुरोष्वाग्नादीनि
षिरस्त्रित्वा गतसाराणि स्युरितीदं च तथा । देवयजनं देवा इज्जन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृयं त्वमस्यातस्त्वं रुद्राग्नीति वाक्त्रयेषः ॥ ३१ ॥
श्रीमन्महाभारतते वेददीपि० मनोहरे । शाखादाज्ययज्ञान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽयमत् ॥ १ ॥

१—देवाशाशानीत्यर्थः का० । २—वपदिवादि क० पुस्कके गालि । ३—२,७,७ । ४—२,७,८ । ५—२,७,८ । ६—२,७,११-१२ । ७—मकदीपि सु० ।

का० इत्थं प्रोचति विस्तृतस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेदां कृत्वा पुरस्ताद् इत्येकं शोऽसौति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इत्थं विस्तृतं प्रोचते । वेदिं च प्रोचते । बर्हिरादाय वेदां पूर्वशय्य कृत्वा प्रोचितक्रमान्त्रवयेति सूत्रार्थः ॥ कृणोऽसि ॥ हे इत्थं त्वं कृणोऽसि कृणुगुरूपो यज्ञोऽसि । इत्थंपूलकस्य यज्ञसाधनत्वादायज्ञत्वीपचारः । किञ्चित् ॥ आखरेष्टः ॥ आ समन्ताखरे कठिने हवे तिष्ठतीति आखरेष्टः । यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खर आहवनीयसूत्रा समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्टः । अन्तोदासः कृणुयद्दो वषवावौ भयं तु कृणुयद् आदुदासत्वानुष्ठगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृणुयद्गोभूला वने वप्रियतरुमध्ये प्रविश्य कुतूचिक्कठिने हवे तस्यौ । तदेतदभिप्रैत्य कृष्ण आखरेष्ट इति ह्ययमुच्यते । यज्ञो ह

कृणोऽस्याखरे षोणयेत्वाजुष्टसोचामिवेदिरसि बर्हिः प्रेत्याजुष्टसोचामि बर्हिरसि सुगृह्यत्वाजुष्टसोचामि ॥ १ ॥

देवेभ्योऽपचक्राम स कृणो भूला चचरेत्वादिभ्युतेः ३ खे च भाषायामिति खे परपदे भाषायां सप्तम्या अलुन्विधाहे देऽलुक् । पूर्वपदादिति षत्वम् । अतोऽन्वये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोचामि शुद्धार्थं जलेनेति शेषः ३ । वेदिरसीति वेदिं प्रोचति । त्वं वेदिरसि । विदाते सभ्यत इति वेदिः । विद्ल्ल लामे । देवेरसुरेभ्यो लब्धत्वाहे दिः । अतो बर्हिर्जुष्टं बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोचामि । पृथोरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसीति बर्हिः प्रोचयम् । हे दर्भं त्वं बर्हिरसि प्रभूत्वाहे दिहं ह्यसमर्थमसि । अतः सुगृह्यो जुष्टं सुचां धारणात्प्रियं त्वां प्रोचामि ॥ १ ॥

१-२७,१८ । २-१,१,१,१ । ३-क० पुस्तकेऽस्य प्रथममन्त्रस्य व्याख्याप्रकारस्य व्याख्यानकारः ।

च

का० शिवं मूलेषूपसिचत्तदित्यै व्युत्पन्नमितीति ॥ इ प्रोचषयेवोदक त्वमदित्यै अदित्या मृत्याः व्युत्पन्नमसि विषयेषु
 को इनमसि ॥ का० सर्द्धिर्विज्ञपुत्र गुरसातप्रस्तरयहर्ष विष्णोरित्तीति ॥ इ प्रस्तर दर्भसृष्टिरूप त्वं विष्णोर्यत्रस्य सुपोऽसि ।
 त्वै सै शब्दसङ्घातयोः । प्रोचदिक्को हुप्रत्ययः । दर्भसङ्घातरूपत्वात्के यसङ्घातरूपा यित्थेव भवसि ॥ का० वेदिर् सुबृषा-
 त्पूर्वत्वदसमितीति ॥ इ वेदे त्वां सृष्टामि बर्हिवा ह्यादयामि । क्विभूतां त्वाम् । सर्वसदसमूर्णेभिव सुदुतरमतिथयेन सुदु-
 र्भदीयसौ श्रेयसोपन्यासः । यथा प्रभोरपवेष्टुः भूमिः कम्बसादिनाच्छायते काठिन्नागावाय तथा दर्भेराच्छादिता वेदिर्दुः

अदित्यै व्युत्पन्नमसि विष्णोस्तुपोसूर्ध्ववदसन्त्वास्तुषामिखासस्थान्दे वेभ्योभुवपतयेखाहा

भुवनपतयेखाहाभूतानाम्यतयेखाहा ॥ २ ॥

स्वाप् । पुनः क्विभूतां त्वां देवेभ्यः आसखां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूताम् । सुखेन श्रयेनासनेन स्वीयते यखां सा
 आसखां ताम् । का० स्त्वात्रमभिसृशति भुवपतये खाहेति ॥ एतन्वत्त्वयस्याशोत्वर्षः ० । सुवपत्वाद्यखयोऽन्वेर्धातरः ।
 खाहाशब्दो निपातो देवान् प्रति दानवाची । खाहाकारं च वषट्कारं च देवा उपलौक्यन्तीति श्रुतेः । इविषं ह्यथाकावे परिश्रित्यो
 वरिषं वरिषः स्त्वात्र तद्भुवपत्वादिभ्योऽन्वेर्भाट्ठयो दत्तमिति मन्वाथः । पुरायेर्धातरो वषट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तद्भुः खेनांभिरपि

१—३,७,२० । २—के दनसाधनमति क० । ३—२,७,२१ । ४—३,७,२२ । ५—यत्काम क० ।
 ६—३,७,२३ । ७—आकरोत्त्वर्षः क० ।

प्रसाध्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान एवमवदद् यदेतैर्भद्राढभिर्मां परिषत्तैषां च यज्ञभागः कल्पतामिति । ततस्तेऽन्वेर्मातरः परिषयो ज्ञातास्तेषां च स्तत्र द्विर्भागः कृत इति कथाः ॥ २ ॥

का० चरिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आदौ पश्चात् । हे परिषे विश्वावसुनाम् गन्धर्वः सां परिदधातु आहवनीयस्य पश्चात्संभतः स्थापयतु । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतौति विश्वावसुः । अशोकस्य सोमः

गन्धर्वस्वानिश्वावसुस्सिर्दधातु विश्वस्वारिच्छे यजमानस्यपरिधिरस्यन्निरुद्धैः । इन्द्रस्यवाङ्मरुषि

दक्षिणोविश्वस्वारिच्छे यजमानस्यपरिधिरस्यन्निरुद्धैः । मित्रावरुणौत्वोत्तरतःपरिधस्ताग्धुवेद्य

धर्म्येणाविश्वस्वारिच्छेयजमानस्यपरिधिरस्यन्निरुद्धैः । ॥ ३ ॥

रक्षितं तत्पार्श्वे सर्वं च गन्धर्वोऽवसदिति ॥ अन्तरकथा । किमर्थं स्थापयतु । त्रिषु हिंसायां रेवचं रिष्टिः न रिष्टिः सप्रष्टिष्यत्ये । आहवनीयस्नानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिष्यभावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति । किं च त्वं यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमन्त्रैः परिषिः यजमानमध्यसुरेभ्यो रक्षितुं यद्विमदियि स्थापितोऽसि । किं च अन्निरुद्धः ईष्टितश्चासि । आहवनीयस्य प्रथमो ज्ञाता भुवपतिनाम्निरूपस्त्वमसि । ईष्टाते सूक्ते इतीड स्तुतियोष्यः । अत एव ईष्टितः स्तुतो षोडश-

द्विभिः । ईदं स्तुतौ ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीयपरिधि त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रक्षयसमर्थ-
स्वाद्विन्द्रबाहुलीपचारः । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्रान्विशब्देन सुवनपतिनामा द्वितीयो आता ॥ तृतीयसुत्तरं परिधिं
परिदधाति ॥ मित्रावरुणौ । हे तृतीयपरिधि मित्रावरुणौ वायुर्दित्यौ भ्रुवण स्थिरेण धर्मणा कर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां
परिधर्षा भरितः स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् । अत्रान्विर्भूतानां पतिस्तृतीयो आता ॥ ३ ॥

का० प्रथमं परिधिः ३३ समिधोपस्य वीतिहोत्रमियादधातीति ३ । इयस्यक् अग्निदेवत्या गायत्रीच्छन्दस्ता । हे कवे
क्रान्तस्यैव हे अग्नेऽध्वरे यागे निमित्ते त्वां वयं समिधोमहि अग्नेनेषकाष्ठेन दीपयामः । अतीतानागतदूरेवर्तिपदार्थानां

वीतिहोत्रत्वाकवेद्युमन्तसमिधोमहि । अग्नेबुहन्तमद्धरे ॥ ४ ॥

यस्य युगपज्ज्ञानं च कविः । किञ्च तं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण गतौ । इतिर्गतिः व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः सद्यद्दि-
रित्यर्थः । वीतये सद्यद्दे होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तः यत्र होमि कृते सद्यद्दिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिजाषो
होत्रे होत्रकर्मणि-यस्य तम् । तथा युमन्तः । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति युमान तं स्वत एव द्युत्युपेतम् । तथा बुहस्त
महात्मा ॥ ४ ॥

१—कर्मवर्ति सु० नास्ति । २—परिधिमिष्य क० । ३—२, ५, २ । ४—इतिर्गतिः विविधाइतिः वीतिः—इत्येव क० ।

का० अत्रुपस्थस्य द्वितीयं समिदसीतीति । हे इक्षकाह त्वं समिदसि अन्नेः ससिन्वनं दीपनमसि ॥ का० सूर्यस्त्वे ि
जपत्याहवनीयमीचमाण इति ॥ हे आहवनीय सूर्यः पुरस्तात्पूर्व्यां दिशि कस्याश्चिदभिगच्छै सर्वस्या अभिगच्छेहि साया
सकाशात्वा त्वां पाठु रचतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे या काचिद्धिसा प्रसक्ता तां सर्वां परिहरत्वर्थः । इतरदिक्तये परिधित्रय
रचनं पूर्व्यां तद्भावात्कृतं । तथा च ऋतिः । गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथेतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्भोतारं करोतीति । का०

समिदसिसूर्यस्त्वापुरस्तात्पाठु कस्याश्चिदभिगच्छै । सवितुर्वाङ्मस्यजर्णमदसन्त्वात्सृष्ट्यामि

स्वासस्थन्दे वेथ्य आत्वावसवोरुद्रा आदित्यात्सुदन्तु ॥ ५ ॥

बर्हिषदृषे तिरयो निदधाति सवितुरितीति । दृषद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग् निदध्यात् । हे दृषे युवासुभे सवितुर्देवस्य
वाह स्वः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य बाहू इव भवथः ॥ का० तयोः प्रस्तर उ स्तृणात्पूर्वमदसमितीति । जर्णमिव रुद्रुं देवेभ्यो
देवानां स्वासक्तं सुखेनासनेन स्वीयते यत्र ताह्यं त्वां सृष्ट्यामि ॥ का० अभिविदधात्या त्वा वसव इतीति । प्रस्तरं प्रति
पापी निदधाति । वसवो रुद्रा आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसारयन्तु ॥ ५ ॥

का० सव्यायुष्ये शुद्धं प्रतिच्छन्न निदधाति दृताचीत्वे चमितरे उत्तरायां प्रतिमन्वमिति । हे शुद्ध त्वं दृताची अस्मि ।
 दृतामश्मति प्राप्नोतीति दृताची दृतापूर्वा भवसि नात्वा च शुद्धः । इयतेऽनयेति शुद्धः । क्षिपि द्युतिगमिशुद्धीतीनां हे च शुद्धीते-
 दीर्घवेति द्वित्वं दीर्घं च । सा त्वं प्रिये च धात्वा देववसुमेनाश्वे न सह इदं प्रियं सद्यः प्रस्तरत्नस्यमासीद् अधितिष्ठ । एतदे
 देवानां छिन्नतसं धास यदात्ममिति द्युतेः प्रियधासप्रष्टेनात्मम् । उपसृतं सादयति । उप समीपे स्थिला विभर्ति धान्यं धारयतो-

दृताश्चिसुद्धुर्नान्नासेदस्मियेषधात्वाप्रियत्सदश्रीदृहताश्चस्युपसृग्नात्वासेदस्मियेषधात्वाप्रियत्

सदश्रीदृहताश्चिसुवदानान्नासेदस्मियेषधात्वाप्रियत्सदश्रीदृहताश्चस्युपसृग्नात्वासेदस्मियेषधात्वाप्रियत्

ध्रुवाश्चसददन्तृतस्ययोनीताविष्योपाहिपाहियज्ञम्याहियज्ञपतिम्याहिमायज्ञमन्त्राम् ॥ ६ ॥

त्वपसृग् । व्याख्यातमन्त्रत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव स्त्रिये । यथा होमार्थं शुद्धपृथुतोषलनं तददस्मात्सयनभाजेन स्मिरत्वात्वात्वा ध्रुवा ।
 पत्न्यागात्मातम् । का० प्रिये च धात्वेति हवींषि वेदां क्वेति । हे इतिः प्रिये च धात्वाऽऽश्वे न सह प्रियं सद्यमासीदे-
 स्वेत्वेकं इतिः सन्तोष्य सयनम् । का० ध्रुवा अददन्ति सर्वास्मात्सभतऽइति० । क्ततस्यावश्याविक्रमीपितले न सत्कस्य यज्ञस्य
 योनी क्वानि ध्रुवादि यानि हवींषि असदन्तिष्ठन् । हे विष्यो व्यापक यज्ञपुरुष ता तानि हवींषि पाहिरच यज्ञं च पाहि यज्ञ-
 पतिं च पाहि । का० पाहि मामित्यात्मानमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञमन्त्रयुं मां पाहि ॥ ६ ॥

१—३,५,१२,१३ । २—१,३,३,१७ । ३—३,५,१८ । ४—३,५,१८ । ५—३,५,१९ ।

का० इत्यस्य बहनेरनुपरिधिं सन्धार्यन्ते वाजविदिति त्रिद्विः परिक्राममिति । वाजसक् जयतीति वाजजित् तच्छस्त्रो दे
 वाजजित् दे प्रप्ते त्वाकष्टं सन्धार्यन्ते शोधयामि । क्तिभूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमसुहृदस्य ममिष्यन्तमससम्पादनोपयुक्तम् ।
 तथा वाजजितमसुहृदस्य जयोपेतमङ्गप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः ॥ का० सरिष्यन्तमसुहृदस्य ममिष्यन्तमससम्पादनोपयुक्तम् ।
 ये देवा अयुधानमनुष्ठुञ्चन्ति तेभ्यो नमस्करोति । का० स्यापिदस्य इति दक्षिणत उक्त्वा ममिति । करोति नमो देवेभ्य इतीति ।
 नमसिः कृतः इदानीं पिबन्त्यर्धं दक्षिणतुल्यं उक्तानमससिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः स्यात्सु । स्याथाशुदो
 धनीवाजिह्वान्त्वासरिष्यन्तं वाजजितं उच्यते । नमी देवेभ्यः स्यापिदस्यः सुयमेमेभूयासमस्कन्तमद्य ॥ ७ ॥

अस्कन्तमद्य देवेभ्य आज्यं सन्धार्यन्ते वाजविष्णो मात्वा वाक्त्रमिधं वसुमतीमन्ने तेच्छाया

म्पुण्येभं विष्णो स्थानमसीत इन्द्रो वीर्यमद्योर्द्वैर्द्वार आस्तात् ॥ ८ ॥

निपातः पितृहृदस्य देवद्रव्यस्य दाने कर्तव्ये । अतो यद्वैयं तदास्त्राम इत्यर्थः । अनेन मन्वइयेन देवाः पितरबोपचर्यन्ते । का०
 सुवनी म इति सुहृपयतावादायेति । हे सुहृपयतो मे मर्द्वं सुवने सुहृ, निवते सुवर्वा भूयासु भवतसु । यथा सुवयोः स्मितमाज्यं
 न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः । ७ ।

तस्माद्यति स्यात्स्मितसुहृगदिने देवेभ्यो देवोपकारायाम् युवयोः स्मितं हृतसु सस्कन्तं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सन्धार्यन्तम्
 १—२,१,२१ २—२,१,१४ ३—२,१,१५ ४—२,१,१६

सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा । आशीर्वाङ्घ्रिं उक्तमे रूपम् ॥ का० दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिशाविष्णवितोति । हे विष्णो व्यापक
यज्ञशुभ्रवः अङ्घ्रिषा पादेन त्वा त्वाप्तुं मा भवक्रमिषम् भवक्रमणं मा कार्षं पादेनातिक्रमस्यदोषोभे माभूदित्यर्थः ॥ का०
वसुवतीमित्यवस्थायैति । हे अग्ने ते तव द्वायां तव समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहसुपस्त्रेषम् उपतिष्ठेयं सेवेय । उप
पूर्वसिद्धतिः स्वार्थः । स एव सेवाप्रकारः कथ्यते हे वसुमति त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागङ्घ्रिं शक्यं तदित्यर्थः ।
आहवनीयसमीपवर्तित्वात् अस्माभ्युस्येयं स्थानत्वम् । यद्वा अथमर्थः । हे अग्ने ते तव वसुमतीं घनवतीं घनप्राप्तिकरीं द्वाया
भात्रयं उपस्थेयं सेवेय । द्वायाशब्दश्चात्रयवाचकः युक्त्यादृच्छायायां वसामीतिवत् । यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि ॥ का० इतइन्द्र

अग्ने वेहीर्वावेदूत्यमवतान्वान्यावाष्टथिवीश्रवत्वन्द्यावापृथिवीखिष्टदोहेवेस्य इन्द्र आज्येन ।

हविषाभूत्खाहांसंज्योतिषाज्योतिः ॥ ६ ॥

इति सुहीतीति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यस्त्वनसुक्तस्य देवानां जयहेतुत्वादितः शब्देन पराश्रयते । देवयजनव्यतिरिक्तभूमिरसुरा-
धीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रे च । इतइन्द्रः । इतीत्साहे वयजनस्थानात् उद्युक्तः
सञ्चिन्ति शेषः । वीर्यमज्जसोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुषुषरूपसकरोत् । अतएवाधरोयज्ञस्य उर्ध्वमास्मान् उन्नतः स्थितः । इन्द्रे च वीर्यं
कृते शत्रुकृतविघ्नाभावाद्भ्ररस्त्रीसत्वम् ॥ ८ ॥

तस्मात् हे अग्ने त्वं हीत्रं वे । हीतुः कर्म विहिः । लङि षड्भावे रूपम् दूष्यं दूतकर्म च वेः विहि । हीद्वलं दूतलवाग्नेः

१—३,४,९,१० । २—३,४,९,१० । ३—३,४,९,१० ।

कर्म तथा च श्रुतिः । उभयं वा एतदग्निदेवानां ह्येता द्रुतयेति । ईदृशं त्वां यावापृथिवी भवतां पात्यताम् । हे अग्ने त्वम-
 पि यावापृथिवी लोकस्य देवतेः भव पात्य । इत्यमान्यपालने सति इन्द्राजान इद्विषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत
 सूर । सद्यः करोतीति स्विष्टकृत । तादृशो भवतु । अष्टभावञ्छान्दसः । यथास्माभिरजाते तत्तद्विष्टं सर्वं वैकञ्चरहितं करोत्वित्यर्थः ।
 स्वाधा सङ्गतम् सङ्ग इन्द्रः देवसुदिश इन्द्रमाजान्दत्तमित्यर्थः । स्वादेति निपातो देवो हे येन वक्तव्यं । का० सुहा भुवां समनक्ति सञ्जो
 तिजेति । गच्छतमित्यथाहारः । ज्योतिषा भ्रुवास्वितान्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिषु ह्यस्वितान्यरूपः । ज्योतिः सङ्गच्छताम् ॥८॥

अग्निदेविन्द्र इन्द्रियन्द्घात्वस्मान्तायोमघवानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाधिषः सत्वानः सन्त्वाधिष

उपहृतापृथिवीमातोपमाम्पृथिवीमाताह्वयतामन्निराम्नीधात्स्वाहा ॥ १० ॥

का० आयासने मयोदमिति यजमानो जपतीतिः । प्रधानयाषान्तरं पुरोडाशशेषयाशनसमये इतिरि आधिषं प्रयुक्तानि
 सति यजमानो जपति । इन्द्रः परमेश्वर इन्द्रमिन्द्रियं मयि दधातु । इदं अस्मदपिचितं इन्द्रियं वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु ।
 किं च रामो धनाक्ति देवमासुषुभेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तथास्मान्यजमानान्मघवां सेवन्ताम् । सद्यः सेवने । किं च
 अस्माकं यजमानानामागिषोऽभीष्टार्थस्थाशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम् । किं च नोऽस्माकमाधिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अविताषाः सन्तु ।
 मघमिति धनवानसः तद्विद्यते येषां ते मघवानः । अस्त्वर्थे वग्नप्रत्ययः एकैकमाहरति यावापृथिवीरुपह्वानेऽग्नीषेः सङ्गवन्तम्
 १—१,४,४,४ । २—देवते सु० । ३—सिषमानामाव्यक्ष्यं क० । ४—३,४,२१ । ५—१,१०,१ । ६—धर्मोऽग्नेः क० ।

ख

प्राज्ञानुपपन्नता प्रविशतीति । यदा हीता द्यावापृथिव्योरुपपन्नान् करोति तदीभयोः पुरोहाययोरैकमंत्रं वद्वक्ते वद्वक्ते कृत्वात्कीर्तिं
 ददाति स षोपपन्नतेति मन्त्रे च तत्प्राज्ञानतीति सूचार्थः । उपपन्नता येयं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपपन्नता पृथ्वी-
 युज्जाना सा च पृथिवी माता मातृत्वे नाम्नाभिर्भाविता सती मासुपपन्नयतामनुजानातु हविःशेषमचषायात्रां ददातु । यहं वाल्मी-
 प्राय । वल्मीकः इदं कर्मात्मीघं तस्माद्देतो रन्विः सन् तं भागं प्राञ्जानीति शेषः । त्वाहा सुहुतमसु जाठरेऽन्तो ॥ १० ॥

उपपन्नतोद्यौष्यतोपमान्द्यौष्यताह्वयतामन्निराग्नीध्रात्स्वाहा । देवस्यत्वासवितुःप्रसवेऽस्थिनोर्बाहुस्थ्या

भ्युष्यणो हस्ताभ्याम्प्रतिगृह्णाप्यग्नेद्वास्त्रेनप्राञ्जामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राञ्जति । एवं द्यौः पिता जगत्यात्मक उपपन्नयतामित्वादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रसृति यो प्रति-
 हेत्यन्तं ब्रह्मत्वम् । तस्याङ्गिरसो हृदस्यतिन्दृषिः ॥ का० देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राथिवं गृह्णाति
 मन्वो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० अग्नेहेति प्राञ्जति इत्ये रनुपस्ययन्ति । हे प्राथिवस अग्नेः प्राञ्जेन
 वद्विदेवताया सुखेन त्वा त्वां प्राञ्जामि भवयामि ॥ ११ ॥

१—१,१,१८-१८-१० । २—पङ्कलापीत्रे क० । ३—अग्नीध्रस्य क० । ४—१,१,१६ । ५—१,१,१८ ।

का० एतं तदुच्यते समिदासन्वितः प्रसूतौति । समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेषानुजानीयात् । एतं रा इत्यादिः षोडशतिष्ठत्यक्तो मन्त्रः । हे देव दानादिगुणयुक्त हे सवितः प्रसवितः । एतं यज्ञमिदानीं क्रियमासमिं मन्त्रं ते तुभ्यं वादयं । आनुषङ्गमाणाः कथयन्ति अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किं च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे ब्रह्मस्यतये च प्राहुः । ब्रह्मस्यतिष्ठे देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । किं च । तेन हेतुना त्वदीयस्वित यज्ञमत्र रच्य । तस्मात् तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यज्ञमानं चाव रच्य । तस्मा तेनैव हेतुना माण्डूक्याथमवः पालय ॥ १२ ॥

एतन्नेदेवसवितर्थ्यज्ञास्त्राहुर्वृहस्यतयेब्रह्मणे । तेनयज्ञमवतेनयज्ञपतिन्नेनसामव ॥ १२ ॥

मनोजूतिर्जुषतामाज्यस्यवृहस्यतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्ट्यज्ञुषमिमन्दधातु ।

विश्वे देवाश्च हमादयन्तामोश्मृतिष्ठ ॥ १३ ॥

किं च । मनो आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठी । मनः द्रुतं सेवताम् । हे सवितस्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिव्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । किञ्चातु मनः । जूतिः । जवतेर्गतिकर्मणो जूतिरिति क्लृप्तप्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीलं क्वात्सम् । अतीता-
मागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किं च ब्रह्मस्यतिरिमं यज्ञं तनोतु विशारयतु ।

ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा सन्ध्यात् । इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो निच्छिद्य इत्येवमुच्यते । किं च
 मध्ये देवासः सर्वे देवा इष्ट यज्ञकर्माणि मादयन्ताम् । मदृष्टमौ सुरादिः । दृश्यन्ताम् । एवं प्रार्थितः सविता देवः शोषति
 देवमुर्जा अवच्छेत्तु । शोभित्यङ्गीकारार्थः । तथासु । प्रतिष्ठ प्रयाचं कुरु । समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रशासक-
 न्यम् सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाचि प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

वा० एषा त इति होतासुमन्वयतइति । ब्रह्मन् समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्गम् । इयमगुष्टु बन्धिदेवत्या । हे यज्ञे

एषाते अग्ने ममित्तया वदंस्व चाचध्यायस्व । वहिषीमहि च वयमा चध्यासिषीमहि ।

अग्नेवानजिह्वात्त्वासृवाः संवाज्जितुं सन्धाजिम् ॥ १४ ॥

एषा ते तव समिद्र समिद्रः काष्ठविशेषः । तथा समिधाः त्वं यधंल इष्टिं गच्छ । आ ध्यायस्व च । अस्मानपि सर्वतो
 इष्टिं प्रापय । तथा च सति त्वत्प्रसादाद्यं वहिषीमहि इष्टिं प्राप्नुयाम । ध्यासिषीमहि च अस्मदीयुत्पण्यादीन् सर्वतो दृशान्
 कन्द्याम् । काः सन्धाजिह्वं पूर्ववदपरिक्रामः । सक्तकृत्वाऽऽममितीति । पूर्वमग्ने वाज्जिह्विति मन्वे च यथैशसकहनेत्यने
 सन्धाजिह्वं कृतस्तथापि सन्धाजिह्वः । तत्र परिक्राम्य निस्त्रिः कृतः । अत तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सूत्रार्थः ।
 मन्वे आत्वासात् । इवात्विशेषः । हे यज्ञे त्वां सन्धाजिम् । किञ्चूत् त्वां वाजं ससृवांसमन्नमुद्दिश्य गतवन्तमन्नं सन्धाजित-
 वन्तमित्यत्र । अन्वत्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

आ० ब्रह्मपथतो ब्रह्मत्वन्वीषोमयोतितीति । तत्र ब्रह्मं प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्यूहनं परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम् ।
 अन्वीषोमयोर्द्वितीयपुरोडाशद्विवृतयोर्ब्रह्मितीमनु अविघ्नं न हविःस्वीकाररूपसुक्लं च अयमनु ब्रह्माहसुक्लेषुत्कृष्टं जयं प्राप्तव्यनक्ति ।
 वाजस्यैवात्स्य पुरोडाशादेः असवेनाभामनुक्तस्य मां प्रोहामि मां यजमानं सुहृत्पथारिषं प्रोक्ताहवामि । यद्यस्य हृत्पथतुर्वितन्वी-
 र्गं क्तान्च पुनंगयादुकाशार्गः । अन्वत्यूर्ध्वत् ॥ उपसृतं अतोर्ध्वं प्रेरयति । यः यत्पुरुरादिरसान्देष्टि अन्वदीयवन्नवितान्नाय वेचं

अन्वीषोमयोर्ब्रह्मितीमनुक्त्वं वाजस्यमाप्रसवेन प्रोहामि । अन्वीषोमोतमपनुदतां योऽसान्देष्टियन्व

वयन्दिभ्योवाजस्यैगन्वसवेनापोहामि । इन्द्रान्व्योर्ब्रह्मितीमनुक्त्वं वाजस्यमाप्रसवेन प्रोहामि । इन्द्रान्वी

तमपनुदतां योऽसान्देष्टियन्ववयन्दिभ्योवाजस्यैगन्वसवेनापोहामि ॥ १५ ॥

करीतिभिरं न वचं द्विषः । समाजसादिरूपमअदीवाशुष्ठानविरोधिनं यत् द्विषः विनाशायोद्योगं कुर्मः । तसुभयविधं शत्रुमन्विषोमो
 देवमवधुदत्तं भिराशुच्यताम् । िषं च । अहमप्ये नं द्विविधं यत्, सुपञ्चद्रूपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अन्व्यनुग्रयापोहामि
 किराशुरेणि । अस्तौ मन्वी र्ध्वदेवताविषयी समानार्थो ॥ १५ ॥

का० सुहृत्ता परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मन्त्रमपरिधि वसुभ्यः वसुदेवताप्रीत्यर्थं त्वा त्वात्मन-
 उमीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्येयो । परिधिप्रथाच्छनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते इति भावः । का० सङ्घ-
 नवामिति प्रस्तरादानमिति । हे वावापृथिवी खलोकभूलोकदेव्यो युवां सङ्घानायां यज्ञमाषं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किं
 च हे प्रस्तर मिवावरुषी प्राचापानवगय हृष्या जलवर्षेण त्वा त्वाभवतां रचताम् । वायुवं वषट्शे २ इत्युक्तत्वाद्वाग्धीयो वायुः स
 पाथात्मगतः प्राचीदानरूपो मिवावरुषयद्याभ्यासुच्यते । स च प्रस्तररूपं यज्ञमानं हृष्यावतु । यजमानो वै प्रस्तर इति नृतेः ।

वसुभ्यस्त्वारद्रेभ्यस्त्वादित्ये भ्यस्त्वावसुनाथात्वावापृथिवीमिवावरुषौत्वाष्ट्यावताम् । व्यन्तुवयोक्तृपरिहासा

मरुतास्पृप्रतीगच्छवथापृत्रिभूत्वादित्रच्छततो नोष्टिमावह । चक्षुष्याथम्ने सिचक्षुर्भुमपाहि ॥ १६ ॥

का० पनक्षेयं व्यन्तुय इत्येषं सुहृत्तासुपद्यति मन्त्रं सूक्ष्मितरस्यामिति । इतरस्यां ध्रुवायाम् । वयः पचिषः व्यन्तु । वो
 गतिव्याप्तिप्रजननकार्यसगच्छादनेषु । पचिषरूपापन्नानि गायत्र्यादौति छर्द्यासि गच्छन्तु । प्रस्तरमादयेति शेषः । किञ्च ताः वयः ।
 एकं रिहासाः । अन्नं दृप्तस्मितं प्रस्तरं बिहानाः शास्तादयन्तः । रजयोरैक्ष्मम् । का० मरुतामिति नीचैर्हृत्वा हृषमाष्टा-
 वाचिप्रहस्तीति । एकं त्वं प्रस्तरात्पृथक्त्वं प्रस्तरं नीचैर्हृत्त्वानी प्रचिपेदिति सन्तार्यः । मरुतामिति प्रस्तरदेवता हृषती
 आपिष्टदा चतुर्वः पाद भ्राम्भेयः । हे प्रस्तर त्वं मरुतां दृषतीगच्छ मरुतामकानां देवानां सम्बन्धिनोः दृषतीर्वाङ्मनरूपा मरुता-

१—३,४,२५ । २—३,६,२ । ३—१,५,३,३,२ । ४—१,५,३,४४ । ५—३,६,४-० । ६—३,६,५ ।

चित्तवर्षां गच्छ प्राप्तुहि । वायुवाहनवहे गीत गच्छेत्यर्थः । अन्तरिक्षं गच्छेत्यर्थः । वया एतन्निर्भूला । वया स्वाधीना एतन्निर्भूला-
 तनुर्गौ भूला दिवं गच्छ । कामधेयवस्तुसिक्ती भूला स्वर्गं गच्छेत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरन्तर- नोऽकादशं दृष्टिमावह भूलीके
 दृष्टिमानय । वहा वै वया एतन्निर्भूला दिवं गच्छेत् । ततः स्वर्गप्राप्तेरन्तर- नोऽकादशं दृष्टिमावह भूलीके
 दृष्टिमानय । वहा वै वया एतन्निर्भूला दिवं गच्छेत् । ततः स्वर्गप्राप्तेरन्तर- नोऽकादशं दृष्टिमावह भूलीके
 दृष्टिमानय । वहा वै वया एतन्निर्भूला दिवं गच्छेत् । ततः स्वर्गप्राप्तेरन्तर- नोऽकादशं दृष्टिमावह भूलीके

वय्मरिचिभ्यश्चत्वाश्चन्ने देवपणिभिर्गुह्यमानः । तन्वएतमनुजोपस्मराम्ये भने

त्वदपचेतयाताश्चन्नेः प्रियम्याथोपीतम् ॥ १७ ॥

का० बभ्रुषा इत्याजानमावभत इति । हे अन्ने त्वं यतश्चक्षुषा पति । बभ्रुः पतीति बभ्रुषाः । स्वासयाश्चकार निवत्यं
 बभ्रुःपावकोऽसि । अतो मे मम बभ्रुः पाहि पावय प्रस्तरप्रहरपप्रसक्तं बभ्रुष उपद्रवं परिहरत्यर्थः ॥ १६ ॥

का० परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति । एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराट्कूपः । प्रथमोऽष्टकः । यं
 परिधिम् । निष्ठाविराट्कृपा भान्ने यौ यश्चरन्ता । अन्नेः प्रियमिति यशुः । देवकदृष्टा ॥ हे अन्ने देव पाहवनीय पचिभि-
 रसुरैः शुक्रमानः । शुक्र सम्बरचे संत्रियमाचः संरथमानः सन् त्वं यं परिधिं पचिमदिति पर्यधत्याः । अशुरोपद्रवनिवारणाव

परिहितवानसि स्वापितवानसि । ते तव जीषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भयमि वङ्गी अत्रिपामि । अनुभिंबकमः । इतेहृत्सु
 मः । एष परिधिः सत् त्वत्तः सकाशात् न । इत् एवाहं नैव अपचेतयत् । मा अपचेतयत् । त्वत्तोऽप्यगच्छुं मा जानात्वित्यर्थः ।
 त्वत्त्वं च तिष्ठत् । चित्तौ संग्रानि चिजन्ताङ्गिट् । तस्मात्कनेपदे प्रथमैकवचनं तागन्म् । टित आत्मनेपदानामिति तस्यैकारः ।
 चेतोऽप्यनेति शैबेकारस्य पाचिक ऐ । केटोऽडाटावित्याडागमः । गुणायदेशौ । अपपूर्वः अपचेतयत् । अपचेतयत् । एष
 परिधिस्त्वत्तोऽप्यगतचिप्तो मास्त्वित्यर्थः ॥ का० इतरौ च युगपदन्तेः प्रियमितीति । द्विचिबोत्तरी परिधी अन्तः प्रियं पादः
 युवामपोतमपिगच्छतम् । पाद इत्यवनामं पाहवनीयस्याभिप्रतमन्नमपिगच्छतम् । अन्ते रत्नत्वं भवद्गतां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

संखवभागास्येषा वृहन्तःप्रसरेष्ठाःपरिधेयाद्भेदेवाः । इमांवाचमभिविष्टे गृह्यत्

आसद्यास्मिन्वर्हिषिमादयद्दस्त्राहावाट् ॥ १८ ॥

का० संखवभागा इति संखवान् लुहतीति । वैश्वदेवो त्रिष्टुभ्यश्चरन्ता । स्वाहा वाडिति यष्टुः । सोमश्च यष्टुभिः ।
 हे विश्वे देवा दूषं संखवभागाः स्त । विश्वीनमाज्जं संखवः । स एवभागो येषां ते संखवभागाः । तद्यथाविधाः भवन्त । तथा इषा
 संखवस्यचरियानेन लुहन्ती महान्तः स्त । किं च ये प्रसरेष्ठाः प्रसरे तिहन्तीति प्रसरेष्ठाः प्रसरेष्ठाविति । ये च परिक्षेपाः
 परिधिभवाः सन्ति । ते विश्वे देवा इमां मदीयां वाचमभि गृह्यन्तः सर्वत्र वर्चयन्तः । अयं यजमानः सत्यञ् यजतीत्येवं सर्वेषां

१—३,६,१७ । २—नि० नै० ६,७ । ३—३,६,१८ ।

देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि यज्ञऽन्नासद्योपविश्य मादयञ्च मोदयञ्च' लयञ्च' वा । साहेति वाडिति च शब्दौ
 एतिस्यैनाज्ञौ । सर्वथा दक्षमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि साहाकारेण वा वषट्कारेण वेति न्युतेवषट्कारो दानार्थः ।
 तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वपरिहराय वाडिति शब्दः प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

आ० इताची इति धुरि निदधातीतिः । कुङ्कपयती शकटधुरि निदधात् । हे कुङ्कपयती युवां इताची स्तः । इतमशतः
 प्राञ्जलः इति इताची । पूर्वसवर्षदोषः । तथाविधे युवां धुर्यावनडाहो पातं रचतं धुरं वहतस्तौ धुर्यौ । किं च युवां इत्ये
 सुषरूपे स्तः भवतः तस्मात्कुञ्जे सुञ्जे मा मां धत्तं स्थापयतम् ॥ का० यज्ञ नमश्च तद्इति वेदिमालभत इति । यस्य मन्त्रस्य शूर्पे

इताचीत्योद्युर्थ्याणातः सुनेत्यः सुञ्जे माधत्तम् । यज्ञनमश्चतुपचयज्ञस्यिविसन्तिष्ठस्त्रिष्टमेवन्तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

यवमान् सविब्रह्मलवणान् धानात्तर्तवीनिति च च ऋषयः । यज्ञो देवता । हे यज्ञ ते तुभ्यं नमः प्रस्तु उप उपपश्यो वृद्धिश्च तेऽस्तु ।
 चकारात्तद्योष्यसुसुच्यार्थौ । नमस्तुपयब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत्पूर्णे जायते । तथा च श्रुतिः । स यदतिरे-
 प्रयति तत्रमन्त्रकारेण यमयति च यद्दूषं करोत्युप चेति तेन तद्व्यूनं भवतीति । किं च । यज्ञस्य यिवे संतिष्ठस्व प्रत्युनातिरिक्तं
 च च कुर्वित्यर्थः । यज्ञे यज्ञस्याव्युनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं भ्रमयतीति श्रुतेः । मे मम स्त्रिष्टमे संतिष्ठस्व । सासु इष्टं स्त्रिष्टम् ।
 सोमज्ञे वासि तिष्ठस्विति प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

काः सुकृत्वः प्रसृज्वात्सव्येऽद्वयविति । दधोतिः हिंसाकर्माः । आयुरिति मनुष्यनामः । अदधोऽनुपहिंसित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य सोऽद्वययुः । अय भोजने । अत्राति सुकृत् इत्यथी । यद्वा अद्नु व्याप्ती अद्नुते व्याप्तीत्यथी । अतिग्रयेनाथी अग्रितमः । दीर्घः स्याद्दसः । हे अदव्यायो अहिंसितयजमान हे अग्रितम भोक्तृ तम यद्वा व्यापकतम । हे अन्ने गार्हपत्य आ मां दिशोः वज्रात्याहि । यन्न प्रभुत्वाद्ब्रह्ममादायुधात्प्रात्याहि । दिव्युरिति वज्रनामः । असित्यै प्रसितैर्बन्धनहेतुभूतात्प्रात्याह्यां प्राहि । प्रसितिः प्रसयनासक्तुर्वात् प्राह वेति यास्तः १ । दुष्टा इष्टिर्दुरितिः अशास्त्रीयो यागः । तस्मान्वां प्राहि । दुरग्रनी । अदनमग्रनी ।

अन्ने दव्यायोथी तमपाहिमादिद्योः पाहिमसिचैपाहिदुरिच्यैपाहिदुरद्ब्रह्मना अविषन्तः पितृष्टुभुसुषदाथोनी

स्वाहावाहम्ये संवेशपतये स्वाहापरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

दुष्टा अन्ननी दुरग्रनी दुर्भोजनं ततो आत्प्राहि । चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थे । औषाधानामिति पञ्चमी । किं च नोऽन्नाकं पितृभक्षमविषं कष्ट इविषिपरहितं कुरु । शीनिरिति गृहनाम । सुष्ठु सद्यते स्त्रीयते यस्यां सा सुषदा । तस्यां सुषदा विभक्तं स्वाहा १ । सम्यगवस्थानयोस्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः । यद्वा गृहे स्थितानां नोऽन्नाकं पितृभक्षिषं कुरु । स्वाहा वाङ्मिति परे व्याख्याते । काः दक्षिणाम्नी सुष्टोत्यम्य इति सरस्वत्या इति चेतिस । स्त्रीपुंसयोरभिसन्नाथपूर्वकमेकत्र ग्रयनं संवेशः । तस्य पतिर्वीऽन्विष्यत्ये स्वाहा इविदंत्तम् । कीवतः पुरुषस्य प्रयंसा यग्यः तस्य यग्यसो भगिनी वापूपा सरस्वती तस्यै इविदंत्तम् ॥ २० ॥

१—३,२,१० । १—निष० २,५८,१ । २—निष० ३,३,१० । ३—निष० १०,५ (दियुत) । ४—निष० ६,११ । ५—३,७,१८ ।

का० पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति । हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थं त्वं वेदोऽसि । ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा वेत्तीति वेदः
 प्रातासि । हे देव स्रोतनात्मक वेद हे वेद येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । देवानां वेदोऽभवः प्रापकोऽभूः तेन
 कारणेन मङ्गल्यम वेदो मृगाः प्रापको भव ॥ का० समिष्टयशुं ह्येति देवा गातुविद इतीति । इयं विराट्छब्दस्त्वा वातदेवत्वा
 सम्बन्धतिष्ठत्वात् । पश्चाः पूर्वार्धेन देवता विद्यजति । मे शब्दे । गीयते नानाविधैवेदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्वचः
 तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः गातुं विन्त्वा विदिस्वा । विद ज्ञाने । अस्मदीयो यज्ञः प्रहस्य

वेदोऽसियेनत्वन्देवदेदेवेभ्योवेदोऽभवस्तेनमङ्गल्यमवेदोभूयाः । देवागातुविदेगातुंविन्त्वागातुमिति ।

मनस्यतद्मन्देवयज्ञंस्वाहावातेषाः ॥ २१ ॥

इति ज्ञात्वा । गातुमिति यज्ञं प्रत्यागच्छत । यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गच्छत ।
 एवं देवात्विद्यन्त्य चन्द्रं प्रत्याह । हे मनसस्यते । मनोऽधिपयज्ञः । यद्वा देवाव्यष्टुं मनसः प्रवर्तकः परमेस्वरः । तं प्रत्युच्यते ।
 हे मनसस्यते परमेस्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वहस्ते ददामि । त्वं च तं यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धाः क्वापय ।
 वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्वा । वायुरेवान्मिस्रस्यायदेवाभ्युक्तमं कर्म करोत्यथैतन्निवाप्येतीति ॥ २१ ॥

का. बर्हिः सक्वर्हिःरितीति । बर्हिःसुं हीति । इयस्य क्व चिद्रूप विराड्रूपा बर्हिर्देवता । इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तं न
इतीन बर्हिः दमं समरुक्ताम् । विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणैर्देवैः सहितः समरुक्ताम् । समित्वस्योपसर्गस्याद्यत्ता अरुक्तामित्यस्य
क्रियापदस्याप्याद्यत्तिसीदृश्या । ब्रह्मादिस्वहितेनेन्द्रश्च समरुक्तां तद्बर्हिर्देवित्वं नभो आदित्यस्य चणं ज्योतिः तन्नक्कतु आदित्यं प्राप्नोतु ।
साहा इदं बर्हिर्देवोरे श्रेण दत्तम् । नभ इत्यादित्यनामसु पठितं दितिव भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

सक्वर्हिररुक्ताः हविषाद्यतेन समादित्यैर्वसुभिः समरुद्धिः । समिन्द्रो विश्वदेवेभि

रुक्तान्दिव्यन्नभोगच्छतुयत्साहा ॥ २२ ॥

कस्वाविमुञ्चति सत्वाविमुञ्चति कसौ त्वाविमुञ्चति तस्यै त्वाविमुञ्चति । योपाय रक्षसास्मानोऽसि ॥ २३ ॥

का. तेषां प्रचीता निनवति परित्य कस्वैति । व्याख्यातो मन्त्रः प्रजापतिदेवतः तत्र यज्ञयोगी नियुक्तः अत्र तु यज्ञविक्रमे
पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं तां निनयामोति शेषः । यद्यं प्रजुष्याविक्रमेके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तिर्विक्रमोक्तः कार्यः ।
यो वै यज्ञं प्रजुष्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानी वै स भवतीति श्रुत्यत्तरचनत् ॥ का० पुरोडाशकपालेन कथानवास्यायधः कथाविनष्ट
रचसाप्सितीति । हे कथससृष्ट त्वं रचसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वकिंकटकरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

१—२,५,५ । २—५विः क० । ३—२,५,६ । ४—अपीजलयः क० । ५—३,५,७ ।

लष्टदेवता त्रिष्टुप् । इतः परं याजमानम् ॥ का० पूर्षपात्रं निनयति प्ररीत्य सन्नतं ब्रजमानोऽञ्चिना प्रतिष्टद्वाति सं
 वर्षेति सुखं विष्टुष्ट इति । समित्युपसर्गी ऽग्न्यहोत्यनेन सम्बद्धः प्रत्येकम् । वर्षसा क्रान्तवर्षेन वयं समगन्वाहि सङ्गता भवान्मः ।
 पयसा चौरादिवेन समगन्वाहि । तन्भिरबुधानसमैः शरीरावयवैः यद्वा तन्मिभार्यापुत्रादिभिः समगन्वाहि । शिवेन शान्तेन
 कर्मवशादुक्तेन मनसा समगन्वाहि । यश्चसुपगच्छतो नरस्य वर्षसाद्यपैति तदनेन पुनराप्याययति । किं च सुदृढः शोभनदानः
 त्वया रावो धनानि विदधात करोतु । तवः शरीरस्य मदीयस्य यत् विशिष्टं विशिषेव न्यूनमङ्गं तदद्युमाहुं । न्यूनस्वपरिशारे-
 संवर्षसापयसासन्तनभिरगन्वाहिमनसासु शिवेन । त्वष्टासुदत्तोविदधातुरायोनुमाहुंतन्वोयद्विबिष्टम् ॥ २४ ॥

दिविष्णुव्यंक्रांस्तज्जागतेनच्छन्दसाततोनिभंक्तोयोऽस्मान्क्षेत्रियञ्चवयन्दिभ्रांरिचोविष्णुव्यंक्रांस्तत्रै

दुभेनच्छन्दसाततोनिभंक्तोयोऽस्मान्क्षेत्रियञ्चवयन्दिभ्राःपृथिव्याविष्णुव्यंक्रांस्तमायलेणच्छन्दसाततोनिभं

चारुञ्चोऽस्मात्वा शीधयत । धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोलित्त्वर्षः । सुष्टु ददातीति सुदयः । सुपूर्वाहदातेः इन् । सार्वधातुस्य
 इति इन् । आहुसकलाहूसः ॥ २४ ॥

का० विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रमिति । विष्णुरादुद्बुद्धा स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः । विष्णुव्यं प्र-

पुत्रः । जागते न क्वत्सा जगतीच्छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि दुलोकं व्यक्तंस्त विशेष्य क्रमणं कृतवान् । तथा सति ततो
 युवोकात् निर्भक्तो भागरहितः कत्वा निःसारितः । काः । योऽस्मान् दृष्टा न प्रीयतेः यं च हृष्टा
 वयं न प्रीयामहे स द्विविधोऽपि यच्चुर्दिवो निःसारितः । एवमुत्तरावपि विशुक्रममन्वौ व्याख्येयी ॥ का० अस्माद्वादिदि भाग-
 मवेचत इति । योऽयथागोऽवेचते अस्माद्वाद्यजमानभागाविभक्त इति वाक्येयोऽनुवर्तनीयः ॥ का० अस्ये प्रतिष्ठाया इति
 भूमिमिति । अवेचत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्तते । अस्ये अस्याः पुरतो दृश्यमानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञयभूमेः निर्भक्त

ज्ञोयोऽस्मान् द्वेष्योऽस्माद्वादस्ये प्रतिष्ठाया अगन्तुः सञ्जगोतिषाभूम ॥ २५ ॥

खयस्यूरसि अष्टोरसि सर्वचोर्दा अशिवचोर्मे देहि । सूर्यस्याष्टसप्तमन्वावत् ॥ २६ ॥

इत्यादि पूर्ववत् ॥ का० अगन्तुं खरिति प्रागिति । पूर्वस्थां दिशि स्थितं सूर्यं सूर्यं वा वयमगन्तुं प्राप्ताः । यन्नानुष्ठानेन ॥
 का० सं ज्योतिषित्वाहवनीयमिति । ज्योतिषाहवनीयलक्षणेन वयं समग्रम् सङ्गता अभूम । २५ ॥

का० खयस्यूरिति सूर्यमिति । हे सूर्ये त्वं खयस्यूरकतकः खयसिद्धोऽसि । अष्टो प्रयत्नतमो रक्षिः सख्यशरीरामिमानी
 पुरस्कारार्थोऽसि । सूर्यस्य सप्त रजयः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः । एक उपर्येकऽधस्तात् सप्तमो सख्यामिमानी हिरण्य-
 तामः प्रथमः स अष्टः स त्वमसि । यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो दातासि प्रतो मे वर्चः अन्नवर्चं देहि ॥ का० सूर्येऽस्मावर्तते
 प्रदक्षिणमिति । भावर्त्तनमाहत् । सूर्यस्य सन्ध्विनीमाहृतमावर्त्तनमनुष्ठयाहमपि आवर्त्तते प्रादक्षिण्ये नावर्त्तनं करोमि ॥ २६ ॥

१—मात्रोक्तं क० । १—३,५,१२ । ३—३,५,१४ । ४—३,५,१५ । ५—३,५,१६ । ६—३,५,१७ । ७—३,५,१८ ।

वा० गार्हपत्यसुपतिष्ठतेऽग्नें गृहपतः इति । हे गृहपतेऽग्नादीयगृहस्य पालक हे अग्ने त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा
 सपत्न्यादिभ्यः । अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा हे अग्ने त्वमपि मया गृहपतिना गृहपतिवेषे
 त्वम् । अहं गृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्ने पदस्यावृत्तिरादार्या । एवं सति नो भावयोर्माह्वयानि गृह-
 पतित्वा लीपुत्रपात्र्यां निधायानि कर्माणि यतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षं पथ्यन्तमस्यूतव सन्तु । निरन्तरमव्यवहितानि प्रवर्तन्तान् ।
 एकपात्रे बलीवर्षुक्तं शकटं सूरि न सूरि । कुसोपमानम् । बलीवर्षुक्तं शकटं यथा निरन्तरं अव्यवहितं प्रसरति

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाम्ने अहं गृहपतिना भूयासं सुगृहपतिस्त्वयाम्ने गृहपतिना भूयाः ।

अथूरि लीगाह्वयानि सन्तु यतं हिमाः सूर्यस्याहृतमन्वावर्ते ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषन्तदशकन्तन्मे राघीदमह्वयवास्त्रिसोस्त्रि ॥ २८ ॥

तथा आकं गार्हपत्यानि सन्तु । गृहपतिना संयुक्ते अग इति अगप्रथयः । का० सूर्यस्त्रेयावर्ते प्रदक्षिणमिति ।
 व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

का० व्रतं विस्मृजते येनोपियादिति । व्रतग्रहणे मन्वह्वयसुक्तं तयोर्मन्व्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अथपि

तदनुसारं व्रतं विच्छेत् । हे शम्भे हे व्रतपते कर्मपालक ग्रहं व्रतमचारिणं कार्यानुष्ठितवानस्मि तदयम् शकितवान् । स्वप्रसादात्कर्मभयतोऽभवम् । त्वया च तस्मै मदीयं कर्म भ्रातृभिः साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे शम्भे इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मैः पुरा भक्तिं स एव अनुष्ठीयामि ॥ २८ ॥

। इति दशपूर्वमासेष्टिमन्त्रः समाप्तः । । अतः अत्र पिण्डपितृव्रतमन्त्रसोमं प्रजापतिकृत्विः ।

शम्भो ज्येष्ठो देवाय स्वाहा सोमाय पिण्डमते स्वाहा । अपहृता असुरा रक्षांश्चिद्विषदः ॥ २९ ॥

का० आर्यभट्टकमपूरुषं० अपयित्वाभिषार्योद्गास्य मेत्सयेन सुशोक्त्वाय इति सोमायेति च । अतः अन्तर्द्विनः पितरसोमं सम्पन्नि कथं इति । तद्विदुमधिकारो यस्मात्सि स कथ्यवाहनः । तस्मै शम्भवे स्वाहा इतिदत्तम् । पिण्डमान् पिण्डसंयुक्तः तस्मै सोमगानकाय देवाय स्वाहा इतिदत्तम् । स्वाहाकारिण वषट्कारिण वा देवयोऽन्नदानम् तद्देवाविमो मन्त्रो । का० इतिबेनोक्तिश्च अपहृता इतीति । देवां सोदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहृता वेदिसकाशादपगताः । तथा रक्षांसि देवा अपहृतानि । असुरान् रक्षन्ति इति जातिविशेषो देवविरोधिनो ॥ २९ ॥

का० चक्षुःकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति । इयं त्रिष्टुप् कव्यशाहनाग्निदेवत्या । स्वधया पैतृकान्नेन निर्मितेन
 पितृभामवममभिमिचषीयमिति इतोः स्त्रीयरूपाणि प्रतिमुच्यमानाः पितृसमानरूपाणि स्त्रीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा देवविरोधि-
 चरन्ति पितृयप्रस्थानि प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरच भरन्ति । पराक्राताः पुरः परापुरः स्थूलदेहान् । निष्पृ-
 पुरः निपुरः सुखदेहान् ये धारयन्ति । स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मयरीराणि विव्रति । शक्तिरक्षण्यकरूपः । परमात्मोका-
 त्पितृयप्रस्थानात्परात्प्रशुदाति प्रणुदतु मेरयतु प्रकर्षेणापसारयत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

येरूपाणिप्रतिमुच्यमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरोनिपुरोयेभरन्त्यग्निष्टान्लोकात्प्रशुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

अचपितरोमादयध्वंयथाभागमाष्टषायिषत ॥ ३१ ॥

का० अंत पितर इत्युक्तोदृक्कास्तथा तमनादाहत्यामीमद्वेति जपतीति । आ तमनात् आसनिरीधेन स्वानिपर्यन्तसुद-
 क्षुच आस्ताइति सूत्रार्थः । हे पितरो यूयमवास्मिन् बुद्धिषु मादयध्वं वृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनति-
 त्वात्स प्रादृषायध्वं ममत्वाद्भवदाचरत । यथा वृषः स्वामीष्टं घासं प्राप्य दक्षिणपर्यन्तं स्त्रीकरोति तद्वत् स्त्रीकुरत । आहुपूर्वाहृषु-
 प्रव्यात्कर्तुः स्वाहुं सलोपयेति स्वाहुं ततो लोट् । पितरः अमीमद्वत्यात्प्राणपितृप्राणिकादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदत्त वृष्टाः

यथाभागमाहवाधिषत स्वं भागमनतिक्रम्य हषवत् स्त्रीचक्रुः । लुङ्ङि रूपम् । यथाभागमाधिषुरित्येवेतदाहेति' अतिः । भागं स्वं जसु-
रित्यर्थः ॥ ३१ ॥

का० नमो व इत्यस्त्रलिं करोतीतिर । षट्कली नमस्करोति । षडा षट्कतवः पितर इति अतिः रसादिशब्दे न वसन्तादिषट्कतव उच्यन्ते ।
ते च पितृषां स्वरूपमृताः अतस्त्रेभ्यो नमस्करोति हे पितरो वो युष्माकं सम्बन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मखाद्यो
रसा हषेषु जायन्ते ऽतो रसशब्दे न वसन्तः । युषद्द्राया वसन्ताय नम इत्यर्थः । एवमप्येतना मन्वा व्याख्येयाः । शोषाय । युष-
नमोवः पितरो रसायनमोवः पितरः शोषायनमोवः पितरः सुधायै नमोवः पितरो घोराय । नमो

षः पितरो मन्यवे नमोवः पितरः पितरो नमोवो गृहान्तः पितरो दत्तसतोवः पितरो देभ्यो तद्भ्यः पितरो वास आधत्त ॥ ३२ ॥

स्त्रीषधयो तत्रेति शोषो ग्रीषः । जीवाय । जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षतवे । सुधायै । शारदे । सुधा वै शरत् सुधा वै पितृषामन्-
मिति अतिः । शरदि हि प्रायशोष्मानि भवन्ति । घोराय । विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचुरत्वेन दुःखदलात् घोराः ।
भन्यवे । मन्युः क्रोधः तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरसु ह्रवोषधौर्दहति । हे पितरः एवं विधक्कतुरुपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरो
वो नम इत्यव्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरो नोऽस्मभ्यं गृहान् दत्त । भार्योपुत्रपौत्रादयो गृह्याः । हे पितरो वो युष्मभ्यं मतः
विषमानात् देभ्यु ददामः । सती धनाद्युक्त्यमस्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद्भ्रुव्यचयो मास्त्रित्यर्थः ॥ का० एतद्गृह्युपांस्वति
सूत्राच्च प्रतिपिण्डमूर्षा इंदया वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति* । हे पितरः वो युष्मभ्यमेतद्वासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

१—४, ५, २, २, २ ।

२—४, १, १, ५ ।

३—युष्मन्लोषधीयनेति व० पु० पाठः ।

४—४, २, १, ६—१८ ।

का० आधत्ते मध्यमं पिच्छं पत्नी प्राञ्जाति पुत्रकामिति । गायत्री पितृदेवत्याः हे पितरो यथा इहास्मिन्नेव ऋतो पुत्रवः असत्
 पुत्रवः देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमाधत्स सम्पादयत । किञ्चानं कुमारं
 येन प्रकारेण पुंस्कारस्य पुंस्काराणां पद्मानां स्वक् माला ययौ पुंस्कारस्यौ । अस्त्रिनी । अस्त्रिनीकुमारो पुंस्कारस्यौ पद्ममास्त्रिनी
 देवार्वा भिक्षुको । तपुः, काः कुमारः पुंस्कारस्य क्तम् । अस्त्रिसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारस्य पुंस्कारस्य जम् । यद्येह पुत्रवो सत् ॥ ३३ ॥

ऊर्जं वहन्ती रष्टत हृतम्प्ययः कौञ्जालस्य रित्तम् । स्वधास्यतर्पयत मे पितृन् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० ऊर्जामत्यापि निषिञ्चतीति* । अष्टेवत्या विराट् । हे षापः यूयं स्वधास्य पित्राहविःस्वरूपा भवथ । अतो मे पितृन् तर्पयत ।
 कथञ्चता षापः । परिसृतं वहन्तीः । पुञ्जो न्यो निःसृतं सारं वहत्यः । तत्र सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन दृष्टशब्देन पयःशब्देन
 चाभिधेयम् । तद्वर्जशब्देऽत्रगतं स्वादुल्लभमभिधत्ते । दृष्टपयसौ प्रसिद्धे । तत्र त्रिविधमपि कौटशमद्यतं सर्वरोगविनाशकं सुख-
 नाशकं च । नास्ति कृतं यस्मात्तत् । पुनः कौटशं कौलालम् कौल बन्धने । कौलानं कौलो बन्धः । तमद्यति वारयति कौलाशम् ।
 अर्चं शारण्ययोस्तैरिति घाटुः सर्वबन्धनिवर्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपि पितृतर्पकत्वस्युपपन्नम् ॥ ३४ ॥

त्रीमन्वहीधरकते वेददीपे मनीषरे । इत्यमोत्सादिपित्रगानोहितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

१—४, १, २२ । २—वायवीत्यादिपाठो यु० पुत्रकं नास्ति । ३—यजुष्यः सु० । ४—४, १, १८ । ५—कण्डु इत्यादि स० पुत्रकं नास्ति ।

अथायहयेन दशपौत्रमासेष्टिविषया मन्वा उक्ताः । अथाधानमन्वा उच्यते । प्रागन्विज्योतिरित्यन्तेभ्यः । देवानां प्रवापतेरन्तेभ्यो-
 र्थांसां वापे । आन्तेष्वथतस्रो गायत्राः । तत्र कात्यायनः अभावस्यायामभ्याधेयमित्यादिनां कालविशेषादीनि ब्रह्मोदनपाकपर्य-
 त्तानि कार्याण्युक्त्वा पथादिदमाह । तं चातुथास्यं पचत्युदास्यसिचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्यत्वाख्यौस्त्रिस्तः समिधो वृताक्ता आद-
 धाति समिधान्निमिति प्रत्यक्षमिति । अर्थः । चतुर्भिर्हृत्विभिः प्राशिसुं योम्यसोदनं पक्त्वा वहिर्ब्रह्मास्य तस्योदनस्य मध्ये
 वृत्तसेचनय निखं खानं कृत्वा तत्सर्पिरापर्यः तिस्रः समिधस्तस्त्रिंशत्पिथभ्यज्य तिस्रभिर्हृत्विभिरन्वाव्यादाधतीति । समिधान्निम् ।

॥ हरिः ॥ ॐ ॥ समिधान्निन्दुवस्यतष्टैर्बोधयतातिथिम । आस्मिन्हव्याजुहोतन ॥ १ ॥

सुसमिद्वायथोचिषेष्टयज्ञौ ब्रह्महोतन । अन्वयेजातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः यूयं समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिवरत । दुवस्यतिः परिवरणार्थः । सम्यगिच्छते दौष्यते वड्डियया काष्ठरूपया
 सा समित्तया । वृतेः होत्रमासैः पूर्णाञ्जितिसम्बन्धिभिरितिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्वालयत अग्निं प्रज्वलितोऽग्नौ
 हव्या यानाविधानि हवीषि ष्या जुहोतन सर्वेना जुहुत । तप्तनप्तनथनाद्येति तनवादेशः ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः अन्वये गूयं वृत्तं जुहोतन जुहुत । जुहेतिः परस्य लोट् मध्यप्रवहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनथनाद्येति तनवादेशे गुंषे
 जुहोतनेति रूपम् । किभूतायान्वये । सुसमिद्वाय शोभनतया सम्यग्दोषाय । अत एव शोचिषे शोचिष्यते दौषिमते खलिताय ।

१ — त्विवेकः स० (८ ७०) । १ — १, १, १ । ३ — १, १, १, १, १ । ४ — तत्सर्पिरापर्यं सु० । ५ — तिस्रभिर्हृत्विभि इति सं० पु० पाठः । ६ — वृत्तं सु० ।

जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जातप्रज्ञानाय वा । किञ्चूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समयं वा पटुतरं वा ।
 यद्द्वीपासनाधिपयथावेद्यथादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गतिर्गत्वर्थः । अङ्गिर्गतिरत्यासौति अङ्गिराः । रस्त्रत्वयो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागिषु गमनवद्वन्ने । अङ्गिरा ष
 त्त्वन्मिति चूतेः । तं य उक्तगुणसथाविधं त्वा त्वां समिन्ध्रियञ्जसम्भिकाष्ठेतेन संस्कृतान्ये न च वर्धयामसि वर्धयामः प्रष्टुञ्च
 । इदन्तो मसौति इकारश्चाण्डसः । हे यविष्ठा युवतम कदाचिदपि स्वाविरत्वरहित इत्यर्थः । तथाविधान्ने हृष्टतं महत् प्रष्टुञ्च
 यथा तथा शीघ्रा दीथ्यस । इत्योऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । अतिशयेन युवा यविष्ठ । इष्टनि परे स्तूकद्रुवत्वादिना वादि-
 लोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठाः । खार्थे तद्वृत्तयकारः ॥ ३ ॥

तन्वासमिद्धिरङ्गिरोद्यतेनवद्वयामसि । नृहृच्छोचायविष्ट ॥ ३ ॥

उपत्वान्नेहविष्मतीर्धृतावीर्यन्तु इर्यत । जुषस्वसमिधोमम ॥ ४ ॥

आ० उप त्वेति जपतीति । हे अन्ने हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ता घृताचीः घृताची घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वासुपयन्तु ।
 प्रज्जुपयस्वन्तु । हे इर्यत प्रेषावन् । इर्यतः आचक इति कान्तिकर्मसु पठितवात् । तथाविध हे अन्ने मम मदीयाः समिधः स्वं
 सुपस्व सेवस्व त्वासुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः । कन्दर्वास परेऽपि व्यवहृताश्चेति उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयोर्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरि-
 त्वादी वा कन्दरीति पूर्वसवर्बदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

का० दासिभर्त्सकत्तमादधाति भूर्भुवइति सभारोच्चितिः । भूर्भुवःस्वरिति पूर्ववदिति चेत् । अस्याथः । आपो हिरण्यमूषा-
 कृत्वाः शर्करेति पञ्च सभारान्गसम्पाद्य स्फेनीक्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तान् सभारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः
 स्वरिति पञ्चाक्षराणुच्चारयन्नादध्यात् १ । इदमाहवनीयाधानम् । एवमष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं युत्वेऽङ्गम् । गायत्रीसहितस्याग्नेः प्रजा-
 पतिसुखादुत्पन्नत्वात् २ । अथ मन्वार्थः । एष्विधाधानमग्नेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः । भुव इति द्वितीया । स्वइति तृतीया । एतास्त्रिस्तो
 व्याहृतयः शुचिभ्यादिलोकत्रयनामानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाग्निः स्थापयन् लोकत्रयमग्नेन
 आरोत् । एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवःस्वःशब्देन ब्रह्मचक्रविशेषो वा आत्मप्रजापयवो वा । सर्वे महद्यगा भूयासुरिति

भूर्भुवःस्वर्दोरिवभूस्त्रापृथिवीवर्वारुणा । तस्यात्तेपृथिविवदेवयजनपृष्ठेऽग्निमन्त्रादमन्त्राद्यावाद्दे ॥ ५ ॥

सांख्यब्रह्मिनीनादध्यादित्यर्थः ॥ का० इथापूर्वार्धं सृष्टोत्वा द्यौरिव भूस्त्रेत्याहृतिः । देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तत्राविधे
 ष्टे पृथिवि तस्यास्ते तत्र पृष्ठे देवयजनयोग्यायात्प्रवोपरि । अन्नादमन्त्रस्य इतस्त्यत्सारमग्निं गार्हपत्यादिरूपमादधे स्थापयामि । किमधे-
 मन्नाद्याय । अन्नं च तदाद्यं च तस्मै चाद्यस्त्रास्त्रात्तु योष्यस्यासन्नस्य सिद्धार्थम् । आहिताग्न्यादिलोकात्परनिपातः । यद्वाङ्मन्त्राद्याय
 मन्त्राद्याय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः । बहोर्भावी भूमा तेन । यथा द्यौरिचक्रवकुत्सेन बहो । एवं
 पुत्रपक्षाद्विभिन्नं भूयासम् । वरिम्ना पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावी वरिमा तेन । यथा पृथिवी चकुत्सेन सर्वप्राणिनामात्रयमूता
 १—४,६,९ । २—४,६,९ । ३—पथस्यास्य सं० । ४—भूर्भुवःस्वरत्तत्रारयसुच्चारयन्नादध्यात् ५—सुरिति तृतीया ६—४,६,९ ।

एवमहं महत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूता भृगासम् । यदा पूर्वार्धस्त्रायसर्षः । किञ्च तमग्निं भूत्वा द्यौरिव वर्तमानम् । यथा द्योनश्चतुर्दि-
 बह्वेन युक्ता तथा ज्वालानवह्वेन युक्तं । किं व वरिष्ण्या पृथिवीव क्लितम् । यथा पृथिवी सर्वप्राणायत्रयत्वरूपेण त्रेहृत्वेनेपिता ।
 तथा सर्वपशुभोग्यत्वरूपेण त्रेहृत्वेनेपितम् । अत एव क्वचिद्विधाक्वे अग्नये पावकायेत्याच्चातम् ॥ ५ ॥

का० भास्वनीरिति शेषमिच्छते सारंपराश्रीभिर्दक्षिणामिमादधातीति । आबह्नौरित्वादीनां तिसृषासृषां सारंपराश्रीति भास्व-
 येनाम् । सारंपराश्री कष्टः पृथिव्यभिमामिनी तथा इष्टत्वात् तामिच्छन्मिराहवनीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणामिमादधादिति सतुर्थः ।
 कायत्रयकृषः । क्षत्रिः परावररूपेण स्तूयते । अयं इक्षमानोऽग्निः आ अक्रमोत् सर्वतः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः

आबह्नौःपृथिवीदसदन्मातरस्युरः । पितरञ्चप्रयन्तुः ॥ ६ ॥

क्रमं पादविशेषं कृतवान् । किञ्चोतोऽग्निः । गच्छतीति गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गता । गमेडोप्रत्ययः तथा पृथिवी-
 पितृवर्षः । होहितशुक्लादिवहुविधज्वालोपेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरः पृथिवीमसदत् आसीदत् । आहवनीय-
 रूपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं सञ्चरन् पितरं च द्युलोकमपि असदत्प्राप्तवान् । स्वःगृह्णेन सूर्यः । द्युलोक-
 मस्त्राक्योर्मातापितृत्वमव्यतूर्णपि श्रूयते । द्योः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

एवमादित्यरूपेणानिं सुत्वा वायुरूपेण स्तौति । अस्थाने रोचना च दीप्तौ दीप्तिः काचिच्छक्तिः वायाख्या भक्तधरति दशावा-
 प्रशिक्षोर्मध्ये शरीरमध्ये धरति । अन्तरिक्षेण तिर्यङ्कायः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपानती सर्वशरीरेषु प्राण-
 व्यापारादन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतीत्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्व्युविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः ।
 सति हि कठरास्त्री जीवनेहेतोरौष्णस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्तते । तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वायुदि-
 त्वास्थां स्वयन्निभृतास्त्रिमिदं जगदनुच्छेद्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । व्यस्यदिति । महोष्मिन्निः दिवं व्यस्यत् ।
 दुष्कोकं भोगस्थानमनुष्ठाढभ्यो विशेषण प्रकाशितवान् प्रकाशयति च । महि माहात्म्यं यागकण्डेस्वरूपं सनेति ददाति स महिषः ।

अन्तश्चरतिरोचनास्यप्राणादपानती । व्यस्यन्महिषोदिवम ॥ ७ ॥

चिंशद्द्वामविराजदिवोकपतङ्गायधीयते । प्रतिवस्तोरहद्युभिः ॥ ८ ॥

अनिर्वे महिषः स इदं ज्ञातो महानिति श्रुतेः । व्यस्यत् विपूर्वस्य स्या प्रकथन इत्यस्यासतिवत्प्रियातिस्योऽह इतं बुरह् ।
 आलोपः । कन्दसि सुकुण्डित इति सर्वकालेषु सङ्घ । अपान इवाचरतीत्यपानती किंवत्प्राणादपानशब्दाच्छेदप्रत्ययः । उगित-
 सेति क्लीप ॥ ७ ॥

सुपां सुकुण्डितादिना चिंशब्दाच्चात्मशब्दाच्च सुपो लुक् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानितीति । पञ्च
 धामाभ्यन्तरे स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशन्नुहर्ता धामाभ्यन्तरेनाभिप्रेताः । त्रिंशत्सु धामसु सुहर्तास्येषु स्थानेषु या वाक्

विराजति शोभयते सूर्यमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यते । पतन् गच्छति पतङ्गः । अग्निः । स द्वारस्थोः पतन् गार्ह-
 पत्यभावं गच्छति गार्हपत्याप्यतन्नाहवनीयतामित्यादि । सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्म्यत्सूयते इत्यर्थः । न केवलं
 द्विशब्दं, धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वसोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः क्षण-
 परायणशुक्लवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वसोः द्युः भातुरित्यहर्नामसु पठितम् ।
 एतैति निपातो विनिश्चये । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागन्यर्थवेत्यर्थः । यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्नानं तच्च त्रिशत् त्रिशळंस्थानक
 भाष्यमादिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यत्मीनां स्नानं भासवतेषु

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःखाहासूर्योर्ज्योतिर्ज्योतिःसूर्यःखाहा । अग्निर्वसोर्ज्योतिर्वसुःखाहा

सूर्योवसोर्ज्योतिर्वसुःखाहा । ज्योतिःसूर्यःसूर्योर्ज्योतिःखाहा ॥ ६ ॥

त्रिशळंस्थानेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायान्ये धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशत्वा-
 दग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात् स्थानात् स्नानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यन्तेः
 पश्चिदाहस्यम् । अहेति निपातः पूर्वोक्तविशेषार्थः । अस्या ऋचः पूर्वोक्तानि माहात्म्यापकं वाक्कश्येनाथद्वयं यदुक्तं तावदेव न
 भवति किन्त्वन्वदप्युच्यत इत्यर्थः । वसोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रक्लि वसोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तुयत इत्यर्थाहारः ।
 द्युर्द्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

॥ इत्यन्यावियमस्याः ॥

अग्निज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयत्नः इत्यतः प्राक् । तन्वाणां प्रजापतिर्च विः सामान्यतः । यत्र
 ऋषिविद्योऽभिधीयतेऽशुक्रमबीकारैस्तत्र हावप्युषी । यथान्निर्वर्षी । यथान्निर्वर्षी । सप्त खिक्त्रोक्तदेवता
 गायत्राः आथाः पञ्चैकपदाः । अग्निज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्री तथा सुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः इमां
 चैकस्य पुत्रो जीवस्य ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥ अथ का० प्रदीप्तमभिजुहोत्वग्निज्योतिरित्येति । या समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य
 सुदृयात् । अग्निज्योतिषमिति काखशाखोक्तमन्त्रे ष समित्प्रवेपः । मन्वार्थस्तु । योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिः
 स्वरूपम् । यच्चैदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेवान्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यविद्योगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा
 ज्योतीरूपायान्ये हविः प्रदत्तम् । अयं सायंकाशीनोऽग्निर्होत्रहोत्रसमन्वः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः
 सायंहोममन्त्रवहाख्ये यः । सूर्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निज्योतिरिति मन्वो युक्तः । उदयकालेऽग्नि-
 सम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात् प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति । मन्त्रः । अग्निममादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरात्कालं
 दृश्ये । उभे हि तेजसौ सम्बन्धे ते उद्यत्तां वादित्यमग्निरनु समारोहति तस्माद्भूम एवाग्निर्देवां दृश्य इति तित्तिरित्युतेः । का०
 अग्निर्वर्षं इति ब्रह्मवर्षसकामस्येति । ब्रह्मवर्षसकामस्तु अग्निर्वर्षः सूर्यो वर्षं इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्निर्वर्षेऽनन्व-
 न्नृतः । यस्य तत्त्वोतिर्वर्षोऽनन्वभूतम् । तस्मै सुहुतमस्तु । एवं सूर्यो वर्षं इति ॥ का० ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति ।
 प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥ ८ ॥

१—४०११ । २—४११११ । ३—४१११११ । ४—४११११११ । ५—४१११११११ । ६—४११११११११ ।

का० सजूरिति वेति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम् । सजूर्देवेन । अग्निर्वेतु ।
 ब्रह्मर्षेयं कर्म प्राप्नोतु । यद्वा वेतु प्राङ्मुक्तिभक्षयतु । वी प्रजननकान्त्यसनखादग्निविति धातोः प्रयोगः । किम्बलोऽग्निः सवित्रा
 देवेन प्ररक्षेत् परमेश्वरेण सह सजुः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्विष्वासी सजुः । तथा इन्द्रवत्या
 राधाग इद्रे ष देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सजुः समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः । य उक्तगुणयानग्निदेवसक्तो साहा

सजूर्देवेन सवित्रा सजूरात्रिन्द्रवत्या । जुषाणो अग्निर्वेतुसाहा ॥

सजूर्देवे न सवित्रा षड्रूषसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्थिवेतुसाहा ॥ १० ॥

उपप्रयन्तो अश्वरं मन्त्रं वोचि माम्नये । आरे अस्मै चष्टस्वते ॥ ११ ॥

अश्वरानभिदं द्रव्यं दत्तम् । प्रातः सूर्यं उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । पूर्वोषं रात्रिदेवताया स्थाने उच्योदेवता
 वोचनीया ॥ १० ॥

का० सायमाहुत्याऽ हुतायां यजमानोऽनौ उपतिष्ठते वात्सप्रेष न वा तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तोऽस्य प्रज्ञां परि ते चिन्तावसविति चेति ।
 आहवनीयवार्हपत्यावर्गनी उपप्रयन्तो अश्वरमित्यारभ्य सुपोषः पौर्णैरित्यन्तं हृददुपस्थानं देवहृष्टम् । तत्राद्ये हे आग्नेयी गावर्षी

कर्मिणः गीतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे । आहवनीयोपस्थानमन्वा आदौ । वयमवुष्ठातारोऽनयेऽन्वयं मन्वं मननेन प्राणकार
 शब्दसमूहं बोधेम ऽन्वाम । किञ्च तां वयम् । अन्नं यन्नसुपप्रयत्नः उपगच्छन्तः । किञ्चतायागनये आरे दूरे अस्मि अस्माकं
 समीपे इति शेषः शृण्वन्ते दूरे समीपे चास्मदीयं वाक्चं श्रोतुसुद्युक्ताय ॥ बोधेमेति वक्त्रे राशौर्बिन्दि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे
 लिङ्गयायिष्यच्छिति अह् । यास्यत् अतो येयः वच उम् छन्दस्युभयर्थेति सावंधातुकल्पप्रसिद्धः सलोपोऽनन्वयस्येति सलोपः यलोपः ।
 बोधेम । अस्मै सुपां सुलुगिति शि प्रादेश आसः ॥ ११ ॥

अग्निमूर्द्धादिवःककुत्पतिःशुथिव्याअयम् । अपारुरेतांश्चिन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति व्युल्लोकाद्दृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि त्रौह्यवादिरूपेण परिणतानि जिन्वति ।
 जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीत्ययति वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतांसि कारयानि जिन्वति युष्णाति । आहुतिपरिणामेन दृष्टिं जनय-
 तीत्यर्थः । ते वा एते आहुती उत्क्रामत इत्यादिभूतेः । किञ्च तोऽग्निः । दिवो मूर्धा व्युल्लोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः
 शरीरोपरि वर्तते तथायमग्निरहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण व्युल्लोकस्योपरि वर्तते । तथा ककुत् । ककुच्छब्दे
 गीष्टघोषतावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्कुकुत्प्रशः । यद्वा ककुदिति महब्रामः तस्यान्तलोप आर्षः । महत् लघत्
 कारणमित्यर्थः । तथा शुथिव्याः पतिः पालकः । दाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

भरद्वाजदृष्ट्या ऐन्द्राग्नीं त्रिष्टुप् ह्वाना । इन्द्रशब्देनावाहवनीयः । तस्य यज्ञस्य धाकत्वरूपेण ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः
 अपि नीयत इत्यग्निरिति यास्क्युत्पत्तेः । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी वां युवासुभा आहुवध्वे आह्वातुमिच्छामीति शेषः ।
 इवतेषु मर्षे कथं प्रत्ययः । किं च राधसः धनाह्नविलंघनात् सह मादयथ्यै युगपदेकैकैरपि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा
 इच्छामीति शेषः । मदीहर्षे मददृष्टमिति धातोर्वा बिजक्तानुमर्षे शब्धे प्रत्ययः । गुणः । यत उभौ युवामिषामन्नानां रयौवां

उभावाभिन्द्राग्नी आहुवद्वा उभाराधयः सह मादयथ्यै ।

उभादातारविषां रयीणां मुभावाजस्यसातये हुवेवास् ॥ १३ ॥

अयन्ते यो निर्कृत्वियतो जातो अरोदथाः । तज्ज्ञानकमन्न आरोह्यथानो बह्व्यारयिम् ॥ १४ ॥

धनागं दातारौ अत उभौ वां वा वाकस्यादस्य सातये दानाय हुवे आह्वयामि । उभा उभयशब्दस्य विभक्तेराकारः । सातये षण्
 दाने षण्य सातीकृतियतीति क्लिबन्तो निपातः । हुवे बहुलं हृन्दसीति ह्यतेः शपि सत्यसारणे उवङ्क् ॥ १३ ॥
 तिस्र आग्नेय्यः । आहु इप् देवयवोदिववातदृष्टा । हे अग्ने आहवनीय ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम् ।
 कियतः कृत्वियः । जत्यादनयोग्यः काल ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तेऽस्येति ऋत्वियः । हृन्दसि षमिति ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्त-
 मिल्यर्थे षम् । तस्य इशादेशः । सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः । यतो यकाहृतुकालोपिताह्णपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः

कर्मकाण्डे दीप्तोऽभूः । हे अग्ने तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह । पुनरुहरणाय कर्मोक्ते प्रविश । अथानन्तर
नोऽखदर्थं रथि धनं वधया पुनर्यागाय सख्यदं कुरु । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां वधयेति दीर्घः ॥ १४ ॥

जगती वामदेवदृष्टा । हादृश्याचराचलारः पादा जगत्यां । द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादशः चतुर्थी व्यूहेन द्वादशकक्षे नैकीना
स्रगती । अथमाहवनीय इह कर्मोक्तुष्ठानस्थानि प्रथमो सुख्यः सन् घाट्टमिर्धायि । अधायि आधानकण्डं भिराहितोऽभूत् । बहुल
कण्डस्रमाहोऽपौरुभावः । दक्षिणान्येषु च प्राथम्यम् । किञ्चूतः । होसा देवानामाह्वानात् । सजिष्ठः अतिशयेन ब्रष्टा ।

अथमिहप्रथमो धायिघातुभिर्हातायजिष्ठो अक्षरेष्वीडः । यममवानोभृगवोविरुचुर्वनेषु चित्वित्स्वं विशोविशे ॥१५॥

अतिशयने तमविष्ठनावितीष्ठनि परे तुरिष्ठेभ्यःस्त्रिति ढचो लोपः । तथा अक्षरेषु सोमयागादिषु ईडः ऋत्विग्भिः सुख्यः ।
अभ्रवानो अगवो विशेविशे यमाहवनीयं वनेषु विरुचुः । अन्तर्भूतो षिच् रोचयामासुः दीपितवन्तः । अप्रथवोऽपत्यनमसु पठितः
अभ्रवानः पुत्रवन्तो अगुवंशोत्पन्ना सुनयः । यद्वा अभ्रवानस्तत्पृथुतयो अगवश्च सुनयः । विशेविशे विहिति मनुष्यनामः यजमानरूपाय
तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु यामाहृद्वियंजनाख्ये अरस्यप्रदेशेषु यमगिनं विरुचुः दीपयति स । किञ्चूतं यम् । षिच्
निप्रिपकर्मोपयोत्स्विनेन आह्वयेकारिणम् । अतएव विश्वं विशुं विश्वं शक्तियुतं यथादेशः ॥ १५ ॥

गायत्रावकारदृष्टा गोऽम्बिपयोदेवत्वाद् अस्थानेः प्रदां चिरन्तनकालभवां युतमनु दीप्तिसमुत्पत्तौ । अङ्गयः नास्ति ङ्गैर्येषा-
 मीदृश्या सत्कारद्विता दोग्धाः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो दुदुक्के दुदुहरे । दुहेलिटि इरयो रे इति रे आदेशे रूपम् । ऋष गत्तौ ।
 धर्मसि दोहकस्याने गच्छतीति ऋषिर्गोः । तां होत्रार्थं दुग्धवन्तः । सायं दोहनकालेऽम्बिप्रकाशाभावे दुग्धमानं पयो भूमौ पति-
 यन्तीति प्रकृष्या दोह्यां लला भवति । सत्यामम्बिदीप्तौ स्नात्यङ्गानुदयात्तल्लाभावादङ्गयो दोह्यारः । किञ्चूताद्यधिं सहस्रसाम् ।
 योऽन्तर्गर्भधि । सहस्रसङ्ख्याकानि कर्षापि स्थिति समापयति चौरदध्याज्यहविःप्रदानेनिति सहस्रसा ताम् । सतिः क्षिण् । तद्वात्या
 ऋपोऽर्थात्तरम् । गायत्र्यात्वाग्निहोत्रवाङ्मये स्यूयते । तामु ह्यम्बिरभिदध्यौ मियुव्येऽनया स्थामिति ताऽसम्बभूव तस्मात् उरेतः

अस्यप्रत्नामनुद्युतं शुक्रान्दुदुहे भङ्गयः । पयःसहस्रसाद्यधिमम् ॥ १६ ॥

प्रसिञ्जत्तल्योऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेवा ऋत्वदति । अङ्गयः गावः नास्ति ङ्गैर्लला यासां ता अङ्गयः प्रलला उल्ललाः
 प्रथस्या इत्यर्थः । मलिनो हि सज्जते । अङ्गयो गावोऽस्थानेः प्रदां चिरन्तनीमात्राशुषतां द्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापन्नां यत्तमेव
 पयो दुग्धं दुदुक्के दुदुहति चरन्ति । अग्निर्गुशुक्ररूपेण सित्तां स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण चरन्तीत्यर्थः । सहस्रसाद्यधिमिति
 विशेषवचनं पयसः । सहस्रं सतीति सहस्रसासम् । चातुमार्त्यपशुसीमानां सभक्तारम् । पुंस्त्वमार्थम् । जनसनखनक्रमगमो
 विधिति विट्प्रत्यये विङ्गुनोरनुनासिकस्यादिकाकारे वेलीपि सहस्रसा इति रूपम् । तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गाव वत्समानं द्रष्टुम्

पयस्युपचर्यते । सा हैनायुदीत्य हिचकारे ल्यु प्रकस्य ते देवा विदाश्चक्रेष साज्जो हिङ्कार इत्यादिना अग्नेन गोभिर्हिङ्कारो दृष्ट इति प्रत्यपादि । यद्वा सहस्रसाष्टमिति विभक्तिविक्रवचनव्यत्ययेन अङ्गय इत्यस्य विशेषणइयम् । किञ्चता अङ्गयः सहस्रसाः ऋषयः । पूर्ववदर्षो वा ॥ १६ ॥

अथ यज्ञं वि चत्वार्यग्निदेवत्वानि । हे अग्ने त्वं स्वाभावत एव तनूपा असि । अग्निहोत्रियरीराणां पालकोऽसि । तनू पाति पालयतीति तनूपाः । उदरान्नो सत्यन्ने जीर्षं शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय । तन्वम् वा हृन्दसीत्वमि पूर्व-

तनूपाअग्नेसितन्वमोपाह्यायुदीअग्नेस्यायुर्भेदेहि वच्चेदाअग्नेसिवच्चेभिदेहि ।

अग्ने यन्मे तन्वाजनन्वम् आपृषः ॥ १७ ॥

रूपाभावे यथादेय इत्युक्तम् । हे अग्ने तन्मायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि । अतो मे ममायुर्देहि । अपृषत्वुपरिहारिण । यावत्कालं वपुषुदरान्ने रीचयामुपलभ्यते तावच्च स्त्रियत इति प्रसिद्धम् । हे अग्ने त्वं वर्षोदा असि वर्षसो दातासि । अतो मे वर्षो देहि । वैदिकायुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्षः । यद्दर्यनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांसूपसान्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्वाक्यवति । किं च हे अग्ने मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं वक्षुरादिरूपमूनं दृष्टिपाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृषण सर्व्वतः पूरय ॥ १७ ॥

बलिदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टाचरा सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः । हे अग्ने शतं शतं हिमाः शतं वर्षाणि ब्रह्मदाशुषि वर्तमानान् शतं सखत्तरास्तां समिधीमहि नैरन्तर्धेयं वयं दोषयामः । किञ्चू तावयम् । इत्यानाः खदुगुगुहैष दीप्यमानाः तथा वयस्खत्तः । वय इति अवनाम् अवनक्तः । सहस्रखत्तः बलवन्तः । सह इति बलनामः अदब्धासः अदब्धाः अशुभ-
 ह्मिष्ठिताः केनापि । दधोतिहि साकथी । आम्बरेरसुगिति असुक् । किञ्चू तं त्वां युमन्तः दीप्तिमन्तम् । वयस्खत्तं वयोऽम्ब-
 करोतीति वयस्खत्तम् । सहस्रखत्तं सहो बलं करोतीति सहस्रखत्तम् । सपद्बदभनं सपद्धानां शत्रूणां हिंसितारम् । अदाभ्यम्

इत्यानास्वाशतं हिमाद्युमन्तं समिधीमहि । वयस्खत्तोवयस्खत्तं सहस्रखत्तं सः सहस्रखत्तं तन् ॥

अग्ने सपत्तदम्बानमदब्धासोऽब्रदाभ्यम् । चित्रावसोस्वस्तिपारमशीय ॥ १८ ॥

केनापि हिंसितुमशीयम् ॥ चित्रावसो । रात्रिदेवत्वं यजुःकृषिष्टम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयतु सङ्गृह्येव चित्राणि वसतोतिर-
 भ्रुतेचित्रावसुगर्ध्वेन रात्रिः । चित्राणि विविधानि बन्द्रनञ्चात्स्वकाररूपणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः । हे चित्रावसो
 रात्रे स्वस्ति धेमं यथा तथा ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याप्रवानि । अनुतेर्बहुलं कृदसीति शपो बुकि लिङ्गुत्तमैकवचने
 कथम् । यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु वीरा गृहे प्रविशन्ति तद्दत्तं देवयजने रचांसि प्रविशन्तीति गृह्या तन्निवारणाय
 रात्रिर्वावर्तनम् ॥ १८ ॥

१—निष० १,७,७ । २—निष० १,६,१७ । ३—१,७,७,११ ।

का० सं त्वमित्युपविशेति । उपप्रयन्त इत्यादिभिश्चिन्नावसे इत्यन्ते मन्त्रैरुच्योपस्थान मत् उपविशेति विशेषः । हे अन्ते
 त्वं इयं वचसा तेजसा समगथाः रात्रौ सङ्गतेऽसि । तद्यदसं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनेतदाहेति श्रुतेः । ऋषीणां
 मन्त्राणां स्तोत्रेण स्तोत्रेण समगथाः । बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । तद्यदुपतिष्ठते तेनेतदाहेति श्रुतेः । प्रियेष धाक्का
 प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आहृतयो वा अस्य प्रियं धामेति श्रुतेः । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतः एवमहमपि त्वत्पुत्रादा-
 दायुषा अपत्यदुष्टापरहितेन संस्मिषीय सङ्गतो भूयासम् । तथा वर्षसा विद्यैः खर्यादिप्रयुक्तेजसा संस्मिषीय । तथा प्रजया

सत्त्वमग्नेसूर्यस्यवर्षसागथाः सष्टपौषांस्तुतेन । सन्प्रियेषाधान्नासमहमायुषां

वर्षसासस्रजयासुरायस्योषेणान्निषीय ॥ १८ ॥

अन्वस्थान्धोवोमन्नीयमहस्यमहोवोमन्नीयोर्जस्योर्जोवोमन्नीयरायस्योषस्यरायस्योषोषोभवीय ॥ २० ॥

पुत्रादिकया संस्मिषीय । तथा रायस्योषेण घनस्य पुष्ट्या संस्मिषीय । आयुरादीनि मम सत्त्वित्यर्थः । समगथाः गमेः समो
 गम्युच्येत्वादिना तस्यैकवचने बुद्धिं सचि गमचेति सिचः कित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपे कृत्वादङ्गादिति सिचो लोपे
 रूपम् । स्मिषीय । गमिषीर्बुद्धिं उक्तमैकवचनेऽङ्गोऽदित्यकारि परे सीयुटि कृते छान्दसे इङ्गागमे गमङ्नेत्युपधासोपि रूपम् ॥ १८ ॥

का० गां गच्छत्वन्धस्येति । अन्धस्य—रेवती रमध्वमिति यशुर्द्वयेन गां गच्छति । गौर्देवता । हे गावी युवमन्धस्य अन्धरूपाः
 १—४, ११, ४ । २—१, ३, ४, १४ । ३—१, ३, ४, १४ । ४—१, ३, ४, १४ । ५—४, १२, ५ ।

स्य । चौराज्यादिरूपस्यावस्य जनकात्तादन्नलोपचारः । अतो भवत्प्रसादाद्दो युष्मत्सम्बन्धि तन्व्यः चौराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय
 सेवेयम् । भज सेवायामित्यस्माशौलिङ्गान्तमैकवचने रूपम् ॥ तथा यूयं महस्य । मह पूजायाम् । अतो वो युष्माकं पूजमानां
 प्रसादादहमपि महे भक्षीय पूज्यत्वं सेवेयम् । गौर्न पदा स्मृष्टव्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । यद्वा महः शब्देन दश वीथ्या
 सुषुण्णे तानि । यद्वा गौर्वे प्रतिपुक् तस्मै श्रुतं तस्यै शरस्वस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै द्रुतं तस्या
 वामिषा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि । प्रतिपुक् तत्कालदुग्धम् । श्रुतमुष्णं तत् । शरोदुग्धमख्यः मस्तु दधिरसः आतश्चनं
 दधिपिच्छः । वामिषा स्फुटितं दुग्धम् ॥ वाजिनमामिषाजलमिति श्रुत्यर्थः ॥ एतद्वयवीर्यरूपा यूयं स्य । अतो वो महे वीर्यं

रेवतीरमङ्गमौस्मिन्योनवस्मिन्गोष्ठेस्मिन्नोकेस्मिन्नक्षये । इहैवस्तुमापगात ॥ २१ ॥

महं सेवेयेत्यर्थः ॥ तथा यूयमङ्गस्य बलरूपाः स्य गोचौरादेर्वलहेतुत्वात् बलरूपत्वोपचारः । ऊर्ध्वं बलप्राप्तयोः । वो युष्माकं
 प्रसादादूर्ध्वं भक्षीय बलं सेवेयम् ॥ तथा रायस्वोषस्य धनपुष्टिरूपाः स्य । वैश्या हि चौराज्यादिविक्रयेण धनं पुष्णन्ति । अतो
 धनपुष्टित्वोपचारः । वो युष्माकं प्रसादाद्रायस्वोषं धनपुष्टिं भक्षीय सेवेयम् । अन्वस्येत्यादौ खर्परं शरीरं तिस्रसंग्रहोपः ॥ २० ॥

इहैवतीः रेवत्यः धनवत्योगावः । धनहेतुत्वेन धनवत्वं गवाम् । रथिर्वद्यते यासां ता रेवत्यः । रथिशब्दात् मतुप् । रथे-
 मतो बभूवमिति रथेर्मतो परे सम्यसारथम् । सम्यसारथश्चेति पररूपमाहूयः । पशवो वै रेवन्त इति श्रुतेः । हे रेवत्यः अस्मिन्नो
 कस्मिन्नोक्तेस्मिन्निहविदेहनस्थाने यूयं रमध्वं क्रौडित दोहनादूर्ध्वमस्मिन् गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे रमध्वम् । गोष्ठशब्देन गृहाह-

द्विविधोऽयं सञ्चारप्रदेशः । सर्वदास्मिन् लोके श्लोकदर्शने यजमानदृष्टिविषये रमध्वम् । रात्रौ श्मिन् चये यजमानदृष्टे रमध्वम् । अयो निवास इत्यादुरदात्तः । अययब्दो निवासवाची । किञ्च । इहैव स्त यजमानदृष्टे एव भव । सा अथगता अथत्वात् सा गच्छत । इषो गा लुङ्गति एतेर्लुङ्गि गादेशे रूपम् ॥ २१ ॥

का० । सृष्टित्वान्वाहत् इति । गामित्यनुवर्त्तते । हे गोः त्वं संहितासि चीरात्यरूपद्विविदानाय यज्ञकर्त्तृभिः संयुक्तासि । किञ्चूता विश्वरूपी विश्वं रूपं यस्या सा । यज्ञकृष्णादिवहुरूपैर्युक्ता । त्वमूर्त्ता चीरादिरसेन गोपत्येन गोस्वामित्वेन मामा-
विश सर्वतः प्रविश । त्वत्प्रसादान्नाम बहुविधो रसो बहुविधः गोस्वामित्वं च सम्भद्यतामित्यर्थः । गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्ये तीति* ।

सृष्टितासि विश्वरूप्यूर्त्तामाविशगोपत्येन । उपत्वाम्नेदिवेदिवेदोषावस्त्वद्विधावयवम् । नमोभरन्त एमसि ॥ २२ ॥

उप त्वा तिस्रो गायत्र्य आग्नेयी मधुच्छन्दोदृष्टाः । हे दोषावस्तः हे अग्ने दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्थ्यमाणत्वाद्योप
भास्यतीति दोषावस्ता । यद्वा अन्तो हे देवा इत्युपक्रम्य तैः संगृह्य रात्रिं प्रविशेतीतिहासेन अन्ते रात्रौ प्रवेश उक्तसमयं मन्त्र
भास । हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील गार्हपत्य दिवेदिवे प्रतिदिनं वयं यजमानाः त्वा त्वासुप एमसि त्वां प्रत्यागच्छामः ।
इदन्तो मसि । किञ्चूता वयम् । धिया अष्टायुक्तया बुद्ध्या नमोभरन्ताः नमस्कारः सम्पादयन्तः । यद्वा नम इत्यङ्गनाम अन्तं धृष्टि
विश्वतः ॥ २२ ॥

क्रियापदमनुवर्त्तते । वयमीदृशमन्त्रिसुपैः । कीदृशं राजत्वं दीप्यमानमञ्जरणाम् । गोपां गोपायतीति गोपास्तं यज्ञानां गोसारम् ।
 ऋतस्य सत्त्ववचनस्य ऋतस्य दौदिविं दौपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्त्वं वदतीत्याशयः । स्त्रे दमे अस्मदीये
 गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपञ्चादिभिरभिष्टुहिं गच्छन्तम् । दास्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् ॥ दिवः क्रिपत्यगो वाङ्मुलकात् ।
 सिद्धुशाकात् द्वित्वम् । तुजादीनां दीर्घोऽध्यासस्येति अय्यासदीर्घः । देवयतीति दिदीविः ॥ २२ ॥

हे अग्ने गार्हपत्य स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सुपायनो भव । सुखेनोपेतुं शक्यः सुपायनः । सुष्टूपग्रामुं शक्यो भव ।

राजन्तमद्द्वाराणाङ्गीपास्तस्यदीदिविम् । वर्द्धमाणास्त्रेदमे ॥ २३ ॥

सनःपितेवसूनवेन्नेसुपायनोभव । सचखानःस्वस्तये ॥ २४ ॥

अग्ने त्वन्नीन्तमउतत्राताशिवोभवावरूथ्यः । वसुरन्निर्वसुश्रवाश्चक्षानचिदुमत्तमर्चयिन्दाः ॥ २५ ॥

तर् इष्टात्कः । सनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किं च नोऽस्माकं स्वस्तये जेमाय सचखानेन
 कर्मणा समवेतो भव । षच समवाये इति धातुः यद्वा सचस्त्व सेवस्व । षच सेवने ॥ २४ ॥

चतस्रो द्विपदा राज आग्ने यः । दशार्णपादा विराट् । वसुर्वादिष्टाः । हे अग्ने गार्हपत्य त्वं नोऽस्माकमन्तमः अन्तिक

तमः सर्वदा स भीषवर्भव । अम् गतो भजने शब्दे अस्मिन् समीपं प्राप्नोतीत्यम् किंप्र अतिशयितोऽम् अन्तमः अम् शब्दात्तमम् ।
 यद्वास्मिन्कप्रशब्दात्तमपि पृथोदरादित्वे न साधुः । उतापि च ताता पालयिता । शिवः शान्तः । वरूथः वरूथाय हितो वरूथाः
 तादृशश्च भव । पुत्रादिसमुहो वरूथः । यद्वा वरूथं गृहम् तस्मै हितो भव । किंभूतः त्वं वसुः वासयतीति वसुः । जनानां
 वासयिता । तथा अग्निः । अक्षतौल्यग्निः । अग्नि गतौ । आहवनीयादिक्रुपेण गमनशीलः । तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन
 श्रवः कौर्तियंस्याधो वसुश्रवाः । धनप्रदोवसिति यस्य कौर्तिरित्यर्थः । किं च हे श्रव्णे त्वमच्छा नचि अभिव्याप्नुहि प्रस्मान् । अच्छा
 भेरासुमिति शाकपुष्पिः नशिराप्नोतिकथा । यद्वा हे अच्छ निर्भलस्वभाव श्रव्णे नचि अस्माहोमस्थानं गच्छ । नच गतौ । यद्वा

तत्त्वाशोचिष्ठदोदिवःसुन्नायनूनमीमहेसखिथः । सनोबोधिशुधीहवमुबध्याशोघायतःसमस्मात् ॥ २६ ॥

यद्वा वयं सुहयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः । किं च दुग्मत्तमं रथिं दाः अति दौमित्युक्तं रथिं धनं देहि । ददातेर्लुङि रूपम् ।
 बहसं छन्दस्यमाङ्गीगीऽपौत्वडभावः ॥ २५ ॥

हे शोचिष्ठ दौमित्तम हे दौदिवः सर्वस्य दौपयितः तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुन्नाय द्वितीयार्थे चतुर्थी सुक्
 सुक् नूनं निषयेन ईमहे याचामहे । यद्वा सुन्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनासुपकाराय च त्वामीमहे । स त्वं नोस्मान् भवकोवकान्
 बोधिं बुधस्य हवमस्मदीयमाह्वानं युधी युण । समस्मात्संस्मात् अघायतः श्रवोर्नोऽस्मान्बुधश्च रच । समगच्छः सर्वपर्यायः ॥
 शोचिरिति ज्वालानामरं शोचिरस्तास्तीति शोचिषान् मतुप् । अतिशयेन शोचिषान्योचिष्ठः । अतिशयेन तस्मिन्विष्टनी विष्कतो-
 लुङिगीर्तनं मतुपो लुक् ॥ दौदिवः दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिङादेशकसत्तस्य रूपम् । मतुवसो वः सख्युद्धौ छन्दसीति इत्वम् ॥ बोधि

बुधशानि सोममथमैकवचने श्रेष्ठीपिबेति हि । बहुलं हृन्दसौति शपो लुक् । हुक्लथ्यो हेर्धिः । हृन्दसि गुणे घलोर्पो । शुधी ॥
 बुहुक्लथ्यच्छन्दसौति हेर्धिः । संहितायामन्ये शामपि हृश्यत इति दीर्घः । उरुथ उरुथतीति रञ्जकथा । कृचि तुबुवेत्यादिना
 दीर्घः । नच धातुसोबुथ इति न इत्यस्य शलम् । अघायतः । अघं परस्त्रेच्छति अघायति । सुप आकनः क्खित्यत्वं हृन्दसि
 परेष्ठावोर्ध्वं वक्त्व्यमिति क्खब् । अस्त्रावस्यादित्याकारः अघायतीत्यघायन् । तस्मात् अघायतिः शठप्रत्यये रूपम् ॥ २६ ॥

धी० गां गच्छतोऽएहेति । हे यशुधी गव्ये । हे इहे एहि । हे अदिति एहि आगच्छ होमस्थानम् । इडा मनोर्द्विहिता
 अदितिर्देवमाता । इडा मनुदिवास्मानिहि । अदितिरादित्य निवास्मानिहि । तस्मिंश्चच्छब्दस्तददितिदेशार्थः । का० कात्या एतेत्या-

इहृएह्यदितएहिक्कात्याएत । मयिवःकामधरण्मूयात् ॥ २७ ॥

सोमान्स्वरशाङ्कृणुहिब्रह्मणस्यते । कचीवन्तंयश्रौशिकः ॥ २८ ॥

समत इति । गामाबभते । मनुष्याणां छेतासु कामाः प्रविष्टा इति कात्याः । हे कात्याः सर्वैः कामयितव्याः यूयमेत आ इत
 प्रार्थयत । वो यूष्वाकं कामधरणं कामानां धरण मपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठान्तरि भूयात् युक्त्युसादादइम-
 मोदकस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः । अहं वः प्रियो भूयासमिति अतिव्याचष्टे ॥ २७ ॥

का० सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् । व्रतेत्यपरिनाहवनीयं प्राकृतिष्ठब्रवक्त्वं जपतीति सूत्रार्थः । सोमानं स्वरं तृषी
 गावनी ब्रह्मणस्यतिदेवत्वस्यैव दृष्टः । यन्मोमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणस्यते वेदस्य पालक सोमान

● १—४, १२, ८ । २—४, १२, ८ । ३—२, ३, २, ३४ । ४—४, १२, १० ।

सौम्यानामभिषोतारणं स्वरणं स्व शब्दोपतापयोः शब्दयितारम् । कणश्चि कुरु । मासिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् ।
 शब्दोऽपि दृश्यते इति मनिन् स्वरतीति स्वरः नन्द्यादित्वात् लुः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानैमी कुर्वित्यर्थः ।
 तद्वीपमानशुचते । कञ्चीवत्त्वं कञ्चीवन्नामकञ्चि दीर्घतमः पुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तं च कृतव्यनसि तथा मां कुरु ।
 उपमानब्योतक इवशब्दोऽत्र कुतो द्रष्टव्यः । कोसौ कञ्चीवान् । यञ्चोशिनः उशिनः पुत्रः उशिकु कञ्चीवतो माता ॥ २८ ॥
 सो मन्त्रबल्यतिः रेवान् धनवान् । यथासौवहा प्रमीवस्य रोमस्य हन्ता । अम रोगे । अमेरीवः । वसुवित् वसुधनं केतीति
 यस्य पुष्टिवर्धनः पीषबल्यस्य वर्धयिता यस्य तुरः तुर देगे इगुपधेति कः देगवान् षविकम्बितकारोः । स ब्रह्मणस्मृतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु

योरैवान्योऽम्रीवहावसुवित्युष्टिवर्धनः । सनःसिषक्तुयस्तुरः ॥ २९ ॥

मानःशुसोअरुधोघूर्तिःप्रणङ्गत्तैस्य । रज्जाबोत्रह्मणस्यते ॥ ३० ॥

मानःशुसोअरुधोघूर्तिःप्रणङ्गत्तैस्य । यथा धनयर्षो पुत्रः प्रायते । यः पुत्रो रेवाभ्यनवान् यस्य व्यभिर्हन्ता जपादिना यो धनस्य
 सेवताम् सिषक्ति सवत इति सेवमानस्यः । यथा धनयर्षो पुत्रः प्रायते । यः पुत्रो रेवाभ्यनवान् यस्य व्यभिर्हन्ता जपादिना यो धनस्य
 लब्धा शुष्टे च वर्धयिता यः तुरः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽन्नेः प्रसादान्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् ॥ २९ ॥
 रा हानि इति घातोः कसुबलस्य षष्ठोऽकवचने ररुष इति रूपम् । ररौ इति ररिवांसस्य ररुषः । दानं कृतवत् ररुषः । तस्य
 निषेधादररुष इति । कदाचिदपि हविर्दीनमकृतवतः इत्यर्थः । तादृशस्य मत्वस्य मनुष्यस्य ग्रंथो धूर्तिय नोऽस्मान् मा प्रबुक् प्रक-
 देव व्याघ्रोऽथ । नश्रिञ्चीमार्धः । यथा नश्र षदर्थनि । मा प्रणक् प्रकैषण मा नाशयतु । ग्रंथनं ग्रंथोऽनित्यचिब्यनम् । धर्तिः
 १—चत्विक्कन कारी कृ० । २—वि० ३,१० ।

हिंसा । ध्वरति धूर्वतीति बधकर्मसु पठितत्वात् शतकृतमनिष्टचिन्तनं शत्रुकृता हिंसा चात्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किञ्च हे
 मन्त्रार्थस्य वेदस्य पादकाम्ने नोऽत्मान् रक्ष । द्वाचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । एत्वं पूर्ववत् ॥ ३० ॥

यत्पठति च पादित्यदेवत्यस्य चोपायत्रो जपे विनियुक्तः पथि जप्त उपद्रवनाशकश्च । मित्त्वस्यार्थमणो वरुणस्येति त्रीणां चयाणां
 देवानां सत्यन्ति श्रवः पावनमस्तु । किञ्चतमवः । महि महत् तथा द्युच्चं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि चियन्ति निवसन्ति
 बलिन् पाकने तथापिचम् । दुराधर्वं तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां त्रिशब्दस्यामि हृदसि त्रयादेशो वेति वाच्यम् ॥ ३१ ॥

महित्रीणामवोस्तुद्युच्चमित्स्यार्थमणः । दुराधर्वं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

नहितेषाममाचननाद्धिसुवारणेषु । ईशोरिपुषशुसः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दो रुहनामसु पठितः । चनशब्दोऽप्यर्थे । अमा चन रुहेऽपि वर्त्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्
 स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयादेषु अश्वसु मार्गेषु वा वर्त्तमानानां तेषां मित्त्वार्थमवबुद्धिभिर्देवैः
 पादित्यानां यजमानानाम् उपद्रवयति शेषः । अश्वंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे । समर्थो न भवति ।
 लोपस्य पाकनेपदेश्विति तलोपः । अधोगर्थदेश्यां कर्मथीति इति तेषामिति षष्ठी । मित्त्रादिभिः पादित्यानामश्वकं रुहेऽरुहे
 वा भासितं शत्रुबाध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

१—निघः ३, ४, १११

वधं तद्विदितानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि यतस्ते अदितेः अखण्डितयज्ञे देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वोक्ता मित्पार्यमवरुणा
सत्पार्य मनुष्याय यजमानायानसं निरन्तरमनुपचीशं ज्योतिः तजः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जीवनं भवति
तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्वधः ॥ ३३ ॥

ऐन्द्री पथा हहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यथास्तृतीयः पादो द्वादशशीर्षोऽप्ये त्रयोऽष्टाचराः सा पथा हहती । हे
इन्द्र परमैश्वर्ययुक्तं कदा चन कदापि त्वं सारोर्नासि । स्रृष्टुं हिंसायाम् स्तृणातीति सारोः हिंसको नासि किं तर्हि दासुषे

तेहिपुवासो अदितेः प्रचीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्नजस्रम् ॥ ३३ ॥

कदाचनसारो रमिनेन्द्रसञ्चसिदाशुषे । उपोपेन्दुमघवनभूयद्गनुतेदानन्द्वेवस्यपृच्यते ॥ ३४ ॥

सञ्चसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाशांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानं मेवसे । सञ्चसिः सेवनकर्मा । किं च । हे मघवन् धनवन्
देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहुतरमेव दानं शु इत् चिप्रमेव दाशांससुपपृच्यते । पृची सम्पर्के यजमानेन सह सम्पर्के
माप्नोति । प्रससुपोः पादपूरणे इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इच्छब्दावेवार्थे । शु चिपार्थः । न कदाचियजमानं प्रति
सुञ्चसि सेवसे च तं त्वदीयं सूयो धनं दाशांससुपपृच्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

विश्वामिनुदृष्टा सावित्री गायत्री जपे वि० । तदिति षष्ठार्थं तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः भ्रैरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्द-

सभावस्य हिरण्यगर्भापाथत्रिच्छिन्नस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थः तैलः सत्यज्ञानानन्दद्विदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । क्वान्दसं सम्प्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रक्षय इति च यः भर्गुः शब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरुणाद्वा वा अभिषिचिचानाङ्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः । तस्य कस्य । यः सतिता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मो नुष्ठानाय ॥ यद्वा वाक्कभेदेन योजनम् ।

धयत्

// तत्सवितुर्वरेण्यन्मर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

परितेद्रुडभोरयोऽस्मा २ ॥ अत्रोतुविश्वतः । येन रक्षसिदाशुषः ॥ ३६ ॥

सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । यच्च नो बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः । स च सर्वतैव । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजनम् । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३५ ॥

भार्गवो गायत्री वामदेवदृष्टा जपे वि० । हे अन्ने ते तव रथोऽस्मान्यजमानान्विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यशीतु परितो व्याप्नोतु यथाद्रक्ष्णाय सर्वतस्त्रिष्टतु । किन्भूतो रथः द्रुडभः दम्भोतिर्बिधकर्मो । दुःखिन दभ्यते दुर्दभः । केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः । उक्त्वा र्दुर्दरति प्रातिशाल्यस्युते च? दुरो रेफस्य उकारः अग्रिमदस्य उः । येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि । यजमाना वै दाशुषांस इति श्रुतेः ॥ बृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अथ शुक्लोपखानमासुरिदृष्टम् ॥ का० भूर्भुवः स्वरित वोभाविति । वायब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तोपपद्यन्त इत्यादिना
वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वोभावन्ती उपपत्तिरित्येवमर्थः । इति च भूर्भुवः स्तः लं व्याहृत्यादित्रया-
त्मकः तदर्थमृतलोकात्रयात्मको वा । अतस्वरप्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुभ्यादिरूपाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्वामनुकूलत्वेन श्रीभनाः
प्रजा यस्य तादृशो भवेयम् तथा बीरैः पुत्रैः सवीरैः स्त्र्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिश्रीभनपुत्रयुक्तो भवेयं तथा पौत्रैः हिरस्तादिपौषैः सुपौषः
स्त्र्यां बहुभूत्वाहं हिरस्तादियुक्तो भवेयम् ॥

॥ प्रबन्धद्रुपखानमागतोपखानं चादित्यदृष्टम् ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्त्र्यां सुवीरो वीरैः सुपौषः पौषैः । नर्त्यप्रजामपाहि ग्रंथपशून्तो पाह्यथर्थ्यपितुभ्योपाहि ३७

आगन्तुविश्ववेदसमस्मस्यं वसुवित्तमम् । अग्नेसम्याडभितुक्त्तमभिसह आगच्छस्व ॥ ३८ ॥

का० प्रबन्धान्त्वर्थावर्त्तति प्रतिमन्त्रमिति । यद्वा यजमानो आमात्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानम्नीन्त्रयैत्यादिमन्त्रे वपतिष्ठेत् ।
पशुममुन्वाषः । नर्त्यं नरेभ्यो हित गार्हपत्यं मे प्रजां पाहि ॥ आहवनीयसुपतिष्ठते । इति ग्रंथ अत्रुष्ठादभिः प्रसितुं योग्याहवनीय
मे मम प्रजां पाहि रथ ॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । इति अर्धं दक्षिणाग्ने मे पितुमद्रं पाहि । अतनवानर्थः । अत सातत्यगमने ।
अततं गार्हपत्यारखस्थानं दक्षिणाग्निगच्छति । तेनार्थः । निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

का० समित्याशिरनुपेत्य कश्चिद्रुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निनागन्तेति प्रतिमन्त्रमिति । समिधं हस्ते आदाय कश्चि

दपि जनमयावैव प्रथममीवाभ्यागारं प्राप्यागन्ते त्वादिमन्त्रयेषाहवनीयादीनुपतिष्ठतइति सूत्रार्थः । अमुष्टु, बाहवनीयेदेवत्या । हे पत्न्ये सन्नाट् सन्धक् राजते दीप्यते सन्नाट् तथाविधाम्ने आहवनीय वयं त्वामागन्तु त्वामान्तरात् प्रत्यागताः । किञ्चूतं त्वाम् । विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् विश्वं वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किञ्चूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तमसस्मदर्थमतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम् । किञ्च । हे अग्ने द्युञ्चं सहस्र अस्मभ्यमभि प्रायच्छस्व । दासु दाने । पात्रेत्वादिना यच्छादेशः । यशो बलं चास्मभ्यं देहि । द्युञ्चं द्योततेयशो वाञ्छं वा सह इति बलनाम यच्छस्वेति यमी रूपं वा । प्रायच्छस्व प्रागमय । यच्छतिः स्थापनार्थो वा । अस्मसु यशो बलं च स्थापय ॥ ३८ ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गाहपत्यःप्रजायावसुवित्तमः । अग्नेगृहपतेभिद्युञ्जमभिसहस्रप्रायच्छस्व ॥ ३९ ॥

अयमग्निःपृथ्वीरयिमान्पुष्टिवर्द्धनः । अग्नेपृथ्वीभिद्युञ्जमभिसहस्रप्रायच्छस्व ॥ ४० ॥

गाहपत्यसुपतिष्ठते । न्यहु, सारिषो हहती । यस्वा द्वितीयः पादो हादयाचरोऽन्वे त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यहु, सारिषो । अत् द्वितीयो नवाक्षरंस्त्रैकधिकः । अयं पुरोऽवस्थितो गाहपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रादिकायाः वसुवित्तमः वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा । हे अग्ने स त्वं द्युञ्चं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ३८ ॥

द्विष्वान्भिसुपतिष्ठते । अमुष्टु, पु । योऽयमग्निः पृथ्वीः पशव्यः । पशवो वै पृथ्वीमिति श्रुतेः । रयिसान् धनवान् पुष्टिवर्द्धनः पीषस्य वर्धयिता । तं यषे । हे अग्ने पृथ्वी पशुः इत द्युञ्चं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ४० ॥

का० गृह्णा मा विभीतेति गृह्णानुपैतीति । शामान्तरादागतो गृह्णा मेत्यादि मन्त्रत्रयेण गृह्णं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तु देवत्याः
 शंभुदृष्टाः तिष्ठन् विराड्रूपा । यस्या एकादशार्थास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्षः सा विराड्रूपा । अत्र प्रथमो दशार्थस्तेनैकीना । हे
 गृह्णा यूयं मा विभीत । पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपथ्वम् । कोऽपि शत्रु रागव्य विनाययिष्यतीति बुद्ध्या
 कथं मा काष्टं । यतो वयस्यूज्जं विभ्रतो धारयमाणानचौषान्नानेव युषानिमसि । आ इमः आगताः सः । यथा यूयस्यूज्जं विभ्रतः
 तथाहमपि ऊर्जं विभ्रत् धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः मनसा दुःखरहितेन मोदमानः हृष्यन् वी
 युषान् गृह्णानैमि आगच्छामि । एमः ऐमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनसकदोहयोश्चैत्युक्तेः ॥ ४१ ॥

गृह्णामाविभीतमावेपथ्वमूर्जं विभ्रत् एमसि । ऊर्जं विभ्रत् सुमनाः सुमेधा गृह्णानैमिमनसामोदमानः ॥ ४१ ॥

येषामेद्द्वयतिप्रवसन्त्येषु शोभनसोबद्धः । गृह्णानुपह्वयामहेतेनोजानन्तुजानतः ॥ ४२ ॥

अशुश्रुत् । प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषामध्येति । इक् स्मरणे । यान् गृह्णान् स्मरति । अग्नीगर्भदेवेषां कर्षणीति
 षठी । गृह्णविषयं वेमं सदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृह्णेषु यजमानस्य बहुः शोभनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः । वयं तान्
 गृह्णानुपह्वयामहे आह्वयामः । गृह्णाभिमानो देवोऽस्मत्समीपमागच्छत्वित्यर्थः तेः गृह्णदेवा आहुताः सन्तः जानतः उपकाराभिधान्
 नोऽस्मान् जानन्तु एते कतश्चान भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥ ४२ ॥

व्यावसाना महापङ्क्तिः । यस्या अष्टाणाः षट् पादाः सा महापङ्क्तिः । पञ्चमी नवमार्गं खेने काधिका । इह गृहेषु गाव
 उपहृताः घेनवो बलीवर्हाश्च सुखेन तिष्ठन्त्वित्येवमनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु अजावयः उपहृताः । अजात्वावित्वजातिह्वययुक्ताः
 पयवः उपहृताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपि च अन्नस्य कौलालः अन्नसम्बन्धो रसविशेषो नोऽस्मादीयेषु गृहेषु
 उपहृतः सद्वहो भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः । जेमाय व इति प्रविशतीति । हे गृहा वो युस्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि । जेमाय वित्यभोजस्य
 वसुधो रचयं जेमसुदंभम् । शान्त्यै मम सर्वांनिष्ठशमनाय । शंयाः शमिति सुखनाम? तस्त्वमयति इति शंयुः । इदंशुरिदं कामय

उपहृता इह गाव उपहृता अजावयः । अथो अन्नस्य कौलाल उपहृतो गृहे धूनः ।

जेमायवः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भुं शंय्योः शंय्योः ॥ ४३ ॥

प्रघासिनो हवामहे मरुतश्चरिशादसः । करस्त्रेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

मरुत इति शस्त्रोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शम्भमिति हे सुखनामनी? तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमासुष्मिकम् । उभयविधं सुखं भूया
 दिति शेषः । शंयोरित्यभ्यासोऽत्यादराद्यः ॥

॥ इतुपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥ ४३ ॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मास्याख्यो यागः । स पूर्ववतुष्टयात्मकः । वैखदेववसुप्रवासासक्तमेधशुना-
 सीरीयास्त्रानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वक्रणप्रवासाख्ये द्वितीये पर्वाणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्व्योर्हविःषासादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नो

१—४,१२,१३ ।

२—निघ० ३,६,१८ ।

३—निघ० ६,३१ ।

४—निघ० ३,६,१८—१२ ।

सुदानयं रुदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति । सापि तं ब्रूयात् ॥ आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन्ति । पद्मा जारि कश्चित् सति एनां पद्मौ नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति । भारती गायत्री । वयं भरतो हवामहे । चकारिष तदीयपरिचारकाः समुञ्जीयन्ते । किञ्चोत्तरात्प्रघासिनः प्रघासिनः वरुण इति प्रघासो हविर्विशेषः । स एषा मस्तीति तान् प्रघासिनः । एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्त सप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रघासो चेति पठान्ते प्रघासुपलक्षितान् भरतः आह्वयामः । पुनः किञ्चान् । रिशादसः रिशतिर्हि चार्थः । रिशां वैरिजतां हिंसां दस्यन्ति उपलक्ष्यन्तीति रिशादसः । दस उपचये क्षिप् । यद्वा रिशन्ति हिंशन्तीति रिशाः । इगुपधेति कः । रिशान् हिंसकान् दस्यन्तीति रिशादसः ।

यद्गामेयदरखे यत्सुभायांयदिन्द्रिये । यदेनञ्चक्रमायथमिदन्तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

यद्वा रिशन्ति रिशन्तः शतरि दीर्घञ्छान्दसः । रिशतोऽस्थन्ति चिपन्ति ते रिशादसः । अस्यतेर्विच् । तथा करभेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः करभः । तेन सजोषसः समानप्रोतयस्तान् । तथाविधान्भरतो हवामहे ॥ ४४ ॥ मावत्यनुष्टुप् । का० करभपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽन्वौ प्रत्यङ्मुखो जायापती वा दक्षिणेनाह्वय तौर्षेण शूर्पेण भेदि सपरेण वा यद्गाम इतीति । यवपिष्टे न निर्मितानि सन्तानपरिमितान्येकाधिकानि वर्तुलादिरूपाणि करभपात्राणि । तानि शूर्पेण पत्नी दक्षिणान्वौ शुड्यादिये कपञ्चः दम्पती द्वौ शुड्यातमित्यपः पञ्चः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पातास्थाह्वय वेदेः पूर्वदिशि दक्षिणदिशि वा स्त्रिन्वा शुड्याताम् । अथ मन्वायः । यामे वसन्तो वयं यदेनः पापं यामोपद्रवरूपं चक्रम कृतवन्तः । तथास्त्रे वसन्तो यदेनो शुगोपद्रवरूपं चक्रम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चक्रम । तथेन्द्रिये जिज्ञोपस्थ-

१—५,५,१० । २—१०,५,५ । ३—५,५,११ । ४—दो वा सु० ।

रूपे भ्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलञ्जभक्ष्यपरस्त्रीममनादिकं चक्षुम । तथाप्यत्रापि भृत्यस्त्राम्यादी तदेनः ताडनावज्ञादिकं चक्षुम । तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशयामः । अथपूर्वो यजिर्नाशयार्थः । स्वाहा । एतद्विदेवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

ऐन्द्रमरुद्देवत्या विराट् । यस्या दशाक्षराश्रवणः पादाः सा विराट् । चतुर्थं एकाधिकोऽत्र ॥ का० मो० षू० ष इति यजमानो जपतीति । इत्यस्ति सङ्ग्रामनामं हे इन्द्र अत्र प्रत्यु, एषु सङ्ग्रामेषु वर्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुत्नामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्माको विनाशयेति शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति विनाशलेषो मा भूदित्यर्थः सम्बन्धते । क उपकार इति चेत् । शुषेति बलनामं । हे शुषिन् बलवन्निन्द्र ते तव अथवाः अथयतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि

मोषूणइन्द्रात्रपुरुसुदेवैरस्तिहिष्मातेशुभिन्नवयाः । महश्चिद्यस्यमीदुषोयव्याहविष्मतोमरुतोवन्देतेगीः ॥ ४६ ॥

स विद्यतएव खलु । अथपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । मिह सेवने धातुः । मोदुषो इष्टिप्रदत्तेन सेक्तुः । हविष्मतो हविर्वीर्यस्य तव यव्या यवमथैः करश्मपत्तैर्निष्यन्ना होमक्रिया महश्चित्य जा खलु । तस्य यथोक्तपूजोपितस्य तत्रास्मासु कपालुलं युक्तमिति भावः । किं च गीरस्रदीया स्तुरीरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीवन्दते नमस्कारोति । नमो मरुद्गा इत्येव माकारायाः स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात् । मरुद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव रूपैव युक्त्यर्थः । मो सु न अत्र सुष इति षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । नच धातुस्योरुशुभ्य इति न इत्यस्य थः । स इत्यस्यापि पूर्वपदादिति षत्वम् । अथवाः श्वेतवाः पुरोडाचेति विजन्तो निपातः । मोदुषः । दाश्वान्साह्वान्कीदृङ्ङिति कसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

-आत्म्येनुरुप ॥ का० अक्रमकर्मत्वेनां वाचयतीति । कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतिरूपया सह
 कर्म वरुणप्रघासागुष्ठानरूपमक्रम कृतवन्तः । कथम्भूतया वाचा । मयीभुवा मय इति सुखनाम? मयी भवति यया सा मयीभूः तथा
 मन्त्ररूपस्तुत्येत्थः । हे सचाभुवः सचेति सहाद्यैऽव्ययं सहभवनश्रीलाः परस्परं यजमानिन पद्मग वास्मिन् कर्मणि सहावस्थिता हे
 ऋत्विजः देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघासनामकं कर्मागुष्ठायस्तं प्रेतुं गृह्णान् गच्छत । अस्ममिति गृह्णामः ॥ ४७ ॥
 यज्ञदेवतं यज्ञः ॥ का० मज्जयत्यवशुधितिः । अत्र विनियोगधित्य इति । वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवशुध्याख्यं

अक्रमकर्मकर्मकृतः सहवाचामयोभुवा । देवेभ्यः कर्मकृत्वास्तस्मिं तसचाभुवः ॥ ४७ ॥

अवशुधयनिचुम्बानिचेरसिनिचुम्बुणः । अवदेवै देवकृतमेनोयासिपमवमत्यैर्मत्यकृतम्बु र्वाग्भ्यो देवैरिषस्याहि ॥ ४८

कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्बतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवशुध अर्वाचीनानि पात्राणि जलमध्ये क्षियन्ते
 यस्मिन्नाविशेषे सोऽयमवशुधः । तस्मस्वीधनम् हे अवशुध यज्ञ हे निचुम्बुष सुप मन्दायां गतो नितरां चोपति मन्दं गच्छति
 निचुम्बुणः । उषप्रत्ययो सुमागमञ्च । यद्वा नीचैरस्मिन् कणत्ति नीचयब्देन कर्म कुर्वन्त्यवशुधो निचुम्बुणः । वीषखूणव्रणखूणे-
 त्यादिना नीचैः शब्दीपषट्कारणतः षक्प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुश्भाव उपपद्य निशुभावश्च निपातितः । तथाविधावशुध यद्यपि
 त्वं निचेरसि नितरां चरतीति निचेरः । नितरां गमनश्रीलोऽसि तथायत्र निचुम्बुणो भव मन्दगमनो भव । किमयोजनमिति

१—५,५,१३ । २—निच० ३,६,७ । ३—निच० ३,४,५ । ४—अवशुधे जायापदो ङातः इति क० पु० पाठः । ५—मास्वितदेशा बहुषु पुंसकेषु ।

चेत् उच्यते । देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु कृतमेतन्नः पापं यदस्ति तदवायासिष मस्मिन् जलेऽहमवनी-
तवानस्मि । तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्कृत्स्नैर्लिग्भिर्मर्त्याकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनीऽस्ति तदप्यहम-
वायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्कृतं पापं यथा त्वानं व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः । किं च हे देवावभृथाख्य यज्ञ रिषो
बधाल्याहि पालय । रिषतेहिं सार्थस्य क्विबन्तस्य पञ्चम्यां रूपम् । किञ्चताद्रिषः । पुरराब्णः । रा दाने । पुर बहु विरुद्धं फलं
ददातीति पुररावा तस्मात् । अतो मन्त्रित्वादिना वनिष् । विरुद्धफलदायी बधस्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥
हे ऐन्द्र्यावनुष्टुभौ । साकमेधगतं कर्म किञ्चिदुच्यते ॥ का० ख्यात्या दर्श्याऽऽदत्ते पूर्णां दर्शितां । दर्व्यां स्थालीत श्रोदनयज्ञं

पूर्णां दर्विंपरापतसुपूर्णापुनरापत । वस्त्रेविक्रीणावहाद्रुषमूर्जं श्यतक्रतो ॥ ४९ ॥

करोति प्रथमया द्वितीयया तं जुहोति । हे दर्विं अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते त्वं पूर्णां स्थात्याः सकायादन्नं गृहीत्वा
पूर्णां भूत्वा परा पूर्णत्वादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णां कर्मफलं सुष्ठु, पूर्णां सती पुनरापत भूयोऽस्मात्प्रत्यागच्छ ।
एषं दर्वीसुक्ता इन्द्रमाह । हे शतक्रतो बहुकर्मन् इन्द्र त्वं चाहं चोभौ वस्त्रेव वस्त्रयज्जे न मूल्यं तृतीययायाः पूर्वसवर्णः मूल्येनैव ।
इषमभीष्टं हविःस्वरूपमन्नमूर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावहे परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहे । अहं
तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मद्यं फलं देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

का० देहि मइति लुहोतीति । इन्द्रो वदति । हे यजमान त्वं मे मङ्गमिन्द्राय देहि । इति प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाय ददामि । अपेक्षितं पञ्चात्प्रयच्छामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेनादरार्थं पुनरुच्यते । मे मङ्गमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां सम्यादय ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेक्षितं फलं नितरां सम्यादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान आह । नितरां क्षियत इति निहारो मूलेन क्रेतव्यं पदार्थं ब्रूते । निहारं मूलेन क्रेतव्यवस्तुरूपं फलं मे मङ्गं यजमानाय हरासि प्रयच्छ । लेटोऽटावित्याङ्गमः । उत्तरो निहारो मूलवाची । निहारं मूलभूतं हविः ते तुभ्यं

देहि मे ददामि ते निधेहि नितेदधे । निहारञ्च हरासि मे निहार निहराणि तेषां ॥५०॥

अञ्जनमीमदन्त ह्यवप्रिया अघूपत । अस्तो षतस्वभानवो विप्रानविष्ठयामती यो जावन्द्रते हरौ ॥ ५१ ॥

मिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनारेणैन्द्रेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सव्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्माणि आहवनीयोपस्थानम् । यस्या अष्टाचराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः ॥ का० यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कस्योदद्योऽञ्जनमीमदन्ते त्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते हाभ्यामितिर । पितृयज्ञाख्ये कर्माणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविः स्वरूपमन्नमन्नन् भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते । हि यस्मादमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः

प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कर्मितवन्तः । यद्वा प्रियासूनरवाधूषत । किं च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः
 मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः असोषत स्तुतिं क्तवन्तः । अही स्वाह्वं बहु दत्तमहो भक्तिरित्या-
 दभिधानं स्तुतिः । अतो हे इन्द्र नु चिपं ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्वौ योज गमनाय रथे योजय । तवाभीष्टायाः
 पितृदृष्टेः सम्पन्नत्वान्नैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः । अचन । अदेलुं छिं लुङ्सनोर्घञ् इति षच्चादेशः । मन्वे घञेत्या-
 दिना ङ्लुक् । गमहनेत्युपधालोपः । खरि चेति चर्त्वम् । यासि वसीति षत्वम् । अङ्गगमः ॥ अमीमदन्त मद तृप्तियोगे
 सुरादिराल्मनेपदौ लुङि णिलोपादौ रूपम् ॥ अधूषत धूष् कर्मणे लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः ॥ मती सुपां सुलुगिति

असन्दृशन्त्वावयम्भवन्वन्दिषीमहि । प्रननस्य ण्वन्सुरस्तुतोयासिवशात् ॥ अचनुयोञ्जान्विन्द्रते हरी ॥ ५२ ॥

मनोन्वाह्वामहेनाराशुंसेनस्तोमेन । पितृणाञ्चमन्मभिः ॥ ५३ ॥

तृतीयायाः पूर्वसवर्णदौर्घः ॥ योज युजिर, योरी ख्यन्ताहोति ऋदस्युभयर्थेति श्रप आर्धधातुकत्वात्त्वेरनिटीति षिलोपः । इराचोऽत-
 सिङ्क इति संहितायां दौर्घः ॥ ५१ ॥

हे मधवन् वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । किभूतं त्वाम् । सुसंदृशं सुष्टु, सम्यक् पश्यति
 सुसन्दृक्त्वं शोधवदर्शनम् । अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् । इत्यमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान् कामयमानान् यजमानानानु लक्ष्मीकृत्य
 नूनं श्यासि अवश्यं गच्छसि किभूतः पूर्णवन्सुरः बन्सुरशब्दो रथनौडवाची । स्तोत्रश्लो देयैर्धनैः सम्यक् ण्वन्सुरश्लोपेति भूत्वा
 गच्छसि । हे इन्द्र स त्वं हरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

तिष्ठ ऋषो मनोदेवत्या गायत्र्यो बभूवुष्टाः ॥ का० मनो न्वाह्वामहइति गार्हपत्यं तिष्ठभिरिति । उपतिष्ठन्तइत्यनुवर्त्तते ॥
 तु चिद्रं मन आह्वामहे पिठयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पिठलोकं गतमिवासीत् अत आह्वयते । यद्वा मनः मनोऽभिमानि देवतामाह्वामहे
 आह्वयामः । केन साधनेन स्त्रीसिन स्त्रीत्रेष कथञ्चन नारायणेन । शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योष्यः शंसी नराशंसः
 तत्काम्बन्धी नाराशंसस्तेन । स्त्रीत्रं द्विविधं देवं मानुषं च यत्र देवाः सूयन्ते तद्देवं यत्र च मनुष्याः प्रयस्वन्ते तस्मानुषं तथाविधेन
 स्त्रीत्रे शिल्पुक्तं भवति । किञ्च पिठृणां च मन्त्रभिः पितरो यैः स्त्रीत्रं मन्यन्ते ते मन्त्रान्स्त्रैः तादृशैः स्त्रीत्रै राह्वयामः ॥ ५३ ॥

आनएतुमनःपुनःऋत्विदज्ञायजीवसे । ज्योक्चस्त्वर्थन्दृशे ॥ ५४ ॥

पुनर्ऋःपितरोमनोददातुदैव्योजनः । जीवंघ्रातुषचेमहि ॥ ५५ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वाक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु किमर्थं ऋत्वे ऋतवे सङ्ख्याय यज्ञं सङ्ख्ययितुं दद्याय कर्मण्युक्ताहाय ।
 तथाच श्रुतिः । तदेव मनसा कामयत इदं मे स्वादिदं कुर्वीथेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तस्मद्यथाते स दच इति । ज्योगिति
 निपातश्चिरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुम् । स्वर्थं दृशे च चिरकालं स्वर्थमवलोकयितुं च । एतेषां सङ्ख्यादीनां सिद्धये मनः
 पुनरागच्छतु ॥ ऋत्वे । श्रुत्याभावाद्यथादेशः ॥ जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः ॥ दृशे विख्ये चेति साधुः ॥ ५४ ॥

हे पितरो भवदनुष्ठया देव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वाक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः ।
 तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवतुप्रसादाज्जीवं जीवनवन्तं व्रातं पुत्रपृथादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

१—५,६,१२ ।

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पिण्डयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पिण्डमते इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे सोम वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो विभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारणात् प्रजा-
वन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा षष् सखन्धे सर्वदा त्वत्सम्बद्धा भवेम ॥ ५६ ॥
हे रौद्रे यशुषी विंशत्यक्षरद्वादशाक्षरे ॥ साकमेधगततृम्बकहविर्विषया मन्वा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः ।
तथाच का० एष तद्रति जुहोतीति । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र ते तव स्वप्ता भगिन्या अम्बिकया अम्बिका-

वयं सोमव्रते तव मनसूनुषु विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

एष ते रुद्रभागः सहस्रस्वाम्बिकाया तञ्जुप्रस्रखा है प्रते रुद्रभाग आखुस्ते पशुः ॥ ५७ ॥

नाम्ना सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनोयः स्वीकर्तुं शक्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व स्याद्वा
इदं हविर्दत्तं सुहुतमसु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं अत्युत्कृष्टम् । अम्बिका इ वे नामास्य स्वप्ता तयास्वेष सह भाग इति । योऽयं
रुद्राख्यः क्रूरी देवस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति । सा चाम्बिका शर-
द्रुपं प्राप्य जरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति । रुद्राम्बिकयोश्शतमनेन हविषा शान्तं भवति । तथाच तित्तिरिः । एष ते
रुद्रभागः सहस्रस्वाम्बिकेत्याह यद्वा अस्याम्बिका सा भिया एषा हिनस्ति यः हिनस्ति तयैवेनः सह श्रमयतीति । का०
अतिरिक्तमाखलरूपकिरत्येष तद्रतीति । यजमानस्य यावन्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरो-

हाय इत्येतावतः पुरोडाशाशत्रिरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेक-
 कपसाध्यावन्तो यजमानयद्वा एकाधिकानिति' काल्यायनीक्तेः । तत्र योऽयमतिरिक्तसं न जुहुयात्किञ्च मृषकोतुषाते एष तद्वति
 मन्त्रे शोपकिरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा ते तवाखुः
 पशुः मृषकः पशुत्वेन समर्पितः । आखुदनिन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून् मारयतोत्यर्थः ॥ ५७ ॥

हे रौद्रौ पङ्क्तिककुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमद्वितीयावष्टाक्षरी सा ककुप् । ह्योर्जपे विनियोगः । तथा
 का० आगत्यावरुद्रमदीमहीति जपतीति० । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादौमहि ल्दनुग्रहादकं भव्येभ्यः । तथा
 त्रयम्बकं त्रीस्थम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्तिनेतोऽयं देव इति मनसावगत्यादौमहोत्वानुवर्तते । यद्वा अदीमहीत्यत् शिचो

अवरुद्रमदीमह्यवदेवंत्रयम्बकम् । यथानोवस्यसस्कारद्वयानःश्रवसस्कारद्वयानोव्यवसाययात् ॥ ५८ ॥

लोपपञ्चान्दसः । अवयुत्थान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आदयामो भोजयामः । अवगम्य ज्ञाला त्रयम्बकमादयाम इति । यथा येन
 प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः कारत् वस्तुतरान् वसनशौलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान्श्रवसः कारत् ज्ञातिषु प्रयस्यतरान् कुर्यात् । यथा
 चास्मान् व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात् । तथैनं जपाम इत्यर्थः । आशीरियम् ॥ अदीमहि हृन्दस्वभयघ्नेत्यार्धधातु-
 कत्वात्किञ्चि शिचो लोपः ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता लट् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुच्छन्दसीति ईयसुनि कृते तुरिहेनेवःस्विति
 लटो लोपः । वसोयस इति प्राप्ते ईलोपपञ्चान्दसः ॥ कारत् हृन्दसि लुईङ्घिट इति लब्ध् विकरणव्यत्ययेन श्रपि गुरुः । सङ्कुलं
 हृन्दस्वमाङ्गीरोऽपीत्यल्लभावः ॥ व्यवसाययात् लेटि आङ्गागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इलोपे रूपं विपूर्वस्य स्थानस्य स्यतिः ॥ ५८ ॥

१—५,१०,१—२ । २—५,१०,१४ ।

हे बद्र त्वं भेषजमसि शीघ्रधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो गन्धे अन्नाय पुरुषाय च भेषज्यं सर्वव्याधिनिवारकमौ-
षधं देहि । शेषाय शेषं च सुखं देहि । सुहितं खेभ्यः प्राणेश्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ५८ ॥
हे अशुष्टुभौ । का० अग्निं त्रिः परियन्ति पिष्टवत्सत्वोरुनाज्ञानास्त्रास्वकमिति देववक्षतेनेव दक्षिणानाज्ञाना इति । यथा पिष्ट
मेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान्त्वामोरुं स्ताडयन्त्स्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवताविवायां दक्षिणोरुं स्ताडयन्त्स्त्रिः
प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्रास्वकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥

भेषजमसिभिषजङ्घवेष्वायपुरुषायभेषजम् । सुखन्दीषायभेष्यै ॥ ५९ ॥

त्रास्वकं यजामहे सुगन्धिं सुष्टुभ्युष्टिवर्द्धनम् । उर्वारकमिववन्धनादितो मुञ्चीयमास्तृतात् । त्रास्वकं यजामहे

सुगन्धिं सुष्टुभ्युष्टिवर्द्धनम् । उर्वारकमिववन्धनादितो मुञ्चीयमास्तृतात् ॥ ६० ॥

मन्त्रार्थः ॥ सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादि पुष्टिवर्धयितारं त्रास्वकं नेत्रद्वयोपेतं बद्रं यजामहे
पूजयाजः । ततो बद्रप्रसादात्सुष्टुभ्योऽस्य अशुष्टुभ्योः संसारसुष्टुभ्यो सुकौ भूयासम् अस्तृतात्वा सुक्षीय स्वर्गकृपावास्तृतात्वाः सुक्षीय
सुक्षी मा भूयासम् । एकवचनं बद्धर्थं । सुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः । अस्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलद्वयान्कमं भूयो मा सुदित्त्वर्थः ।
उर्वारोर्षने दृष्टान्तः—उर्वारकमिव बन्धनादिति । यथोर्वारकं ककम्बूदिः फलमन्वन्तपक्वं सत् बन्धनात् स्वस्व दृष्टान्तं प्रसुच्यते तद्वत् ॥

१—५१०३५-१६।

का० कुमार्यदोत्तरेति* । यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण च ब्राह्मकमन्त्रे शान्तिं त्रिः परियन्ति । चाम्बकं यजामहे कीदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लभयितारं ऽ विदुः लभे । अथ पूर्ववत् । इतो सुचीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गासुचीय सुक्ता भूयासमसुतो मा सुचीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युमुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहं च परित्यज्य पतुर्गोत्रे गृहे च सर्वदा चाम्बकप्रसादाहसामीत्यर्थः । सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्सदाह मामुत इति पतिभ्यस्सदाहेतिरश्नुतेरितोऽसुतः शब्दाभ्यां पितृपतिवर्गां शब्धौ ॥ ६० ॥

रौद्रास्सारपङ्क्तिः यस्या अन्तैः हादयाचरावाद्यावष्टाच्चरो पादौ सास्सारपङ्क्तिः ॥ का० मृतयोः कृत्वा वेषुयष्टां वा कुपे

एतत्ते रूद्रावसन्तेनपरोमूजवतोतीहि । अत्रतधन्वापिनाकावसःक्षत्तिवासाश्चिद्सन्नःशिवोतीहि ॥ ६१ ॥

वासण्योभयतः स्याणुवृच्चवृथवस्त्रीकानामन्यतसिस्त्रिवृत्तेषणवदासजत्ये तत्तइतीति३ । त्रीहियवादीन्वङ्गा वहनार्थं दृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मृतमितुगन्थते । तयोरुभयोर्मृतयोस्त्राम्बकान् हविःशेषान् प्रक्षिप्य स्वकीयेनविन चोढुं शक्त्वायां वंशयष्टामग्रहयेत्तन्मा तद्वयमवासज्योन्नते स्थापौ वृत्ते वंशे वस्त्रीके वा मृतहययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिरान्नातुमशक्त्वाद्भावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । मज्जवाक्त्राम कश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अत्रसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादि-समीपे भोक्तव्यं ओदनविशेष लभ्यते । हे रुद्र एतत्ते तव अन्नसं हविःशेषाख्यं भोज्यम् तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्वतात्परः परभागवतीं सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् । अत्रतधन्वा अत्ररोपितधनुष्कः । अस्मद्दिरोधिनां त्वया निवारितत्वादित ऊर्ध्वं

* “उभयव पतिवामा मम कामीवा” — इति क० पुस्तके ऽधिकः पाठः ।
† “पूर्वोक्तवदुत्तरेति क० ।
‡ “वतुकुलपतिप्रदमित्यर्थः” — स्वधिकः क० ।
१ — ५, १७, १७ । २ — १, ६३, १४ । ३ — ५, १०, ११ ।

धनुषि ज्वासमारोपणस्य प्रयोजनाभावाद्दवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सवेत आच्छा-
दयन्तीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न विभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्पर्यः ॥ का० कृत्तिवासा
इत्यनवेच्छमित्योपस्य ग्रन्थप इति । उन्नते ह्यचादौ मूतइयस्य प्रथार्वतमाना मूतइयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागच्छ्यादकं
स्य श्रेयुरिति सूत्रार्थः । मन्वार्थसु हे रुद्र त्वं कृत्तिवासाः चर्मस्वरो नोऽस्मान्हंसन् हिंसामकुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूजया सन्तुष्टः कोप-
रहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमभिक्रम्य गच्छ ॥ ६१ ॥

आभीर्देवतोष्णिकम् । यस्याश्च त्वारः पादाः सप्ताचराः सोष्णिकम् । का० त्रायुषमिति यजमानो जपतीति । सोऽयं जपो वपन-

ब्रायुषञ्जसदग्नेः कथ्यपस्य त्रायुषम् ॥ यद्देवेषु त्रायुषन्तनोस्तु त्रायुषम् ॥ ६२ ॥

शिवो नामासिखितिस्तेपितानमस्ते अस्तु मामाहिष्णीः ।

कालीनः । जमदग्नेः सुनेर्यज्ञत्रायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्त्रायुषं तथा कथ्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतिः
सम्बन्धि यत्रायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्रायुषमस्ति तत्त्वर्षं त्रायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु
यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

श्वरदेवतं यजुः । का० शिवो नामिति लीहञ्चुरमादायेति । हे श्वर त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः वज्रं ते तव
पित्ना । ते तुभ्यं नमो ऽस्तु मां मा हिंसीः । का० निवर्तयामीति वपतीति । यजमानदेवतं यजुः । निपूवी इति मुंखनार्थः ।

१—५, १०, २२—२३ ।

२—५, ३, १६ ।

३—५, २, १० ।

४—५, २, १८ ।

हे यजमान त्वां निवर्तयामि सुखद्वामि किमर्थमायुषे जीवनाय अन्नादायाद्भक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय रायो धनस्य पोषाय पुष्टेय
संप्रजास्वय शोभनापत्न्यतये सुकीर्त्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ३३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनीहरे । अग्न्याधानमिदं पित्राम्बस्तृतीयोऽध्याय इतिरतः ॥ ३ ॥

आधानाग्निहोताग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्वास्तृतीयाध्याये प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वाविंशत्कृत्वापर्यन्तमग्निष्टोम-
मन्वा उच्यन्ते । तेषां प्रजाप्रतिर्हृत्भिः । तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमकथमन्वाः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः

निवर्तयाम्यायुषेनाद्यायप्रजननायरायस्योषायसुप्रजास्वयसुवीर्याय ॥ ३३ ॥

॥ ३ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एदमगन्मदेवयजनं पृथिव्याय च देवासो अजुषन्तविष्वे । ऋक्सामाथ्यांसन्तरन्तो यजुर्भिरायस्योषेणसमिषामडेम ।

षोडशत्विजो हत्वारस्थोरन्मौ समारोप्य शालां गच्छेत् ॥ तथा च का० समारोह्वाग्नी शालासूक्ष्मं पूर्वाहं गृहीत्वारणिषाचिराद्देदम-
गन्मेति । द्वे अत्यष्टी त्पुवसानि । तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्वाः । आशावर्धचैर्देवयजनदेवत्वौ ॥ आ इदम् अगन्मेति पदानि ।
व्यवहितोच्येति उपसर्गक्रियाषड्योर्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्शयते । वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्वन्ते
यस्मिन्नाहोवयजनं स्थानम् आ अगन्म आगताः स्मः । गच्छते लोडुत्तमबहुवचने व्यत्ययेन प्रपो लुकि मी नो धातो रिति मस्य नः ।
अङ्गगमस्य । इदं किम् । यत् देवयजने विष्वे देवासः सर्वे देवाः अयुषन्तापीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किञ्च । वयं रायो

धनस्य षोडश पुष्ट्या इथा इथमाणेनचिन च सखदेम । मदी हर्षं व्यत्ययेन शप् । इष्ट्या भवेम धनेरत्रैश्च दृष्ट्येम । किं कुर्वन्तः ।
 ऋक्सामाभ्याष्टक् ष साम च ऋक्सामि अचतुरेति स्तु शाजन्ती निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदतृयगतमन्त्रैः सत्परन्तः अशुद्रवन्नशोरं
 सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः ॥ का० दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा प्राप इति । इमा प्रापः । प्रापो देवताः । इमा प्रापः
 शिरःक्रेदाय सिष्यमाना एता प्रापो मे मम यजमानस्य शसु । च एवार्थे । शं सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिण्य एव शन्तु
 भवन्तु । किञ्चूता प्रापः देवैः देव्यः दौव्यन्ति ताः शिव्यः । द्योतना निर्मला इत्यर्थः ॥ का० यूपवत्कुयतरुणं सुरेष चामिनिधाय
 खिलेति । यथा पथर्थयूपस्य केदे मन्त्रः एवमत्रापि दशान्तर्धानं सुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति स्तुतार्थः । शोषधे ।

इमा अपः शुमुमे सन्तु देवी रोषधेत्वाय खस्वधिते मैनं हि षीः ॥ १ ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु हृतेन नो हृतप्युः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रस्मव हन्ति देवी र्बदिद्राथ्यः शुचिरापत एमि ।

कुयतरुणं देवता । हे शोषधे कुयतरुण त्वं यजमानं द्रायस्व सुराद्रुच । स्वधिते । सुरो देवता । हे स्वधिते सुर एनं यजमानं
 सा षिंषीः ॥ १ ॥

का० प्रापीषस्मानिति स्वात्वेति । मातरः मिते ता मातरो जगद्विष्मातृगो मादृवत्यालवितृगो वा प्रापः अस्मान् कृतचोरान्
 यजमानान् शुन्धयन्तु शुन्ध शब्दो शोधयन्तु चौरकर्मनिमित्तामपहति निवारयन्त्वित्यर्थः । किञ्च हृतप्यः हृ चरुणे निधति चरति
 हृतं तेन चरितजलेन पुनन्तीति हृतप्यः जलदेवतास्वाच हृतेन चरितजलेन नोऽस्मान् पुनन्तु शब्दान् कुर्वन्तु । निश्च । देवीः
 १—७, १, ८ । २—७, १, ११ । ३—७, १, १४ ।

द्योतमाना आपो विश्वं हि । हि एवार्थः । सर्वमेव रिपं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु । रपोरिप्रमिति पापनामनो भवत इति शास्त्रः । का० उद्दिताभ्य इत्युक्त्वात्म्यत्वरपूर्वाधिमिति । अहमाभ्योऽन्नः उदेमि इत् इदेवार्थे उक्त्वाभ्येव । जलाकिर्गच्छामीत्यर्थः । किम्भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्नानिन । तथा आपृतः समन्ताद्भावेनान्तरपि शुद्ध आचमनेन । शुचिरापृत इति शब्दाभ्यां आनाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिबन्तारः । का० चौमं वस्त्रे निषेष्टवै ब्रूयाद्दहतं चेदङ्गिरभ्युत्स्य स्नानवस्त्रं वाऽस्मीलद्भीतं विचितकेयं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति । दीक्षातपसोः । वासो देवता । हे चौमं वस्त्रं त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः तप उपपसदिष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत् प्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तनूं तद्देवताह्वयशरीरभूतां त्वामहं

दीक्षातपसोस्तनूरसितात्त्वाशिवाऽश्रमाभ्यरिदधेभद्रं वषं पुष्यन् ॥ २ ॥

महीनाभ्ययोसिवच्चोदाअसिवच्चोमेदेहि । दृत्वस्यासिकनीनकञ्चजुर्ह्रीअसिचजुर्मेदेहि ॥ ३ ॥

परिदधे धारयामि । किम्भूतां त्वां शिवां श्रमां हयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वादत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात् । किम्भूतोऽहम् । भद्रं वषं पुष्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं पुष्यन् ॥ २ ॥

का० शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु नवनीतेन शीर्षोऽध्यगुलोमं सपादको महीनां पयोऽसीति । प्राचीनयाज्ञार्पूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृह्णीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः । महीनां पयः । नवनीतमुच्यते हे नवनीत त्वं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोनामसु पठितम् । नवनीतस्य चौरजत्यत्वात्पयस्लोपचारः । वचोदाअसि । वचो ददातीति

१—४,२,२ ।

२—७,२,१५ ।

३—७,२,१६—१८ ।

४—७,२,२२ । ५—निष० २,११,५ ।

वर्षादाः । अतिस्निग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि पुंस्त्वमार्षमतो मे मन्त्रं यजमानाय वर्षे देहि कान्तिं प्रयच्छ ॥ का० इतुस्त्रैत्यञ्चावनन्ति
 त्रै ककुदाञ्चनेनाभाविऽव्यदितिः । त्रिककुत्सर्वतादुत्पन्नाञ्चनं लभ्यते चेतैनाचिह्नयमञ्जात्तद्भावेऽव्यदयञ्चनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः ।
 इतुस्य । अञ्चनं देवता । हे अञ्चनं त्वं इतुस्यासुरस्य कनौनकोऽसि नैत्रमथगतक्षणमखलरूपोऽसि । यत् वाहद्भो इतुमहं सस्य
 यदस्मासौदित्यादिश्रुतिः । तथा च तित्तिरिः । इन्द्रो इत्रमहन् तस्य कनौनिका परापतत्तदेवाञ्चनमभवदिति । चक्षुर्दो असि
 कनौनिकारूपत्वात् इष्टिप्रदोऽसि अतो मे मन्त्रं चक्षुर्देहि सस्यगृष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

का० शुभपवित्रैः चित्पतिर्मति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्ववेति ३ । अच्छिद्रे वेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रे-

चित्पतिर्मापुनाठवाक्पतिर्मापुनाठुदेवोमासवितापुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्यस्यरश्मिभिः ।

तस्यतेपवित्रपतेपवित्रपूतस्ययत्कामःपुनेतच्छक्रेयम् ॥ ४ ॥

ष्यतुपच्यते । चित्पतिर्मा । चित्तां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु औधयतु मनो वै चित्पतिरिति
 तित्तिरिवास्मात् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः* । केन अच्छिद्रेण* पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः
 किरणैः । वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्रराहितत्वाच्च यद्वादित्यमखलमच्छिद्रं पत्रितम् । असौ वाग्नादित्योऽच्छिद्रं
 पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते पवित्रान् शुभान् पाति पवित्रपतिस्तत्त्वशुद्धौ हे पवित्रपते शुभपालक ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण
 पूर्वोक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्कामोऽहं पुने तत् शक्रेयम् यः कामो यस्य यत्कामः
 ६ — ७, ३, ३४ । २ — २, १०, ३, ३२ । ३ — ७, ३, ३ । * किञ्चाच्छिद्रे वेति सु० पाठः ।

यथा यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामः सोमयागागुष्ठानि कामवानहं पुनि आत्मानं शोधयामि तस्मिन्मयागागुष्ठानि शक्नो भूयासन् ।
यज्ञागुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः ॥ वाक्पतिः वाचां पतिर्ह इत्यतिर्मां मां पुनातु ॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु ।
एतन्मन्त्रहयं पूर्ववच्योच्यम् ॥ ४ ॥

आ० आ वो देवास इति वाचयतीति । अक्षर्युजमानं वाचयति । देवी अगुष्टुप् आशीः । हे देवासः देवाः वयं वो
युषान्त्वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन याचामहे । वन्द्यते भग्यतइति वामम् । वन सशक्नो । मप्रत्ययः । ईमहे
याचतिकर्मसु पठितः विकर्मकः । क । सति अक्षरे अक्षदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति । प्रैतीति प्रबन् ॥ प्रपूर्वादिभ्यः यतरि

आवो देवास ईमहे वामक्यत्पुञ्जरे । आवो देवास आशिभिर्वायुज्जियासो हवामहे ॥ ५ ॥

स्वाहायज्ञानसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात् । स्वाहाद्यावापृथिवीव्यापृखाहावातादारभेखाहा ॥ ६ ॥

रूपम् । किञ्च हे देवासो देवा वो युषान्वयं हवामहे आह्वयामः । किं कर्तुं यज्जियासः । यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञसम्बन्धिनो-
राशिषः फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थः । उपसर्गैश्च घातुरप्याहृत्यः । यज्ञफलं प्राप्तं युषानाह्वयाम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

आ० स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीभ्रते नानाहस्योरिवं शेषं प्रतिमन्त्रं सुष्टौ कृत्वा स्वाहेत्यङ्गु वायुतोऽङ्गुष्टौ तत्कहिते चोत्सृजतीति ३ ॥
आयामन्त्रेण हस्यस्यकनिष्ठिकाद्यं सङ्गेचयति एवमन्यतृयेषान्याः । स्वाहा वातादारभइत्युत्तमेन सुष्टिहयं कुर्यादिति सूतार्थः ॥
स्वाहा यज्ञम् । घातुर्वा यज्ञेषां यज्ञो देवता । स्वाहायज्ञस्य निपातत्वेनानिकार्थत्वादुचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेण आह्वाः । तथा हि ।

* "तन्निमित्तमपि कौमुदी ३, १, ६ । २ — निघ० ३, १, ६ । ३ — ७, ३, ७ — १० ।

खाहा यन्न मनसः । मनस इति पञ्चमी ढतीयार्थे मनसा यन्न खाहा चिन्तेन यन्नमभिगच्छामि अतु खाहाशब्दोऽभिगमनाथः ॥
खाहोरीरन्तरिचात् । पञ्चमी समस्यर्थे उरौ विस्त्रोखेऽन्तरि खाहा यन्न आयितः । खाहाशब्दो यन्नार्थीऽतः प्रथति ॥ खाहा
द्यावापृथिवीभ्याम् । द्यावापृथिव्योः खाहा यन्नः श्रितः । लोकतृयज्यापी यन्न इत्यर्थः ॥ खाहा वातादारभे । वाताहायुप्रसादात्
खाहा यन्नमारभे प्रवर्तयामि । वायोः सर्वकर्म्मप्रवर्तकत्वात् ॥ खाहा यन्न एवं सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

धतः परं षडौद्भ्रमणहोममन्त्राः । चतुर्थामिदिदेवता । का० औद्भ्रमणानि जुहोति स्वात्वाः सुवेषाकूत्वाइति प्रतिमन्त्रमिति ।
आकूत्वे प्रयुजे ऽन्वये खाहा । अन्वये वक्रिदेवाय खाहा सुहुतमिदमस्तु । किञ्च ताथान्वये आकूत्वे प्रयुजे । यन्न करिथामौत्वेव

आकूत्वे प्रयुजेन्वये खाहा मे धायै मनमेन्वये खाहा दी क्षायै तपसेन्वये खाहा सरस्वत्यै पूषेन्वये खाहा ।

आपो देवी बृहती विश्वं शम्भुवो द्यावापृथिवी उरो अन्तरि ज बृहस्पतये हविषा विधेम खाहा ॥ ७ ॥

विधी मानसः सङ्कल्प आकूतिः तस्यै तत्कर्म लूत्यै प्रयुजे प्रयुङ्क्ते ऽसौ प्रयुक् तस्मै । सङ्कल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः । इति प्रथमो
मन्त्रः ॥ मेधायै मनसेऽन्वये खाहा । अतु योऽन्वतन्वयोर्धाराणशक्तिर्मेधा तस्मिद्ध्वयं मनसे मदीयसन्नोऽभिमामिनेऽन्वये खाहा सुहुत
मस्तु । विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः खास्येग सत्येव भवति । इति द्वितीयः ॥ जपति । दीक्षायै तपसेऽन्वये खाहा । व्रतनियमी
दीक्षा तस्मिद्ध्वयं मदीयशरीरतपोऽभिमामिनेऽन्वये खाहा । नियमसंरक्षणं तपसेव भवति । ततस्त्रपोदात्रे इत्यर्थः । इति ढतीयः
सरस्वत्यै पूषेऽन्वये खाहा । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तस्मिद्ध्वयं पूषे पुषातीति पूषा तस्मै वागिन्द्रियपोषकायान्वये हुतमस्तु ।

इति चतुर्थः ॥ आपोदेवीः । त्रिङ्गोक्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षराः तयः पादाः सा विराट् । दशकास्त्रयोविराडेकादशका
 वेत्सुङ्गः । अत्र प्रथमोद्गादशार्णस्यैनेकाधिकका । हे आपः हे आवापृथिव्यौ हे उरो विस्तीर्य अन्तरिच युसभ्यं हृदय-
 तये च हविषा विचिम हविर्दंशः । द्वितीयार्थे तृतीया । विधतिर्दानकर्त्त्र्या । स्वाहा सुहुतमस्तु । किञ्चूता आपः । देवीः देव्यो
 द्योतमानाः हृदतीः हृदत्यः प्रमृताः उभयत्र पूर्वसवर्णः । विश्वशशुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशशुवः
 इति पञ्चमोमन्त्रः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठः । सविददेवत्यावुष्टुप् स्वत्यात्रियहृष्टा । विश्वो मर्त्तः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य

विश्वोदेवस्यनेतुर्मर्त्तोवुरीतसख्यम् । विश्वोरायद्रुध्यतिदुञ्जं दृषीतपुष्यसेखाहा ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोःशिल्पेस्यस्त्रोवामारभेतेसापातमास्यन्नस्योदचः । शर्मोसिशर्म्यमेयच्छनमलेचस्तुमामाहिषोः ॥ ९ ॥

सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत हृष्टते प्रार्थयते । हव् वरणे अस्माल्लिङ्गि तङ्गि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि उदोष्टप्रपूर्वस्येति
 ऋतउदादेशः । किञ्च विश्वः सर्वो जनो राये धनाय द्रुध्यति सवितरं प्रार्थयते । द्रुध्यतिर्धीचजाकर्मसु पठितः किञ्च युञ्जं
 द्योततेर्वशो वाक्त्रं वा तच्च हृषीत प्रार्थयते । किमर्थं पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय पुषिसुमर्षे असेप्रत्ययः । यः इत्यभूतः सविता
 तस्मै खाहा । इति षष्ठ श्रीद्रुहणमन्त्रः । समासास्ते ॥ ८ ॥

काः कृष्णाजिनयोः सन्धिसाक्षमत ऋक्सामयोरितीतिर ॥ कृष्णाजिनि देवते । हे कृष्णाजिनगते शुक्लकण्ठरेखे युवाष्टकसामयोः

शिले स्थः ऋगभिमामिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनौ शिले चातुर्ये तद्रूपे भवतः । यद्द्वै प्रतिरूपं तच्छिष्यमिति^१ श्रुतेः । ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य आ उद्वचः उक्तमा वरमा ऋगुद्वक् तस्या उद्वचः आ तत्पर्यन्तं पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । एतद्यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक् साभिमामिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णस्यग्रूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तस्मिन् चर्माणि यच्छुक्लं तद्वचो देवानां यज्ञार्थं तस्मान्नो रूपम् । तदुक्तं तित्तिरिणा । ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने कृष्णस्यग्रूपं कृत्वापक्राम्य तिष्ठतामेधे वाञ्छतो वर्यो यच्छुक्लं कृष्णाजिनमस्यै सान्नो यक् णामिति ॥ का० दक्षिणजागुमारोहति शर्मासीति^२ । हे कृष्णाजिन त्वं शर्मं शरणमसि । अतो मे मह्यं शर्मं शरणं यच्छ देहि । स्वकौयलेन स्वीकृत्वित्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमो पस्तु मा मां यजमानं मा हिंसोः मा जहि ॥ ८ ॥

जगंस्थाङ्गिरस्युण्मूदाजर्जमायिधेहि । सोमस्यनौविरसिविष्णोःशर्म्यासिशर्मयजमानस्येन्द्रस्ययोनिरसि

का० मेखलां वभ्रौते वेणिं त्रिद्वतं^३ शणसुञ्जमिशामन्तरां वासस जर्जसोति^२ । अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखलं यजुः । हे मेखले त्वमाङ्गिरधी अङ्गिरोनामकानाकृषीणां सम्बन्धिनौ जर्जं अन्नरसरूपसि । किम्भूता जर्णन्मदाः जर्णव स्रदीयसौ कखलवन्मृदुरसि । तथा विधा त्वमूर्जमन्नरसं मयि धेहि स्थापय । अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तोऽन्नरसं व्यभजन्त विभव्यमानोऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः शणसुञ्जनामकद्वेषणीविर्भूतस्तस्माच्छणसुञ्जमयी मेखला अत एव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥ का० नौविं कुरुते सोमस्य नौविरिति^४ । हे मेखले त्वं सोमस्य नौविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता यविरसि । मूलाग्रयोरेकौकरकेन

१—३,२,१,१,५ ।

२—७,३,२४ ।

३—७,३,२६ ।

४—७,३,२७ ।

श्रुतिविशेषो नो विरुच्यते । अदौचितस्य पिष्टदेवत्या नो विरुक्ता दौचितस्य तु सोमयागाय नो विः सोमेन व्यपदिश्यते । का० शिरः प्रीरुते विष्णोः शर्मतिः । हे वस्त्र त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मोसि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्मं सुखं कुर्विति शेषः ॥ का० कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चबलिं वोस्तानां दशायां बध्नोति तथा वाङ्मयनसुपसशत्वै नया दक्षिणस्या अद् उपरीन्द्रस्य योनीरितीतिः । हे कृष्णविषाणे त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचिन्नृपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्सक्तात्सभावनादिन्द्रेऽजायत तदानीमवान्यस्योत्पत्तिर्माभूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया अर्च्छिद्य ऋगीषु न्यदधात् निहितता सा योनिः कृष्णहषाणाभूदिति तित्तिरिच्युतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा तस्मात् कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनिलम्

सुसत्याः कृषीस्कुधि । उच्छ्रयस्ववनस्यतजर्ध्वो मापाह्यं हसत्रास्ययज्ञस्योद्वचः ॥ १० ॥

व्रतद्वृणुतग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञोवनस्यतिर्य्यञ्चियः । देवीन्वियम्नानामहे सुष्टुडीकामभिर्येवच्चोर्षां

का० भूमौ चोत्तिष्ठति सुसत्या इतीतिः । हे कृष्णविषाणे त्वं कृषीः सुसत्याः कृधि कुरु । करोतिः शपि कृसे अश्रुत्खिल्यादिना हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसत्याः । सस्यं त्रीहियवादि । तदर्थां भूमृग्लेखः कृषिः यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सत्वाः शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः ॥ का० सुखसंश्रित मौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयलेखे नमुच्छ्रयतीतिः । दण्डोदेवता । हे वनस्यते इहावयव दण्ड उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । जर्ध्वो भूत्वा अहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठेयमानस्य यज्ञस्य उद्वचः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तद्वक्तव्येन्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

१—७, ३, २८ ।

२—७, ३, २९ ।

३—७, ३, १—२ ।

का० व्रतं कथ्यते वाग्विसर्जनं त्रिरुक्तेति । मौनीपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचरकाः व्रतं कथ्यत दोहनादिना चौरं सम्पादयत । दौचित्तस्य भोजनाय यन्वियतं पयसद्भृतमित्युच्यते । वाक्याहंतिरादराधी । का० अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति । एतमपि मन्त्रं सकल्पठेत् । अग्निर्ब्रह्म ब्रह्मण्यष्टेन वेदेवयमभिधीयते तस्य वेदेयस्याग्नित्वमुपचर्यते । आधानेन नियन्त्रस्य वैदिकस्याग्नेर्वैद्व्यतिरेकेणासम्भवात् । तस्मादयं श्रौतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदरूप एव । अयमग्निर्ब्रह्मः तस्य अग्नेर्यज्ञः तस्य इत्यनुवसते वनस्यतेयं यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यतेऽग्निर्ब्रह्म एवेति ॥ वनस्यतिः । यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्यतिः खारिदरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवसते वनस्यतेयं यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथा च श्रुतिः । न हि मनुष्या यजेरन्वह्नसतयो न स्फुरिति ॥ का० देवीं धिय मिति व्रतायोपस्यंगं० स्वासनइति० । शक्नोतीति० । पूर्वाधेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां

यज्ञवाहसुतीर्थानो असद्ग्ये । ये देवानो जाता मनो यजो देवक्रतवस्ते नो वस्तुतेनः प्रान्ततेभ्यः स्वाहा ॥१॥

बुद्धिं याचामहे । मनामहइति याच्ञाकर्त्तुं पठितः५ । क्रिसर्थमिष्टये अभि समस्तायजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यजतेः क्लिनि आदिलोपः । अभिसुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्धार्थम् । किञ्च तां धियं देवीं देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रहृत्तामित्यर्थः । तथा सुष्टुङ्गीकाम् सुष्टु ऋड्यति सुष्टुङ्गीका ताम् शोभनसुखेहेतुम् । तथा वर्षीधां वर्षी दधाति वर्षीधास्तां तेजसो धारयितीम् । तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकर्त्तव्यम् । तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं यत्वा सुतीर्था यद्वा सुष्टु तीर्थं भवतरणमार्गी यस्यां सा । एवं विधा सती नो वशी असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ का० ये देवा इति व्रतयत्यस्यैव इतिर । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति द्योतन्ते तइति देवाश्चतुरादौन्द्रियरूपाः प्राणाः । वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्वावणो चक्षुरादित्यः श्रोत्रं

१—७,४,१५ । २—७,४,१६ । ३—७,४,२६ । ४—७,४,३२ । ५—निष्० ३,१८,१६ । ६—७,४,३२ ।

विष्वे देवा इतिः शुतुरक्ताः । किञ्चूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपाश्चनस उत्पन्नाः इच्छीत्यत्तौ तेषां प्रवतंमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालोऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षकतवः देवाः कुशलाः ऋतवः सङ्ख्याः येषां ते सङ्ख्यितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽस्मानवन्तु यत्रागुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेष्यः प्राणरूपेष्यः देवेष्यः स्वाहा इदं चौरं हुतमसु ॥ ११ ॥

का० ख्याताः पीता इति नामिमालभतइति । अर्द्धेवत्या जगती । हे आपः चौररूपा यूयं मया पीताः सत्यः ख्याताः

ख्याचाः पीताभवतयूमापोअस्माकमन्तरदरेसुशेवाः ।

ताअस्मभ्यमयच्छ्याअनमीवाअनागसःखदन्तुदेवीरधृताऋताऋधः ॥ १२ ॥

चिप्रपरिणामाः शोघ्नं जीर्णं भवत । ख्यात्प्रमिति चिप्रनामाशु अतनं भवतीति यास्तः । किञ्च अस्माकं पीतवतामन्तरदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतीत्यनुवर्तते । सुहु शेषं याभ्यस्ताः । शेवमिति सुखनामः । किञ्च । तास्तथाविधा आप अस्मभ्यमन्नदुपकारार्थं खदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु किञ्चूतास्ताः । अयस्त्राः प्रबलरीभराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्रमीवा याभ्यः । अनागसः नास्त्रागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋताऋधः ऋतवर्धयन्ति ऋतऋधः संहितायां ऋतस्य दीर्घः । यत्रद्विहेतवः । देवैः देव्यो धीतमानाः । अथृताः नास्ति ऋतं याभ्यः मरणनिवर्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः । ता इति

१—३, २, १, ३ । २—७, ४, ३, ५ । ३—निरु० नै० ५, ३ । ४—निरु० ३, ६, १, ७ ।

द्वितीयावहुवचनं । असृताः अमरणधर्मिणी देवाः पूर्वाक्षाः प्राणा वायादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्तादयन्तु । कीदृशीः अक्षय्यमयक्षाः अक्षदधमस्र्णाकं वा यक्षनाग्निनीः । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

का० निखनं* कृष्णविषाण्या लोष्टं किञ्चिद्वादनद्वयं तद्वति । मृतं करिष्यन् शृङ्गे ष लोष्टं किञ्चिन्मृणादिकं वा यज्जातीति सूतार्थः । हे यज्ञपुरष इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मृतोपहृतिपरिहारय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं दृषं वा स्त्रीकरोमौति भावः । यद्वा पृथिवीं प्रतुष्यते । हे पृथिवि इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हं तनूस्वामादददति शेषः ॥ का० अपो सुक्षामौति मेहतीति । अपो मृतरूपा अहं सुक्षामि न प्रजां प्रजोत्यन्निमित्तं रेतो न सुक्षामि । अतो हे आपो मृताख्या यूयं

इयन्तेयज्ञियातनूरपोमुञ्चामिनप्रजाम् । अहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतपृथिव्यासम्भव ॥ १३ ॥

अन्नेत्वं सुजागृहिवय सुमन्दिषीमहि । रक्षाणो अप्रयुच्छन् प्रबुधेनः पुनस्कृषि ॥ १४ ॥

पृथिवीमाविशत प्रविशत । किञ्चूताः । अहोमुचः अंसः पापान् मुञ्चति पुरुषं पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा स्वाहाकृताः पूर्वं चौरपान-काले स्वाहेति मन्त्रेण स्त्रीकृताः । यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमिमाविशत । का० पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधातीति । यत्तौ-तलोष्टादिकं मृतस्थाने चिपेत् । हे लोष्टादिक पृथिव्या सह त्वं सम्भव एकौभव ॥ १३ ॥

का० अन्ने त्वमितुगता स्वपितृषः प्राङ्दक्षिणत इति* । अगुष्टुवाग्नेयी । हे अन्ने त्वं सुजागृहि सुष्टु, निद्रारहितो भव वयं यजमानाः सु मन्दिषीमहि साधु स्वस्थामः । मदि भोदस्तुतिस्वप्रकान्तिमयितु अतु, स्वप्रार्थः आशीर्लिङ्गुसम्भवहुवचने

* "क्षियन्" — इति सु० । १ — ७, ४, ३६ । २ — ७, ४, २० । ३ — ७, ४, २८ । ४ — ७, ४, ३८ ।

रूपम् । किञ्च । नोऽस्मान् रच किं कुर्वन्नप्रयुञ्जन् । युक्त प्रमादे । अप्रमाद्यन् । द्वाचोऽतस्त्रिंशु इति संहितायां दीर्घः । नञ् धातुस्वीरुभ्य इति न इत्यस्य शत्वश्च नो अप्रयुक्तत्रित्वात्, एङः पदात्कादतीति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृतात्कःपादमव्यपरइति प्रकृतिभावः । किञ्च अन्ते नोऽस्मात्पुनः प्रबुधे प्रबोधाय कधि कुरु प्रबोधनं, प्रभुस्यै प्रबुधे सम्प्रदादित्वाद्भावे क्तिप् । स्वपतोऽन्तेः प्राङ् नं रचसो नाशाय । तदुक्तं निच्चिरिणा । अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रचसामपहत्याइति ॥ १४ ॥

का० विबुद्धमस्वप्नात् पुनर्मन इति वाचयतीति । मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेलङि शपि लुप्ते हल्ङ्याब्ध्य इति प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमेकवचने आगच्छिति रूपम् । किञ्च स्वाप-

पुनर्मनःपुनरायुर्मीआगनपुनःप्राणःपुनरात्सामआगनपुनञ्जुःपुनःश्रीवस्मआगन् ।

वैश्वानरोचदग्धस्तनपात्रमिर्नःपातुदुरितादवद्यात् ॥ १५ ॥

काले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राथो वायुः पुनरागन् तथा मे आत्मा जीवः पुनरागन् तथा मे चक्षुः पुनरागन् तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । सर्वं ह वाएते स्वपतोऽपक्कामन्तीति श्रुतेः स्वापकाले मनश्चादीनामपक्कामो भवति । तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थते । एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् निर्न्दितात् दुरितात्पापात् नोऽस्मान् पातु पालयतु । यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो दुरितात्पापाच्च पातु । किञ्चोऽन्तिः । वैश्वानरः बिब्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोपकारकः । नरे सवज्ञायामिति पूर्वपददीर्घः । अदब्धः किनाप्यङिसितः तनूपाः तनू पातीति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

१—७,४,४० । २—६,६,२,२३ ।

का० त्वमग्नइत्याह क्रुद्धाप्रत्यं वा व्याहृत्येति । दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमग्नइत्यृचं जपेत् । गाय-
त्र्याग्नेयी वस्त्रदृष्टा । व्यूहेनाक्षरपूरणम् । हे अग्ने देवी द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्रणिषु व्रतपा असि व्रतस्य
कर्मणः पालको भवसि । तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वमीड्योऽसि । ईडिरथ्येषणकर्मो चेति यास्तः । याचितव्यः पूजयितव्यो वा
भवसि । अतः पाहीति शेषः । यद्वा आकारहयं समुच्चयार्थं देवे इति सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु वा
मनुष्येषु च व्रतपा असीति शेषं पूर्ववत् ॥ का० लब्धमालभ्य वाचयति राखेयदिति । क्रतौ प्राप्तं धनं स्वृष्ट्वा मन्त्रं पठेत् । राख ।
त्वमग्नेव्रतपा असि देव आ मत्तं च्छा त्वं योष्वीड्यः ॥ राखेयत्वो मा भूयो भर देवो नः सविता वसोर्हीता वस्त्रदात् ॥ १६ ॥

एषाते शुक्रतनूरे तद्वर्षे सुतया सस्त्रावभाजङ्गच्छ । जूरसिष्टतामनसा जुष्टा विष्येवे ॥ १७ ॥

सोमदेवत्यं यजुः । हे सोम इयद्रास्व एतावन्नं देहि भूयः पुनरपि आभर धनं पाहर । ह्यग्रहोरिति भकारः । यतो वसो धनस्य
दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान् ॥ १६ ॥

का० शालाद्वा राख्यपिधाय प्रीवं जुष्टां चतुर्विष्टहति बर्हिःसृष्टेन हिरण्यं बह्वावदधात्येवा तद्वतीति । ध्रुवाख्यमाज्यं जुष्टां
चतुष्टं हीत्वा तत्रान्ये दर्भदणवद्धं स्वर्णं चिपेदिति सूत्रार्थः ॥ एषा ते । हिरण्याज्यदैवतम् । हे शुक्र शुक्र दीप्यमानाम्ने ते तव
एषा तनूः ह्यश्चमानमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्यं प्रचियमाणं हिरण्यं ते वर्चः त्वदीयं तेजः । तथा सभवं आज्यरूपया तन्वा
एकीभव । ततो भ्राजं गच्छ आज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्नन्नपाठेनाग्नेः सतेजस्त्वं सतनुत्वं च सम्पद्यते ।
१—७,५,१-२ । २—७,५,१६ । ३—७,६,७८ ।

तदुक्तं तित्तिरिणा । सतेजसमेवैनं सतयुं करोतीति । यद्वायमर्थः । हे शुक्र आज्ञाय एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतस्यै वचस्य । समानवचस्य वै पयस्य हिरण्यं चोभयं ह्यभिरेतसमितिः ऋतेः । तथा हिरण्यलक्षणाया तन्वा सश्वव एकीभय आज्ञं सोमं गच्छ । आजतेऽसौ आट् तम् । सोमो वै आहितः ऋतेः । का० जूरस्यैति जुहोतीति१ । वान्देवतम् । हे वाक् त्वं जूरसि वेगयुक्तासि । यद्वा जीव प्राणधारणे । जीवयतीति जूः । इप्रत्ययः । किभूता त्वं मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञाद्यं प्रीतियुक्ता । यद्वा सद्यर्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते तथाविधायाम्नास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्तमानो

तस्यास्तेसत्यसवसःप्रसवेतन्वोयन्त्वमशौयसाहा । शुक्रमसिचन्द्रमस्यस्यतमसिवैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

चिदसिमनासिधीरसिदक्षिणासिच्चत्रियासियज्ञियास्यदितिरस्यभयतःशोषणी ।

ऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं नियमनं दाढ्यमशौय प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमाल्यं इतमस्तु ॥ का० शुक्रमसीति हिरण्यसुषृत्य वैशां वृषं निदधातीति२ । जुष्टां वद्वा स्थापितं हिरण्यसुहरेत । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्राय । शुच दीप्तौ । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । चदि आह्लादने । चन्दतीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्नि-संयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः । अग्नी सुवर्णमचीणमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विष्णवेऽपि देवानामिदं वैश्व-देवम् सर्वदेवसम्बन्धि । सर्वाऽपि देवो हिरण्यदानेन तृष्येत् ॥ १८ ॥

१—३,२,४,५ । २—३,२,४,५ । ३—७,६,८ । ४—७,६,१० ।

का० चिदसीत्येनामभिमन्वयतइति^१ । कण्डिकाइयेन एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः । वायुपाथ्यारोपकल्पनया सोमक्रयणो गौः
 सूयते । हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि त्वं चिदसि मनसि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्ध्य इति तिस्रो हृत्तयः । तल्लक्ष-
 णानि । अचेतनदेहादिसङ्घातस्य चेतनत्वं सम्पादयन्ती वाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती इत्तिचित्तं तदेवात्र
 चिदितुराच्यते । लोके कश्चित्यदार्थं दृष्ट्वा एव भवति न वेति सङ्ख्याविकल्पो कुर्वाणा हृत्तिर्मनः तदेवात्र मनोतुराच्यते । इदमित्यं
 भवत्येवेति निश्चयरूपा हृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीश्चन्दे नोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चिक्वनीधीरूपत्वेन प्रशस्यते । चिदादिरूपत्व
 मारोय सुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव सूयते । हे गौः त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं
 प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्तत्वादक्षिणासि । भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकमिति स्मृतेः । तथा चत्रिययासि ।

सानः सुप्राची सुप्रतीच्ये धिमित्रस्वापदि वभ्रीताम्पूषाध्वनस्यात्विन्द्रयाध्यक्षाय ॥ १८ ॥

सोमक्रयसाधनत्वेन । तथा हि । देवेषु चत्रजात्यभिमानी सोमः । तदुक्तं इहदारण्यके यान्येतानि देवत्रा चत्राणीन्द्रो वरुणः
 सोमो रद्र इति^२ । तेन सोमेन चत्रेणाभिमन्तयस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं चत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा
 तच्छब्दमित्यल्लाहपचयते । अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि । अदितिः अखण्डिता अदीना देवमाढरूपासि । नास्ति
 दितिर्यस्याः सा । अदितिरदीना देवमातेति^३ यास्तः । तथा उभयतः शीर्ष्णी । उभयतः शीर्षे यस्याः सा । ज्योतिष्टोमस्त्रायन्तयोः
 प्राक्श्रीयोदयनीयोः शीर्षत्वम् । हे शीर्षे प्राक्श्रीयोदयनीये इति^४ यास्तोक्तेः । यद्दोभयतः शीर्ष्णी सर्वतोमुखी वायूपल्लात् । स यदे-
 नया समानं सक्षिपर्यासं वदतीति^५ अतः । सा पूर्वोक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्रतीची च एषि भव । सुष्टु माङ्ङ-
 १—७,६,१५ । २—माध्य० १,२,१३ । काण्ड० १,४,११ । ३—निर० नै० ४,२२ । ४—निर० प० १३,० । ५—३,१,४,०६ ।

षति सुप्राची । सुष्टु प्रत्यङ्ङुच्चति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रैतारं प्रति सुष्टु, प्राङ्ङुखी भूत्वा पश्चात्कीर्त्तेन सद्वासान् प्रत्यागन्तुं
 सुष्टु, प्रत्यङ्ङुखी भवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेद्दीर्घवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमिन नः सह पुनरे-
 दीर्घवैतदाहेति । किञ्च मित्रः सूर्यः पदि दक्षिणपदेत्वात्वां बभूवीतां बन्धनं करोतु अप्रणयाय । तथा पूषा पीषको देवः सूर्यं
 एवाध्वनो मार्गात्पारु इयं वै पृथिवी पृथेति श्रुतिः । किमर्थमिन्द्राय इन्द्रमीत्यर्थं किञ्च तायेन्द्राय अध्वनाय अधि उपरि षड्विधो
 यस्य सोऽध्वचक्राम् । द्रष्टुं यज्ञस्वामिनि इत्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च । सोमाहरणे प्रहृत्तां त्वां माता लदोया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गादृच्यया क्रियापदा-

अनुत्वामातामन्यतामनुपितानुभ्रातासगर्भ्यो नु सखासयूथ्याः ।

सादेवि देवमच्छेद्दीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वावर्त्तयतु स्वस्ति सोमसखापुनरेहि ॥ २० ॥

हतिः । सगर्भः समाने गर्भे भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम् । समानस्य कृन्दस्यसूर्यप्रभृतुदकैषिति समानपदस्य सादेशः । संयूथः
 समाने एकस्मिन्बुधे गीससूहे भवः संयूथः सखा वक्तोऽनुमन्यताम् ॥ हे देवि सोमकयणि सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्घं सोमं देवमच्छेदि
 प्राप्नुं गच्छ । अक्वामेराप्तुमिति शक्यपूणिः । किञ्च रुद्रः त्वात्वां वर्त्तयतु सोमं रुद्दीर्घवैतदाहेति त्वां रुद्रो देवोऽस्मान् प्रति
 निवर्त्तयतु । यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्त्तयतु । यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पयवः । सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा । ईदृशी
 सोमसहिता सती स्वस्ति हेनेण पुनरेहि भूयो अयागच्छ ॥ २० ॥

१—३,१,४,१० ।

२—३,१,४,१८ ।

३—मिह० नै० ३,१८ ।

का० लदीचीं नीयमानामनुगच्छती वस्त्रासीतीति' ॥ अणुदुब्बु हती वा । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । सोमक्रयणी गीर्वाणदित्यादित्य
 रुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्त्रोत्यादिपञ्चविशेषणैः । हे गौः त्वं वस्त्री वसुरुपासि । अदितिर्देवमातासि । हादगादित्यरूपासि ।
 रुद्रा एकादयर्बद्ररूपासि । चन्द्ररूपा चासि । किञ्च दृष्टस्यतिः सुक्ते त्वां रमणात् रमयतु । रमतेर्व्यत्ययेन आप्तत्ययः । यद्वा
 रमणात् संयमयतु । रमणातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्तः । रुद्रोवसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रचितुं
 कामयताम् । आचक इति चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः ॥ २१ ॥

का० अष्टपदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमग्निविधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेतीति* । आल्यदेवतं यजुः । अदित्याः अल्य-

वस्त्रास्यादितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि । वृहस्पतिङ्गासुक्ते रमणात् रुद्रो वसुभिर्माचके ॥ २१ ॥

अदित्यास्वामूर्धन्नाजिघर्षिर्देवयजने पृथिव्या इडायास्यदमसिष्टतवत्खाहा ।

खितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आल्य त्वा त्वामाजिघर्षिं आचारयामि । छ
 मारणदीप्तोः । पृथिव्या स्त्रे प मूर्धा यद्देवयजनमिति तित्तिरिच्युते देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम् । किञ्च हे स्थानविशेष त्वमिडायाः
 गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं खाहा जुहोमि ॥ का० स्मेरान पदं त्रिः परिलिखत्यस्त्रे
 रमस्वेति* । हे गोः पदं त्व मस्त्रे अस्त्रासु रमस्र क्रौडां कुरु ॥ का० सशुभ्रुत्व पदं ख्यात्याभावपत्यस्त्रे ते वन्धुरिति* । हे सोमक्रय-
 चीपदं ते तव अस्त्रे वन्धुः वयं वन्धुभृताः स्त्राः । सुपां सुलुगिति जसः श्रेष्ठादेशे अस्त्रे इति रूपम् । का० यजमानाय पदं
 १—७,६,१६ । २—निब० दे० १०,८ । ३—निब० २,६,११ । ४—७,६,१०-१८ । ५—७,६,१८ । ६—७,६,२० ।

प्रयच्छति त्वं राय इति । हे यजमान त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति श्रेयः । यद्वात्र रायः पशवः । पशवो व राय इति श्रुतेः । त्वयि पशवः सन्तु ॥ का० मे राय इति यजमानः प्रतिष्ठन्नातीति । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु । पशवो मयि सन्तु । छेः श्रेयश्चादेशे मे रूपम् । का० मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं संश्रयतीति । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्योषिण धनस्य शुष्टग मा वियौष्म वियुक्ता मा भवाम । योतेर्माँङि लुङ्ङिति लुङि उत्तमबहुवचने वियौष्मेति रूपम् ॥ का० ह्रत्वा पद्मौ पदं प्रयच्छति नैष्टा तोत इत्येनां वाचयतीति तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्पर्यायः । तोतः त्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

अस्मैरसखास्मेतेबन्धुस्त्वे रायो मे रायो मावयुः रायस्योषेण वियौष्मतो तो रायः ॥ २२ ॥

समस्येऽदेव्याधियासन्दक्षिणयोश्चक्षसा । मामथायुःप्रमोषीर्माँङि हत्तववीरं विद्वियतवदेवीसन्दृशि ॥ २३ ॥

का० सोमक्रयस्था च समीक्ष्यमाणां समस्य इतीति । एनां वाचयतीत्यनुवर्तते । आक्षारपङ्क्तिः पद्मराशोः । यस्या आद्यावष्टा चरो पादावत्तौ हादेशाचरो साक्षारपङ्क्तिः । अत्तौ चेदाक्षारपङ्क्तिरिति वचनात् ॥ सोमक्रयणीतः पद्मराशिपमाशास्ते । हे सोमक्रयणि देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समस्ये अदृष्टि दृष्टेत्यर्थः । स्या प्रकथने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य लुङि तङि अस्त्यतिवन्निष्ठातिभ्योऽङिति च्चुरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समस्ये इति रूपम् । एकं सम्यदं पादपूरणाय । किञ्च तथा त्वया दक्षिण्या दक्षिणालयोष्या । तथा उरचक्षसा उर चष्टे सोश्चक्षसाया विस्तीर्णदर्शनया । एवंविधा त्वं मे मम

१—७,६,२१ ।

२—२,३,६,८ ।

३—७,६,२२ ।

४—७,६,२३ ।

५—७,६,२६ ।

पद्मया आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । सुष स्त्री ये लुङि रूपम् । सो अहं तव । तव सोमकृतयस्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमोषिषमित्यध्याहारः । मार्यो मी इत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किञ्च वीरं विदेय तव देवि संदृषि हे देवि गौः तव संदृषि सन्दर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय । सन्दर्शनं संदक् भावे क्लिप । विद्वल्ल लाभे इत्यस्य व्यत्ययेन तुदादिभ्यः य इति शप्रत्यये लिङि रूपम् ॥ २३ ॥

का० एष तद्वति वाचयतीति । मन्त्रचतुष्टयं यजमानः पठत् । हे अश्वर्यो सोमाय सोमाभिमनिने देवाय मे इति वचो ब्रूयात् ब्रूहि कथय । इति किम् । हे सोम ते तव एष पुरी दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्रीसम्बन्धो । गायत्रीच्छन्दोऽर्थं तव क्रयो न तु

एषतेगावत्वोभागइतिमेषोमायब्रूतादेषतेजोगतोभागइतिमेषोमाय

ब्रूताच्छन्दोनामानासास्वाज्यङ्गच्छेतिमेषोमायब्रूतादास्माकोसिशुक्रलोयद्योवितस्त्वविचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं समाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः ॥ ते तव एष द्रैष्टुभः विष्टुपृच्छन्दसः सम्बन्धो भाग इति मे अभिप्रायमश्वर्यो सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रेऽपि ॥ जागती जगतीछन्दसः सम्बन्धो । अन्वत्पूर्ववत् ॥ छन्दोनामानाम् छन्द इति नाम येषामन्येषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोनामानः । तेषां साम्नाज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामधिपत्यं प्राप्नुहि । इति मे वचः सोमाय ब्रूतास्त्वथ । यः सोमाय छन्दसामधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं स स्वानामधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा यो वै सोमं राजानं सास्वाज्यकोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छानि स्वानां साम्नाज्यमिति । अथ एतैर्मन्त्रैः सोमस्य राज्याप्तिः सूचिता । गायत्र्यादिच्छन्दो-

देवता यत्र तिष्ठन्ति स हृन्दीश्लोकसंदाधिपत्यं प्रापय्य सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभागभूवतीत्यभिप्रायः ॥ का० प्राङ्ङुपविश्याऽस्माको-
ऽसीति सोममाजभतइति । हे सोम त्वं ऋषयमागतः सन्नास्माकोऽसि । शुक्रः शुक्रसञ्चरः ते तव शुक्रः । यह एव शुक्रः ।
शुक्रपदमैन्द्रवायवादिगृहाणा सुपन्नचक्षम् । शुक्रादयः सर्वे तव यद्वा इत्यर्थः ॥ विचितः ॥ विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन
चयनस्य कर्तारः त्वां विचिन्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु सारासारविवेकं ज्ञत्वा सारभृतं समूहयन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

का० सोमोपनहनं द्वियुषं चतुर्गुणं वा स्तृथाति प्रादशसुदन्वा तस्मिन्स्वोमं भिभोते दशकृत्वोऽभित्यभिभोति । सावित्राष्टिः ।
त्वं तं सवितारं देवमध्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किञ्च तं देवम् । श्रोत्रोः यावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानमिति शेषः । श्रोत्राविति

अभित्यन्वेव सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्षीमिसत्यसवर्त्तधामभिप्रियम्प्रतिष्कविम् । ऊर्द्धायस्वामतिर्मां अदिद्यु

तत्सवोसनिर्हिरण्यपाखिरमिसीतसुकृदुःकपाखः ॥ प्रजापत्यस्त्वाप्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणहि ॥ २५ ॥

दयावापृथिवीनामसु पठितम् । तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं भेधाविकर्माणम् । सत्यसवं सत्यः सधो यस्य अवितथप्ररणम् ।
तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधासं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा । अभिप्रियं सर्वतः प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यतइति
मतिस्तं मननयोग्यम् । कविं क्राण्टदयं नम् । किञ्च यस्य सवितुर्भो दीतिः अमतिः केनापि मातृमयाक्त्वा सतो ऊर्ध्वा गगनाभिसुखी
सवोमव्यदिदुरतत् सबः प्रसवः प्रवृत्तिर्नचत्वादीनां यस्मिन् स सवोमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ते ॥ इहायमर्थः ।
यस्यामतिरालम्बयौ भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिदुरतत् । यमायब्द आलम्बचनः आलम्बयो ततिर्भतिर्वा अमतिः । तन्वतइति ततिः

१—७, ७, ८ । २—७, १२—१३ । ३—निष० ३, ३, १५ ।

दीप्तिः । नतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः । अमाततितशब्दस्य वा अमतिभावः । सचिदभविशेषणम् । आत्मपूकाशमयी ततिर्भतिर्वा यस्य भाः आदिदुःखतत्त्वं । किं निमित्तम् । सर्वमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान् कर्माख्यनुज्ञातुमित्यर्थः । शु प्रसवैख्ययोः दृष्टसुख्य ईमनिजिति ईमनीष् । शुभावादेशौ । सर्वमा प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम् ॥ स स्तरादित्यः । *कृपा कल्पनया अभिभूत सोममिति शेषः । एता-
नतान् सोम इति तदीयं परिभाषं निश्चितवानित्यर्थः । किञ्भूतः स्वः हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तदृष्टः । सुकृष्टः साधुसङ्गः ॥ का० अन्तान्कङ्कृष्टौ षोडशो विषयं बभ्राति प्रजाभ्यस्वेति । हे सोम ! प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां बभ्रामीति शेषः ॥ का० अङ्कुल्या मध्ये विहणोति प्रजास्वानुप्राणित्वेति । षोडशो विषयं बभ्रास्य सोमदेवस्य खासरोधो मा मुदिति विवरं कुर्यादिति

शुक्रत्वाशुक्रेणक्रौञ्चामिचन्द्रञ्चन्द्रेणास्यतमस्यतेन । सग्मेतेगोरस्मेतेचन्द्राणितपसस्तनूरसि

प्रजापतेर्वर्णः परमेष्ठ्यपशुनाक्रौञ्चेषसहस्रपोषम्युषेयम् ॥ २६ ॥

सूतार्थः । हे सोम प्रजास्वामनुप्राणन्तु खासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः खासं कुर्यान्तु जीवन्तु । तथा हे सोम प्रजा अनुखासं कुर्यातीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि खासं कुरु । प्रजानां तवर्णं कदाचित् खासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

का० अक्रुन्त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति । हे सोम शुक्रं दीप्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रौञ्चमि क्रौञ्च करोमि । किञ्भूतं त्वां चन्द्रं चदि आह्लादने फलहेतुत्वेनाह्लादकरम् । तथा अद्यतं स्वादुत्वेनाद्यतसमानम् । किञ्भूतेन शुक्रेण * अकल्पते इत्युक्ते । इति पूर्वभागीपिकाः क० पुस्तके । १—७,७,१० । २—७,७,११ । ३—७,५,१६ ।

चन्द्रे षाड्वादकरेण तथासृतेनाग्निसंयोगादिनापि विनाशरहितेन ॥ सम्मे तद्वृत्ति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयतीति । सो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते तं हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तद्वृत्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्त्रीकुर्वन्तं निराशं कुर्वीदिति सूत्रार्थः ॥ षष्ठी प्रथमार्थे । हे सोमविक्रयिन् गोः गौः सोममूल्यात्वे न तुभ्यं दत्त्वा सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्याहृत्य सम्मे तजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः ॥ यद्वा ते गौः सम्मे वर्तते । गौर्मा चना चाभितुक्तेः ॥ मा गौः तथा सह वर्तमानः सम्मस्तस्मिन् सम्मे ते गौरिति । यजमाने ते गौरितिः ॥ का० अस्मे तद्वृत्ति यजमानसहितं निदधतीति ॥ यजमाने प्रत्यर्पितं यद्वाद्रव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रयिन् ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्याहृत्य तिष्ठन्तु तत्र गौरिव सोममूल्यास्तु हिरण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः । का० अजां प्रत्यङ्गुलीमालम्बा वाचयति तपसस्तनूरित्तिः । अर्धं अजा देवतास्य यजुषोऽर्धं सोमः । हे अजे त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि । दिवस्थितस्य यन्नियस्थानयनायाजां* गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम् । किञ्च हे अजे त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि वर्णो देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि । तदुक्तं तित्तिरिणा । सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजेति । एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह । हे सोम परमिण पशुना उक्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्रीयसे । तपसस्तनूत्वादजायां उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसादात्सहस्रपाशं पुत्रपञ्चादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः । हे अजे त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात् । तदुक्तं अत्रुत्या । तपसी ह वा एषा प्रजापतेः सम्भृता यदजेति । किञ्च प्रजापतेर्वर्णोरूपं त्वमसि । त्रिगुणस्वात्मजापतेस्त्रिरूपत्वम् । अजापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रसृते तत्काम्यात् प्रजापतेर्वर्णत्वम् । तदुक्तं अत्रुत्या । सा यन्निः संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्णे इति । एवमजापि

१—७,५,१० । २—३,३,१० । ३—७,५,१५ । ४—७,५,१० । ५—३,३,३,५ । ६—३,३,३,५ । ७—३,३,३,५ ।

* “ यन्नियस्य सोमसाकनयनायाजां ”—इति क० ।

† “ तत्काम्यं सू० ।

सुखा सोममाह । परमेशोत्कृष्टेन पशुनाजया ल्वं क्रोयसे ततोऽहं सहस्रपोषं प्राणिनां पुण्यातीति सहस्रपोषं धनं पुषियं पुष्पीयां वर्षयेयमित्यर्थः । पुण्यातीत्यर्थेन श्रे प्रत्यये लिङि पुषियमिति रूपम् ॥ २६ ॥

का० सख्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति ॥ सोम्यम् । हे सोम ल्वं नोऽक्रान्प्रत्येहि आगच्छ । किभूत्स्वं मित्रः सखा प्रीतियुतः यद्वा मित्रः रविरूपः । तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुत्र्यति सुमित्रधः । क्रौला वाससा बह्वस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तच्छान्त्यर्थं मित्तत्वेन प्रार्थते । तदाह तित्तिरिः । वारुणो वै क्रौतः सोम उपनङ्गे मित्रो न एहि समित्तुध इत्याह शान्त्यै इति ॥ का० दौक्षितोरौ दक्षिणे प्रतुगृह्य वासो निदधातीन्द्रश्लोकाभिमितोरि । वासः प्रतुगृह्य वस्त्र-

मित्रो न एहि सुमित्रधो रमाविश दक्षिणमुशनु गन्तुस्थोनः स्योनम् ॥

खानभाजाङ्गारे बन्भारे हस्तसुहस्तकथानवितेवः सोमक्रयणास्तान् चध्वस्मावोदभन् ॥ २७ ॥

सुपरि स्थाय्य सोमं निदध्यादित्यर्थः ॥ यजमानरूपेण परमैख्यैर्यथोपितत्वाद्देन्दुयद्धे न यजमानः । तथा च श्रुतिः । एष वाञ्छते द्द्री भवति यथयजमान इति । हे सोम त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरमाविग दक्षिणे जरावुपवियेत्यर्थः । किभूत्स्वमुगन् वय कान्तौ वष्टि उद्यन् यद्वप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः । किभूत्स्वमुगन् सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं क्रौतमिन्द्रस्योरावुपवेशयन्तस्माद्देन्दुयद्धे न यजमानः । तदाह तित्तिरिः देवा वै सोममक्रौणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिणभासादयन् स खलु वाएतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहेति । का० खान भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमोचमाय इति ॥

खनति खानः । आन्वते शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्गस्य पापस्वारिरङ्गारिः । विभर्ति पुण्याति विख्यमिति वभारिः हसति हस्रः ।
 सर्वदा हृष्टरूपः । शोभनो हस्तो यस्य सुहस्तः । कथं दुर्बलमनिति जीवयतीति कथातुः । खानादयः सप्तसोमरचका देवविशेषाः ।
 हे खानादयः सप्त देवाः वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरस्थादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः ।
 तान् पदार्थान् ययं रचञ्चमवत । वो युष्माका दभन्वैरियो मा हिंसिषत । खानादयोधिष्ण्याधिष्ठातारः सोमरचकाः । तदाह
 तित्तिरिः । खान भ्राजेत्याह ते चासुषिक्लेकि सोममरचन्निति ॥ २७ ॥

का० गृह्यैतसोमं परि मानइति वाचयतीति । अग्निदेवत्या पुरस्ताद् हती । यस्या आद्यो हादयाचरखगोऽष्टाचराः पादाः

परिमानेदुश्चरितावाधस्वामासुचरितेभज । उदायुषाखायुषोदस्थामस्यतां ॥ २८ ॥

प्रतिपन्यामपद्महिस्वस्तिगामनेहसम् । येनविश्व्याःपरिद्विषोष्टयाक्तिविन्दतेवसु ॥ २९ ॥

सा पुरस्ताद् हती । आद्यश्वेत्युरस्ताद् हतीसुक्ताः । हे अग्ने दुश्चरितात्पापात्मा मां परिवाधस्र परितो निवारय । मे पापे प्रह-
 त्तिर्मी भूदित्यर्थः । सुचरिते शोभने चरिते सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः ॥ का० उदायुषि-
 तुत्थानामिति । उदायुषा उक्तेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन
 अष्टताननु सोमादिदेवानुसृत्य उदस्थामहमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्लुङि रूपम् ॥ २८ ॥

का० शौषिणी सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्यामित्यनोऽभ्येत्येतीति । शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः । अनुष्टुप्पद्यिदेवत्या ।

पत्न्यां सौति । पत्न्यां पत्न्यानां मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रथपद्यामहि प्रतिपद्माः प्राप्ता अभूमैत्यर्थः । पद गतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि
लुप्ते लङि रूपम् । विभक्तेः पूर्वसवर्णो पत्न्यामिति रूपम् । किञ्चूत् पत्न्यानां स्वस्तिगां स्वस्ति वेभेण गम्यते यत् स स्वस्तिगास्तं
वेभेष मन्तुं शीष्यम् । गमेर्विटि प्रत्यये विडुनोरनुनासिकस्यादिति मकारस्थाकारे रूपम् । तथा ङनेहसम् एहः पापरूपशोरादि
वाधस्तद्ग्रहितम् । यथा एह इत्यपराधनाम् । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन पथा गच्छन् पुरुषो विख्याः विख्यानं सर्वान् द्विषो
हे विषयशोरादीन् परिहृणक्ति पोरितो वर्जयति । हज्जी वर्जने रधादिः । वसु विन्दते धनं च लभते तं यत्नानमिति पूर्वतान्वयः ।
विदकृ सामे ॥ २८ ॥

अदित्यास्त्वगस्यदित्यैसदश्रीषीद । अस्तन्नाद्द्यांष्टषभो अन्तरिक्षममिमीतवरिसाणाम्पृथिव्याः ॥

आशीदद्विष्वाभुवनानिसम्प्राडिषुषे सानिवरुणस्यत्रतानि ॥ ३० ॥

का० कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृषात्यदित्यास्त्वगिति । अस्मिन् शकटे इत्यर्थः । हे कृष्णाजिन लमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः
पृथिव्याः त्वयू पं भवसि ॥ का० तस्मिन्स्त्रोमं निदधात्यादित्यै सद इतीति । हे सोम लमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः सम्ब त्व्य स्थान
माशीद सर्वतः प्राप्नु चि ततोपविशे इत्यर्थः ॥ का० अस्तन्नाद् द्यामिति सोममालम्भा वाचयतीति २ । हे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्रीतसोमत्व
वरुणदेवतलाह्वयो ब्रह्मरूपेण सूयते । हवभः अष्टौ वरुषो द्यामस्तन्नात् दुजोको यथा न पतति तथा स्वक्रीययाज्ञया स्तश्चितवान् ।
तथान्तरिक्षमप्यस्तन्नात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमैरुल्लममिमोत मिमीते । उरोर्भोजो वरिमा तम् । एतावतो भूरिति परि-
१—१,६,१ । २—१,६,१ । ३—१,६,६ ।

माषं जानातीत्यर्थः तथा सस्नाट् सस्यग्राजमानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकात्वाग्नौति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यर्थे । इदित्यं तानि दुर्लोकस्तभानादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतषन्नियतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

का० वनेषु व्यन्तरिचमिति सोमपर्याणहनेन परितत्येति । बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । वि उपसर्गस्तानेत्यनेन सम्बध्यते । वरुणो वनेषु वनगतहृद्येषु अन्तरिचमाकाशं विततान । यद्यपि सर्वगतमन्तरिचं तथापि तद् स्मृतं द्रव्याभावाद्यन्तं विस्सारितवान् । तथार्थं अश्वेषु वाजं बलं विततानित्यनुवर्तते । यद्वा वल्गु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान वीर्यं वै वाजः

वनेषु व्यन्तरिचन्ततानवाजमर्ब्वत्सुपयउत्थियासु । ह्यत्सु क्रतुं वरुणो विद्वृग्निन्द्विसूर्यं मद्घात्वोममद्रौ ॥ ३१ ॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहग्नेरक्ष्यः कनौनकम् । यत्तैतशेभिरौयसेभाजमानो विपश्चिता ॥ ३२ ॥

पुर्मासो अर्बन्त इतिः श्रुतेः तथा उत्थियासु पयः क्षौरं विततान उत्थियाशब्दो गोनामसु पठितः । ह्यत्सु हृदयेषु क्रतुं सङ्कल्पं तच्छ्रुतं मनो विततान । विश्व प्रजासु अग्निं जठराग्निम् । दिवि दुर्लोकं सूर्यं विततान । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लोरूपमदधात् स्थापितवान् । पर्वतपायाणसन्धिषु सोमवल्गुना उत्थयमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वाअद्रयस्त्रेषु वाएष सोमं निदधातीति । य एवं मन्वेद्योक्तदुर्लोकस्तभानादिसामर्थ्यावान् परब्रह्मलक्षणे वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

का० कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितौति । कृष्णाजिनदेवत्यानुष्टुप् । हे कृष्णाजिन त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नतं त्वमा-

१—७१,६६ । २—३१,३,४,७ । ३—निघ० ३,१,३,३ । ४—७,६६ ।

रोह । तथा अग्नेर्वङ्गेरक्षो नेत्रस्य कनीनकं तारकां चारोह तथोच्चैस्तराभव यथैताभ्यां दृश्यस इत्यर्थः । यत्, यस्मिन्नतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्ने तथेभिरेतथैरश्वै स्वमीयसे गच्छसि । एतथ इत्यश्वनामसु पठितम् । यत् त्वमश्वैर्गच्छसि । ईं गतो दिवादिराजनेपदो । एतथैरिति करणवृत्तौ । यद्वा कर्मणि रूपभेदतयैरिति कर्त्तरि वृत्तौ । यताश्वैस्त्वं नीयसे इत्यर्थः ॥ कृष्णाजिनस्य शुक्लमार्गम् । सूर्याग्निर्दृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रज्जोसाधरहितो भवति । तदुक्तं तिस्रिरिषा । एष वास्य खलु रज्जोहयः पन्था योऽज्जेषु सूर्यस्य चेति ॥ ३२ ॥

का० अनङ्गाहो युनक्तुरस्वावितमितौतिर । भ्रानद्गृहो जर्ष्वद्गृहती । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाचराः शोर्ष्वद्गृहतीतुक्तेः । अत्राद्यो

उखावितन्धूर्षीहौयुज्येथामनश्चवोरहणौब्रह्मचोदनौ । स्वास्त्रियजमानस्यगृहानगच्छतम् ॥ ३३ ॥

भद्रोमेसिप्रच्यवसुभुवस्यतेविश्वान्यभिधामानि । सात्वापरिपरिणोविदन्मात्वापरिपत्न्यनोविदन्मात्वाटका

दशार्णः द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्तेनैकोना । हे उखी अनङ्गाहो युवामेतमागतमित्य च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम् । किञ्चित्तौ युवान् धूर्षाहो धुरं सहेते तौ धर्षाहो शकटधुरं वाटु समर्थौ । तथा अनश्चू नेत्रयोरश्चुरहितौ शोक्ताहावित्यर्थः । अवीरहणौ न वीरान्हन्तस्त्री । शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां हननसकुर्वाणौ । ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान् चोदयतस्त्री ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ । एवं सम्बोध्य प्रयोजनमाह । तथाविधौ युवां स्वस्त्रि च्चेमेण यजमानस्य गृहहान्प्रति गच्छतम् ॥ ३३ ॥

का० भद्रो मद्दति वाचयतीतिर । सौम्यं यजुः । हे सोम मे मन्त्रं यजमानाय मनुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि । भदि

कल्पे । हे सुवःपते भृशब्दे न भूमौ स्थितानि भूतानि* यजमानाध्वशुं प्रभृतीशुच्यन्ते । तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । तदाह
 तिनितिः प्रथमस्य भुवस्यत इत्याह भूतानां ह्येष पतिरिति । तथाविध हे सोम विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पद्मोशासाह-
 विर्धानप्रथतीनि अभिलास्य प्रथमस्य । प्रकर्षेण गच्छ । सुरङ्गतौ । प्रथममानं त्वा त्वां परिपरियो मा विदन् मा जानन्तु । सर्वतः
 सच्चरन्त्यस्यस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिपरिन्यनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन् । छन्दसि परिपरिपत्न्यपरिषौ
 पर्यवस्थातरौति निपातवितौ । तथा इका विकर्तनश्रीला आरस्यस्त्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । किञ्चू ता इकाः । अघायवः
 परस्थाघं कर्तुं मिच्छन्ति ते अघायवः । सुप आत्मनः क्वञ्जिति क्वचि अश्वाघस्यदित्याकारः । क्वाच्छन्दसीति क्वञ्जन्त्यादुप्रत्ययः ।

अघायवोविदन्त्येनोभूत्वापरापतयजमानस्यगृहान्गच्छतन्नौसंस्कृतम् ॥ ३४ ॥

नमोभिलस्यवरुणस्यचजेसेमहेदेवायतद्वतुं सपर्यत । दुरेदृशोदेवजातायकेतवेदिवस्युचायस्वर्थायगुंसत ॥ ३५ ॥
 किञ्च शे नो भूत्वा शे नरूपमास्थाय शेनास्यपञ्चिवच्छीघ्रगामी वा सूत्वा परापत उच्यत यजमानस्य गृहान्गच्छ । तन्नत, यजमान-
 गृहेषु नौ आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

का० शार्त्ता पूर्वेषु प्रतिप्रस्थाताम्नीधोमीमं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्वेनमात्मन्ना
 वाचयतीति । सौदौ जगती सूर्यहृष्टा । हादशाचरचतुःपादा जगती । अत, मन्वे सूर्यरूपेषु सोमः स्तूयते । एवंविधाय सूर्याय
 नमः । किञ्चू ताय मित्रस्य वरुणस्य । चतुर्थार्थे षष्ठौ । मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वतमानाय । जगतां हितकारिणे ।

* भूतानीति नास्ति घ० प्रसक्तकदम्ब । १—७,६,११-१२ ।

दृष्यतीति वरुणः । स्वर्शिविभिर्जगदाहृष्यते । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्सक्तौ । चक्षुषते द्रष्टुं इत्यर्थः ॥ यद्वायमर्थः । मित्सु वरुणस्य चक्षसे सर्वजगती द्रष्टुं मित्वावरुणशब्देन सर्वं जगत्सृजते । तथा महो महश्चे तेजोरूपाय स्रपां सुबुगिति विभक्तिलोपः । देवाय द्योतमानाय । तथा दूरेदृशे दूरे वर्तमानैः प्राणिभिर्दृश्यते इति दूरेदृक् तस्मै । यद्वा दूरे पश्यतीति दूरेदृक् । देवजाताय देवाद् द्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ देवजातस्सक्तौ । देवाग्रग्रहाय जातो देवजात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा । वाहिताग्वार्दिष्विति जातशब्दस्य परनिपातः । केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानधनाय । केतुरिति पुञ्जानाम् । दिवः सुत्राय दुर्लोकस्य पुत्रवत्युत्राय । दुर्लोकादि सूत्रो जायते । दिवः पुर त्रायते स इति दिवस्युत्रः* । दिवः पालकायेति वा ! एवंविधाय

वरुणस्योत्तम्भनमधिवरुणस्यस्वस्मसर्जनोस्थोवरुणस्यऋतसदनमासीद ॥ ३६ ॥

वरुणस्यऋतसदनमधिवरुणस्यऋतसदनमासीद ॥ ३६ ॥

सूर्याय तद्वत् सत्यमवस्थफलपूदज्योतिष्टोमरूपं कर्म हे ऋत्विजः यूयं सपर्यतागुष्ठानेन सपर्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्माः । सूर्याधिं यन्नं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तद्वत् सत्यं ब्रह्म सपर्यतं परिचरत । किञ्च ग्रंसत ग्रंसं स्रुतौ सूर्यप्रीत्यर्थं स्रुतिं कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागागुष्ठाने तस्यावस्थकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

का० समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपसृभृति वरुणस्योत्तम्भनमितीति^३ । पञ्च यजूंषि वारुणानि । हे काष्ठ त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य सोमस्योत्तम्भनं भवसि न तु शकटस्येत्यर्थः । उत्तम्भते उत्तम्भते^४ शकटमुखायमुन्नतत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तस्माच्छमु-
 * ६६ दिवः पुत्रायत्यसि पुत्रः—इति क० । † उत्तम्भते—इति सु० पु० नास्ति । ‡—पिप० ३,५,१ । ३—३,५,३ । ३—७,८,२५ ।

सम्भनम् । का० शम्भे शीघ्रं हति वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स्य इतीति । शकटयुगे बहुयुगैर्लोषदयोगैर्बलबहिर्भागे काष्ठनिर्मिते शम्भे स्थाप्येते । ताभ्यां हषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते स्तम्भसर्जनीशब्दे नोच्येते । हे शम्भे युवां वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स्यः । स्तम्भ रोधने । सर्जं शर्जने । स्तम्भनं स्तम्भो रोधः स सव्यते* क्रियते याभ्यां ते स्तम्भसर्जनी । विभक्तेः पूर्वसवर्णः । त्रियते वेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्, वस्त्रबन्धः सोम उच्यते । वरुणदेवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्वेषु ॥ का० औदुम्बरीमासन्दे* नाभिदशमरत्निमाताङ्गीमुता-माहरन्ति चत्वारोऽभिमृशत्येनां वरुणस्य ऋतसदव्यसतीतीति । हे आसन्दि त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदव्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । करणाधिकरणयोरिति ल्युट्प्लयः । ऋतं यज्ञस्त्रिभिष्यत्यर्थमुपवेशनस्थानभूता-याते धामानि हविषायजन्तिततो विष्वापरिभूरसु यज्ञम् । गयस्मानः प्रतरणः सुवीरो वीरहाप्रचराशोमदुर्यान् ॥३७॥

॥ ४ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंज्ञितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सीतयर्थः । का० कृष्णाजिनमस्थामासृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसोतीति । हे कृष्णाजिन वरुणस्य बहुस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थ-सुपवेशनस्थानमसि ॥ का० तस्मिन्स्त्रोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासौदेतीति । हे सोम त्वं वरुणस्य वस्त्रबहुस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्दीसंस्थितं कृष्णाजिनमासौद सुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

का० या त इति वाचयतीति । सोमदेवत्या विष्टुपु गोतमदृष्टा । हे सोम ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राथ्येति श्रेषः । हविषा लदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति श्रेषः । ते तव ता तानि विष्वा विखर्वा नि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोति परिभूः । भू प्राप्नोति । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । ऋत्विजो येषु

१—७,८,२६ ।

२—७,८,२७-२८ ।

३—७,८,२८ ।

४—७,८,३० ।

५—७,८,३२ ।

* 'सृज्यते' इति क० ।

स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितव्यं यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंसकबहुवचनस्थानि पुल्लिङ्गकवचनसार्धम् । किञ्च हे सोम त्वं दुर्यान् गृहान् प्रचर प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहनाम^१ । द्यौचोऽतस्त्रिष्टु इति संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किञ्च तस्त्वम् । गयस्मानः गय इति गृहनाम^२ । स्माथी इहो गयान् स्माथयति गयस्मानः गृहनामिर्घकः । प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवीरहा न वीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ श्रीमद्गङ्गाधरकृते वेददीपि मनीहरे । शालागमाद्वाचनात्तद्यतुर्थोऽध्याय ईरितः ॥ ४ ॥

अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वा तिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा श्येनायत्वा

सोममृते विष्णवे त्वाग्ने त्वारायस्योपदे विष्णवे त्वा ॥ १ ॥

चतुर्थोऽध्याये सर्ल्व्व्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रौत्सोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्वा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथेराष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्वा उच्यन्ते ॥ का० निर्वापेदग्ने स्तनूरिति पञ्चकलः प्रतिमन्वमिति^३ ॥ पञ्च यजूषि वैष्णवानि ॥ हे हविः त्वमग्ने स्तनूरसि अग्निस्त्र्यपि नो देवः सोमस्य रात्रौ भूत्व^४ स्तस्य गायत्रीच्छन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः यरीरं भवसि ढस्तिजनकत्वात् तथाविधे हे हविर्विष्णवे बहुयज्ञस्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वापामीति शेषः ॥ सोमस्य तनूरसि । सोमसञ्ज्ञः कसिस्त्रोमस्य रात्रौ भूतास्त्रिष्टुपञ्चन्दोऽधिष्ठाता तस्य ढस्तिहेतुत्वात्तनूरसि । अन्वत् पूर्ववत् ॥ अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसञ्ज्ञः

१—निघ० ३, ४, ८ ।

२—निघ० ३, ४, १ ।

३—८, ६, ४ ।

* रात्रौ सोमत्व इति षु० ।

सोमीराजाबुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः त्वमतिथिरतिथिसञ्ज्ञस्य सोमस्यत्वस्य* आतिथ्यमुक्ति आतिथ्ये नामकसंस्कार-
रूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिष्ठधया पीडिते विप्रोऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादबालनभीजनसंवाहनादिसंस्कार
आतिथयमुच्यते । अतिथिरिदमातिथयम् अतिथिं च इति ज्ञाप्रतयः । विष्णवे त्वां निवंपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमस्यते ।
श्ये नो नाम देवः सोमराजाबुचरः स्वर्गलोमाईता श्ये नरूपधारिगायत्रप्रधिष्ठाता तस्मै श्ये नाय विष्णवे सोमाय च त्वां निवंपामि ।
किञ्चूताय श्ये नाय सोमभृते सोमं हरति ज्ञानयतीति सोमहृत्तस्मै । ह्यहोभंश्छन्दसीति हरतेहंस्य भः । सोमानयनकर्त्रे । तथा
च श्रुतिः सा यद्गायत्री श्ये नो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति अन्वये त्वा रायस्योषदे । रायस्योषं धनपुष्टिं ददाति रायस्योषदाः

अन्नेर्जनिसिष्टेषणौस्युल्वंश्यस्यायुरसिपुङ्खुरवाश्रसि ।

गायत्रेणत्वाच्छन्दसामन्यामिलैष्टुभेनत्वाच्छन्दसामन्यामिजागतेनत्वाच्छन्दसामन्यामि ॥ २ ॥

तस्मै । किप् प्रतयः । राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽप्ययति स रायस्योषदाः अन्निसञ्ज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽसि
अनुक्तच्छन्दोऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनिऽनये हे हविः त्वा त्वां गृह्णामि । विष्णवे त्वेति पूर्ववत् ॥ विष्णुशब्दाभिधेयंश्च
सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामन्यादिदेवानां तद्द्वारा तत्सम्बन्धिनां गायत्र्यादिच्छन्दसां च तस्मिंभवति । तदाह तिस्रिः ।
यावन्नैवं राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथयं क्रियते छन्दसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥ १ ॥

अथान्नियनयनमन्वाः ॥ का० अन्नेर्जनित्वमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति* ॥ शकलदेवतं यजुः । हे शकल त्वमन्नेर्जनित्

१—३, ४, १२ ।

२—४, १, २८ ।

जननाधारभूतमसि । जायतेऽस्मिन्निति जनितम् ॥ का० दृषयाविति कुयतरुणे तस्मिन्निति । तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः ।
 मन्वार्थस्तु । हे देवा युवां दृषणो सेक्नारो स्त्रः भवथः । वषंत इति दृषणो । कनिन प्रतायः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य
 सेक्नारौ तद्वदुवामथरश्चोरश्चिजनसामर्थसम्पादकावित्यर्थः ॥ का० उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोरिति । शकलस्यापितयोर्दंभयोर-
 धरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे अधरारणे त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुरुरवोत्पस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थिता-
 सीत्यर्थः ॥ का० आयुरसीतुत्तरयाज्यस्थालीं संस्पृशेति । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थालीगताञ्च त्वमायुरसि
 अरणिद्वयेन जनिथमाणस्थान्ने रायुप्रदं भवसि ॥ का० पुरुरवा इत्यभिनिधानं तयेति । अधरारणेभिसुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति
 सूत्रार्थः ॥ हे उत्तरारणे त्वं पुरुरवा असि यथा पुरुरवा दृप उर्वश्या अभिसुख उपरि वर्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादि-

भवतन्त्रः समनसौ सचेतसावरे प्रसौ । मायन्न हिंसिष्टमायन्नपतिञ्जातवेदसौ शिवो भवतमद्यानः ॥ ३ ॥

मन्वत्रयं युत्वा व्याख्यातम् । उर्वशी वाअश्वराः पुरुरवाः पतिरथ यज्ज्ज्ञानमिधुनादजायत तदायुरिति ॥ का० मन्यति गायत्रेयेति
 प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति । मन्वत्रयेणारश्चोर्मन्त्रं कुर्यात् ॥ हे श्वन्ने गायत्रेण छन्दसा मायत्रीच्छन्दोऽभिमानिना देवेनाह
 त्वा त्वां मन्वामि अरश्चोर्मन्त्रेनेतोत्पादयामि । एवमुत्तरारवपि मन्वौ योज्यौ ॥ २ ॥

का० भवतं न इति प्राख्यतीति० । मन्वनीत्यमन्त्रिमाहवनीये प्राख्यतीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः । यस्याः अष्टार्षाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः ।
 यत्र तु तृतीयः षडक्षरः चतुर्थी दशरुचः ॥ निर्मथ्याहवनीयावन्मौ देवते । हे जातवेदसावुभावन्मौ नोऽस्मदर्थं युवासीदशौ भवतम् ।
 किञ्चित्पु युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । तथा सचेतसौ समानं चेतो यथोस्ती परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं मनः

१—५, ६, २२ । २—५, ६, ३० । ३—५, ६, २२ । ४—५, ६, २२ । ५—३, ४, ६, २२ । ६—५, ६, २२ । ७—५, ६, २२ ।

परिहृत्यास्मदनुगृह्यभिसुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । तथा अरेपत्नी पापरहितौ प्रमादा-
दस्माभिः कतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम् । तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मात्कर्म मा हिंसिष्टं मा विनाशयतं यज्ञपतिं यजमानं
च मा हिंसिष्टम् । तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मादर्थं शिवौ शाल्ते कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥ ३ ॥

का० अग्नावन्निरिति जुहोति खाल्बाः सुवेणति ॥ विराट् । दशाक्षरेश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र द्वितीयतुर्यावेकादशाक्षौ ततो
द्वाधिकका ॥ अग्निर्मथ्यमानोऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति । चर गतिभक्षणेभ्योः । किञ्चितोऽग्निः ऋग्वेदोऽपि पुत्रः
ऋत्विजो वेदविदः ऋषयः तैरुत्पादितत्वात्तेषां पुत्रवत् पुत्रः । तथा अभिशस्त्रिपावा अभिशस्त्रिवैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात्प्राति

अग्नावन्निस्ररतिप्रविष्टऋषीणांपुत्रो अभिशस्त्रिपावा । सनःस्योनःसुयजायजेहृदेवेभ्यो हृदयस्य स्रदमप्रयुक्त्वं स्वाहा ॥४॥

आपतयेत्वापरिपतयेगृह्णामितनूनम् शाक्वरायशक्वन्नञ्जिष्ठाय ।

रत्तित्यभिशस्त्रिपावा । आतो मन्त्रिति वनिष्पृथयः । हे अग्ने स तथाविधस्त्वं नोऽस्मादर्थं स्योनः सुखरूपः सन् सुयजा शोभन-
यागिन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्यः इत्यादिभ्यः हृदयं सोमादिरूपं यज देहि अस्माहत्तं हविर्देवान् प्रापयेत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्रदं स्रदा
अप्रयुक्त्वं अप्रमाद्यन् । युक्त्वं प्रमादे । स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुतमस्तु । यद्वा सोऽग्निर्ना हविर्देवेभ्यो यज यजतु ददात्विति पुरुष-
व्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

का० भौवं व्रतप्रदाने गृह्णत्यापतयइति द्विष खाल्बाः सुवेणति । व्रतं प्रदीयते येन पात्रे ण तत्र पात्रे भुवास्यमाज्यं गृह्णीया-

१—५, ३, ६ ।

३—८, १, ६-२६ ।

दिति सुतार्थः ॥ वायुदेवत्यं यजुः । आ समन्तात्यतति गच्छतीत्यापतिः सततगतवायुस्त्वस्मै हे आज्य त्वां गृह्णामि ॥ किमभुताय । परिपतये परितः पततीति परिपतित्स्त्वस्मै सर्वव्यापिने ॥ तथा तनूनम् । तनोति विस्फारयति विश्वमिति तनून् रून्मा तस्य नम् पौत्राय ॥ शाक्तराय शक्रुवन्ति स्यातुं भूतानि यत् स शक्र आकाशस्तस्यापत्यं शाक्तर स्त्वस्मै । तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सञ्चत आकाशाद्वायुरिति अतः ॥ तथा शक्नने । शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्ना तस्मै । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिप् ॥ ओजि-
ष्टाय । ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी ! अस्मायाभिधास्त्वजो विनिरिति विनिप्रत्ययः । अतिशयेनोजस्वी ओजिष्ठस्त्वस्मै । अतिशयने तमविष्ठनाविति इष्टनि प्रत्यये विस्वतोर्लुगिति विनो लोपे टिलोपः ॥ यद्वास्य मन्वास्थार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य त्वामापतये प्राणदेवताप्रीतये गृह्णाम्यत् पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात्याति देहं रचतीत्यापतिः प्राणः । तदाह तित्तिरिः ।

अनाष्टमस्यानाष्टथ्यन्देवानामोजोनभिगस्यभिगस्तिपाअनभिगस्तेन्यमञ्जसासत्यमुपगेषुस्वितेमाधाः ॥ ५ ॥

प्राणो वात्रापतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्राण्युपायमनिष्टपरिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयति परिरपतिर्मन-
स्रप्रौत्थै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । मनो वै परिरपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनपत्रे । तनू शरीरं न पातयति न
विनाशयतीति तनूनसा जाठरोऽग्निस्त्वस्मै जाठराग्निदेवताप्रीत्थै आज्य त्वां गृह्णामि ॥ शाक्तराय । शक्ननशीलः शक्तरः शक्तिमान्
पुषस्रस्येदं शाक्तरं शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्थै त्वां गृह्णामि ॥ शक्नन ओजिष्ठाय । शक्नने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्ननि
शक्तिमति पुषषे यदोजिष्ठं सारं तस्मै । ओजोनामाष्टमो धातुस्त्वत्सारमोजिष्ठं तदवष्टभेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । ओजःसारा-
भिमानिदेवताप्रीत्थै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ का० तानूनपत्रमेतद्वचिष्यां वेदिशोषी निधायावगृह्यन्त्वृत्विजो यजमानश्चानाष्टमिष्य-

द्रोहस्तेस्य इति ॥ आश्रयदेवतं यजुः । हे आश्रय त्वमीदृशमसि । किमभूत्तम् । अनाष्टदृशितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाष्टदृशं न आघर्षितुं यत्कामितः परमप्यतिरस्कार्यम् ॥ देवानामन्यादीनामोजः सारभूतम् ॥ अनभिग्रस्ति नास्ति अभिग्रस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते ॥ अभिग्रस्तिपाः अभिग्रस्तिक्त्वं त्विजां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिग्रस्तिपाः । पुंस्त्वं छान्दसम् ॥ अनभिग्रस्तेत्यम् अनभिग्रस्ते अनिन्दिते स्वर्गादी नयतीत्यनभिग्रस्तेनोः । द्वितौशा प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥ यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तानूनप्राच्याहृद्यत्विकुञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्वमाज्यस्यैरूपं ग्रपग्रमुपगेषुपगच्छेयम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लेटुत्समैकवचने सिब्बड्डलं लेटौति सिपि इडागमे लेटोऽडाटावित्यडागमे च रूपम् इतश्च लोपः परस्मै-

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपायातवतनूरियुञ्चामयियोसमतनरेषासात्वयि ।

सह्नौव्रतपतेव्रतान्वनुमेदीचान्दीचापतिर्भ्यन्यतामनुतपस्त्वपस्यतिः ॥ ६ ॥

पदेष्विति इलोपः । किञ्च हे आश्रय स्विते शोभनमार्गे यज्ञकर्षेणि सा मां त्वं धाः धेहि स्थापय । दधातेर्दुङि मध्यमैकवचनेऽउभावे रूपम् ॥ ५ ॥

का० अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधार्येति ॥ आग्नेयं यजुः । यजमानोऽग्नेन यजुषाग्निशरीरालशरीरयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपा सर्वेषां व्रतानां पालकाने त्वे व्रतपाः त्वमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति शेषः । विभक्तेः शि आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति श्रेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम

१—५, १, २, ४-२६ ।

२—५, १, ४ ।

तम् मदीयं शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथासति हे व्रतपते व्रतपालकान्ने व्रतान्य ऋष्ट्यानि कर्माणि नो अग्नियजमानयोः
 बह प्रवर्तन्नामिति शेषः । यावान् व्रतेषु ममादरस्तावानिव तवापि भवत्वित्यर्थः । किञ्च । दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे
 मम दीक्षामनुमन्वताम् । तथा तपस्वतिः उपसद्गूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्गूपमनुमन्वतामित्यनुवर्तते ॥ ६ ॥
 का० यजमानशष्ठाः सोममाप्याययन्त्यंशुरंशुरिति ॥ प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या । अन्वोऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः ।
 चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः । तत्र मन्वहयम् ॥ सोमवक्त्रा अवयवोऽशुरुच्यते । वीष्णा सर्वसङ्ग्रहार्था । हे सोम देव ते तवांशुरंशुः

अंशुरंशुष्टेदेवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदेआतुभ्यमिन्द्रःप्यायतामाल्मिन्द्रायप्यायस्व ।

आप्याययास्मांत्सवीन्सुन्यामिधयास्वसितेदेवसोमसुत्यामयीय ।

एष्टारायःप्रेषभगायऋतस्रतवादिभ्योनमोद्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रमीत्यर्थमाप्यायतां वर्धतां चिरावस्थानिन यः सोमावयवो ज्ञानः शुक्लश्च तदुभयं मन्वेणाप्यायितं भवति ।
 तदाह तित्तिरिः । यदेवस्य शुश्रूषति यन्न्वायते तदेवास्तेनाप्याययतीति ॥ किञ्चुतायेन्द्राय । एकधनविदे एकं सुखं धनं
 सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् यद्वा सोमकण्ठनाय यैजलसानौयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तांवेति
 जानातीति सोमकण्ठनाय जलकुम्भा जानीता इति जानतीत्यर्थः ॥ किञ्च हे सोम तुभ्यं लवणानर्धमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम्

१—५,२,३,६ ।

तथा हे सोम त्वमपि इन्द्रविष्णुप्रपानायाथ्यायस्व सर्वतो इद्धो भव । अनेनोभयोरपि इद्धिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । उभवेवेन्द्रं च सोमं चाथाययतीति ॥ किञ्च हे सोम सखीन् सखितप्रतीतिविषयानस्मात्कृत्विजः सत्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं मेधार्थधारणयक्तिः । ऋत्विजो वाचस्व सखाय इत्युक्तेः सखिशब्दे न ऋत्विजः । किञ्च हे सोम देव ते तव स्वस्ति वेभोऽस्तु तव प्रसादादहं सुखां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम् ॥ का० प्रत्येय प्रस्तरे निङ्कुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरे निजहस्तागुत्तानात्काला दक्षिणहस्तं वोत्तानमुपयवस्थाय निङ्कुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम त्वत्प्रसादादस्माकं रायः सत्त्विति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ समन्ताहस्ताः यजते रूपस् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थं प्रेषे भगाय । प्रकर्षेषीष्यतइति प्रेट् ।

यातेअग्नेयःश्यातनूर्धिष्ठागह्वरेष्ठाउग्रंवचोअपावधीस्वर्षवचोअपावधीरखाहा ।

तस्यै प्रेषमाथाय भगायेष्वर्थाय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अन्नाय भगाय च ॥ किञ्च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यभाविफलपितं कर्षे सम्पादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदन्तीति ऋतवादिनः ॥ यद्वा षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ऋतवादिनामस्माकसृतं कर्षेफलमस्त्विति शेषः ॥ यावाशुधिवीथ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविष्णुस्थितिर्भवतीति भस्मिक्तयते । तदाह तित्तिरिः । यावाशुधिवीथ्यामेव नमस्कृत्यास्मिन्नोक्ते प्रतितिष्ठतीति ॥ ७ ॥

का० उपसदं चुहोति स्तुवेण या तदइति ॥ आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि । अत्रयमाख्यायिका अस्ति । देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्ता वै लोके त्रीणि पुराणि चक्रुर्बोहमयीं भूमौ राजतोमन्तरिचे हेमीं दिवि । तदा देवैस्ता दग्धुसुपसदाग्निरारधित-

स्तत उपसद्वेषतारूपोऽग्निर्यदा तासु पृषुं प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन् । तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः ॥ हे अग्ने या
 ते तवायःशया तनूः । अयसि श्रुते इत्ययःशया लोहमयपुरव्यापिलेन तद्रूपा सती ॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणो ॥
 तथा गह्वरेष्ठा गह्वरे असुराणां विषमे देये तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा । हलदन्तासप्तम्याः सज्ज्ञायामिति विभक्तेरलुक् ॥ सा ते तनूव्यं
 वचोऽपावधीत् । द्विविधं भिन्वीत्यादिकमसुरप्रोक्तं तौत्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिचेपरूपं प्रदोसं
 वाक्यमपावधीत् ॥ स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमगूये हविर्दत्तम् । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चकिरे अयस्ययीभिवाम्नि लोके
 रजतामन्तरिचे हरिषीं दिवीत्यादि'ब्रुत्या अयमितिहासो निरूपितः ॥ उग्रत्वेषवचसोरर्थान्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा

याते अग्ने रजःशयातनूर्धिष्ठागह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत् स्वाहा ।

याते अग्ने हरिशयातनूर्धिष्ठागह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत् स्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा ॥ ८ ॥

अत्रपानं ब्रह्ममानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं योद्धिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः । तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति
 क्षिप्रन्ती यद्वाक्यं सन्तापहेतुत्वेन दीप्तमृशुस्त्वेषं वचः । तदाह तित्तिरिः । अग्रनायापिपासे ह वा उग्रं वच एतच्च वै वीरहृत्यश्च
 त्वेषं वच इति ॥ का० एवमितरे अन्वहं रजःशयां हरिशयां चेति । यथा प्रथमदिने या ते अग्नेऽयःशयेत्युपसद्वेषमितरे द्वितीयद्वितीये
 उपसदौ द्वितीयद्वितीयदिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यासुपसदि रजःशयेति त्वतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया
 रजतमयी । हरिशया हिरण्मयी । अन्यत्यववत् ॥ ८ ॥

का० श्यामादाय चालाल' भिमौते पूर्वशोल्कर' सञ्चर' परिहाय्य श्यासुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीसुत्तरतश्च स्क्रान्तान्तरिक्षति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे रुदं खनति स प्रदेशश्चालाल उच्यते । तत्रोक्तरात् पूर्वस्थां सञ्चरपरिहरणोदगयां श्यां निधाय तत्पूर्वपाशं स्क्रान रेखां कुर्व्यात् तथा तत्पूर्वपाशं तथैव श्यां निधाय रेखां कुर्व्यात् अभ्यन्तरे एव दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागयां श्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्व्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यजंषि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि ॥ अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि त्वं मे ममानुग्रहार्थं तस्मायनी ऋसि । तसं पुरुष-मयति प्राप्नोतीति तस्मायनी । यो हि दरिद्रः क्षेवरहितो ऽहमिति सन्नाप्यते तं तापोपशाब्धार्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तसः सन्नरो

तप्तायनीमेसिवित्तायनीमेखवतान्मानाथितादवतान्मान्माव्यथितात् । विदेदग्निर्नभोनामान्ने अङ्गिरआयुनानान्

नान्नेह्रियोस्याम्पृथिव्यामसियत्तेनाष्टष्टन्नामयन्त्रियन्तेनत्वाद्धेविदेदग्निर्नभोनामान्ने अङ्गिरआयुनानान्ने

यस्यामयति सा तस्मायनी ममासि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्तायनी । यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुष-मयतीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्रासायां सत्यनिष्पत्तिद्वरा महद्भनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि नाथितात् याचितात् मा मां त्वम् अवतात् रक्ष । तुह्योस्तातङ्ङिति हेस्तातङ्ङादियः । यथा कमपि न यचि तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाथति धातुर्याच्यार्थः ॥ चतुर्थं परिलिखति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितात् भयाच्चलनात् स्थानन्वशाच्च मा मामवतात् रक्ष ॥ का० विदेदग्निरिति चालाले प्रहरति स्क्रानेति । प्रहरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः ॥ आनेयं यजुः । हे चालालगतमृत्तिके नभो नामा-

मिर्नभःसञ्च स्वदधिष्ठातान्निर्विदेत्त्वा जानीयात् । मया ख्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुजानावित्यर्थः । अग्निनामोच्चारणपुरःसरः प्रहरेत् । तथा च श्रुतिः । स वाअग्नीमानिव नामानि गृह्णन्हरतीति ॥ का० अग्नेअङ्गिर इति प्ररीषं प्रहरतीति । प्ररीषं खाता सत् । हे अग्ने हे अङ्गिरः । अङ्गिरातिरस्यास्तीति अङ्गिराः मत्वर्थे रस्यत्ययः । तत्सम्बोधनम् । हे अग्ने त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ । एति गच्छतीत्यायुररनेनाम् । तदधिष्ठातर्यागतएवाधिष्ठेयमागच्छतीत्यग्नेरगमनादिकं प्रार्थते ॥ का० योऽस्यामिति निवपति पूर्वोधं शङ्कसहितमिति । उत्तरवेदिस्थाने सृदं निचिपेदित्यर्थः । हे अग्ने यस्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां भृमावसि । किञ्चे ते तव यन्नियं यन्नयोयं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाष्टयं केनापि याञ्जिकेनातिरस्कृतं तेन त्वाद्दधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां

द्वितीयस्याम्पृथिव्यामसियत्तेनाष्टन्नामयन्नियन्तेनत्वादधेविदेदग्निर्नभोनामान्ने अङ्गिर आयुना

नाम्नेहियत्सृतीयस्याम्पृथिव्यामसियत्तेनाष्टन्नामयन्नियन्तेनत्वादधे । अनुत्वादेववीतये ॥ ८ ॥

स्थापमासि ॥ का० एव द्विरपरं द्विवीयस्यां द्विवीयस्यामिति विशेष इति । यथा पूर्वस्त्रिभिर्मन्त्रैः खाला हृत्वा हृत्पृथिव्यां वेद्यर्थभेदक्षितयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वित्रीयस्यां द्वित्रीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः । यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वित्रीयस्यामिति द्वित्रीयस्यामिति विशेषणत्वाद् द्वित्रीय पृथिव्यान्तरिचं द्वित्रीय पृथिवी श्योः अन्यत्पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ का० अनुत्वेति चतुर्थं यथार्थमाह्वयिष्ये । यथा पूर्वस्त्रिपर्यायवये सृदाहृत्य प्रक्षिप्त्वा एव चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं सृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः । देववीतये देवानां प्रीतये हे सृत्तिके त्वा त्वामनु पूर्वीक्ष्माहरणत्रयमनुसृत्याहरामिति शेषः ॥ ८ ॥

१—३,५,६,३१ । २—५,६,२७ । ३—५,६,२८ । ४—५,६,२०-३१ । ५—५,६,३२ ।

का० सिंघसीति व्युहृत्युत्तरवेदि' शय्यामातीमिति' । विशेषेण पांसुभिः समा करोति । त्रयाणां विदिदेवता । वाक्पूर्वमसुरेभ्यः
 क्रुद्धा सिंही भूत्वा चवारितीतिहासः १ । सा वेदिमन्त्रे पृथ्यते । हे उत्तरवेदे या त्वं सिंही सिंहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सपत्नान्
 सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्मस्थण् शत्रूणामभिभवित्री असि भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तरवेदि-
 रूपेण कृता भव ॥ का० प्रोचत्युत्तरवेदि' सिकतांश्च प्रकीरति सिंघसीति प्रतिमन्त्रमिति' १ । हे उत्तरवेदे शुभ्यस्व शुद्धा भव । शुभ्य
 शुद्धी । अन्यत्पूर्ववत् । हे उत्तरवेदे त्वं शुभ्यस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १० ॥

सिंघसिपत्नसाहीदेवेभ्यः कल्पस्व सिंघसिपत्नसाहीदेवेभ्यः शुभ्यस्व सिंघसिपत्नसाहीदेवेभ्यः शुभ्यस्व ॥१०॥

इन्द्रघोषस्वावसुभिः पुरस्तात्पातु प्रचेतास्वाण्ड्रेः पञ्चात्पातु मनोजवास्वापिष्टभिर्दंजिणतः पातु

विश्वकर्मात्वादित्यैरुत्तरतः पात्विदमहन्तसंवार्बिर्हर्थायज्ञान्निःसृजामि ॥ ११ ॥

का० वेद्यन्तरे स्थित्वाइच्छुत्तरवेदि' प्रोचतौन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिद्यं यथालिङ्गमिति' ३ । चतुर्थी यशुषासुत्तरवेदिदेवता ।
 इन्द्र इति शब्देन पृथक्ते विश्वष्टं कथयते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसङ्ख्याकैर्गणदैवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे त्वा त्वां पुरस्तात्
 पूर्वस्थां दिदिषि पातु रचतु । प्रचेताः प्रकष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रेरेकादशसङ्ख्यागणदैवैः सहितः पञ्चात्यश्विमायां दिदिषि त्वां पातु । मनोजवाः
 मनोवहे गयुक्तो यमो देवः पिष्टभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दंजिणतः दंजिणस्यां दिदिषि त्वा त्वां पातु । विश्वकर्मा विश्वानि
 १—५, ३, ३३ । २—३, ५, १, ३२ । ३—५, ३, ३७ । ४—५, ४, ११ ।

कर्मणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विखकर्मणा आदित्यैः षादशसङ्केतगणदेवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्थां दिशि त्वां पातु । एकदा असुरा देवान्हन्तुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादापानुददित्वादि ॥ का० बह्विर्दि घोषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारितिः । असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोचणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः चदकं प्रोचणघोषभूतं यज्ञात् बह्विर्धा यज्ञप्रदेशाद्वाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निचिपामि ॥ ११ ॥

का० नाभ्याः ओम्बुषेपु पञ्चगृहीतं सृष्टोत्पत्त्या दक्षिणेऽपि ओम्बुषे ओम्बुषां ओम्बुषामसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन्त्सिञ्चसीतिः । योऽयसुसुर-

सिञ्च्यसिखाहासिञ्च्यस्यादित्यवनिःखाहासिञ्च्यसिञ्च्यवनिःक्षत्रवनिःखाहा ।

सिञ्च्यसिसुप्रजावनौरायस्योषवनिःखाहासिञ्च्यस्यावहदेवान्यजमानायखाहाभूतभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥

वेदेनाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य ओम्बुषेसु आग्नेयैशकोम्बुषावंसौ वायव्यनैः कृतकोष्ठी ओष्ठी तेषु चतुर्षु मध्ये च स्रष्ट्वां पञ्चवारं गृहीते-
नाम्बुषेन सुश्रुयात् कथम् अल्पया कोणसुतप्रदेशेन । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेऽपि तत उत्तरओष्ठी ततो दक्षिणओष्ठी तत उत्तरांसे
ततो मध्ये । एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलीकयन् पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः । पञ्च यजुषां वाग्देवता । पुरा
कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्थी । तदयं मन्त्र
शाह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहीरूपं कालीभयानन्तरातिष्ठदिति । तदभित्येत्सिंही उच्यते । ॐ

उत्तरवेदे त्वं सिंघ्रासि सिंहरूपा भर्वासि तादृश्ये तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम् । सिंघ्रासि किम्भूता आदित्यवनिः आदित्यान्वनुते सम्भजति
 प्रोणयतीत्यादित्यवनिः । अन्यत्पूर्ववत् । सिंघ्रासि ब्रह्मणजातिच्चक्रियजात्योः प्रौषायित्वलमत्र विशेषः । सिंघ्रासि सप्रजावनिः
 पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः सम्भादयित्री । रायस्पोषवनिः सुवर्षंजतादिधनपुष्टिः सम्भादयित्री । सिंघ्रासियजमानाय
 यजमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः ॥ का० भूतेभ्यस्वेति सुवसुयच्छतीति^१ । भूतेभ्यः जरायुजाख्जादिचतुर्विधभूत-
 ग्रामप्रौत्वर्थं हे ह्योमविशेषाल्ययुक्ते शुक्लः त्वासुयच्छामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूतेभ्यस्वेति सुवसुदृह्णाति यएव देवा
 भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति तानेव तेन प्रोषणातीति ॥ १२ ॥

का० नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति^२ । पीतुदारदेवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेमध्य-

घ्रवोसिपृथिवीन्दृह्रभ्रवच्चिदस्यन्तरिचन्द्रोह्रअच्यतच्चिदसिदिवन्दृह्नाग्नेःपुरीषमसि ॥ १३ ॥

देयरूपां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत् दर्शपौषमासेष्टी यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्पापीति सुतार्थः । तृयाणां परिधयो देवताः ।
 हे मध्यमपरिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृह दृढीकुरु । हे दक्षिणपरिधे त्वं भ्रुवे स्थिरे यज्ञे चिद्यति निवसति ध्रुव-
 चिदसि तस्मादन्तरिचं दृढीकुरु । षच्यते विनाशरहिते यज्ञे चिद्यति निवसतीत्यनुतचित् हे उत्तरपरिधे त्वं तादृशोऽसि तस्मात्
 दिवं द्युलोकं दृह ॥ का० अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुगुलुसुगन्धितेजनहृष्येऽसुक्ताद्योपरिशेषस्था अभावेऽन्या इति^३ । गुगुलु-
 र्धूपद्रव्यं सुगन्धितेजनं द्रवणविशेषः दृष्येः सुक्ता अविरोमानि । एतानि नामौ प्रचिपेदिति सूत्रार्थः । हे गुगुलुप्रथतिसम्भारसस्युष्ट
 त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि । पूरयतीति पूरोषम् । अग्नें ह्येतत्पुरीषं यत्सम्भारा इति तित्तिरिः ॥ १३ ॥

^१—४, ४, १५ । ^२—४, ४, १६ । ^३—४, ४, १० ।

अस्ति तावत्प्राचीनवंशा शाला । तस्यामाहवनीयाद्याग्नित्रयमैष्टिकविदेशास्ति । तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्पददीर्घा
सौमिकी वेदिविधेया । तद्देव्या अग्नभागे पूर्वोक्तोत्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततोऽपि पश्चान्तदोऽ
भिधानोदरवंशा शाला निर्मातव्या । तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसञ्ज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्त्र्यः
तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकलेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तच्छकटद्वयं सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्त्तनीयम् । तदाह
तित्तिरिः । सावित्रार्चा हुत्वा हविर्धाने प्रवर्तयतीति । त* होमं विधत्ते काव्यायनः । चतुर्गृहीतं शालाद्वार्यं जुहोति युञ्जत इति
स गार्हपत्योऽत इति । प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सन्नत्तर-

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि हो वा देधे वयुना वि दे क र्त्तम ही दे वस्य स वि तुः परिष्टुतिः खाहा ॥ १४ ॥

वेद्याख्ये ऽन्वस्मिन्नाहवनीये निष्यन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः । सावित्री जगती श्यावाश्वदृष्टा । विप्रस्य
ब्राह्मणस्य यजमानस्य सस्वन्धिनी विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचित्ताभ्यो मनो निवार्यं यज्ञचित्तायां नियमयन्ति ।
उत धिय इन्द्रियाख्यपि यज्ञादिषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य । बृहतो महतः । तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य । अधीतवेदत्वाद्
बृहत्समर्थाभिन्नत्वाद्द्विपश्चितम् । किञ्चूता विप्राः । होत्रा होमकर्तारः । तदिदं विप्राणां मनो नियमनादिसामर्थ्यमेक इत् एक

* “ततो” क० । १—५, ३, १६ ।

एव विदधे ससर्ज । किञ्चूत एकः । वयुनावित् वयुनं वेतः कान्तिर्वा प्रज्ञा वेतिः यास्त्रोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाच्चौत्थर्थः । नन्वेकस्य सर्वसृष्टौ कथं सामर्थ्यम् । तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्थान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वदोक्ता स्तुतिः महती महती । तथा चार्थवर्णिकाः । यः सर्वज्ञः सर्ववियस्य ज्ञानमयं तप इति । बृहदारण्य-
कूपि स एव सर्वस्य वशी सर्वस्त्रेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यद्विदं किञ्चेति । खेताखतराद्य । परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति । यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य । कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते । यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतेः । किञ्चूतस्य विपश्चितः विप्रस्य विशेषेण प्राति पूर्यति फलमिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । प्रा पूर्तो । तथा बृहतः महतः सर्वसाधनसम्पन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वषट्-

इदं विष्णुविचक्रमेते धानिदधेपदम् । समूढमस्य पांशुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

कर्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः । तन्मध्ये वयुनाविदेक इत् विविदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य महती परिष्टुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थः ॥१४॥
का० दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्थानसो हिरण्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरिति । दक्षिणशकटसम्बन्धितदक्षिणवक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तद्वेष होमः विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्व । तदेवाह । त्रैधा पदं निदधे भूमाविकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पांसवो भूस्याद्वि-
लोकरूपा विचलन्ते यस्य तस्यांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सस्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः । यद्वायमर्थः । अस्य विष्णोः

१—निरु० नै० ५, १४ । २—सा० ४, २, २४ । का० ४, ४, ११ । ३—सा० ४, ४, ११ । ४—५, ३, ३१ ।

पदं पद्यते ज्ञायतइति पदमहैताख्यं स्वरूपं समूहमन्लङ्घितमज्ञातमकृतात्मभिः । कस्मिन्निव । पांसुरे इव लुप्तोपमानं पांसुले
 रजस्वले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् । तदुक्तं तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति । स्वाहा तस्मै विष्णवे
 हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

का० सुक्खात्सौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावतीइति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अश्वयुर्दुतवान् तथा
 उत्तरशकटसम्बन्धुत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाना जुहुयादिति सूत्रार्थः । वेष्णवी त्रिष्टुब्बसिष्ठदृष्टा । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवामी-
 दृश्यौ भूतं भवतम् भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अङ्गभावच्छान्दसः । किम्भूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ ।

इरावतीधेनुमतीहिभूतं सूर्यवसिनीमनवेदश्या ।

व्यस्कभारोदसीविष्णवेतेदाधर्थपृथिवीमभितोमयूखैःस्वाहा ॥ १६ ॥

धेनुमति बड्धधेनुयुक्ते । सूर्यवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सूर्यवसिनी । यवसशब्देनात्रायवहार्याणि बलूनि । तथा
 मन्वे दशस्या । मनुते जानातीति मनुजानवाद्यजमानः तस्मै दशस्या दात्रौ यज्ञसाधनानाम् । दाश दाने दाशतस्ते दशस्या । असुन्
 प्रत्यये उपधाङ्गस्यः औविभक्त्यादेशश्च । एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो एते रोदसी त्वं व्यस्कभ्राः विभव्य
 स्तस्मितवानसि । किञ्च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा अभितो दाधर्थं दधर्थं सर्वतो धारितवानसि ।
 तुजादीनां दीर्घा ज्यासस्यैत्यभ्यासदीर्घः । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

का० दक्षिण्या द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्याच्चधुरावनक्ति पराव्देवश्रुताविति । प्रतिप्रस्थावा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाच्चस्त्रीभावयभागावच्छ्रादिति सूत्रार्थः । अचधुरी देवते । देवेषु श्रूयते देवश्रुती श्रूयते; किमुगागमश्च । हे देवश्रुती देवसभायां प्रसिद्धे अचधुरी अचायभागी युवां यजमानोऽयं यज्यतीति देवेषु आघोषतम् उच्चधनिना कथयतम् । धूमिरशब्दे ॥ का० प्राची प्रेतमिति वाचयतीतिर । हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । त्रयाणां यशुषां हविर्धाने देवते । हे उभे शकटे युवां प्राची प्राशुखे प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतस्ते प्राची । किञ्चूते युवाम् । अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वीणि । किञ्च वज्रमिममृध्वं नयतमुपरिवर्तिदिवान् प्रति प्रापयतम् । मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतं ऋ कौटिल्ये

देवश्रुतौ देवेष्वामोषतस्माचोपेतमध्वरङ्कल्ययन्ती ऊर्ध्वयज्ञनयतस्माजिह्वरतम् ।

स्वङ्गोष्ठमावदतन्देवीदुर्ये आयुर्मानिर्वादिष्टस्मान्मा निर्वादिष्टमचरमेथांवर्धनपृथिव्याः ॥ १७ ॥

णिजन्तस्य लुङि रूपम् । यद्वा हल चलने मा चलतम् ॥ का० स्वं गोष्ठमिति च खर्जतीति^३ । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरचे खर्जति ध्वनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । दुर्यशब्दी गृहवाची । गृह्णा वै दुर्या इति^४ श्रुतेः । तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्ये ते । हे दुर्ये देवी गृहसदृशशकटदृश्यरूपे देवते स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं सर्वतः कथयतं योऽयमचशब्दस्ते न यजमानस्य गृहं बहूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः । किञ्च आयुर्मा निर्वादिष्टं यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्यम् । वदते लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् । यद्वा निकृष्टं पशुधनादि-

१—८,३,३१ ।

२—८,३,३ ।

३—३,५,३,१८ ।

४—३,५,३,१८ ।

रहितं मा उच्चारयतम् । प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां पुत्रादिरूपां मा निराकार्यम् । अनेनाक्षशब्दे नायुःप्रजयोर्निरा-
 करणं मा भूदिति भावः । उभयबद्धो योऽक्षः स दुष्टवाक् वरुणदेवरूपः । तदाह श्रुतिः । वरुणो वाएष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष
 इति । तस्माच्छापदुर्वाक्यपरिहारयायोर्वादेरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते ॥ का० पद्यादुत्तरवेदेऽस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा
 नस्यस्त्रभिमन्त्रयतिऽत्र रमेथामितर । वेदिककटस्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः । हे शकटे पृथिव्याः वर्षान् वर्षाणि
 भूमिः शरीरसूतेऽग्निसन्देवयजने युवां रमेथां क्रीडां कुरुतां* वर्षाणि स्त्रीणं वा । सुपां सुबुगिति हेलीपे न डिःसम्बुद्धोरिति नलो-
 पाभावः । देवयजनस्य भूमिः शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम् । वर्षां ह्येतत् पृथिव्या यद्देवयजनमिति ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचयःपार्थिवानिविमसेरजांसि ।

योअस्त्रभायदुत्तरुसघस्यंविचक्रमाणस्त्रेधोरुगायोविष्णवेत्वा । १८ ।

का० उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्रभृति विष्णोर्नुकमिति^३ । दक्षिणशकटस्थानं वोढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः । तिस्रो
 वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आद्ये यत्कुरन्ते । विष्णवे त्वेति यजुः । तुक्तमित्यव्ययमधारणार्थम् । विष्णोरिव वीर्याणि कर्माख्यहं प्रवोचं
 प्रब्रवीमि ! प्रपूर्वस्य वचेर्बुद्धि रूपं वचेरुम् अडभावः । कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिच यल्लोक-
 स्थानानि विमसे निमसे । लोका रजांस्युच्यन्तइति^४ यास्कोक्तेः रजःशब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणु-
 विमसे परिगणितवान् । यस्य विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्यं देवानां सहवासस्थानं दुलोकरूपमस्त्रभायत् यथाधो न पतति तथा

* “ कुर्वकम् ” क० । १—३, ५, ३, १८ २—८, ४, ५ । ३—८, ४, ६ । ४—निरु० नै० ४, १९ ।

स्नाभितवान् । स ह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्कथस्थम् । सधमादस्थयोश्चन्दसोति सहस्य सधादेशः । स्नाभ रोधने । क्रगादिभ्यः आ ।
हल अः शानच्काविति हेरनुवृत्तौ छन्दसि शायजपीति यद्यपि ही परे आप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितसथाप्यत् व्यत्ययो बहुलमिति
लङ्गपि अः शायजादेशे अस्कभायदिति रूपम् । कौटशो विष्णुः । तु धा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वनिवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं
निदधानः । विपूर्वस्य क्रमतीर्लितः कानज्जेति कानचि रूपम् । तथा उरुगायः उरुर्गायो गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इति
वा ॥ का० दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे लेति । हे स्थूणे काष्ठ विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रौत्थर्थं त्वां निहन्ति
निखनामोति शेषः ॥ १८ ॥

दिवोवाविष्णु उतवापृथिव्यामहोवाविष्णु उरोरन्तरिच्चात् ।

उभा हि हस्तावसुनापृणस्वाप्रयच्छदक्षिणादोतसव्याद्विष्णवेत्वा ॥ १९ ॥

का० दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं पूर्ववदिति । यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रे शोपष्टभ्य विष्णवे लेति स्थूणां निखात-
वानेव प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे विष्णो दिवो युलोकादुत अपि च पृथिव्याः भूलोकात् वापि च महो महतः
उरोर्विंस्तीर्णादन्तरिचलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयो हस्तौ पृणस्त पूरयस्व । ततो
धनपूणीद्विचिणादुत सव्यादामासुहात् आ प्रयच्छ बहुकल आह्वय प्रकष्टं मणिसुक्तादिधनमसभ्यं देहि । विष्णवे लेत्ययं
मन्त्रः पूर्ववत् ॥ १९ ॥

का० प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालम्भति । तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारणवीरकर्मणा प्रसूयते सर्वैरिति शेषः । तदिति लिङ्गव्यत्यतः । प्रसूयते इत्यत् व्यत्ययेन यकः स्थाने श्यत्प्रत्ययः । किम्भूतो विष्णुः । सृज्भू शुद्धो माष्टिं शोधयतीति सृगः । नोऽनर्थकः पादपूरणः । भीमः विभेत्समादसौ भीमः । भीमादयोऽपादानइति मप्रत्ययः । कुचरः कौ प्रथिव्यां मत्स्यगदिरूपेण चरतीति । गिरिष्ठाः गिरि वेदवास्थां गिरौ देहे वात्स्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः । अथवा न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुक्षितचारी प्राणिवधजीवनी भीमः भयङ्करो सृगो न सिंह इव स यथा वीर्येण सूयते तद्वत् । स कौ विष्णु-
 प्रतद्विष्णुसूयतेवीर्येणमृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाः । यस्योरुषुत्विषुनिक्रमणौष्वधिक्षियन्तिभुवनानिविष्वा ॥ २० ॥

विष्णोरराटमधिविष्णोःऋपतेस्योविष्णोःस्यरसिविष्णोधुवोसि । वैष्णवमसिसिष्णवेत्वा ॥ २१ ॥

रित्याह । यस्य विष्णोररुषु प्रभृतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विष्वा विष्वाणि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति । स सूयतइत्यर्थः ॥ २० ॥

का० विष्णो रराटमिति रराटमिति । ताचयतीत्यनुवर्तते । हविर्धानाख्ये हे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदाव-
 रकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं मण्डपं* कुर्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्द्विष्णुरित्युपचर्यते । विष्णोश्च मूर्तिधरस्य सर्वावयव-
 सद्भावात्सलाटाख्योऽवयवोऽस्ति । तद्वद्विर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिसम्भयीमध्ये काचिद्भ्रमाला यथार्ते । तां मालां तद्वत्स्यना-

धारतिर्यग्वंशं वा सम्बोध्य पुरुषललाटलेनीपचर्चते । हे दर्भमयमालाधार वंश त्वं विष्णोः विष्णुमूर्तिलेनीपचरितस्य हविर्धान-
मण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयोऽसि ॥ का० विष्णोः अप्तुं स्य इत्युक्त्वाय्याविति१ । उक्त्वाथौ रराटौप्रान्तावुपसृश्य वाचये-
दित्यर्थः । हे रराटान्तौ युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य अग्ने स्यः ओष्ठसन्धिरूपे भवथः ॥ का० द्वाथ्याः परिषीव्यति-
लस्यजनिप्रतिहृतया रज्जा विष्णोः सूरसौति२ । इहहृत्त्विसमर्पितया रज्जा द्वारशाखाः सौव्यतीति सूतार्थः । हे लस्यूजनि त्वं
विष्णोर्हविर्धानस्य सूरसि । सौव्यन्यनेनेति स्यः सूचिः । षिवु तन्नुसन्तानि । क्विपि ष्कोः शूडनुनासिके चेति वस्योडादेशः ॥
का० विष्णोर्भुवोऽसीति शन्यं करोतीति३ । हे रज्जुग्रन्थे त्वं विष्णोः हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि शन्यिर्भवसि । का० प्राग्वंशं हविर्धानं

देवस्यत्वासवितुः प्रसेवेश्वनोर्वाहुस्थाम्बुष्णो हस्ताभ्याम् ।

आदेनेनाथ्यंसीदमहर्षरक्षसांग्रीवात्रपिक्वत्तामिवृहन्वसिवृहद्रवाबृहतीमिन्द्रायवाचं वद ॥ २२ ॥

निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभतइति४ । पागयैर्वशैर्मण्डपं निर्माथानेन मन्त्रेण स्यूशेदिति सूतार्थः । हे हविर्धानं त्वं वैष्णवमसि
विष्णुदेवताकलेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्माद्विष्णवे विष्णुप्रौत्यर्थं त्वा त्वां सृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

इत उत्तरसुपरवमन्वा देवस्य त्वेत्यस्मात् प्राक् ॥ का० दक्षिणस्थानसोऽधः प्रउगं खनत्युपरवानभ्रादि कर्तोल्यवटवदिति५ ।
यथा यूपस्थावटः क्रियते तथात्रायुपरवनामकांश्चतुरो गर्तान्निस्त्रिस्त्रीकारमारभ्य परिलेखनपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अथटार्थमन्त्रिस्त्री-
कारमेवाह ॥ का० देवस्य त्वेत्यन्त्रिमादायेति६ । अन्त्रिशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते । अन्त्रिर्देवता । हे अन्त्रे सवितुर्देवस्य

१—८,४,१६ । २—८,४,१८ । ३—८,४,१९ । ४—८,४,२१ । ५—८,४,२५ । ६—६,४,२८ ।

प्रसवे वर्त्तमानः सन्नखिनीवाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्त्रीकरोमि ॥ त्वं तु नार्थसि खननसाधनत्वेन कर्म्मोपयोगित्वाद्भराणां पुरुषाणामनुष्ठाट्टृणां सम्बन्धिनी भवसि ॥ का० यूपावटं परिलिखतोदमिति१ । यद्दहं चतुरोऽवटान्परिलिखामि । इदमिति विभक्तित्व्यत्ययः । अनेन परिलिखनेन रचसां यज्ञज्ञानां शीवा अपिहन्तामि काण्डप्रदेशान् खिनन्नि । का० हृद्वसीति यथापरिलिखितं खनतीति२ । आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतष्टषु विदिषु चतुर उपरवान् खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलिखनक्रमेणावटान् खनेदिति सूत्रार्थः । हे उपरवाख्य गतं त्वं हृद्वसि महान् भवसि वतुलस्य गतस्य प्रादेशपरिमाणेन विभ्रतत्वाद्बाहुपरिमाणेन खातत्वाच्च महत्त्वं । तथा त्वं हृद्वद्रवाः हृद्वहान् रवो ध्वनिर्यस्य सः । सकारान्तो रवस् शब्दः । खातुं भूमौ प्रहारे महान् ध्वनिर्भवतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रप्रौत्थ्यं हृद्वतीं वाचं वद प्रौढध्वनियुक्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

रचोहृणंवलगहनं वैष्णवीमिदमहन्तंवलगमुत्किरामियस्योनिच्छोयममात्योनिचखानेदमहन्तंवलग

किञ्चतां वाचस् रचोहृणं रचांसि हन्तीति रचोहा ताम् रचोबधविषयाम् । तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वलगहा ताम् । बह्वलं हृद्वसीति क्विप् । पराजयं प्राप्य पलायमाने राक्षसैरिन्द्रादिबधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेयनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वलगाः । वलगो हृणोनेरिति२ यास्तः । यस्य बधार्थं क्रियते तं हृद्वन्नाच्छादयन् गच्छतीति वलगाः । ते वलगा बाहुमाने खातास्तस्मदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्नात्रखननम् । तान् बाहुमानान् खनेदिति३ श्रुतिः । तदाह तित्तिरिः । अस्मुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमाने त्वविदन् तस्माद्बाहुमानाः खायन्त इति । तथा वैष्णवीं यज्ञरचकस्य विष्णोः

१—६,१८,८ ।

२—५,५,७ ।

३—तिर० ६,१ ।

४—३,५,४,८ ।

सम्बन्धिनीम् । इदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति सम्बन्धः । का० इदमहमित्युक्त्वरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । येन क्रमेण चलारी
 गतीः खातास्तेन क्रमेण चतुर्थो गतैः खातं चतुर्थादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैरुक्त्वरिति सूत्रार्थः । छौ स्वै शब्दसङ्घातयोः नितरां
 ख्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्ततइति । निष्ठाः यद्वा निर्गत्य शरीरात्स्त्रायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ठाः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्णा-
 श्रमेभ्यो निष्ठाः चण्डालादिः निसो गत इति वार्तिकेन निस उपसर्गात् गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृहार्थः सहायो
 वा । अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः अत्ययात्त्विति भवार्थे त्यप् । धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन
 कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मच्छं मद्धार्यं यं वलगं निखान निखातवान् तं वलगमहमुक्त्वरामि उद्वपामि उड्ड्वान्यत्र परित्यजामि ।

मुक्त्वरामियस्मै समानोयमसमानो निखानेदमहन्तं वलगमुक्त्वरामियस्मै सवन्सुर्थमसवन्सुर्थं निखानेदमहन्तं

वलगमुक्त्वरामियस्मै सजातोयमसजातो निखानोऽहत्याङ्कुरामि ॥ २३ ॥

इदं शब्दः क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्यञ्चं यथा भवति तथोदपासौत्यर्थः । द्वितीयमुक्त्वरति समानो धनकुलादिभिः सदृशः अस-
 मानो व्यूनोऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत् । तृतीयमुक्त्वरति सवन्सुः कुलश्रीलादिभिः समानो मातुलपैटश्वशियादिः तद्विपरीतोऽसवन्सुः
 अन्यत्पूर्ववत् । चतुर्थमुक्त्वरति सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजातः अन्यत्पूर्ववत् ॥ का० उक्तकल्यां किरामोति पञ्चात्
 सर्वस्य इति । असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्तक्रमेणोक्त्वरणं कृत्वा पञ्चाक्षाधारणेन मन्त्रेण चतुर्थो गतैः स्य उक्त्वरिति सूत्रार्थः । येयं
 कल्या शत्रुभिरभिचरन्तिः सम्पादिता वलगरूपा तामुक्त्वरामि उड्ड्वत्य दूरे चिपामि ॥ २३ ॥

का० खराडित्यभिमर्शयति यथाखातं प्रतिमन्त्रमितिः । खननक्रमेण चतुर्षु गतेषु यजमानहस्तस्य सर्षं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः । चत्वारि यजंषि औपरवाणि । तत्र प्रथमं हे प्रथमं गतं त्वं खराडिसि खेतैव राजतइति खराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः सपत्न्या शत्रुघाती भवेति शेषः । अथ द्वितीयम् सत्रराट् सत्रेषु डादशाहादिषु राजतइति सत्रराट् अभिमातिहा शत्रुघाती । अथ तृतीयम् जनराट् जनैषु यजमानेषु राजतइति जनराट् रञ्जोहा यज्ञविनाशकराञ्जसघाती । अथ चतुर्थम् सवराट् सर्वेषु राजतइति सर्वराट् अस्मिन्नहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

का० प्रोचत्येनान् रञ्जोहण इति भेदे सन्नाहत्तिरितिः । चतुरो गतांमन्त्रेण प्रोचैत् तस्य मन्त्रस्य गतंभेदे सत्याहत्तिः कर्तव्येति

खराडिसपत्न्यासत्रराडस्यभिमातिहाजनराडसिरञ्जोहासर्वराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

रञ्जोहणोवोवलगहनःप्रोचामिवैष्णवान् रञ्जोहणोवोवलगहनोवनयामिवैष्णवान् रञ्जोहणोवोवलग

सूत्रार्थः । सप्त यजंषि वैष्णवानि । वैष्णवान्विशुदेवताकान् गतान्त्वो युष्मान् प्रीचामि कीदृशान् रञ्जोहणो राजसहन्तृन्वलगहनः अभिचारसाधनहन्तृन् । का० अवनयनेऽवस्तरणे चावटवद्वचोहणो रञ्जोहण इति । गतेषु प्रोचणशेषोदकसेवनमवनयनं दर्भैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्हयोरपि क्रियोगतंभेदात्तन्नाहत्तिर्दृष्टव्येति सूत्रार्थः । तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चयामि अन्वत् पूर्ववत् । अथावस्तरणमन्त्रः अवस्तृणामि दर्भैराच्छादयामि अन्वत् पूर्ववत् । का० तनूतुपरि कुशान् कृत्वाधिषवणे फलके द्राङ्कुलान्तरे प्रचालिते प्राचीश्रद्धिमान्ने सन्तुषे वोपदधाति पर्युहति च रञ्जोहणो रञ्जोहणवितिः । ययोः फलकयोरपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे

१—८,५,१३ ।

२—८,५,१२-१३ ।

३—८,५,२४ ।

४—८,५,३५ ।

अधिषवणफलके तयोक्तभयोर्मध्ये द्वाङ्गुलव्यवहिते अरत्निप्रमाणे संदृष्टे ईषद्वन्वनोपैते चतुर्णां गर्तानामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो
 सदा छिद्रपिधानं कुर्यादित्यर्थः । तत्रोपधानमन्तः यावधिषवणफलकविशेषी रञ्जोहणौ रञ्जसां नाशकौ बलगहनौ कल्प्याविनाशकौ
 वैष्णवी वैष्णवी विशुद्धेवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहसुपदधामि हृद्योगीतयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि ॥ अथ पर्यूहण-
 मन्तः पर्यूहामि सदा परितम्ब्यादयामि अन्यत्पर्ववत् । का० तयोश्चर्माधिषवणं परिकृतं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति ।
 यस्मिंश्चर्माणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः ।

हनोवस्तुणामिवैष्णवान् जोहणौवांवलगहनाउपदधामिवैष्णवीरजोहणौवां

वलगहनौपर्यूहामिवैष्णवीवैष्णवमसिवैष्णवास्य ॥ २५ ॥

देवस्यत्वासवितुःप्रसेवुष्विनोर्बाहुभ्याम्पूषणोहस्ताभ्याम् । आदेदेनार्थ्यसीदमहुरञ्जसाङ्गीवाञ्चपिठन्तामि

हे चर्मा त्वं वैष्णवमसि यज्ञरञ्जकविष्णुसम्बन्धि भवसि । का० तस्मिन् यावत्तः पञ्च वैष्णवा स्वेति । निदधातीत्यनुवर्तते तस्मिंश्चर्मणि
 सोमामिषवहेतून् पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे आवाणो यूयं वैष्णवा स्य यज्ञरञ्जकविष्णुसम्बन्धिभ्यो भवथ ॥ २५ ॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः । का० ओदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतेऽध्यादि करोत्यावस्तरणादिति । उदुम्बर-
 हचादुम्बरां काञ्चिच्छाखां यजमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनित् सा च शाखा निखननात्पूर्वं यूपवङ्गुमी शयित्वा वर्तते यूपवट-

१ — ५, ५, १६ ।

२ — ५, ५, १० ।

३ — ५, ५, ३० — ३१ ।

खनवदन्निस्त्रिकारमारभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तान् पदार्थांस्त्रैरेव कुर्थादिति सूत्रार्थः । दूपावटप्रदेशे का० देवस्य त्वेत्यन्विमा-
 दयेति१ । व्याख्यातं यजुः । का० यूपवटं परिलिखतीदमहमिति२ । एतदपि व्याख्यातम् । का० यवोऽसौत्यम्, यवानोयेति३ ।
 यवदेवस्य हे धान्यविशेष त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् हेषो हेष्टुन् शत्रून् हेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मन्तो यवय
 पृथक्कुरु तथा अरातौः अदानानि च यवय पृथक्कुरु । अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थितइति भावः । का० प्रोचत्यग्रमध्यमूलानि दिवे
 त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोचामीति सर्वत्र साक्षाद्दत्तादिति४ । तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुम्बर्यग्रभाग दिवे यु लोकोत्थं त्वा त्वां प्रोचामीति
 शेषः । द्वितीयः हे मध्यभाग अन्तरिचायान्तरिचलोकोत्थं त्वां प्रोचामि । अथ तृतीयः हे मूलभाग दृशित्वै दृशिवीमीत्यै त्वां प्रोचामि ।

यवोसियवयास्त्रहेप्रोयवयारातीद्वित्वान्तरिचायत्वापृथिव्यैत्वाशुन्वत्तांस्त्रोकाःपिटषटनाःपिटषदनमसि ॥ २६ ॥

उद्विक्त्स्त्रभानान्तरिचम्पुणस्तदृहस्त्रपृथिव्यान्दुगतानस्त्रामाणतोमिनोतुमिवावरुणौध्रुवेणधर्मणा ।

का० अषटे शेषमासिच्चिति शुन्वत्तामिति५ । हे यजुषो पित्रोः पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पिटषटनाः लोकाः शुन्वत्तामनेनोदक-
 सेचनेन शुषा भवन्तु । खननीत्यन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्खनति यत्प्रो-
 ऽवनयति शास्वै तदिति । का० बर्हीषि प्राञ्चुप्रदच्चि च प्रास्वति पिटषदनमसीति६ । तस्मिन्नष्टे प्रागग्रानुदगग्रान्च दर्भानास्तृणातीति
 सूत्रार्थः । पितरः सीदन्तुप्रपविशन्ति यस्मिन् तल्पिटषदनम् । हे बर्हिः त्वं पिटषदनमसि ॥ २६ ॥

का० उद्विमित्युच्छ्रयतीति० । उच्छ्रयणमूर्ध्वीप्रवेन स्थापनम् । पञ्च यजूंष्योदुम्बरीदेवत्यानि । हे औदुम्बरि त्वं दिवं यु लोको-
 १—६,१८ । २—६,१८ । ३—६,१५-१६ । ४—६,१५,१७ । ५—६,१७,१८ । ६—६,१७,१८ । ७—६,१५,१६ ।

सुत्तमान सन्धय ऊर्ध्वः सन् यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अन्तरीचं पृथ पुरय । पृथिव्यां हंहस्र दृढा भव यद्वा पृथिव्यामिति
सप्तमी द्वितीयाथं पृथिवीं दृढीकुरु । का० द्युतान इति मिनोतीति । शाखां गतं प्रचिपतीति सूत्रार्थः । हे औदुम्बरि द्युतानः
दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गतं प्रचिपतु ह्रमिञ् प्रचेपे स्वादिः । तथा मितावरणौ देवौ
ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रचिपतामिति शेषः । का० पर्यूहणाधीपसेचनात्कत्वेति । पर्यूहणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यमे कृतं
तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः । तत्तु यूपस्थाने का० ब्रह्मवनि त्वेति पांशुभिः पर्यूहतीति । हे औदुम्बरि त्वा त्वां पर्यूहामि परितो सृत्तिकां

ब्रह्मवनिस्वाच्चब्रवनिरायस्योषवनिपर्यूहामिब्रह्मदृहच्चबन्दृह्यायुदृहप्रजान्दृह ॥ २७ ॥

ध्रुवासिध्रुवोयंयजमानोस्मिन्नायतनेप्रजयापशुभिर्भूयात् ।

इतेनद्यावापृथिवीपर्येषामिन्द्रस्यच्छदिरसिविश्वजनस्यच्छाश ॥ २८ ॥

क्षिपामि किभूतां त्वां ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति सन्धजतइति ब्रह्मवनिः चतुं चतियजातिं वनतीति चतुर्वनिः रायो धनस्य
पोषं पृष्टिं वनतीति रायस्योषवनिः सर्वतु सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । का० ब्रह्म इहेति मैत्रावरुणदृष्टे न समन्तं त्रिः पर्युषतीति* ।
परितो दृढीकुर्यादिति सूत्रार्थः । हे औदुम्बरि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं चतुं चतियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुनादिरूपां च इह
दृढीकुरु ॥ २७ ॥

१—८२५, ३४ । २—८२५, ३५ । ३—६, ३, १० । ४—६, ३, ११ ।

का० ध्रुवासीति वाचयत्यौदुस्वरीमालभेति । आलभनं सस्यनम् । हे औदुस्वरि त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात्प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु । का० स्तुवेषु विशाखे जुहोति घृतेनेति । औदुस्वर्था विशाखे यस्मिन् प्रदेशे द्विधा शाखोत्तिस्तत् जुहुयादिति सूत्रार्थः । ह्यमानिनानिन घृतेन द्यावा-पृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्यथां पूरति भवताम् । का० इन्द्रस्यं ह्यदिरिति मध्यमं ह्यदिरारोप्येति । औदुस्वरौनिखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः । ह्यदिराशब्देन ह्यर्णनिमित्तः कट उच्यते । हे ह्यमय कट त्वमिन्द्रस्य ह्यदिरसि इन्द्रसम्बन्धी कटो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य ह्याया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यजमानत्वि-ग्रहस्य प्राणिनः प्रावरणार्थं ह्याया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकले न तदीयहृदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परित्वागिर्वर्षो गिरः इमा भवन्तु विश्वतः । इद्वायुमनुष्टुब्धो जुष्टो भवन्तु जुष्टयः ॥ २९ ॥

का० परि त्वेति परिवार्येति । परितः कुटावदारणं कर्त्वेति सूत्रार्थः । ऐन्द्रानुष्टुब्धनिरुक्ता मधुच्छन्दोदृष्टा । गौभिः सुतिभिर्वन्तीयो भजनीयो गिर्वर्षा इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे गिर्वर्ष इन्द्र स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परि भक्तुं परिरुहन्तु । किभूतं त्वां इच्छायुं इहा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तं यद्वा इहः श्रेष्ठधामावायुश्च तं मरुमनुष्यम् । किभूताः गिरः अनुष्टुब्धयः अनु सवनक्रमेण ह्यद्विर्यासां ताः यनैः प्रातः सवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानखरेण हृतीयं सवनमिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्व जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुष्टी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

का० परिषीवणयस्यभिर्मर्शानात्वे न्द्रे रिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषोवणादित्यं कुर्यादिति सूत्रार्थः । तत् प्रथमः

● प्रावरणेन क० । १—५,५,३५ ।

२—५,५,३७ ।

३—५,६,१० ।

४—५,६,१२ ।

५—५,६,३२ ।

हे रानी त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य सम्बन्धिनो स्युः सौवनमसि सौव्यतेऽनया सा स्युः क्विप् क्लोः शूढनुनासिके चेति ऊडादेशः । द्वितीयः हे ग्रन्थे त्वमिन्द्रसम्बन्धी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि । अथ तृतीयः हे सदः त्वमिन्द्रसम्बन्धिव्य भवसि । का० हविर्धनाप-
पन्तमुत्तरेणानीध्रमन्त्वैद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभतइति । हविर्धानमण्डपस्थापरालो वायव्य-
कींशस्योत्तरभागे किञ्चिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं काला तस्य स्वर्गं कुर्यादिति सूतार्यः । हे आग्नीध्र त्वं सर्वदेवसम्बन्धिव्य भवसि ॥३०॥
इ० उत्तरं षोडश धिष्णामन्त्राः । तदाह का० धिष्णान्नवपत्युद्भवावोचते प्ररीषं निवपति स्मेनान्वारब्ध उदङ् उपविश्य
विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति । अग्नीनामाश्रयभृता सदृता निर्मिताः सत्त्वेवेदिका धिष्णान्युचन्ते । का० आग्नीध्रीयं पूर्वमिति । विभू-

इन्द्रस्यस्युरसीन्द्रस्यध्रुवोसि । ऐन्द्रमसिवैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

विभूरसिप्रबहृणोवह्निरसिहव्यवाहनः । श्वावोसिप्रचेतासुयोसिविश्वेदेवाः ॥ ३१ ॥

शब्दप्रवाहशब्दावाग्नीध्रीयधिष्णस्य नामनौ । ते वै द्विनामानौ भवन्तीति* श्रुतेः । अष्टयजुषां धिष्णा अन्वयो देवताः । हे आग्नीध्रीय
धिष्ण त्वं विभूः प्रवाहणशसि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्णयादितरधिष्णोश्चान्निवहरणदितस्य विभूत्वम् प्रवाह-
यतीति प्रवाहणः तस्य हि दक्षिणोत्तरत कृत्विजो गच्छन्ति हविषः प्रवाहयित्वाहा प्रवाहणत्वम् । धिष्णगगतानग्नीन् प्रत्यन्वे
देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं सम्पादयति । तदाह तित्तिरिः । ताव् देवा अद्भुतं हे हे नामनी कुरुतेति । मैत्रावरुण-
होतृनाङ्गाणाञ्च सिपीठनेष्टृच्छावाकानां धिष्णान् सदसि कुर्यात् । तदाह का० षट् सदसि प्रत्यङ्मुखी द्वारमपरेण होतृदक्षिण-

१—५,६,१२-१४ ।

२—५,६,१५ ।

३—५,६,१६ ।

४—३,६,१७,१४ ।

पूर्वोद्वेगी मैत्रवरुणस्य होढधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोढनेष्ट्रच्छावाकानामिति । होतुर्धिष्ण्यम् हे होढधिष्ण्यं बद्धिहव्यवाहनश्वासि वहति यन्नकर्म निर्वहतीति वक्रः हव्यं वहति देवान् प्रति हव्यवाहनः । यथाम्नीधीयधिष्ण्यस्य नाकहयमुक्तम् तथा होढादिधिष्ण्यानामपि बोध्यम् । मैत्रावरुणधिष्ण्यम् हे मैत्रावरुणधिष्ण्यम् लं श्वाचः प्रचेतासासि शु चिप्र-मततीति श्वाचो मित्रः प्रकष्टं चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि । ब्राह्मणाच्छंसिनः हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्यम् लं तुथो विश्वेदेवासासि । ब्रह्म वै तुष इतिः श्रुतेः ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्वेदेवाः सर्वज्ञः । यद्वा तुष्यशब्देन देवान् प्रति दधिष्णानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः तुथो ह स्म वै विश्वेदेवा देवानां दधिष्णया विभजतीति ॥ ३१ ॥

काविरङ्गारिरसिबभारिरवस्यूरसिदुवस्वाञ्छुभ्यूरसिमाजालीयःसन्नाडसिह्मशानुःपरिषद्योसि

पवमानोनभोसिप्रतक्वांमृष्टोसिहव्यसूदनहृतधामासिस्वर्ज्योतिः ॥ ३२ ॥

योतुः । हे पोढधिष्ण्य त्वमुयिक् कामनीयः कविः विद्वांसि ॥ नेष्टुः । अहस्यांहसः पापस्यारिरङ्गारिः विभर्तीति बभारि लं तद्रूपोऽसि हे नेष्टुधिष्ण्य । दिवि सोमरचकौ द्वावङ्गारिबभारौ तथा च सोमरचकमन्त्रे स्नानश्राजाङ्गारे बङ्गारइत्याभातम् । अच्छावाकस्य । हे अच्छावाकधिष्ण्य त्वमवसूः दुवस्वान् वासि श्रवोऽन्नमिच्छतीत्ववसुः । सुप श्राजानः क्वष् क्वाच्छन्दसीति क्वजन्तादुप्रत्ययः दीर्घञ्छान्दसः श्रौणादिक ऊप्रत्ययो वा । दुवोस्यास्तीति दुवस्वान् हविषान् दुव इति हविर्नाम अच्छावाको हि पुरो-हाग्नभागं लभते ॥ एवं होढादिधिष्ण्यान् सद्सि निर्माय वेदेर्दधिष्ण्यभागे माजालीयं निर्मातिः तदाह कां श्रानोऽन्नाइ चिणं संप्रति

वदन्ते दक्षिणामुखी मार्जासीयमिति^१। शुश्रुवतीति शुश्रुः। मार्षेति मार्जासीयः तत्र हि पात्राणि प्रचाल्यन्ते ॥ का० सुदीप्तारं
पूर्वपुं तिष्ठन्ननुदियत्याहवनीयवह्निष्णवमानदेशचालाक्षामित्रीदुम्बरीब्रह्मासनशालाहार्यप्राज्ञहितान् सम्राडसीति प्रतिमन्वमितिः।
सदीप्तारस्य पूर्वभागेःवस्थायाहवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सुलाभः। तत्रादावाहवनीयम् हे उत्तर-
वेदिगताहवनीय त्वं सम्राट् क्षयागुञ्चासि बहुविधाहृत्याधारत्वेन सव्यग्राजतइति मन्त्राट् पयोव्रतादिभिः क्षयं क्षीयं वज्रमान-
मनुगच्छतीति क्षयागुः। वह्निष्णवमानदेशम् हे वह्निष्णवमानदेश त्वं परिषयः पवमानश्चासि स्तोतुं समेता ऋत्विजः परिषत्
तद्योग्यः परिषयः अतएव शुश्रुत्वान्वमानः ॥ चालालम् हे चालाल त्वं नभोऽसि खनने ऋद्धिरूपत्वादाकाशः न भातीति वा ।

समुद्रोसिविष्वव्यचाच्यजोस्यै कपादहिरसिबुध्नोवागस्यै न्द्रमसिसदोस्यै तस्यद्वारीमामासन्नाप्तमहुनामध्व

पतेप्रमातिरखसिमस्मिन्पथिदेवयानेभूयात् ॥ ३३ ॥

तथा प्रतक्त्वा प्रदक्षिणं तत्कान्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतक्त्वा । तत्कान्तिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त्यइति वनिष्प ॥ शामित्रम्
पशुविशसनप्रदेशः शामित्रञ्चे नीचते हे शामित्र त्वं सृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वे नाशुद्धिहेतुत्वाभावात्कृत्यपि विशसनने शुद्धो-
ऽसि यद्वा यष्टः श्रुतत्वात्किष्टः पक्षं हविर्दृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयजिह्वादिरूपस्य हविषः सृदनः पाकहेतुश्चासि ॥ श्रीदुम्बरीम्
हे श्रीदुम्बरि त्वत्प्रथमा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । श्रीदुम्बरीं सृष्टीन्नायतीत्युक्तेः । सख्योतिः उन्नतत्वे न
सर्गे प्रकाशकः यद्वा सर्वज्योतिः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन त्वं समुद्रः विश्वथ्यचायासि सव देवाः सम्यगुल्फेण द्रवत्यत्रेति समुद्रः समुद्र इवागाढो ज्ञानिन ब्रह्मा
 यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं सर्वं यज्ञं व्यचति गच्छति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायति विश्वथ्यचाः ॥ शालादार्यम् हे प्राचीनवंगशाला-
 दारवर्तिबन्ने लमजोऽसि अजति आहवनौरूपेण यज्ञप्रदेशे गच्छतौल्यजः यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते न जायतद्वल्यजः । एकः
 यातौल्येकपात् यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्ये ल्ये कपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानौति श्रुतेः ॥ प्राजहितम् पत्नीयासापश्चिम-
 भागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्राजहित उच्यते हे प्राजहित त्वमहिरसि न हीयतइत्यहिः शालादारीये नूतने गार्हपत्ये उत्यन्ने-
 ऽपि अममग्निः स्वरूपेण न हीयते । बुध्नो मूलं तत्र भवी बुध्नः आधानकाले प्रथममाहितत्वात्कूलभावित्वम् स हि प्रथमं मथ्यते ।
 नामभिरैवात्र विष्णुप्राणां सुतिः । उक्तं च । सुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाश रूपैरिति ॥ का० वागसोति सदोऽभिर्मर्यनमिति ।
 हे सदः ॥ का० ऋतस्य दाराविति द्वार्ये इतिः । द्वार्ये सदोद्धारशब्दे नभेदीपचारेण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि । सोऽदत्यस्मिन्
 इति सदः ॥ का० ऋतस्य दाराविति द्वार्ये इतिः । द्वार्ये सदोद्धारशब्दे अभिष्ठयतीति सूतार्थः । हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेश
 स्थायिन्यौ शाखे युवां मा मां मा सन्ताप्तं मा सन्तापयतं प्रवेशनिःक्रमणे खलनादिना । तपतेर्बुद्धि मध्यमैकवचने
 अलोभुतीति सिज्जोपे रूपम् ॥ का० अभिमन्त्रणमुत्तैरध्वनामध्वपत इतिः सूर्यम् ॥ उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शन-
 भित्यर्थः तत्वाध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः । अध्वपते मार्गपालक रवे अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां लं
 प्रतिर प्रवर्षय तिरतिर्ह्वयर्थः । किं च अस्मिन् देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे म स्वस्ति कल्याणं भूयात् ॥ ३३ ॥

का० भिचस्ये लृत्वज इति । अभिमन्त्रयत इति शेषः । हे ऋत्वजः भिचस्यादित्यस्य चतुषा नेत्रेण मा मामीबध्दं पश्यत
 सस्युत्रेनेक वा सखा यथा सखायं हितचतुषा पश्यति तथा मां पश्यन्नित्यर्थः ॥ का० अन्वयः सगरा इति विष्णुप्रापिति ।

अभिमतयत इति शेषः । हे अन्नयः सगराः स्रु सुतौ गरेण सुत्या सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना सुतिसहितेन नाम्ना
 विष्णुणा इति नाम्ना स्ववह्नियमाणत्वात्सगराः स्व समानसुतयो भवथ समानो गरो येषां ते सगराः । हे अन्नयः ते यूयं रौद्रे-
 णानौकेन शत्रुविनाशकत्वादुयेण भवदीयेन सैव्ये न न मा मां पात रञ्जत यद्वा रुद्रदेवत्वेन सुखेन मां पात अनौकं सुखं सैव्यं

मित्रस्थमाचक्षुषे च्छ्वमन्नयः सगराः सगरास्थसगरेण नाम्ना रौद्रे णानौकेन पातमाग्नयः

पिष्टतमालयोगोपायतमानमोबोस्तुमामाहिंसिष्ट ॥ ३४ ॥

ज्योतिरसि विष्वक् रूपं विष्वक् षान्दे वानाष्टसमित् त्वष्टसीमतनूकृद्गोह्रै षोभ्योन्यकृतैभ्य उरयन्नासि

वरूयत्स्वाहा । बुषाणोऽसुराज्यस्य वेतुस्वाहा ॥ ३५ ॥

ष । हे अन्नयः मामां पिष्टत धनादिभिः पूरयत । मा मां गोपायत रञ्जत । अथापि भूयांसमर्थं मन्यन्त इति । यास्तोक्तैः निरक्तं
 रवेत्सर्धः । बोधुष्व्यं नमोऽस्तु मा मां भा हिंसिष्ट मा मां भि निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

का० भुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाष्य' दधिमित्रं पञ्चष्टहीतं ज्योतिरसौति समिदन्ते नितिः । हे अन्नय त्वं ज्योतिरसि किञ्चू-
 तम् विश्वरूपं सर्वरूपं बह्वृषाहुतिषूपयुक्तत्वादिश्वरूपत्वम् आन्न्यत्वाहा दौष्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्टम् । विश्वेषां सर्वेषां देवानां

१-निक० १०,४२ । २-४,४,३६ ।

समिक्खमिच्चनं सस्यद्वीपकम् देवा ह्याण्यं भुक्त्वा दौष्यन्ते । का० प्रदीप्तमिथं त्वं सीमेति । प्रवरस्त्रिभञ्जुहोतीति शुद्धि-
 होमसाधना काचित्सुक् प्रवरशौतुगच्छते । अवसानरुद्धिता सोमदेवत्वा गायत्री भृगुसुतकतुष्टथा । तन्नं शरीरं कल्पन्ति छिन्दन्तीति
 तन्नूक्तो राचषाः । क्तती छेदने । द्विषन्तीति हेर्भासि दौर्भाव्यानि । अन्यै रस्मद्विरोधिभिः क्तानि प्रेरितान्यव्यक्तानि । हे सोम
 त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि यच्छतीति यन्ता यम उपरमे ढव । यथा तादृशा प्रस्मात्वा बाधन्ते तथास्मान् सुरचितप्रदेशे संस्थाप्य
 पाकयसीत्सर्षः । तस्मात्त्वमेवास्माकयुग् प्रभृतं वरूषं बलमसि तस्मै तुय्यमिदं इतमस्तु । सोमं नेतुं तमुद्दिश्यासावाव्याहु-
 तित्नुंतेति भावः । का० शुषाषोऽस्तुरिति द्वितीयामितिः । शुहोतीत्यनुवर्तते । अस्तुदेवत्ये कपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दय

अग्नेनयसुपथारारे अस्मान्विश्रानिदेववयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनोभूयिष्ठान्ते नमउत्तिविधेम । ३६ ।

इत्युक्ते देवाश्चरत्वाहिराट् । अस्तुश्चात्र सोमः आग्नीति पीतः सन् शरीरमित्याप्तुः आप्तुर्व्याप्तौ आप्नोतेर्द्रुसचेति तु प्रत्यबो धातो-
 र्द्रुसश्च शुषाषः प्रीयभाषोऽस्तुः सोम आल्यस्य वेतु शाल्यं पिवतु कर्मण्यपोति केचित् । स्वाहा तस्मै सुहृतमस्तु । ३५ ।

का० । अन्वे नयेति वाचयतीति । आग्नेयी चिदुवगल्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव विश्रानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि
 वा विद्वान् ज्ञानान्स्त्वमस्माननुष्ठान्तु राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किं च अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठाल्यः एनः
 यापं शुबोधि पृथक् । यु मित्रणामित्यशयोः यीतिः शपः श्नुः वा छन्दसोति हेः पिलपचे अल्लितश्चेति हेर्धि पित्वाहुषः । किञ्चतमेनः
 कुहुराषम् । इहर्षां कौटिल्ये अस्मात् इहर्षतेः सनो शुक् छलोपधेति शौणादिकसूत्रेनाकचप्रत्यये रूपम् इहर्षितुं कुटिञीकमुमिच्छतीति

कथञ्च । विधेम करवाम । नम इत्यवनाम१ यद्वा नमस्कारविषयासुक्तिं सम्पादयाम ॥ ३६ ॥

का० । उत्तरेण सदी ह्रस्वात्प्रोङ्मिन्निं निदधाति यावद्रीणककथसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिद्विति१ । यात्रासुखीयमग्निं आषादीनि च सदस उत्तरभागे नीत्वान्नीप्रमण्डपे निधाय तत्रत्नघिष्णागतोऽन्नो दृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः । आग्नेयी चिष्टुब्

॥ ५ ॥

अयन्तो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयस्मधःपुरएतुप्रभिन्दन् ।

अयंवाजाञ्चयतुवाजसातावयस्यञ्जुयतुजह्वाणाःस्वाहा ॥ ३७ ॥

॥ ५ ॥

उरुविष्णोविक्रमस्त्रोफञ्जयायनस्कृधि । घृतङ्घृतयोनिपिवप्रयज्ञपतिन्तिरस्वाहा ॥ ३८ ॥

बजुरन्ता । अयमग्निर्नेऽस्माकं वरिवः धनं कथीत करोतु अयमेवाग्निर्धुंघः सङ्गमान् प्रभिन्दन् विदारयन् सन् पुर एतु अयती यातु अयमेवान्निर्वाजसाती वाजानामन्नानां सभजन निमित्ते वाजान् यतुसम्बन्धीन्यन्नानि अस्मभ्यं दातुं अयतु ततोऽयमेवाग्निर्जह्वाणा-
योऽल्लर्धं द्रयन् यद्रून् अयतु स्वाहा तुभ्यं सुदुतमसु ॥ ३७ ॥

का० । उरुविष्णविति जुहोतीति१ । पूर्वमन्त्रे षान्नीप्रौघे होमोऽनेन लाहवनीय इति सूत्रार्थः । वैष्णव्यनुष्टुब्बजुरन्ता । हे विष्णो आपित् आहवनीय उरु विक्रमस्य यद्रूषु बहुलं पराक्रमं कुरु किञ्च यथाय ब्रह्मण्यहनिवासाय नोऽस्मानुष बह यथा

॥ ५ ॥

तथा ऋषिः सुरः । हे दृतयोने भ्रमे दृतं पिव ह्यमानमिदमाल्यं भक्षय । अन्नियस्त्रै योनेरसृज्यत तस्यै दृतसुखमासौदिति
 श्रुतं दृतयोनिस्त्वम् किञ्च यन्नपतिं यजमानं प्रतिर अतिथयेन वर्षय । प्रसमुपोदः पादपूरण इति प्रथमस्य द्वित्वम् । स्वाहा तस्यै
 तुष्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

का० । दृषियेऽनसि ऋणात्रिनमास्वीर्यं तस्मिन्कोमं निदधाति देव सवितरिति १ । अन्नसि शकटे । सवित्रं यजुः । हे सवितः
 सर्वस्य प्रेरक देव एष सोमस्ते तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन् सोमस्य रचितारं त्वामसुरा मा वि-

देवसवितरेषते सोमस्त रक्षस्व मा त्वा दभन् । एतत्त्वन्देव सोम देवो देवा उपागा इदमहस्मनुष्यान्

सहरायस्योषिणस्वाहानिर्वरुणस्यापाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

दृषियुः । का० । एतत्वमिति विद्वज्योपतिष्ठत इति २ । ऋणात्रिने स्थापितं बह्वं सोमं विद्वस्योपस्थानं जुष्यादिति सूत्रार्थः । सौम्यं
 यजुः । हे सोम देव त्वं देवः सन् भवदीयान्देवानेतदिदानीमपगाः प्राप्तोऽसि अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यान्निदमिदानीं
 रायः पोषिष सह पश्चादिदनेन सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्गः । का० स्वाहा निरिति निष्कृष्येति ३ । इविधानमण्डपाब्जिर्गत्वेति
 सूत्रार्थः । इतं इति न हा अहा सत्याहा स्वाहा स्वात्यागः सोमिनाब्जानं निःक्रियात्कीयोऽहमस्मत्त्वन्नः यदा स्वाहा सोमरूपमन्नं
 देवेभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपथाविर्मुषे निर्मुक्तोऽस्मि ॥ ३९ ॥

का० । अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति१ । आग्नेयं यजुः यजमानोऽग्निशरीरेणाकाशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽध्वरु-
 कर्षकलायं कृत्वा यथा स्वशरीरं कुर्वीण आहृहे अग्ने व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पात्रकोऽसि तस्मात्कारणादिदानैर्मपि
 त्वे त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पात्रको भवेति शेषः । हे अग्ने व्रतप्रार्थनकाले तव सम्बन्धिनी या तन्नू मयि अभूदवस्थिता सा एषा
 तव तनूः त्वयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूस्त्वयभूत्सा इयं मयि भवतु । किञ्च हे व्रतपते व्रतपालकाग्ने नौ आव
 योत्रं तानि कर्षीणि यथायथं यथास्वं स्वसम्बन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति शेषः । अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्यालनरूपं व्रतं तवा-

अग्ने व्रतपास्त्वेव्रतपायातवतनूय्यभूदेषासात्वयियोममतनूस्त्वय्यभूदियसामयि ।

यथायथन्तौव्रतपतेव्रतान्यनुमेदीचान्दीचापतिरमंस्तानुतपस्तपस्यतिः ॥ ४० ॥

उरुविष्णोर्विक्रमस्त्रो रुचयायनस्कृधि । घृतङ्घृतयोनेपिवप्रयच्चपतन्तिरसाहा ॥ ४१ ॥

स्त्वित्यर्थः । किञ्च दीचापतिः दीचायाः पालकोऽग्निः मे दीचां मदीयदीचायं नियममन्वमंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः
 तपस्यतिः तपसः पालकोऽग्निरूपो मदीयमुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

इदानीं यूपसम्पादनमन्वाः । का० गृहेषु यूपानुतिं जुष्टोति चतुर्गृहीतां सुवेष वीरु विष्णुविततीति१ । चतुर्गृहीतमात्र-
 माहवनीये जुष्टोति यूपं छत्सुं गमिष्यन् सा यूपानुतिरिति सूत्रार्थः व्याख्याता ॥ ४१ ॥

का० आज्यशेषमादाय स तत्रा गच्छति यूपमभिमृग्यत्यन्त्यामिति प्राक् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति । यूपोद्दिशेषाज्ययुतोयूप-
तच्चणार्थं वनं गत्वा यूपमभिमृशेदभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः । वनस्यतिदेवत्यम् । इवा द्विविधाः यूप्या अयप्याश्च पलाशखदिरविष्वा-
दयो यूप्याः निम्बजम्बीरादयस्त्वयप्याः । हे पुरोवर्त्ति यूपहृत्त्वत्तोऽन्यान् काञ्चिद्यूपानपि समप्रदेशजन्मादिजलक्षणाहितानत्यगाम्
अतिक्रान्तवानस्मि अन्यांश्चायूप्यान्नोपागाम् किञ्च परेभ्यो हृत्तेभ्यो दूरवर्त्तित्योऽर्वाक् निकटं वा त्वामविदं त्वत्त्वानस्मि अचरेभ्यो निक-
टेभ्यः परः परस्तादविदं विद्वल् लाभे पुष्पादित्यङ् लुङि रूपम् किञ्च हे वनस्य वनस्य पालक हे देव दौष्यमान इह देव देवयज्यायै
देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ का० सुवेणोपस्थयति विष्णवे वेति ।

अथ न्याञ्चगान्नात्याञ्चपागामर्वाक्त्वापरैभ्यो विदस्यरेवरेभ्यः । तत्त्वान्जुषामहे देवनस्यते देवयज्यायै

देवास्त्वादेवयज्यायै जुषन्तां विष्णवेत्वा । ओषधेत्वायस्वस्वधितेनैर्हिसीः ॥ ४२ ॥

हे यूपहृत् त्वां विष्णवे यज्ञाय उपस्थाशामीति शेषः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ का० ओषधइति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति । यूप-
हृत्त्वस्य कुशमन्तर्धानं कुश्यादिति सूत्रार्थः । हे ओषधे त्वं त्रायस्व स्वधितिभयात् मां रज ॥ का० स्वधितइति परशुना प्रहरतीति ।
हे स्वधिते परयो एनं यूपं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ४२ ॥

का० । यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयतइति । हे यूपहृत् यां दुलोकं लं मा लेखीः मा हिंसीः । लिख अचरविन्यासे
इह तु हिंसाार्थः । अन्तरिचक्ष मा हिंसीः इथित्वा सह सभाव सङ्गती भव । यूपस्य वज्ररूपत्वात्तोलोकाणां शान्तिराशास्यत इति भावः ॥

१—६,१,५,७ । २—६,१,११ । ३—६,१,१२ । ४—६,१,१३ । ५—६,१,१६ ।

का० अयं हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वा सविशेषोपदेशादिति । हि यस्मात् हे छिन्नदृष्ट तेतिजानोऽतिस्त्रोऽयं स्वधितिः कुठारो महते सौभागाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभागः स्वार्थेऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रशयति यूपत्वं प्रापयति । कन्दसि लुङ्ङिः इति वर्त्तमाने षिट् । तिज नियानि अस्माद्यङ्न्त्याच्छानचि तेतिजान इति रूपम् । अतस्त्वया छेदान्न द्यास्मालेखीरन्तरि चस्माद्दि०षीःपृथिव्यासम्भव । अयं हि त्वास्वधितिस्तेतिजानःप्रणिनायमहतेसौभागाय ।

अतस्त्वन्देववनस्यतेशतवशोविरोहसहस्त्रवशविवयय्ुरुहेम ॥ ४३ ॥

॥ ५ ॥ इति साध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

देवस्यत्वायविदुःप्रसवेऽश्विनोर्बाह्व्याम्पृथोर्हस्ताभ्याम् । आदेदेनार्यषीदमहर्त्तुञ्जसाङ्गीवाअपिङ्गन्तामि ।

यवोसियवयास्मद्देवोययारातीदिवेत्वान्तरिजायत्वान्पृथिव्यैत्वाशुन्थन्तान्तोऽस्त्रोकाःपितृषदनाःपितृषदनमसि ॥ १ ॥

भेतव्यमिति भावः ॥ का० अतस्त्वमित्याहचने जुहोति यपि वेतिर । हे देव वनस्यते अतोऽस्मात् स्थाषोः त्वं अतवलशः सप्तकु० सन् विरोह विशेषेण जायस्व वयस्य सहस्त्रवश्याः पुत्रपौत्रादिभिर्बहुशाखीपिता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्नहोषरकते वेददीपि मनोरमे । आतिथात्प्राणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥

सौमिकवेदिप्रधानी पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्ययूपनिर्माणपर्यन्ता मन्वा उक्ताः अन्वीर्षामोयपशुप्रधानि षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सीमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्वा उच्यन्ते ॥ का० देवस्य त्वित्यग्निमादाय यूपपावटं परिलिखतीदमहमिति१ । यवोऽसौत्येषु यवानोय्य प्रोचत्यप्रमथ्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोच्चासौति सर्वत्र साकाङ्गत्वादेवते शेषमासिञ्चति शुश्वन्तामिति बर्ही१ षि प्राञ्जगदच्चि च प्रास्यति पिष्टषदनमसौति१ । एतानि षड्यजुं षि औदुखरीविषये व्याख्यातानि ॥ १ ॥

का० प्रथमशकलश्चायेशीरसौति१ । यूपपावटे प्रथमशकलं निञ्चिदिदिति सूत्रार्थः । हे यूपशकल त्वमयेणीरसि । अये प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्य नौयतेऽपनीयतइत्ययेणीः । यूपस्य प्रथमावयवञ्जुतो भवसौत्यर्थः । यद्वा अये प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतौत्ययेणीः

अये॑ णी॑रसि॒खावे॑श॒उन्ने॑तृ॒णा॒मे॒तस्य॑ वि॒त्ता॒दधि॒त्वा॒स्यास्य॑ति॒देव॒स्त्वा॒षवि॒ताम॒ध्या॒नक्तु॑सु॒पि॒प्य॒लाभ्य॑स्त्वौषधीभ्यः ।

व्या॒मये॑ णा॒स्य॒क्षत्रा॒न्तरि॑ च॒स्मथे॑ना॒प्राः॒पृथि॑वीमु॒परे॑णा॒ट्ट॒होः ॥ २ ॥

पुरःसरः । किंभूतस्त्वम् । उन्नेतृणामुदयनकर्तृणामध्वर्यूणां स्वावेशः सुखेन वेशयितुं शक्यः ते ह्येनं यूपपावटे सुखेनावेशयन्ति लघुदात् । स तुमेतस्य कर्मणो वित्तात् कर्मणि पठ्ठी । एतत्कर्म विद्धि जानीहि । किं टत्कर्म । यत् यूपः तामधि स्थास्यति तदुपर्यवस्थानं करिष्यति तत्त्वया बोधव्यमित्यर्थः ॥ का० देवस्य त्वेत्यनक्तीति१ यूपमिति शेषः । यूपदेवत्यम् । हे यूप सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेषाण्येन त्वा तुमनक्तु । मध्वा अनित्यमागमशासनमिति तुमभावः ॥ का० वषालसुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्यलाभ्यइति१ । अथ उपरि चान्येन लिप्तं वषालं यूपग्रे स्थापयतिदिति सूत्रार्थः । हे वषाल तां यूपस्थाग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः । किमर्थमोषधीभ्यः

१—६,१,५ ।

२—६,१,१५-१५ ।

३—६,१,१६ ।

४—६,१,१७ ।

५—६,१,१८ ।

त्रीक्षाद्योषधिनियत्यर्थम्, किञ्चूताभ्य ऋषीभ्यः सुपिपलायः* शोभनफलशुक्ताभ्य इत्यर्थः ॥ का० धामग्रे शीत्वु च्छयतीति१ । उन्नतं कुर्वीदित्यर्थः । यूपदेवत्यम् यूपस्य महिमोच्यते । हे यूप तुमग्रे णायभागेन द्वां दिवमस्पृशः स्पृष्टवानसि । स्पृशतेर्लुङि शलङ्गुपधा-
दनटः क् इति क्प्रत्ययः । मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमा अग्राः आपूरितवानसि । प्रा पूरणे । उपरेणाधोभागेन अनिष्टग्रदेशेन१
यथिर्षी भूमिमहद्द्वीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

का० या तद्वृत्ति मिनोतीति१ । अत्रटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमथै गन्तुं वयसुस्मसि उस्मः कामयामहे । तुमर्थे से इत्यादिना गच्छते सुमर्थे कथ्ये न प्रतयः निस्वादाद्यु दात्तः ।

याते धामान्युशसि गमद्भ्यत्र गगवो भूरिष्टङ्गा अयासः । अत्राह तदुक्तं गायत्र्यविष्णोः परमस्पृष्टमवभारिभूरि ।

अत्र ह्यवनि त्वाज्जलवनि रायस्यो प्रवंनिपय्युर्हामि ब्रह्मदृक्च चंद्रं ह्ययुर्दुर्हप्रजान्दुर्ह ॥ ३ ॥

उस्मसि वय कान्तौ लटि उत्तमबहुवचने अणो लोपे संप्रसारणे इदन्तोमसौति इकारः । यानि तव स्थानानि गन्तुं वयसिच्छाम इत्यर्थः । किञ्च यत्र येषु तव स्थानेषु गावो रस्मयः अयासः । अयन्तीति अयाः अय गतो गत्वारो वतन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थः । किञ्चूता गावः । भूरिष्टङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दौर्मिर्षां ते भूरिशृङ्गाः । प्रज्वलन्नामसु शृङ्गाणीति पठितम् ३ । अहेतीवार्थे । विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत्परमसुकृष्टं पदं भूरि महत् आदित्यमखललक्षणमवैव अवभारि अवभाति । तकारस्थाने खान्दसौ रेफः । यदा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्राह अत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किञ्चूतस्य विष्णोः उरुगायस्य

● अतोऽनन्तरं—“शोभनं पिपलं फलं वासां ताभ्यः” इत्यधिक क० पुसके । † “अष्टमपदेशेन” क० । १—६,३,० । २—६,३,५ । ३—निघ० १,१,०,०० ।

गाङ् गतौ गानं गायः उरुर्गायो गतिर्यस्य महागतेरित्यर्थः । यद्वा उरुभिर्महात्माभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरुर्गायस्तस्य । तादृशस्थान-
प्राप्तित्तुभूतकर्मणे हे यूपं तुमन्नावटे तिष्ठेताश्रयः ॥ का० ब्रह्मवनिं तेति पांसुभिः । ब्रह्मा इहेति मैत्रवशुदृष्टेन समन्तं त्रिः
प्रयुषतीति । हे यजुषी औदुम्बरीविषये व्याख्याते ॥ ३ ॥

का० विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारम्बमिति । यूपं स्पष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । हे वैष्णव्यौ गायत्री
नेधातिथिदृष्टे । हे ऋत्विजः विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि ऋष्टिः चाराद्विचरितानि यूपं पश्यत यतो यैः कर्मभिः प्रतानि भवदो-
यानि लौकिकवैदिककर्माणि पश्यथे बह्वयाव् निर्मितवानित्यर्थः । स्यथ वत्सने । स विष्णु रित्द्रस्य युज्यः इत्रबधादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो प्रतानि पश्यथे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमम्यद्सदापश्यन्ति स्वरयः । दिवो वचज्जुराततम् ॥ ५ ॥

सखा मित्रम् । यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वीर्यैः प्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्माणि पश्यथे आत्मनि बह-
वान् । यद्वा यैर्वीर्यैः तानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वानि एताव्यप्रमत्ताः कुरतेत्येव पश्यथे निबहवान् शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

का० तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणमिति । यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारम्पा-
विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कोटशम् । दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे
चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः चक्षुःशब्दे नाव्यत्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य तच्चक्षुर्देवहितम् ॥ ५ ॥

१—६,३,१०-११ । २—५, ५०-२० क० । ३—६,३,११ । ४—७, ५०-४२ क० । ५—३६, ५०-२४ क० ।

का. त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशौ रश्ना तथा नाभिमन्त्रि त्रिहतं परिव्ययति परिवीरसीति । त्रिभिर्गुणैरथयवैरुपेता त्रिव्याम-
मिता कुशसम्बन्धिनौ या रश्ना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आहृत्तितयं यथा भवति तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः । यूप-
दैवत्यं यजुः । हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रश्नया वीतोवेष्टितोऽसि यद्वाक्त्राभिः परिवारितोऽसि । व्यञ्ज संवरणे इत्यस्य ऋप्रत्ययार्थे
क्विति सम्प्रसारणम् । किञ्च दैवीर्विशः देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः मरुद्गणादयः त्वा त्वां परि व्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु । यद्वा दैवीर्विशः पशवः
त्वा परिव्ययन्ताम् । दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । किञ्च मनुष्याणां सम्बन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परि

परिवीरसिपरित्वादैवीविशोव्ययन्ताम्परीमंयजमानं रायोमनुष्याणाम् ।

दिवःखनुरस्येषतेपृथिव्यांल्लोकञ्चाख्यस्तोपशुः ॥ ६ ॥

व्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी मन्त्राणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परि व्ययन्ताम् ॥ का०
पूषकलमस्याभवगूहृत्य चरेणाग्निष्ठां दिवः सनुरसीति । अष्टास्ते यूपस्य यास्त्रिरन्विसमीपे स्थिता साम्निष्ठा तस्या उत्तरभागे
रश्नायां स्वरनामकं शकलमवष्टेदिति सूत्रार्थः । हे खरो त्वं दिवः दुर्लोकस्य सनूः पुत्रोऽसि द्युलोकार्हति ततो यूपो जायते
यूपाल्स्वररिति प्रथालिकया दिवः सनूः स्वरः ॥ का० वर्षिष्ठाद्विचिषं वितष्टं हादशं निदधात्येष तदिति । यूपैकादशिनीपत्ने
वर्षिष्ठाद्यूपद्विचिषभागे वितष्टमष्टाष्टि* हादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः । यूपदेवत्वम् । हे यूप

* "वितष्टयत्पृथिवीं" सु० ।

१-—६,३,१,५ ।

२-—६,३,१,७ ।

३-—५,५,२,३ ।

पृथिव्यामेष ते तव लोकः आश्रयस्थानमित्यर्थः । ननु पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्तीति श्रुतेः यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ते तव शारस्थोऽरस्ते भवोऽरस्तेसम्बन्धी पशुः वने वर्तमानः पशुस्तस्यैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

का. उपावीरसौति ढणमादायेति । हे ढणविशेष त्वमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावीः । यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपावीः पशोर्द्वितीयः सखा त्वमसौत्यर्थः । का. तेन पशुमुपसृशत्युप देवानिति । गृहीतेन ढणेन पुरस्तात्प्रत्यङ् स्थितं पशुं सृशेदिति सूत्रार्थः । देवीविशः पशवो देवानन्नीषोमादीनुप प्रायुः उपगच्छन्तु देव्यो वाएता विशो यत्यश्व इति श्रुतेः । इष्ट गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्ङिष्ठ इति कालमात्रे लुङ् इषो गा लुङीति गादेशः । किञ्च तान्देवान् उषिजो

उपावीरसुपदेवान्देवीविशः प्रागुषगिजोवह्नितमान् । त्वेवत्वष्टवसुरमहव्यातेखदन्ताम् ॥ ७ ॥

रेवतीरमङ्ग्वहस्यतेधारयावखनि । ऋतस्यत्वादेवहविःपाशेनप्रतिमुञ्चामिषधीमानुषः ॥ ८ ॥

नेधाविनः यद्वा हवीषि कामयमानान् वहन्तीति वङ्गयः ऋतिवङ्गयो वङ्गितमास्तान् यजमानं खगं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये ऋष्टतमानित्यर्थः । एवं पशून् प्रार्थयत् त्वष्टारमाह हे देव हे त्वष्टः त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय । कुन्दस्य भयथिति शपोऽप्यार्धधातुकसञ्ज्ञत्वास्त्रिचो लोपः । एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह हे पशो ते तव हव्या हवीषि खदन्ताम् । खद खाद आखादने । खादूनि भवन्तु यद्वा हवीषि खदन्तामास्तादयन्तु देवा इति शेषः पूर्ववत्स्त्रिचो लोपः ॥ ७ ॥

रथिर्धनं चीरादि यासां ता रेवत्यः । लिङ्प्रवचनव्यत्ययः रेवन्तः । रेवन्तो हि पशव इति श्रुतेः । हे रेवन्तः चीरादिधनवन्तः

पश्यवी यूयं यजमानगृहे रमस्व^१ संक्रोडध्वम् । एवं पशुमुक्त्वा हृहस्यतिमाह हे हृहस्यते हे ह्रद्वान् वसुनि पशुलक्षणांनि धारया
 निबलीकुब ब्रह्म वै हृहस्यतिः पश्यवी वलितिः श्रुतेः ॥ का० द्विगुणरथनया द्विव्यामया कौश्या पाशं क्ल्वान्तरा शृङ्गमभिमदक्षिणं
 बभ्रात्थृत्य तस्य त्वेति^२ । अथयवद्वयोपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकतया रज्ज्वा नागपाशं क्ल्वा शृङ्गयोरन्तराले पशुं बभ्राति कथमभि-
 दक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभिसुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः । हे देवहृविः देवानां स्त्रीरूप पशो ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य
 यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बभ्रामि प्रतिपूर्वां मुञ्चतिर्वन्धने वर्तते । एवं पशुं सम्बोध्य शमित्रे समर्पयति मातुषो धर्षा ।

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वीज्ज्वाभ्युष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टनियुनञिम ।

अङ्गस्त्वौषधीभ्यो नुत्वा मातामन्यतामनुपितानुभ्रातासगर्थो नुसखासयूथ्यः । अग्नीषोमाभ्यान्त्वा जुष्टकोच्चामि ॥६॥

विष्टषा प्रागल्भ्ये विकरणपुरुषव्यत्ययः । मातुषः शमिता घृणोतु यमयितुं यत्क्रोतु पाशेन बहत्वादिति भावः । संहितायां
 द्वाचोऽतस्त्रिष्टु इति सूत्रेण धर्मत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

का० देवस्य त्वेति यूप इति^३ । यूपे पशुं बभ्रातीति शेष इति सूत्रार्थः । अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनञिम
 निबभ्रामि व्याख्यातमन्यत् । का० अङ्गस्त्विति पशुं प्रोचन्तोभिः प्रोचतीति^४ । हे पशो अङ्गाः औषधीभ्यः । अत्र विभक्तिव्यत्ययः
 अङ्गिरोषधिभिश्च । त्वा त्वां प्रोचामि मेध्यं करोमि । किञ्च त्त्वाम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् देर्भरपासुत्पृतत्वादोषधीनामपि
 प्रोच्यसाधनत्वमस्त्वैव । स्वमाटभचित्वाभ्यां ढणोदकाभ्यां पशोरुत्पत्त्वान्तोभयेन प्रोचणं युक्तम् । तदाह तित्तिरिः अङ्गस्त्वौष-

१—२,७,३,१२ ।

२—६,२,१६ ।

३—६,२,१७ ।

४—६,३,३० ।

अर्थास्योर्म्बान्नाहन्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यगैः सङ्गच्छन्ताम् इत्यन्तइति यजलाः । अथ ओख्योः यज्ञपतियंजमान आशिया यज्ञफलान् सङ्गच्छताम् ॥ १० ॥

का० खरुमादायान्मोभौ जुहुये ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्थयति हृतेनाक्ताविति । विश्वसिवा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपारखरुमादाय तावसिखरू जुहुये हृतेनाक्ता ताभ्यामसिखरुभ्यां पशोर्ललाटं स्थीदिति सूत्रार्थः । खरुमासदैवतम् हे खरु-शासौ युवां हृतेनाक्तौ सन्तौ पशून् बहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रायेथाम् पालयेथाम् ॥ का० रेवति यजमानइति वाचयतीति* । यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति* अतः । हे रेवति धनवति वाग्देवते यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि ।

हृतेनाक्तौपशूँस्त्रायेथाँरेवतियजमानेप्रियन्वाआविशउरोरन्तरिजात्सूँदेवेनवातेनास्य

हविषस्त्वनायजसस्यतन्वाभव । वर्षोवर्षोयसियज्ञेयज्ञपतिन्धाःखाहादेवभ्यादेवभ्यःखाहा ॥ ११ ॥

बहुलं हृत्स्थमाङ्गोर्गोपौत्यङ्गभावः आविश्य ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश्य । किञ्च हे रेवति वातिन देवेन सजुः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तोर्णादन्तरिचायजमानं गोपादेति शेषः । किञ्चास्य पशुलक्षणस्य हविषस्त्वना आत्मना यज । मन्त्रेवाङ्गादेरात्मन इति आकारलोपः । किञ्चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण सश्रव एकीभव हे रेवति यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः ॥ का० पश्चानृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति* । शमितस्य पश्चानृणाग्रं हृणमुपास्यति हस्तस्यहृणइयमध्ये एकं क्षिपति विश्वसनीयस्य पशोर्भुमिस्मर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः । हृणदेवतम् हे वर्षो वर्षोदुत्यत्रं वसुः तत्त्वस्वीधनं वर्षो वर्षपसव

१—६,४,१६ ।

२—६,४,११ ।

३—३,५,१२ ।

४—६,४,१५ ।

हे लण यद्वा वर्षा विश्वीर्णः वर्षीयसि विश्वीर्णतरं यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि ॥ काः देवेभ्यः स्वाहिति जुहोतीति? । मन्वयीरथैर्क्वेऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह पुरस्तात् स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति* ॥ ११ ॥

कां वपाश्रयणीभ्यां नियोजनीं चाल्वाले प्रास्वति माहिर्भूरिति? । वपा श्रयते याभ्यां ते वपाश्रयणौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणं चाल्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः वृदाकुः अजगराकारापि मा भूः ॥ कां पान्नेजनहस्तां वावयति नयन्नमस्त आतानेति? । पादौ निज्येते चाल्येते येन स पान्नेजनः

माहिर्भूमौपृदाकुर्नमस्त आतानानर्वाप्रेहि । दृतस्यकुल्याउपऋतस्यपथ्याञ्जनु ॥ १२ ॥

पादनजनार्थं उदककलसः पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् पान्नेजनो मुखायवयवशोधनार्थो जलकलयो हस्ते यथाः सा पान्नेजन-हस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपालशुशोधनाय नयन् सन् प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः । यज्ञदेवतम् आ सम-क्त्वात्तन्वते विस्वार्थेते इत्यातानो यज्ञः । यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तन्वतइति युतेः । हे आतान यज्ञ ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा शत-रहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ । इयतिं वधार्थमित्यर्वा यस्यासावनर्वा अर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति युतेः । अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृभ्यो वा अर्वा भ्रातृभ्यापयुच्ये इति तित्तिरिवाक्यात् । किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवाः दृतस्य कुल्याः दृतनदीः अनुलम्ब उप प्रेहि गच्छ सान्नाय्यपृषदाव्यकुल्योपलक्षणार्थं दृतकुल्याग्रहणम् अत्र यज्ञे बहु दृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

● “पुरस्तात् स्वाहाकृतयोर्चं तानित्त् श्रीषातीति शतपथेपि” - इत्यधिकः क० । १—६,५,२४ । २—६,५,२६ । ३—६,६,१ । ४—३,८,२,३ ।

एवं यदां सुखेदानीयायः सुखस्य । अतोऽस्मिन्प्रसन्नचित्तस्य हि आनी देव्यः पूयं देवेषु वाहुं पशुमिति श्रेयः एतं
 बहूँ देवाभ्य् प्रति कृतं प्राप्तवत् । एहं प्रापते । एहं प्रापते इत्येव प्रति प्रति । अतोऽस्मिन्प्रसन्नचित्तस्य हि आनी देव्यः पूयं देवेषु वाहुं पशुमिति श्रेयः एतं
 सुपरिविष्टाः साधु परिः सर्वतो निविष्टाः पादेषु रीजते । इत्यं वचनस्य सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमिहाप्यनुवर्तते वचनस्य
 इदेषु मध्येवस्वित्तासौरेव देजेः सुपरिविष्टाः तदिति मन्त्रलोकेऽपि चित्राणी परिविष्टाः परियुक्ततरि म्हात्मिण्यायीः ॥ १३ ॥

देवीरापःसुहावेनृपुपरिनिटावेनुवर्णिकटावयम्यरिचिठारोमयास्या ॥ १३ ॥

वाक्येयुग्व्यालिनासन्तेमुज्ज्विष्यसुखंशुभमिशां च लोमुन्व्यालि ।

नाभिन्तेमुन्व्याभिसदृजेमुन्व्यामिषासुखे मुन्व्यासिषरिचंलिसुन्व्यासि ॥ १४ ॥

जा० यमोः प्राणेश्चुन्यति पत्नी सुखं तालिके लक्ष्मी कर्मोऽसन्ने मेधुं पायुं पादोऽसंहत्य वाचं ते सुखाभौते प्रतिमन्त्रमिति ।
 पत्नी पशुसमीप लपविष्य सुतस्य पयोः प्राणाद्युत्पादेषुष्टौ प्राणान्तमसि प्रतिमन्त्रं मुन्यनि शोधयति इतिः शुभयतीति सूत्रार्थः ॥
 पशुदेवतानि । इ यमो अहं ते तव वाचं नागिनियं मुन्यनि जापयामि । एवमगीते प्राणवायुं प्राणेश्चिदं चक्षुरिन्द्रियं ओजे-
 इन्द्रियं नाभिं नाभिच्छिद्रं किं, चिद्रं पशुं पशुं चरन्ति गच्छन्ति चरित्वा । एताः एवस्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि प्रम्यासि ॥१४॥

का० अग्रं सद्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलसुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामितिः । यत्तुणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य द्विन्नस्य दृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा तद्द्विगुणोक्त्याग्रे मूले च पशुच्छेदननिष्यन्नेन रक्तेनाञ्जादिति सूत्रार्थः । रक्षोदेवत्यम् हे लोहितताक्त दृण त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का० निरस्तमित्त्वपास्यतीतिः । लोहितताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥ यद्यज्ञ-विघातकं रक्षोऽसि तन्निरस्तं परि त्यक्तम् ॥ का० इदमंहमित्यभितिष्ठति यजमान इतिः । उत्करे चित्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥ यत्तृण रूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोऽववाधि अवाचीनं यथा भवति तथा भाशयामि किञ्च अहमिदं रक्षोऽधम-

रक्षसाभ्यागोषिनिरस्तं रक्षोऽहमिदमहं रक्षोऽववाधि रक्षोऽधमन्तमोनयामि ।

घृतेनद्यावापृथिवीप्रोर्णुवाथावायोवेस्तोकानामग्निराज्यस्यवितुस्वाहास्वाहाऽथतेजध्वेनभस्मारात्तङ्कच्छतम् ॥१६॥

मत्यक्तनिष्कष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि ॥ का० वपासुत्विद्य वपाश्रपखौ प्रोर्णाति घृतेन द्यावापृथिवी इतिः । पशुदराहृपां निष्कास्य तथा वपया वपाश्रपख्या वाच्यादयेदिति सूत्रार्थः ॥ वपाश्रपखोर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्यते हे द्यावापृथिवी युवां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाच्यादयेथां परस्परम् । जर्णुञ् आच्छादनं । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तं ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणामिदं जगदिति ॥ का० दृणाय द्याध्वर्युर्वीरितिः । वामहस्तधृतं दृणायमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवतम् हे वायो त्वं स्तोकाणां वपासम्बन्धिनां विपुषां वेः कर्मणि षष्ठी स्तोकाविविद्धि

जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते ह्यत्र तिष्ठन्ति । विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने दद्येति दस्य कृत्वे कृते रूपम्
 अङ्गभाव आर्षः वेः विश्वि ॥ का० वपां सुवेणाभिधारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ अग्निराहवनीयः आज्यस्य वेतु 'आज्यं पिबतु
 स्वाहा सुदुतमस्तु ॥ का० हुत्वा वपाश्चपण्यावयुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहा कृते इति १ । वपां हुत्वीत्तरत
 उपविश्य वपाश्चपण्यावाहवनीय एव चिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विष्टुङ्गां चिपेत् इतरामेकशृङ्गां प्रत्यगया मिति
 सूत्रार्थः ॥ स्वाहाकारेणाहुतिभावसुपगतं सत्यौ युवां मारुतं गच्छतं वायुं प्राप्नुतां वायुहिं प्रतिष्ठा यन्नस्य । किञ्चूतम्
 जर्ध्वनभससूत्र्यं नभ आकाशो यस्य स जर्ध्वनभाः तम् नभोमध्ये वर्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवहतावद्यञ्चमलञ्चयत् । यच्चाभिदुद्रोहानृतंयच्चशेषे अभोरुणाम् ।

आपोमातस्मादेनसः पवमानञ्चमुञ्चत ॥ १७ ॥

का० चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति ३ । सर्वे ऋत्विजः चात्वालसमीपे अङ्गिरात्मानमभ्युच्चन्तीति सूत्रार्थः ॥
 अर्धेवत्या त्रगवसाना महापंक्तिः पावमानञ्चान्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाचराः सा महापंक्तिः । हे आपः इदं पशुसज्जन-
 निमिसं पापं प्रवहत किञ्च यच्चाद्यमवदनौयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलज्जं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किञ्च यदहमटुत-
 मसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोह दुग्धवानस्मि । दुह जिघांसायाम् यच्चाहमभोरुणं विभेतीति भोरुने भोरभोरुस्तमभोरुणमनपराधिनमपराधी हि

विभेति एवञ्चिधं शेषे शपितवानञ्चि अनपरार्धिनं प्रति यक्रयाभिमार्पो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् ना कां सुदुतु पृथक्कुर्वन्तु पवमानञ्च सोमी वायुर्वा तस्मात् पापात् सां सुदुतु ॥ १७ ॥

का० सं ते मन इति हृदयमभिवाध्ये सर्वं मितिः । सुहृद्वेन पृषदाजान पूर्वं हृदयमभिपार्यं तूष्णीं सर्वं पशुमभिवारयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदयदेवतम् हे हृदय ते तव पशोर्भनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्वेनाभिघारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिवारितः ॥ का० रेडसीति वसां गृहीत्वितिः । सांसपाकभाण्डे स्थितः छिहात्मकी द्रवविशेषी वसा तां गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥ वसादेवतम् हे वसे त्वं रेट् अस्मि । रिषतिहिंसायैः कर्मणि विच् रिष्टासि हिंसितेवाभासि अख्यत्वात् ।

सन्तेमनोमनसासम्प्राणः प्राणेनगच्छताम् । रेडस्यग्निद्व्यश्रीणात्वापरत्वासधरिणन्वातस्यत्वाधा ज्यै

पूषणोरुह्याजक्ष्णोव्याथिषट्प्रयुतन्द्मः ॥ १८ ॥

पूषणोऽख्यत्वं व्युत्थोक्तम् रेडसीति लेलयेव हि यूरिति लेलयाशब्दाख्यवाचकः । अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु श्रो पाके जग्नादिः उपपद्यन्मू-
बसीं करोति यद्वाग्निराहवनीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किञ्च आपः त्वा त्वां समरिणन् रो वधे गतौ जग्नादिः अतु रिणातिर्विभ-
त्यर्थं समभरन्नपुष्यान् यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोषो माभूदित्यर्थः आपो हि पचनानीभ्यः पक्वङ्केभ्यो यं रस-
सुत्यादयन्ति सा वसेत्युच्यते तां त्वां गृह्णामीति शेषः । किमर्थं वातस्य प्राज्जै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवेदिति तथा पूषणो रंछ्ये आदि-
त्यस्य गत्यै रंहतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य युक्तोक्तं गतिर्भवत्विति वाद्यादित्यशोरप्रतिहतमनसित्यर्थः त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च जक्ष्णो

भारतनुक्तं तथैतर्थाः । तद्यथा का० द्विगो व्याघारयति दिग्म इति प्रतिमत्तं प्रदक्षिणं पुरस्तादप्रथममुत्तमात्वां मध्ये पूर्वोर्ध्वे वेति । षट् दिग्देवतानि मय खाद्याकारः सर्वत्र साक्षात्त्वादिक्रिं यवनात्साहा सर्वत्र भुज्यते सिग्भ्यः खाद्या प्रदिव्यः खाद्या चादिव्यः साहा विदिव्यः उदिव्यः साहा खाद्या सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुदुतमस्त्रित्यर्थः ॥ १२ ॥

का० ऐन्द्रः प्राच इति पशुं संश्रयतीति । पशुरूपं हविः सुयोदिति मन्त्रार्थः । इन्द्र आज्ञा तत्त्वन्वी प्राचः माचवापुरस्य पयोर्द्वे अङ्गे सर्वेष्वङ्गे तु निदोष्यत् निश्चितः । द्विधीङ् दीमिदेषनयोः अस्व धातोर्दधात्वर्थे वसेमानात्त्वर्थेचि सेट् परस्मै पर्यं व्यात्वर्थेन

ऐन्द्रः प्राचो अङ्गे अङ्गे निदोष्येन्द्र उदानो अङ्गे अङ्गे निधीतः । देवत्वष्टर्भूरिते सः सने तु सखात्प्रायदिपुरुपत्स्यवाति ।

देवचायन्तमवसेसखायोनुत्वासातापितरोमदन्तु २० ॥

सेटोऽष्टष्टमिबल्यत् । तथा ऐन्द्रः इन्द्रसज्जन्वी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गे तु निधीतः निश्चितः । धीङ् आधारात्नाटरोः । अङ्गद्वयादौ ऐत्वङ्गयन्दस्य एव चति प्रकृत्या । एवमेवेन यजुषा पश्वङ्गे तु प्राचाम्दत्वा त्वष्टारमाह । त्वाङ्गो त्रिष्टुप् । ऐ त्वष्टः त्वष्टृनामस्य देव यत्पश्वङ्गात् सर्वङ्गा समानत्वचत्वं सत् द्वेदेवेन विपुरुषं नानाकूपं भवति तत्त्वत्वं ने त्वात्पश्वङ्गे च भूरि बहुत्वमत्यन्तं संस-
 शीतु सम्पत्तीकीभवतु । प्रसमुपीदः पादपुरश्च इति समित्सस्य हित्स्यम् । पुनः पशुमाह ऐ पशो एवं प्राचैः खाङ्गे चानेन मन्त्रे च द्वौ-
 क्तं देवना यत्तं देवान् प्रति गच्छन्तं त्वा त्वां सखावो निचभुगा इतरे पशवो माता पितरश्च यजुमदन्तु यत्त्वतुजानन्तु । यदुवचनं
 प्रत्याचन् । एवमेव चमिषुं प्रीषयितुम् । तुमर्धे पशोमवसः । यथा भवितुं त्वभुक्तेन स्वर्गप्राप्त्या स्वङ्गुचं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

का० प्रतिप्रस्तातोपयजति गुददतोवस्य मच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति । अनुयाजेषु द्वयमानेषु प्रतिप्रस्ताता
 पूर्वं स्थापितं गुददतोयभागमेकादशधा तिर्यक् प्रच्छिद्य प्रतिमन्त्रं कुहोतीति सूत्रार्थः । हे इविर्गुदावयवरूप त्वं समुद्रादिनाम-
 कान् देवान् यच्छ प्राप्तुं च तर्पयाम्येति शेषः स्नाहा सुहुतमस्तु । का० प्रतिवषट्कारं इत्या मनो भद्रति सुखोपकार्यनमिति । प्रति
 वषट्कारमेकैकं गुदकाच्छं इत्या सर्वाती सुखं सृजेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतासभु इहार्हि इदं वसन्त्वन्नि मे मनो वच्छ

समुद्रं च स्नाहान्तरि च कृच्छस्नाहादेव लवितारं कृच्छस्नाहामिचावकथौ गच्छस्नाहाशोरावे गच्छस्नाहा

कन्दोऽसिमच्छस्नाहाद्यावापथिवी गच्छस्नाहायज्ञं कृच्छस्नाहाशोमं कृच्छस्नाहादिव्यनभोगच्छस्नाहाग्निं

वैश्वानरं कृच्छस्नाहासनो मे हृदि यच्छदिवन्नेषु भोगच्छतु खज्येतिः पृथिवी स्नाहानाष्टयस्नाहा ॥ २१ ॥

निवधौ हि निवधं मनो हि स्नाहायतनात् अयते । का० अनुश्रान्ते स्नाहं कुहोति दिवं ते धूम इति । स्रदेवतम् हे स्वरो
 ते तव धूमः दिवं कुजोकं गच्छतु वृक्ष्यै । तव ज्योतिः ज्वाला स्नः प्रादित्वं गच्छतु स्नः शब्देनादियोऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा । अस्मन्
 पृथिवीमाष्टक समन्तात् पुरय । स्नाहा सुहुतमस्तु ॥ २१ ॥

का० अभ्यवेत्त शक्यार्द्रिषन्वो इदं ययुजमुपगृहति कर्मणि तमभिः शोच योऽस्मान् हे छि यं च वयं द्विषो मापो मौषधीरिति श्रुतिः ।

ज्ञे प्रविश्य शालव्यस्य पयोष्टुदयस्यं मांसं यस्मिन् चितं स हृदयशलस्यं शुक्राहं भूपदेशयोः सस्यौ निगूहेत् भूमावधो मुखं क्षिपेत्
 शुगसि माप इति सन्धाभ्यामिति सूत्रांशः ॥ हृदयशलदेवतं यजः । हे हृदयशल त्वमपो जज्ञानि शीषधोः स मा हिंसीः । का०
 धाब्धो धाक्ः सुमिवाधा न इत्युपस्युपस्यप इति । सर्वे ऋत्विज्यजमाना सन्धाभ्यां जलं स्ययसीति सवार्धः ॥ वरुषदेवतं यजः । हे
 राजन् वरुष धाब्धो धाक्ः यस्माद्यस्मात्सदोयपशसमन्वितात् स्थानात् वयं विभौमस्तस्मात्कारस्थानात् नोऽस्मान् सुष्य सोषय ।
 यदाहुः । वरुषदेवत्या नायतौ अवशानहीना । अघ्ना इति गोनामं प्रकरणादिदानूबन्धावियथम् । वहुवचनमनूबन्धावहुत्स
 र्ववत् एकानूबन्धापचे तु पूजार्धम् । अघ्ना इति यदाहुः देवस्य तिजोक्तशस्त्रानि अघ्ना अहन्तव्या अवध्याः पुत्रनीया इति वदन्ति ।

सापोमौषधीर्हिंठवीर्द्वौधाब्धोराजंस्तौवरुषणोमुञ्च । यदाहुरघ्ना इति वरुषको ति शपामहे ततोवरुषणोमुञ्च ॥

सुमिचियानत्रापत्रोषधयः सन्तुदुमि वियास्तस्यै सन्तुयोस्मान्देष्टियञ्च वयन्दिश्याः ॥ २२ ॥

इतिकरुषेन वाक्स्वार्धमभिनयेन दर्शयति । हे वरुषण वयं तु इति शपामहे इति करुषं प्रदयंनार्धम् । शपति हिंसायः ॥ इति
 एवमनेन विधिना अघ्ना हिंसाः शत एव त्वां वाचामहे हे वरुष ततस्तस्मान्ब्रुवधजातादेनको नोऽस्मान् सुष्य सोषय ॥ सुमिचियाः ।
 आपः शीषधवच नोऽस्माकं सुमिचियाः साधुभिवल्लेनावस्त्रिताः सन्तु । सः शतुरस्मान्देष्टि वरुष वं शत्रुं हिषः हेयं कुयीः तस्मै
 उभयात्मकाय शतदे वाप शीषधवच दुर्मिचियाः समितलेनावस्त्रिताः सन्तु । धाब्धो धाक् इति सन्तुः श्रुषोपस्युहनमन्वस्य येषो वा
 सुमिचिया इति सन्तोऽपाममित्यन्तरे वा ॥ २२ ॥

एव सोमाभिषेकोपयुक्तानां वसतीवरीसञ्ज्ञानामपानं ग्रहणसंधिधीयते । का० अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनास्ते वसतीवरीग्रहणं
स्यद्ग्रहानामनस्तमितेऽस्तमितेष्विनास्त्रात्युरेजानचेदनीजानोऽन्यस्यापि समीपायांसतस्य पुरेजानस्योभवाभावउवकुर्वीं चिरस्यं
वोपुंरि धोरवन् हविषतोदिति । अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपथ्येते कथंश्चि कते अनसङ्गते रवौ वहन्तोनामपामिकदेशाह-
वतीवरीसञ्ज्ञानां सोमाबांनामपानं ग्रहणं कायं हविषनोरिति मन्त्रेव । यदि रविरसङ्गतेः वज्रदानव इजानः सोमवाजी तदा
एव निनास्त्रात्प्रियाहसतोवरीग्रहणं निनहनोयो निखननोयो निनास्त्रः । यदि च वज्रमानः पुरा न सोमशब्जो तर्हि समीप-
स्थितस्य वटुः भविष्याद्ग्रहणम् । अस्य पथ्यस्य च यज्ञकर्तृत्वाभावे उक्त्वां क्तनकं वा वहन्तोनामपानं समीपे धारवन्वहन्योभ्यो वसतीवरी
संज्ञोवादिति सूक्तार्कः । अतुदुषिहोक्तदेवता । हविषानहविषा संयुक्तो वज्रमानः हविषतोः हविषा संयुक्ता इमा सायः अपः

हविषतीरिमा आपोहविष्मार्तुआविवासति । हविष्मन्तेवोषद्भरोहविष्मार्तुषसुसूर्ये ॥ २३ ॥

आविवासति वसतीवरीः परिचरति । विवासतिः परिचर्यायाम् इव च वज्रस्य शिरोऽस्ति यत् तस्य रवौ द्रुत्वापः प्रविविधेति । अतरेषां
हविषत्वम् नतो देवो वीतमनोऽक्षरो वागोऽपि अयरोरनिचयतरे हविषाननु आभिरश्रित्यर्कः । किञ्च सूर्योऽपि देवो वज्रमीनस्य
कण्ठदानाय उख्यं च हविषान् हविःसम्यकोऽस्तु भवतु । एतन्ने वे च्छन्नाति च एष तपतीति । अतरेवसतीवरीमिः सूर्यस्य
भविषत्वम् ॥ २३ ॥

का० अर्थोऽस्ति निरुपाति आवाहावमपरेवेति । नूननमाह पत्वात्प्रविमभगो ताः वसतीवरीराशादयतीति सूक्तार्कः । अत्रारि
स्युं चन्देवत्वाभि । ईशवतीवर्कः वां युषान् मन्त्रेः आवाहायस्य सदिष सोदन्वभिधिति संदो निकटस्थानं तत्र आदशामि साप-

वासि । किभूतस्वानिः षपन्नस्य ह न पन्नं पतितं गृहं यस्य तस्य पत्निसत्वरस्य हस्येद्यः । का० दक्षिणेन निरुद्धं दक्षिणस्या-
 युत्तरदिदेशो निदधातीन्द्रान्त्वोरिति । आसादावसमीपस्था वसतीवरीरादाय यासादक्षिणद्वारे च नीलोत्तरवेदेदक्षिणश्रोत्रो निदधा
 द्विति सूक्तार्थः ॥ हे वसतीपथीं यूयमिन्द्रान्त्वोः इन्द्रान्त्वितेवतवीर्भागधेवोः स्य भागधेवो भागरूपा भवथ । भागा एव भागधेवः ।
 नामरूपभावेऽस्य सार्वे धेवधत्तवः । केवलं मासमैत्वादिना ऋपो । का० उत्तरस्यां पूर्ववत्स्त्रिंशत्पञ्चशोदितिः वेति । पूर्ववदिन्द्रा-
 न्त्वोरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणशोरिति मन्त्रे च वोत्तरवेदे उत्तरशोषो वसतीवरोनिदधादिति सूक्तार्थः ॥ हे वसतीवरोसञ्जका
 स्यपो पूर्वं भिक्षावरुणशोदेतसीर्भागरूपा भवथ । का० विखेयां देवानामित्याम्बोद्धतिः । उत्तरवेदिशोषेः सक्ताशाहसतीवरी-

सन्नेवीपन्नगृहस्यसदसिसादयामौन्द्रान्त्वोर्भागधेवौस्त्रिमित्रावरुणशोर्भागधेयौस्यविश्वेषान्तेवानासागाधेयौस्य

अमंथ्योत्पस्यथ्योमिनीसूर्यःसह । तानोद्विन्वन्वद्धरम् ॥ २४ ॥

दादायाम्बोपोवस्य पथाविदधादिति सूक्तार्थः । हे वसतीवरो यं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ । इदानिमभौनयेन दर्शयथाह ।
 पथीः । सन्थं पथेत्तत्वा गाथतो । याः पथिशा पमरोदस्यो वसन्तोवर्गीस्या पापः उपस्यं सर्वसमीपे स्त्रिताः विभक्तियत्यवः ।
 यामिनी । धा भन्तः समुच्चये । यामिसाहिः सह सूर्यो याति ता प्रागो नाऽसाकमच्चरं यत्रं द्वित्यन्तु तर्पयन्तु द्वित्यतिः
 तथैमाथीः ॥ २४ ॥

का० आसासादान्त्वलेवान्तरेशार्धसोमसद्विषु संसुखेयु निदधाति हृदेलेति । आसासादान्त्वयत्तं कथं कला सोमनादाय

१-५,१८ । २-५,११-२२ ।

३-५,२२ ।

४-५,१५ ।

= ७७ =
 = ३५ =
 = ७७ =
 = ७७ =

हविर्धाने गत्वा सोमं विस्त्रय तदर्थं दक्षिणायकटेवात्तराद्येन संसुलेष्यभिव्यवावंपापाधिषु निदध्यात् । यस्मानां शूलो भागो सुखमिति
 सूक्तार्थः । सोमदेयस्यानुष्टुप् । हे सोम इदे बुधेऽ निचयान्निष्कार्ये एतत् न स्मार्दति कामरूपायै त्वा त्वायुपावहरामौति श्रेष्ठम् । मनसि
 अहस्त्विकस्यात्मकाय त्वायुपावहरामि । त्वायन्दानामाहुस्वा क्रियावृत्तिर्बोधा । दिवे बुधोऽकामतये त्वायुपावहरामि । सूर्यात्
 -सूर्यं सुलेख्यो देवेभ्यस्तानुष्टुप् । यथायमर्थः हे सोम इदे इदददवन्नो मनुष्येभ्यः । मनसि मनस्विभ्यः पिष्टभ्यः दिवे
 दुषोऽकामविक्रोः देवेभ्यो विप्रिबतः सूर्याय च त्वायुपावहरामौति श्रेष्ठः । एतदर्थे तिस्रिः । च साध्युः सोमसुपावहरत्तसर्वायै
 हेऽधनाय उपावहरदिति इदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवेतेन करोति मन्त्रे त्वेत्याह पिष्टभ्य एवेतेन करोति दिवे त्वा सूक्ष्माय त्वेत्याः

इदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वमिममध्वरन्दि विदेवेषु होत्राय च्छ ॥ २५ ॥

सोमराजन्विष्ठास्त्वज्ज्वात्तपावरो हविष्ठास्त्वज्ज्वात्तपावरो हनु । इष्टोत्वग्निः स मिधा हव सोऽष्टयत्त्वत्पापो

देवेभ्य एवेतेन करोत्ये तावतो वै देवताकाभ्य एवेन सत्वोभ्य उपावहरतीति । किञ्च एवमुपावहत्तोऽभिषुतश्च त्वन्मिममध्वरं मदीयं
 यत्तन्मूर्ध्वं शरत्तत् जत्वा दिवि दुरादोऽकवर्तमानेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होत्तकान् वच्छ निब्रवीहि ॥ २५ ॥

किञ्च । हे सोम राजन् विष्ठाः सर्वाः प्रजा उपावरो ह पाधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः ॥ का० विष्ठास्त्वामिनि विस्त्रयोपतिष्ठतइति ।
 वायश्च स्थापितं सोमं विस्त्रोपस्थापनं कृष्यादिति सूक्तार्थः । हे सोम विष्ठाः सर्वाः प्रजाः त्वायुपावरो हनु प्रत्युज्जानमिवादाना-
 दिभिः प्रायुवन्तु । का० अमृदुषा वयश्चरिर्लुच्यमाने चतुर्दशोत्तं मध्वरत्वा जुहोति यज्ञोत्वन्विरितिः । अमृदिति मन्त्रे होत्रा

प्रथमानि पतुर्द्वैतमात्म्यं प्रपरचोसत्त्वा सुवाच्युरतिप्रणीते कुशतीति सूत्रार्थः । त्रिष्टुद्विज्ञोक्तदेवता । अस्मिः समिधा सनि-
 स्तुर्विक्रया बाहुत्वा मे इवं मदीयमात्मानं नृषीतु प्रापो ममात्मानं नृषन्तु । अकारः समुच्चयार्थः । धिषणा देवीः बाषो देव्यश्च मे इवं
 नृषन्तु । धिषणा चोसादिक्यो वाचोसादिक्यो वेति वास्तवः । धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः । धनु दाने तनादिः । ङतीवः पादः
 प्रत्ययकृती मध्यमपुरुषबोधात् । ऐ प्रावाचोऽभिषवार्थमिहोपस्थिता यूर्यं मम इवं श्रौत नृषत । तप्तनघनघनाचेति कोष्मन्ममपुरुष-
 वपुरुषमस्य तवानेमे शुषी विकारव्याख्ये च श्रौतेति रूपम् संहितानां तु दीर्घः । विदुषो न । न इवाचै विभक्तिव्यत्ययः । विद्वांषो

धिषणादेव्यैः । श्रोतायावाचोविदुषेनवन्नष्टृषोतदेवः सविताइवसोखाहा २६ ॥
 वैरापोसपान्नापाद्योवज्जमि ईविष्यइन्द्रियावान्मादित्तमः । तग्देव्योदेवपादस्तथुक्रुपेभ्येषास्मागस्यखाहा २७ ॥

अत्रनिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षती जागन्तो वन्न नृषन्ति तथा यूर्यं इवं नृषत तथा सविता देवः मे मम इवं नृषोत खाहा सप्तमसु
 का बालाहेति वा २६ ॥

का० एषो मत्ता देवीराप इत्यसु कुशतीति । यच्चतुर्द्वैतमात्म्यं सत्त्वनीतं तत्त्वत्वं प्रतिगत्वा कुशतीति सूत्रार्थः । अन्ते-
 क्त्वा पञ्चकिः पञ्चपदा चत्वारिंशत्तर्षां पञ्चकिः अत्र द्वितीयः सप्तमः तुर्क्यपञ्चमी नवार्थो तेनेकाधिका स्मरति यस्तुः । ऐ बापो देवीः
 देव्याः सो सुपाकनर्षी नपान् सपत्नरूपी योऽयमूर्तिरसृष्टातः कसोऽसि देवता देवान् प्रति यायिनं तमूर्तिं देवैभ्यो दत्तं प्रवक्ष्यत
 शेषाः देवानां यूर्यं भातः क्व मानरूपा भवथ । विष्यत जनिः क्विचः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्मास्तीति इन्द्रियावान्

दीर्घश्चादसः पीतः सन्निन्द्रियवीर्यहृत्कारो । तथा मदिल्लमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदिल्लमः पीयमानोऽत्यन्तहर्ष-
कारी तर्पयित्तमः । नाहस्येति तमपि नुमागमः । किमभु तेभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्यः शुक्रइत्युपलक्षणम् शुक्रादीन् सोमग्रहान् पिबन्तीति
शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति । स्वाहा इदमाज्यं युषभ्यं हुतमस्तु । ग्रहोथमाणानामपां मूढ्यत्वेनेयमाहुतिरि-
त्युक्तं तित्तिरिणा । देवीरापोअपान्नपादित्वाहाहुया वै निष्क्रोय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

का० कार्ष्णिरीसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति । अशु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः ॥ कार्ष्णिरीसी
त्यादिमन्त्रचयं मिलित्वागुष्टुच्छन्दः अ. यस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थं त्वं कार्ष्णिरीकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोसीत्यर्थः । यद्वा कार्ष्णी
त्येवं शीलः कार्ष्णिः अन्तर्गतयमलापनेतासि ॥ तदाह तित्तिरिः । कार्ष्णिरीसीत्याह यमलमेवासामपन्नावयतीति ॥ का० समुद्रस्य

कार्ष्णिरीसिसमुद्रस्यत्वाजित्याउन्नयामि । समापो अङ्घ्रिर्गमत्समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

लेति तेन गृह्णातीति । मैत्रावरुणचमसेन तङ्गागादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ हे यजुषो अपि । आपो वै समुद्र
इति शुतैवसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याजित्यै अज्योणत्वाय हे जल त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि । वसतीवरीणां हुँहै जलमेतद्गृह्णते ॥
का० प्रथम्य चाल्वालयोपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीञ्च संस्मर्यति समाप इति । जलायायात्पुल्यागल्य चाल्वालोपरि मैत्रा-
वरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ आपो मैत्रावरुणचमसस्था अङ्घ्रिः वसतीवरीभिः सममत्त सङ्गच्छताम्
गमेर्लुङि तङ्घि प्रथमबहुवचने अपि लुप्ते गमहनेत्युपधालोपे सममत्तेति रूपम् । तथा ओषधीः ओषधयः युद्धमसूरादिका ओष-
धीभिर्ग्रीहियवादिभिः सङ्गच्छन्ताम् अपां कारुणञ्जुतत्वादीषधीनामपि योगोस्तु ॥ २८ ॥

१—९,३,५ । २—९,३,९ । ३—९,९,३,९० । ४—९,३,९२ ।

का० प्रचरणीसंज्ञवमन्दिष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमन् इति । अन्दिष्टोमसंज्ञे कर्तौ प्रचरणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहु-
यात् शेषाज्यस्य होमपर्याप्तभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा हे अग्ने एतु सङ्गमिषु
यं मत्वं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रचसि । अवतेः इतश्च लोपः परस्मैपदेत्विति सिए इकारलोपे लेटोडाटावित्याडागमे वा इति रूपम् ।
किञ्च वाजेषु वाज इत्यवनामः हविलं चणेष्वन्नेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि हवीषि ग्रहोतुं यस्य सकाशं गच्छसौत्यर्थः ।
शु गतौ आ प्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे रूपं जुना इति । स मर्त्यस्त्वदग्रहणं ग्रहतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपानि यन्ता

यमन्ने पृतसुमर्त्यमवावाजेषु यञ्जुनाः । सयन्ताशश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २८ ॥

देवस्यत्वासविदुः प्रसवेऽश्विनोर्बोद्ध्याम्यष्टो हस्ताथ्याम् । आददे रावांसिगभीरमिममध्वरङ्गुधीन्द्रायसुषतसम् ।

नियंस्वति प्राश्यातीत्यर्थः ब्रुट् स्वाहा सुहुतसस्तु ॥ उक्त्यसंज्ञे यमने इति मन्त्रेषाद्यं परिधिं सृशेत् । बोडशिसंज्ञे रराटीं सृशेत् ।
परिरात्रे हृदिः सृशेत् । अन्वसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् ॥ २८ ॥

का० देवस्य त्वेत्यदिमादाय वाचं धच्छति प्राग्विद्वारात्स उपांशुसवन इति । सोमाभिषवहेतुमश्वानं गृहीत्वा द्विद्वारात्प्राक्
तीनीं स्थात् सोऽश्विनोपांशुसवनसञ्ज्ञः उपांशुप्रहाय सोमः सयते येनेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण
भू रावासि । रा दाने रातीति रावा पनिय् आहुतीनां दक्षिणानाञ्च दाता भवसि । तत् इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गभीर

महान्तं कधि कुर अशुशुणुपुष्टहभ्यश्चन्दसीति हेधिः। उत्तमेनोत्कृष्टे न पविना वज्रसदृशेन लयाहं सोममीदृशं करोमि । किभूतम् । इन्द्रयिन्द्रार्धं सुषूतम् सुष्टु स यत इति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततमः तं सुष्टु अभिषुततमम् निष्ठातकारलोपा दोषश्च खान्दसः तथा लज्जलन्तं रसवक्तम् मधुमन्तं मधुखादेन रसेनोपेतम् पयस्खलन्तं पयःखादुना रसेनोपेतम् एवं विधं सोमं लयाहं करोमीत्यर्थः। का० निशाभ्यासु वाचयत्युरस्येना निरुद्ध निशाभाग स्थितिः। अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निशाभा उच्यन्ते तासु रुद्ध-

उत्तमेनपविनोज्ज्वलन्तमधुमन्तप्यस्खलन्निशाभ्यासुदेवश्रुतस्तर्पयतमा ॥ ३० ॥

मनोमेतर्पयतवाचस्मेतर्पयतप्राणस्मेतर्पयतचक्षुर्मेतर्पयतश्रोत्रस्मेतर्पयतात्मानस्मेतर्पयतप्रज्जाम्मे तर्पयत

पशून्मेतर्पयतगणान्मे तर्पयतगणामेमावितृषन् ॥ ३१ ॥

माथासु वाचयेत् यजमानश्च खीरसि निशाभाग निरुद्धालभ्य च मन्त्रं वक्तौति सूत्रार्थः ॥ हे आपो यूयं निशाभ्या निशाभ्या अस्माभिर्नितरां गृहीतव्याः स्य भवथ यस्मादिन्द्रे खीरसि यूयं रुद्धीयास्ततो निशाभ्याः। हृगृहोर्भः। देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते ताः देवेषु प्रस्थाताः ततो बहुमानान्किंजा यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

एवं समासेनीक्त्वा व्यासेनाह मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मदोयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः।

रं व्याघ्रिनोक्ता पुनः समासेनाह । आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसम्पत्तिं पशून् गवादीन् गणान् मनुष्यसङ्कांश्च तर्पयत मे मदीया
ण मनुष्यसङ्घा मा विद्वेषन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्ती विगतदृष्ट्या मा भवन्तु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त
वर्धः ॥ ३१ ॥

का० उपांशुसवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति । उपांशुसवने पूर्वाक्तमश्वानमधि
णचर्कणि निधाय तदुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोमसुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजूषि सौम्यानि । तत्रायम्
सोम इन्द्रयेन्द्रार्थं त्वा त्वां मिमे इति शेषः । किञ्चूतायेन्द्राय वसुमते वसुवीस्य सन्तीति वसुमान् तस्मै वसुसज्जकप्रातःसवनदेवता-

न्द्रायत्वावसुमतेरुद्रवतइन्द्रायत्वादित्यवतइन्द्रायत्वाभिसातिघ्ने । श्येनायत्वासोमभृतेनयेत्वारायस्योषदे ॥ ३२ ॥

ायेत्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् आदित्यवते तृतीय-
ानदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम त्वा त्वां मिमे । अथ तृतीयम् अभिसातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिसातिहा तस्मै अभिसातिघ्ने शत्रुहन्ते इन्द्राय
म त्वां मिमे सपत्नो वा अभिसातिरिति^१ अतः । अथ चतुर्थम् सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै ह्यगृहोभङ्खन्दसीति ह्यस्य भः सोमाहरण-
रं श्येनाय श्येनपञ्चिरूपायै गायत्र्यै हे सोम त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति^२ अतः । अथ पञ्चमम् राय-
षदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्योषदास्तस्मै धनमुष्टिदातुं ऽन्ये हे सोम त्वां मिमे ॥ ३२ ॥

ता० यत्न इति मितालम्भनमिति^३ । मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्वर्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्या विपरीता

१ — ६, ४, ८ ।

२ — ३, ६, ४, ८ ।

३ — ६, ४, ८ ।

ब्रह्मती आद्यब्रह्मतीयावष्टाणां द्वितीयतृतीयौ पादौ सा विपरीता ब्रह्मती व्यूहेन द्वादशत्वम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौः निदानमुक्तम्- यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम दिवि व्युत्कीके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च शुश्रूष्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णं अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाखेयान् ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं क्वधि कुरु राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं क्वधि । किञ्च दातृ अधि वोचः अधिकं ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोहमागत इति वदत्यर्थः वचेर्ब्रूहि वचेरुमिति उमागमे ऋड

यत्तेसोमदिज्ज्योतिर्यत्पृथिव्यांयदुरावन्तरिक्षे । तेनास्मै यजमानायोकरायैकद्व्यधिदत्त्वेवोचः ॥ ३३ ॥

श्वानास्यष्टत्रतुरोराधोगूर्त्ता अस्तस्यपत्नीः । तादेवोर्द्वैवेमंयज्ञन्नयतोपहूताः सोमस्यपिबत ॥ ३४ ॥

भावे च वोच इति मथ्यमैकवचने रूपम् । यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यानं हे सोम त्रिषु लोकेषु यत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये चतुर्थार्थं तृतीया राया धर्मेन सष्टदशसु च विस्तीर्णं स्थानं क्वधि किञ्च दातृ फलदायिन्द्राय इति वोचः ब्रूहि यत् अधि अधिकोयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

का० श्वानां स्त्रेव्यासिञ्चति निग्राभ्या इति । सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूतार्थः ॥ पथ्या ब्रह्मती तृतीया द्वादशार्थान्ये तृयोष्टाणाः पादा यस्याः सा पथ्या ब्रह्मती इयं द्वादशिका ॥ हे आपो यूयमेवंविधाः स्व भवथ किञ्च ताः श्वानाः श्वानात्

प्रति चिप्रनाम^१ चिप्रकार्थकारिण्यः शिवा वा । इतुरुरः । तूर्वातिर्वधकम्पा इत्^२ दैत्यं तूर्वात्ति हिंसस्ति ता इतुरुरः क्विपि राक्षोप इति लोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधोर्गताः । गुरी उद्यमे अस्मात् नसत्तनिषत्तेत्यादिना कर्त्तरि क्त्वाभावाच्च निपात्यते । अस्मत्स्य सोमस्य पत्नीः पालयित्रः ! हे देवीः देव्यः तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवद्वा देवान् प्रति यत् प्रापयत् उपहृता अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिबत कर्मणि षष्ठी ॥ ३४ ॥

का० मा भेरिति प्रहरतीति^३ । उपांशुसवनेनात्मना सोमे प्रहरदिति सूतार्थः ॥ अर्घं सोम्यमर्घं द्यावापृथिव्यम् । हे सोम ल्व

साभेर्मासंविक्थाज्जन्धस्वधिषणेवीड्वीसतीवीड्वेथामूर्जन्दधाथाम् । पाप्माहृतोनसोमः ॥ ३५ ॥

प्रागपागुदगधराकस्वतस्त्वादिश्रान्नाधावन्तु । अस्वनिष्परसमरीविदाम् ॥ ३६ ॥

पा भेः मा भेषीः शपो लुकि लुङि रूपम् मा स विक्थाः कस्यनं मा कथाः । ओविजी भयचलनयोः लुङि रूपम् । यतो देवतपण्याहं ज्ञामभिशुषोमि अत ऊर्जं धस्त्व रसं घेदि । एवं सोमं सम्बोध्य द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति हे धिषणे हे द्यावापृथिव्यौ युवा वीड्वी इती वीड्वेथाम् । वीड्वेष्टो दृढवचनः । दृढे सत्यावाक्यानं दृढं कुरुतम् अस्मादुद्यताद् ग्रावणः । किं च ऊर्जं दधाथां रसं घन्तम् प्रस्मिन् सोमे । अनेन तु वज्रसंस्तुतिन ग्रावणा यजमानस्य पाप्मा हृतो न तु सोमः ॥ ३५ ॥

का० प्रतिवर्गं नियामं वाचयति होल्लचमसेत्थानं शूनवधाय प्रागपागिति^३ । प्रतिप्रहारवर्गं होल्लचमसमध्ये स्त्रीकांसीमां

१—निब० ५, ३ ।

३—८, ४, १० ।

शुक्रिधाय प्रागपागिति ऋग्द्वयं नियाभसज्जं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्योष्णिक् ॥ सोमो दिग्भिर्मिथुनमैच्छत्तच्च देवाः सत्यादितवन्तस्सदेतदृचामुक्तम् । हे सोम प्राक् प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तराः अधराक् अधराञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा त्वाभावावन्तु अभिसुख्ये न गच्छन्तु । परस्परं किं भाष-
मांशास्त्वामभिधानस्त्विति तदाह हे अस्व हे मातः निष्पर स्वैर्भगैः सोमं पूरय । ए पावनपूरणयोः विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् । किं प्रयोजनमिति चेत् शरीः अर्थः प्रजाः संविदां संविदताम् । प्रजा वा अरौरिति श्रुतिः । अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वसिनो

स्वमङ्गुप्रशंसिषोदेवःशविष्ठमत्यम् । नत्वदन्योमववन्तस्तिमद्भितेन्द्रब्रवीमितेवचः ॥२७॥

॥ ६ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

जना जानित्वत्यर्थः । इति भाषमाणास्वामागच्छन्तु । विद ज्ञाने अस्माह्मति तद्धि प्रथममवहुवचने आत्मनेपदेव्यनत इति भस्वादा-
देशे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपे सर्वर्णदीर्घे विदाभिति रूपम् । समागमोत्थादिना तद्ध् ॥ ३६ ॥

इन्द्रदेवत्या पथया बृहतौ गीतमदृष्टा । अङ्गति चिप्रनाम । हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र देवः दौष्यमानस्त्वं मत्वं मनुष्यं
यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि समीचोनीऽयं यजमानो होता अद्वावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिसास्तुत्योः लिङ्गर्थे
लोट् मध्यमैकवचने सिषोदेशः सिब्बहुल्लेटीति सिप्पत्ययः तस्यार्धधातुकस्येडुलादेशरिति इङ्गमः लेटोडाटाविति सिषोऽङ्गमः
इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सिष इकारलोपः तस्य बल्वविसर्गौ बल्वम् प्रशंसिषः इति रूपम् तिङ्गतिङ् इति सर्वानुदात्तत्वम् ।

कश्च हे मन्वन् हे धनवन् इन्द्र मर्दिता सृष्ट सुखकारेण सृष्टतीति मर्दिता यजमानस्य सुखयिता त्वद्व्यो नास्ति न विद्यते अतो हे
 ऽन्द्र ते तव वचः त्वमेव सुखयित्वेव रूपं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

॥ श्रीमन्महीश्वरकृते वेददीपे मनोहरे । अन्नादानाद्वाचनात्तः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ६ ॥

षष्ठोऽध्याये शूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्वा उक्ताः । सप्तमे ग्रहग्रहणमन्वा उच्यन्ते ॥ का० उपांशुं च गृह्णाति वाच-
 स्रतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति । मन्वतयस्य प्रतीकोपादानात्तत्कैकेन मन्वेणोपांशुग्रहमेकैकवारं गृह्णीयात् उपयामगृहीतो
 तीति मन्वतयस्यादौ योज्यम् ॥ प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात्तदृरूपा विराट् प्रथमोऽर्षस्तेनैकोना ॥

वाचस्यतयेपवस्वष्टषणोअशुभ्याङ्गभस्तिपूतः । देवोदेवेभ्यःपवस्वयेषाम्नागोसि ॥ १ ॥

पूर्वोत्तरार्धयोर्वापांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः । हे सोम त्वं वाचस्यतये प्राणाय पवस्व गच्छ । पव गतो ।
 प्राणो वै वाचस्यतिरिति श्रुतेः । यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा विभक्तित्वत्ययः मन्वेण वाचः सम्बन्धिना मन्वेण वा पवस्व
 शुद्धो भव । किञ्च तस्त्वम् वृष्णः वर्षितुस्तव सम्बन्धिभ्या मंशुभ्यां तौ हि तत्र चिद्येते । तथा गभस्तिपूतः प्राणो वै गभस्ती इति
 अतुरध्वर्यागंभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूतशब्दो विच्छिद्यांशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः । द्वितीयं गृह्णाति । हे सोम
 देवः सन्देवभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितु मलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान्प्रति
 गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

दतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे सोम त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपिताः ह्यधि कुरु ॥ का० यत्तद्व्यात्तान् सोमे निदधातीति । स्त्रीकृतानंशूस्सोमे स्थापयेत् । सौम्यम् । हे सोम ते तव अदाभ्यमहिंस्त्रम् दभ्रीतिहिं सार्थः जाष्टवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का० स्वाहेत्युक्तोर्वन्तरिचमिति निःकामचमिति । स्वाहेत्यन्तरद्वयमुक्त्वा निःकमेत् । उरु विस्रीर्षमन्तरिचमन्वेमि अनुगच्छामि ॥ २ ॥

मधुमतीर्नद्वेषस्कृथियत्तेसोमादाभ्यन्नामजागृवितस्मैतेसोमसोमायस्वाहास्वाहोर्वन्तरिचमन्वेमि ॥ २ ॥

खाङ्कृतोषिविष्वेभ्य इन्द्रियेभ्योदिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्वाष्टुस्वाहात्वा सुभवत्स्यथ्याय देवेभ्यस्वामरीचिपेभ्यो

देवाग्शोयस्मैत्वेडेतत्सत्यमुपरिप्रुताभङ्गेनहतोसौफ्रटप्राणायत्वाव्यानायत्वा ॥ ३ ॥

का० स्वाङ्कृत इति हुत्वा पात्रमुन्नार्षेति । उपांशुग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्यात् । ग्रहदेवतम् प्राणो वा अस्यैव ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात इति* अतरेषांशुग्रहः प्राणः । हे प्राणरूपोपांशुग्रह त्वं स्वाङ्कृतो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि छान्दसो यलोपः स्वयमुत्पन्नोऽसि । केभ्यः । विष्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्मसं त्वां मनः

१—६,४,२८ ।

२—६,४,३४ ।

३—६,४,३७ ।

४—४,१,२२ ।

प्रजापतिरपु व्याघ्रोतु । अयूह व्याप्तौ पदविकरणव्यत्ययः । प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिद्वामृतमिति^१ अने । शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य
 तत्त्वस्वीधनं हे सुभव उत्समजन्मान् ग्रह सूर्याय सूर्यार्थं^२ ला त्वां स्वाहाकारिण जुहोमि । यद्वास्य होममन्त्रस्यायमर्थः हे प्राणरूप
 ग्रह त्वं स्वाङ्घ्रुतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः
 इन्द्रियाणां हितयेत्यर्थः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामपु व्याघ्रोतु हे सुभव प्राणरूपोपांशुगृह तादृश्रूपं त्वां वह्निःप्राणरूपाय
 सूर्याय स्वाहाकारिण जुहोमि आदित्यो ह वै वाङ्मः प्राण उदयत्येष छेनं चाबुषं प्राणमनुगृह्णोत इत्याद्यवर्षणिकश्रुतेः सूर्यस्य
 वह्निःप्राणत्वम् । स्वाङ्घ्रुतशब्देन प्राणरूपगृहस्य स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तित्तिरिणोक्तम्
 स्वाङ्घ्रुतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधतीति ॥ का०
 प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं प्राणुपमाष्टिं देवम्यस्त्वैति^३ । पश्चिमस्थे परिधौ सोमलिप्तमध्वोभिमुखं हस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा
 तथा मार्जनं कुर्यात् । दैवं यजुः हे लेप मरौचिपेभ्यः मरौचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय ला त्वां परिधौ मास्त्रिं इति शेषः ॥
 का० वासउरोवाहुषु श्लिष्टमंशुमभिवचरन्जुहुयाहे वांशविति^३ । वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सोमोऽशुस्त्रमभिवचारार्थं जुहुयात् । आभिचारिकं
 सोमांशुदेवतं यजुः । हे देव दीप्यमान हे अंशो सोमांशो यस्मै बधाय त्वामीडे प्राथंयामि ईडिरच्छेषकर्मो तत् बधकर्म सत्य-
 मस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवतिर्गत्यर्थः गच्छतीत्युपरिप्रुत् तेनोपरि आगतेन भङ्गेनामर्दनासार्वति देवदत्तादिनामनिर्देशः
 असौ ब्रह्मो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो भवतु । चि फला विशरणे अस्य क्तिवन्तस्यैतदृपम् फलतीति फट् उलयोरैक्यम् स्वाहा-
 कारस्थानि फडित्यभिचारे प्रशुल्यते ॥ का० प्राणाय त्वेति पात्रासादनम्^४ । यस्मिन् प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत् ।
 हे उपांशुपात्र प्राणदेवतासक्तोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः ॥ का० उपांशुसवनं पाणिना प्रशुल्योदच्चं व्यानाय त्वेति

१ — ४, १, १, १, १ ।   २ — ८, १, ३, ३, ३ ।   ३ — ८, १, ३, ३, ३ ।   ४ — ८, १, १, १ ।

संस्पृष्टमिति । येनाश्रमता सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्ते न प्रमृज्योद्गमिमुखगृहसंलग्नं सादयेत् । हे उपांशुसवन
व्यानेदेवताप्रौत्थ्यं त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

का० उदितेऽन्तर्यामिगृहणसुपयामगृहोत इति । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामिगृहं गृह्णीयात् । उपयामयतोत्युपयामो गृहस्ते न
गृह्णत इत्युपयामगृहोतः पचाद्यच् चित्सादन्तोदात्तः यमोऽपरिविषण इति परिविषणादन्यत्र मिल्वाभावाद् द्विः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति
पूर्वपदस्वरं बाधित्वा थाथञ्जिति अजन्तस्थान्तोदात्तत्वम् पुनःकृतौयासमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना तृतीयान्तस्य प्रकृतिसरत्वेन

उपयामगृहोतोस्यन्तर्यंक्कमधवनपाहिसोमम् । उरुत्थरायणषोयजस्व ॥ ४ ॥

अन्तस्तेद्यावापृथिवीदधायन्तदधाय्वन्तरिजम् । सजदेविभिरवरैः परैश्चान्तर्यामिसधवन्मादयस्व ॥ ५ ॥

तदेव स्थितम् । हे सोमरस त्वं तादृशोऽसि । हे मधवन् धनवकिन्द्र त्वं तादृशं रसमन्तर्गृहपात्रमध्ये यच्छ निगृह्णीष्व यद्वा
यन्नुभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पात्रय तथा रायो धनानि उरुत्थ रच । उरुत्थती रचणकर्मा । यद्वा ।
पयवो राय इति^१ अूतेः पशून्च । आ इषो यजस्व इषोऽन्नानि आयजस्व समन्ताद्देहि यद्वाप्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः । प्रजा
वा इष इति^२ अूतेः । ता यजस्व याजयस्व यायजकाः कुरु अूत्यैव^३ व्याख्यातत्वात् ॥ ४ ॥

मधवद्देवत्वा त्रिष्टुप् अन्तर्यामिगृहण एव त्रिनिर्योगः । हे मधवन् ते तवानुगृहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि ।

^१—८,४,४२ ।

^२—८,६,१ ।

^३—४,१,१५ ।

४—४,१,१५ ।

हा हे अन्तर्याम प्राणरूपापन्नस्य तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किञ्च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि । हे मन्वन्वन्वन्निकृन्न अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सज्मानजीषणः समानप्रौतियुक्तः सन्नन्तर्यामि गृहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् यद्वा त्वयस्व मद्दत्तौ तुरादिरात्मनेपदी । देवेभिरित्यत्र इलं कन्दसौति ऐसोऽभावे बहुवचने भस्त्रे दिति एकारः ॥ ५ ॥

स्वाङ्कतोसिविश्वेत्थद्न्द्रियेभ्योदिव्येभ्यःपार्थिवेभ्योमनस्वाष्टुखाहा ।

त्वासुभवस्वर्यायदेवेभ्यस्त्वामरीचिपेभ्यउदानायत्वा ॥ ६ ॥

गावायोभूषशुचिपाउपनःसहस्रन्तेनियुतोविश्ववार । उपोतेन्न्योमद्युमव्यासिवस्यदेवदधिषेपूर्वपेयंवायवेत्वा ॥ ७ ॥

का० स्वाङ्कत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः । व्याख्यातः ॥ का० प्रथमे च न्युक्तेन पाणिना प्रत्यभििति । प्रथमे परिधावधो-
खहस्तेन प्रत्यक्संखं माष्टिं देवेभस्त्वेति मन्त्रेण । व्याख्यातः ॥ का० उदानाय त्वेति पात्रासादनम् । हे गृह उदानसन्तोषार्थं
ं मादयामि ॥ ६ ॥

का० ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति । वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठहा वायवे त्वेति यजुरन्ता । हे वायो हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं

वषट्कृतमप्राप्तमन्वदेवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान । त्वं नो ऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागच्छेत्थर्थः । भूष अलङ्कार इह गत्यर्थः । केनाह आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते नियतो विश्ववार । विश्वं सर्वं हृषोति व्याप्नोति विश्वैर्वा त्रियते प्राञ्चं ते इति विश्ववारकम्बोधनम् । हे विश्ववार सर्वव्यापक ते तव सहस्रं नियतः सन्ति । नियुतो वायोदित्युक्तः १ नियुच्छेदेन वायुवाहनभृता सृगा उच्यन्ते तवासङ्गाता वाहनभृता सृगासौ रागच्छेत्थर्थः । किञ्च मयं मदनौयं त्वमिजनकमन्वः सोमलक्षणमन्नं ते तव उप समीपे इव अथामि गमवामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः । हे देव दीप्यमान वायो यस्य सोमस्य पूर्वपिबं प्रथमवषट्कार-

इन्द्रवायुइमेसुताउपप्रयोभिरागतम् । इन्द्रवोवामुशुन्तिहि ।

उपयामशृहीतोसिवायवइन्द्रवायुभ्यात्वे प्रतेयोनिःसज्जोभोभ्यान्त्वा ॥ ८ ॥

सद्यं पूर्वपानं त्वं दधिवे धारयसि दधातेर्लिति रूपम् । एवं वायुं प्रार्थं सोममाह हे सोमरस वायवे वायुदेवतार्थं त्वां सज्जामीति शेषः ॥ ७ ॥

का० अपगृह्ण पुनरिन्द्रवायू इतीति १ । एकवारमर्धमादाय यथकृत्वा पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति । ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुच्छन्दो-
दृष्टा उपयामेति यजुःसंहितो मन्वः । हे इन्द्रवायू युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः । मय इत्यन्ननाम १ प्रयोभिः एतैः सोमरस-
रूपरत्नैर्निर्मिसैरुप समीपे युवामागतमागच्छतम् यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धातोः शब्दप्रत्ययान्तस्य रूपम् प्रैतीति प्रयन् इत्थो

१—निब० १,१५,१० ।

२—८,६,६ ।

३—निब० १,१०,६ ।

तस्य भिसि परे तकारस्य क्कान्दसः सकारः तस्य क्कत्वादि प्रयोभिरिति सिद्धमिति प्रयोभिः प्रयङ्गिः शीघ्रै रक्षै रागच्छताम् । हि
दिन्द्वी सोमा वां युवासुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥ सोममाह हे सोमरस त्वमुपयामिन पात्रे ष गृहीतोसि
वे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थञ्च त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का० दशापवित्रेण परिशृज्यै ष ते यो निरिति गृहसा-
मिति । दशापवित्रेण गृहीतं गृहं परिशृज्य पात्राद्दहिर्निर्गतं सोमं मार्जयित्वा एष ते यो निरिति मन्त्रेण गृहस्य सादनङ्क-
तं । वीषा सर्व्वगृह्यार्था इति सूत्रार्थः । हे पात्र एष खरस्यै कदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोच सजीवोभगां समानप्रौतिभ्या-
द्रवायुभगा मर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

अयं वा मिवावरुणासुतः सोमः ऋताहृषा । समेदिहश्रुतं गृहम् । उपयामगृहीतोसि मिवावरुणाभ्यात्त्वा ॥ ९ ॥

का० मैत्रावरुणस्य वासिति । मैत्रावरुणं गृहं गृह्णीयात् ॥ मिवावरुणदेवत्वा गायत्री गृह्णमदृष्टा यजुस्ता । हे मित्रा-
वो विभक्तेराकारः हे ऋताहृषा ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतहृषी ऋतस्य वर्धयितारी वां युवयो रधीयाय सोमः सुतः
श्रुतः तस्मादिहास्मिन्त्रे समेत् एवार्थं समैव यजमानानां मध्ये समैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस त्वमुपयामेन
वरुणगृहपात्रेण गृहीतोसि । मिवावरुणाभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ९ ॥

का० उपयामा श्रीशात्येनं कुशावन्तर्ह्याय राया वयमिति । मैत्रावरुणपात्रे कुशाह्वयं व्यवधाय तत्र खं सोमरसं क्षीरेण भित्री
मात् ॥ मित्रावरुणदेवत्वा त्रिष्टुप् तदस्यृष्टा । उत्तराहं तामिति तदः श्ववणादिहृ यदेऽथाहारः । मन्त्रदकामदुवां प्रार्थयते ।

१—९, ५, ३५ ।

२—९, ५, ५ ।

यथा धेन्वा ऋद्धे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः वन षण सभक्तौ इत्यस्य कसौ रूपम् धनेन सभक्ताः सम्यन्नाः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम । कथमिव । हव्येनेव यथा हविषा सभक्ता देवा ह्वयन्ति यथा च यवसेन घासेन गवाङ्गिकादिना गावो ह्वयन्ति हे मित्रावरुणौ युव युवां तां धेनुं नोऽस्रभगं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तं किभूतां धेनुम् अनपस्फुरन्तीं । स्फुरतिर्गत्यर्थः अपस्फुरति पुरुषान्तरं गच्छतीत्यपस्फुरती न अपस्फुरन्ती ताम् अनन्यगामिनीम् दत्तमित्यर्थः । एष तद्वृत्ति सादनम् । हे गृह एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभगं मित्रावरुणभगमर्थे त्वं सादयामीति शेषः । ब्रह्म वाऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ऋतं वरुण एवायुरिति श्रुतेः ऋत-

रायावयुंससवांसोमदेमहव्येनदेवायवसेनगावः ।

तान्धेनुमिचावरुणायुवन्नोविश्वोहात्तमनपस्फुरन्तीमेपतेयोनिर्ऋतायुभ्यात्त्वा ॥ १० ॥

शब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या । पदकारस्तु ऋतयुभगामिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तो ऋतयु ताभगऋतयुभगम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिच्छद्भगं मित्रावरुणभगामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

का० आश्विनं ऋहात्यन्वारब्धे वा या वामिति^१ । यजमानिन्वारब्धे वाश्विनं गृहं ऋहति ॥ आश्विनो गायत्री मेधातिविदृष्टा यशुरन्ता । हे आश्विना आश्विदेवौ वां युवयोर्वा कथा कथेति वाङ्मामसु पठितम्^२ काशयति प्रकाशयति वाङ्मय मिति कथा वाक् किभूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुवाङ्मणोपनिषत्प्रथंसायुता तथा सृष्टतावती प्रियं सत्यं वचः सृष्टतम् तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता ।

१—४, १, ४, १० ।

२—८, १, ८ ।

३—निष० ७, १, ४३ ।

खिनौ तथा वापाकदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सनस्तः सेकृमिच्छितम् निष्पादयतमित्यर्थः । हे ग्रह त्वसुपयासेन
 तीर्षसि अखिभ्यामर्थे त्वां वृक्षामौति शेषः ॥ का० सादयत्येव ते । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानम् माध्वीभ्यां मधुनास्त्राणाञ्छे-
 त्मखिभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः । मधुनास्त्राणं यावधीयाते तौ माध्वौ ताभ्यां तद्धित ईप्रत्ययः । दध्णच् ह वा प्रा-
 णवर्षो मधु नाम वृक्षपशुवधेतिरे श्रुतेः ॥ ११ ॥

यावाङ्कशासधुमत्यश्चिनाखनृतावतीतयायज्ञमिचिचतम् ।

उपयामृहीतोस्यश्विथान्तै षतेयोनिर्माङ्गीभ्यान्त्वा ॥ ११ ॥

लयापूर्व्वथाविश्वयेसथाज्येष्ठतातिस्वर्हिषट्पस्वविदम् । प्रतीचीनं वृजनन्दो हसेधुनिमाशुञ्जयन्तमनुयासुवद्वसे ।

का० इत्तं वेत्सेन वा तं प्रव्येतिरे । विश्वपात्रे वा वैकङ्कतेन वा शुकं ग्रहं वृह्णाति । जगती वैश्वदेवी काश्यपावस्वारदृष्टा
 दयार्णवपुःपादा जगती उपयामेत्यन्ते यजुः । हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अगु वर्धसे पुनः पुनः सोमपानेन इष्टिं प्राप्नोषि
 स । वृजनमिति वक्तव्यं यत् दोहसे चारयसि ददासीत्यर्थः यजमानायिति शेषः । कथं दोहसे तन्न दृष्टान्तमाह ।
 मया । मजपूर्व्वेत्वादिना ज्ञास्यत्वयः उपमार्थीयः प्रव्येत्पुनः पुरास्वचनः चिरन्तनानां श्रुत्वादीनामिव फलं दोहसे । यन्वथा पूर्व्वेषामिव
 १—६,१,६,६ ।   २—४,१,४,१,६ ।   ३—४,१,६,६ ।   ४—निष्० १,६,१,० ।

ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे
 तं त्वां सुम इति शेषः । किञ्चित् तम् ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उल्काश्च तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा
 एकज्येष्ठाभित्यादिना प्रशंसायां तातिस्त्वलयः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि
 सोदतीति बर्हिषदस्यम् । स्वर्विदम् स्वः बुलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्विंसम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिसुखम् धुनिं ।
 धुष् कम्पने । कम्पितारं शत्रूषाम् भाशुं शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वसूनि ॥ यद्वास्या ऋचोर्योन्तरम् हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं प्रति
 गमनमस्यतिक्वलम् इजनं वजनोयमाखस्यायद्वादिकं दोहसे रिक्तौकरोषि विनाशयसि । दुह प्रपूर्णे प्रपूर्णे रिक्तौकरणमिति

उपयामगृहितोसिग्रह्णायस्त्वैषतेयोनिर्वीरताम्याह्यपृष्टःशख्णोदेवास्त्वाशुक्रपाःप्रशयन्त्वनाष्टासि ॥ १२ ॥

चारस्वामी । किञ्च यासु क्रियासु धुनिं त्वदशुषडाच्छत्रं कम्पयन्तमाशु चिप्रकारिषं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराख्य
 तिशयानमेनं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां सुमः इति शेषः । कथमिव प्रलथा था प्रलय उप-
 मार्थः प्रदाः पुरातना श्रुत्वाद्यो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वं पित्राद्यद्वयं विश्वथा भ्रतोताः सर्वे यजमाना इव इमथा इदानीन्तना
 वर्तमाना यजमाना इव ययं त्वां सुम इत्यर्थः । कौटुम्भं त्वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः । बर्हिषदं यागे सन्निहितत्वेन
 तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यजमानाय दातव्यम् स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित् ॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे मुक्रग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोसि
 शक्याय शुक्रपुत्राय नाक्नेऽपुत्राय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयत्वेष ते । हे ग्रह एष खरप्रदेशस्यैव स्थानम् त्वं यजमानस्य
 वीरतां वीरत्वं शूरत्वं पाहि पालय ॥ का० शुक्रामत्यियां चरतः शुक्रेणाश्वर्युर्मन्दिना प्रतिप्रस्थाता प्रीक्षिताप्रीक्षितौ यूपशकजावाः

दायापिधानं प्रोचिताया मपमार्जनमप्रोचिताभ्यामपष्टः शख इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्विप्रहाभ्यां यथाक्रम-
मनु तिष्ठेताम् । तत्प्रकारः । प्रोचिताभ्यां दामां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोचिती द्वौ यूपशकलावादाय प्रोचिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणा-
च्छादनं क्त्वाप्रोचिताभ्यां यहावपष्टज्यात् तत्र प्रोचितेन शकलेन ग्रहं पिधायाप्रोचितेनाध्वर्युः शुक्रगृहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः ॥
प्राभिचारिकं यष्टुः । शखनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुरोऽपष्टः अपमार्जनौकतः ॥ का० देवास्वेति निष्कामतो यथा लिङ्ग-
मितिर । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्यीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्वलिङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्याग्निरिच्छेताम् तत्र शुक्र-

सुवीरोवीरान्प्रजनयन्परीह्यभिरायसोषेयायजमानम् ।

सञ्जम्मानोदिवापृथिव्याशुक्रःशुक्रयोश्चिपानिरस्तःशखःशुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

लिङ्गेनाध्वर्युनिष्कामति ॥ शुक्रदैवतम् । शुक्रनामकगृहस्थं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह त्वां प्रथयन्तु यजतिस्थानं
प्रापयन्तु ॥ का० अपरेषोत्तरवेदिमरत्नौ सन्वयोत्तरवेदिश्रोष्ठोर्निधत्तोविष्टजन्तौ दक्षिणस्थामध्वर्युबत्तरस्थां प्रतिप्रस्थातानाष्टासौतिर ।
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चाद्वागे अरत्नी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रोष्ठोर्ग्रहो सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम्
उत्तरवेदिश्रोणी प्रतिप्रस्थाता मन्विनं सादयति ॥ वेदिश्रोणदैवतम् हे उत्तरवेदिश्रोणे त्वमनाष्टारुपहंसितासि ॥ १२ ॥

का० सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युरिति ॥ शुक्रदैवतम् । हे शुक्रग्रह त्वं सुवीरः शोभनवीर्योपितः सन्वीरान्वज-
१—६,१,१-३ । ३—६,१,१,७,४ ४—६,१,७,५

मानस्य शीघ्रपितान्भृत्यादीन् प्रजनयन् उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परोहि परिती गच्छ ॥ का० अपरेण
यूपसरत्नौ सन्धतः सञ्जमानइति यथालिङ्गमिति । अध्वर्युं प्रतिप्रशतारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्गृहवाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्यारत्नौः
सन्धानं कुर्याताम् शुक्रलिङ्गे नाध्वर्युः ॥ शुक्रो गृहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्ता कला यूपं विभर्त्तीति शेषः । किञ्भूतः शुक्रः । दिवा युलो
केन पृथिव्या भूलोकेन च सञ्जमानः सङ्गच्छमानः ॥ का० अप्रोचितीति निरस्यति निरसः शङ्खइत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युरप्रोचिती
यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शङ्खनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितो निरसः यद्वाद्वाहिनिक्रिमः ॥ का० आहवनीये प्रोचिती

अच्छिन्नस्यते देवसोमसुवीर्यं स्य रायस्योषस्य ददितारः स्याम ।

साप्रथमासंस्कृतिर्विषुवारासप्रथमोवर्णोमिहो अग्निः ॥ १४ ॥

प्रास्यतः शुक्रस्वाधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति । अध्वर्युं राहवनीये प्रोचिती यूपशकलं चिपेत् ॥ शकलदेवतम् हे यूपशकल त्वं शुक्रगृह-
स्वाधिष्ठानमधिकारणमसि ॥ १२ ॥

का० अच्छिन्नस्येति जपिलेति । यजमानो जपति ॥ सौम्यम् हे देव दौष्यमान सोम अच्छिन्नस्य अनवच्छिन्नस्य सन्तस्य
सुवीर्यस्य कलाशप्रभावस्य ते तव ददितारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः स्याम भूयोभूयो यज्ञकारणमाया
स्यते । यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम । अच्छिन्नस्येति विशेषणवयं धनपोषस्येव ॥ का० उभयती यूपं
१—६,१०,१० । २—६,१०,१२ । ४—६,१०,१४ ।

प्रत्यक्ष्णो जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वयुः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति । अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारो यूपोभयपाश्वर्योः स्त्रित्वा पश्चिमाभिसुखी सन्ती जुह्वयताम् । अध्वर्युरादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्विनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्वा त्रिष्टुप् सा प्रथमा सुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियत इत्यर्थः । सोमक्रये सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममित्युक्तत्वात् २ । किभूता संस्कृतिः । विश्ववारा विद्मैः सर्वकृत्विग्भिर्गृह्णन्ति विश्ववारा यहा विश्वं ह्येति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्ति-बीजत्वात् सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो सुख्यो ऋच इति शेषः । वरुणमित्राग्नेयोऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रसुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्माद् इन्द्राय सुतमानु होतस्वाहा ।

दृश्यन्तु होत्रामध्वोयाः स्विष्टायाः सुप्रीताः सुहुताय तस्वाहायाडन्मीत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकित्वात् चेतनान्वातकष्टधौः बृहस्पतिः यस्मिन्दस्य प्रथमो सुख्यो मन्वी इति शेषः ॥ यहा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विद्मै देवैर्वरुणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये सुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नेयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वात् बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋत्विजः तस्मै तादृशयैन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं स्वाहेति स्वाहाकारेणाजुहोत आभिसुखेयान जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥ का० दृश्यन्त्विति जपतीति ३ ॥ होत्रादेवतम् । ताः होत्राः ऋन्देभिमानिन्यो देवताः दृश्यन्तु तस्मा भवन्तु । दृश्य प्रीतो ।

१—८, ११, ११ ।

२—४४० २० क० ।

३—८, ११, १८ ।

होत्राशब्देन याज्ञाच्छब्दांस्तुभिधीयन्ते । ताः काः याः मन्वी मधुनी मधुस्वादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमि नियुक्तत्वात् याश्च
 होत्राः सुष्ठु भ्रीताः । कश्च ज्ञायन्ते । यद्यस्मात् स्वाहाकारेण सुष्ठुताः साधु इता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का० होतारं प्रत्यङ्ङुप
 सौदत्वयाङ्ङ्वीदिति । अथर्वहोतसमीपे प्रत्यङ्ङु स्विष्टेत् ॥ होतदेवतम् । अन्विरयाट् अयाचीत् अन्वीधा यागः कृत इति
 शीतुः कथयति ॥ १५ ॥

का० मन्विनमयं वेन इति । मन्विग्रहं गृह्णीयात् ॥ * त्रिष्टुप् अनयाधिदैवमधियज्ञश्चावस्थितः सोमः स्तूयते ॥ अविदैव

अयंवेनञ्चोदयत्युन्निगर्भाज्योतिर्जराशूरजसोविमाने । इममपांसङ्गमेस्त्वयस्य

यिगुन्तविप्रामतिभीरिहन्ति । उपयामगृहीतोषिमकार्कयत्वा ॥ १६ ॥

चन्द्रात्मना स्तूयते । वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्काः । विनि कान्तावित्यस्य रूपम् अयं वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज
 उच्यते उदकस्य निर्माणकाले शीघ्रान्ते प्राप्ते दृग्निगर्भा अपः सोदयत्, सोदति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । दृग्निरादित्यो बुलीको वा गर्भोऽ
 वस्त्वानं यासां ताः बुलीकस्या रविस्था वा अपो वर्षति । किञ्च तो वेनः । ज्योतिर्जराशुः ज्योतिर्विद्युत्क्षयणं जरायुवहेष्टनं यस्य स
 ज्योतिर्जराशुः । इदानीमधियज्ञं कृतात्मना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनी ब्राह्मणा इमं सोमं यिगुं न यिगुभिव बालमिव मत्तिभिः
 मत्तिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति । बालं यथा कविबालयति तद्वयं सोमं सोमशब्दरूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहतिरर्षमन्कार्यं सु
 १—६,११,१० । २—६,११,१२ । ३—विह० १०,३८ ।

पठितः^१ अर्चनं स्तवनमेव । किञ्चूतमिमम् सूर्यस्थापाञ्च सङ्गमे गृहीताभिरङ्गिरभियुतमिति शेषः । सोमाभिषवाथं वसतीवर्षं आपो
 अपां सूर्यस्य च सङ्गमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीनां स्वन्दमानानां गृह्णीयाद्दिवा गृह्णीयादिति श्रुतेः । यद्वायमर्षः अपां सूर्यस्य सङ्गमे
 निमित्ते उदकसूर्यसमागमनिमित्तं वृष्टिर्गर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्स्तुनो लाभाय यथा कश्चित्
 स्तौति । इदं च सोमं त्वसुपयामेन ग्रहयान्ते च गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरीहितस्तस्मै त्वां गृह्णामिति शेषः ॥ १६ ॥
 का० सङ्गभिः श्रौचाद्येन मनो न येष्विति^२ । एतं मन्विषहं यवपिष्टैर्मिञ्चीकुर्व्यात् ॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः । विपः विपश्चितौ

मनोनयेषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्यावनुथो द्रवन्ता । आयः शर्याभिस्तु विनम्बो अस्याश्रीचौतादिशङ्गभस्तावेषतेयोनिः

प्रजाः पाह्यपष्टोमर्को देवास्त्वामन्विषाः प्रणयन्त्वना धृष्टचि ॥ १७ ॥

मेघाविनी शब्दयुं प्रतिप्रस्थातारौ । विप इयत् क्वान्दसः प्रातिपदिकैकादेशलोपः । येषु हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्षणा कृत्वा शचीति
 कर्षनामः मनो न मन इव तिग्मम् । तिग्मं तेजते सत्साहकर्षण इति^३ यास्तः । मनोवदुक्साहयुक्तं यथा तथा वदुषः प्रथमपुरुषस्थाने
 मन्विषपुरुषक्वान्दसः वदुतः व्याघ्रतः युगपत् शुक्रामन्विषहृषविति शेषः । श्रुतेति निमित्तत्वात् यथा वा कर्षनिमित्तं व्याघ्रत इत्यर्थः ।
 किञ्चूतौ विपश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ हवनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु होमेषु प्रचरन्तौ । योऽन्वयुः शर्याभिः^४ अङ्गुलीभिर्गभस्त्रौ पाशौ
 स्त्रितस्तास्य मन्विषहस्य कर्षापि षष्ठौ इमं मन्विषमादिष्यं प्रतिदिश्यमा अश्रीचौत समन्तात् श्रौषीते सङ्गभिर्मिञ्चयति । किञ्चूतौ यः
 १—निष० ३, १४, ११ । २—८, ११२ । ३—निष० २, १, २२ । ४—निष० १, ०, ६ । ५—निष० २, ५, ५ ।

तुविटम्भः तुवि टम्भं यस्य बहुधनः महादक्षिणाः । तुवीति बहुनामः । दृमणमिति धननामः । यद्यथाध्वर्य प्रतिप्रस्थातारो समान-
 कर्षाचौ तथापि यः सकृभिः अपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः ॥ एष तद्वति सादयति । हे मन्विग्रह ते तव एष योनिः
 प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसम्बन्धिनीः पाहि पालय ॥ का० अपष्टष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातारिः । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन
 मन्विनाष्ठाद्याप्रोक्षितेनापमाष्टिं ॥ अपमार्जनीकती मर्को नामासुरुरोहितः ॥ का० देवास्वेति निष्कृप्ततो यथासिद्धमितिः ।
 प्रतिप्रस्थाता इविर्हानासिद्धमिति ॥ मन्विदेवतम् हे मन्विग्रह मन्विनं ग्रहं पिबतीति मन्विपयः देवाः त्वा प्रषयन्तु यजतिस्त्रानं
 प्रापयन्तु ॥ अनाष्टष्टासीति मन्वो विनियोगसहितः पूर्वः व्याख्यातः ॥ १७ ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीह्यभिरायस्योपेणयजमानम् ।

सञ्जग्मानो दिवापृथिव्यामन्वीमन्विथोचिषानिस्तोमर्कोमन्विनोधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

का० सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमितिः । प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति ॥ मन्विदेवतम् हे मन्विग्रह शोभना पूजा
 यस्य स सुपूजास्त्वं यजमानसम्बन्धिनीः पूजाः पूजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्योपेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमभि यजमान-
 सकृत् परीहि परिगच्छ आगच्छ ॥ का० अपरेण यूपमर्त्री सन्ध्याः सञ्जग्मान इतिः । प्रतिप्रस्थातारिः सन्ध्यात्तदुत्तमम् ॥
 मन्वी नाम गृहो दिवा पृथिव्या तुलीकभूलीकाभ्यां सञ्जग्मानः सकृच्छमानः सन् मन्विथोचिषा मन्विनः स्वस्रैव दीत्या यूपं
 १—निष० २,१,३१ । २—निष० २,१,२,३० । ३—२,१,०,५ । ४—२,१,०,६ । ५—१२ क० । ६—२,१,०,६ । ७—२,१,०,१० ।

विवर्तीति शेषः ॥ का० निरस्तो मर्कइति प्रतिपृच्छातेति । प्रतिपृच्छाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम्
मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ का० मन्विन इति प्रतिपृच्छातेति । प्रतिपृच्छाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये
प्रक्षिपेत् ॥ शकलदेवतश्च हे यूपशकल त्वं मन्विगृहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

का० आगृह्यत् द्वयोर्धीरयोर्वै देवास इति । धाराइये चरति सत्यागृह्यत् गृहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवो विष्टुप् यश्चक्रेपृष्टथा । हे
ये देवासो दिव्ये कादशस्य पृथिव्यामध्ये कादशस्य । अप्सु क्षितो महिनैकादशस्य ते देवासो यज्ञमिममञ्जुषद्धम् ॥ १९ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयोसिखाग्रयणः

पाहि यज्ञम्याहियज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुस्त्वम्याह्यभिषव नानि पाहि ॥ २० ॥

देवासः देवाः ये ययं दिवि द्युलोकं एकादशसङ्काका भवथ केन महिना महिना सख्यमहिना सख्यमाहाकोन महिनेति
पदं त्रिष्वपि स्थानेषु सम्बध्यते सर्वत्र महाभाष्याविशेषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादशस्य तथा ये ययमस्तुचितः अन्त-
रिचनिवासिन एकादशस्य भवथ । अस्त्विति अन्तरिचनानामस्तु पठितम् द्वियतिनिवासार्थः अथ अन्तरिचे द्वियन्ति नियसन्तीत्यर्थः ।
हे देवासः देवास्ते चिन्विधा यूमिमं यज्ञं यजनौयमाग्रयणगृहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १८ ॥

आगृह्यत् देवतं यशुरागृह्यत् एव विनियुक्तम् । हे आगृह्यत् एव त्वमुपयामेन यात्रेण स्वीकृतोसि । आग्रयणोसि आगृह्ययानाम्
१—८, १०, ११ । २—८, १०, १२ । ३—८, १०, ११ । ४—पिष० १, २, ५ ।

रुहतीतोऽसि हे उक्थाग्रह त्वा त्वामिन्द्राग्रं रुहामि स्त्रीकरोमि । किम्भूतायेन्द्राय रुहहते रुहत्वाम तद्वते रुहत्वामप्रिययेत्वर्थः । तथा वयस्वते वयः सोमरूपमन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतम् सदा तद्वते । किम्भूतं त्वाम् उक्थाग्रहम् उक्थानि भिषाववयवनाम्नाणाञ्छस्यच्छावाकसस्त्वन्वीनि शस्त्राणि भवति रश्मिलुक्थावीः तम् तच्च ह्यस्य विनियोगः ॥ किञ्च एवं सोमसुक्ता इन्द्रग्राह हे इन्द्र यत्ते तव रुहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्राणये इति शेषः । हे सोम विष्णवे विष्णुदेवतायै त्वां रुहामि । यद्वा हे इन्द्र यत्ते तव रुहत् महत् जर्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम त्वां रुहामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदा-

उपयामगृहीतोसौन्द्रायत्वानृहद्वतेवयस्वतउक्थाग्रहव्यङ्गुहामि । यत्त इन्द्रबृहद्वयस्तस्मैत्वाविष्णवेत्वैषते

योनिरुक्थेभ्यस्त्वादेवेभ्यस्त्वादेवाव्यंगुहामियज्ञस्यायुषेगुहामि ॥ २२ ॥

मन्त्रिताभ्यां प्रत्यञ्च इन्द्र उच्यते त्वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यञ्चः तयोः सामर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्मिन्नेन व्यत्ययः इन्द्रत्वस्मै न्द्रस्मै स्वनेन पदेन व्यत्ययः ततश्चायमर्थः हे सोम यदस्तेन्द्रस्य रुहद्वयो तस्मै त्वा रुहामि विष्णवे यन्नाय च त्वां रुहामि ॥ एष तद्वृत्ति सादनम् । हे ग्रह एष ते तव योनिः स्थानसुकथेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः ॥ का० उक्थं विष्टहामि चैधं देवेभ्यस्तेति सर्वेभ्य इति । उक्थास्थालीस्यं सोमं वेधा विभज्य रुहामि । सर्वेभ्यः प्रशास्तृनाम्नाणाञ्छस्यच्छावाकैभ्यस्तृकृतया नाम्नमित्यर्थः ॥ हे सोम देवेभ्योऽर्थाय त्वां रुहामि किम्भूतं त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीक्षम् किमर्थम् यज्ञस्यायुषे

अत्रवच्छिन्ना कर्मकदोषरहिता परिसमामिथं यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यज्ञमानस्य शरीरमिति यज्ञमानस्ययुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

का० मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्रइति । मैत्रावरुणयोः कथं विग्रहे मन्त्र विकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थं देवात्वं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ का० एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति । ब्राह्मणाच्छंस्य-

मि॒त्रावरु॑णाभ्यान्त्वादे॒वाद्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि॒न्द्राग्नि॑भ्यान्त्वादे॒वाद्यं॑

य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि॒न्द्रावरु॑णाभ्यान्त्वादे॒वाद्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि॒न्द्रावृ॑हस्यतिभ्यान्त्वादे॒वाद्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे

गृह्णामि॒न्द्राविष्णु॑भ्यान्त्वादे॒वाद्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि ॥ २३ ॥

च्छावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावैवम् ॥ इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्नीभ्यामर्थं त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का० उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्रावृहस्यतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति । उक्त्यादि सोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्त्या विग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणयो रर्थं त्वां देवाद्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवमिन्द्रावृहस्यतिभ्यामर्थं त्वां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामर्थं त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामिन्द्रादे॒वताह॑न्दे॒वेति पूर्वपदाकास्य दीर्घः ॥ २३ ॥

का० ध्रुव' मूर्धानं' दिव इति । ध्रुवसञ्ज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैखानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरहाजहृष्टा वैखानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा इदृशमग्निं जनयन्त उत्पादितवन्तः अडागमाभाव आर्षः । किञ्च नमग्निम् दिवो मूर्धानं व्युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूक्ष्म-
रूपेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरपरतिसाइहितम् नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निवपरमते किन्तु दाह-
पाकप्रकाशैः सर्वाण्युत्पन्नान् सर्वदा वर्ततएव यद्वा पृथिवीशब्दे नान्तरिचमुच्यते । आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्
पृथिव्या अन्तरिचस्थारतिमलमतिं पर्थ्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं ब्रह्मा भूतानि पुष्णाति । तथा वैखानरं
विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैखानरसम् जठरान्निरूपेणानपाचकत्वात् । तथा ऋते सन्ने यज्ञनिमित्तमाजातम् उत्पन्न-

मूर्धानन्दिवो अरतिरपृथिव्यावैखानरमत्तत्राजातमग्निम् ।

कविःसम्नाजमतिथिञ्जनानामासन्नापावञ्जनयन्तदेवाः ॥ २४ ॥

मरिचिहयात् । तथा कविं क्रान्तदंभं स्वभक्ताननुग्रहैतुमभिन्नमित्यर्थः । तथा सम्नाजं सख्यदीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः ।
तथा जनानां यजमानानामतिथिं हविभिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अन्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति ।
आसन् आपात्रम् आख्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पहन्न इति सूत्रेणासन् आदेशः सुपां सुलुगिति सप्तमीलोपः आसन् आसनि आस्ये सुखे
आपात्रम् आभिसुख्ये न पीयतेऽनेत्यापात्रम् विज्ञायते हि चमसे देवपान इति । चमसेन च वापतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीतिश्रुतेः २॥
इदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

ध्रुवदेवतं यजुः ध्रुवग्रहणएव विनियुक्तम् । हे सोम त्वसुपयामेन पात्रेण गृह्यतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि क्रीडयस्त्वम् ध्रुवा
 स्थिरा चित्तिर्निवासी यस्य स ध्रुवचित्तिः । चित्तिर्वासगच्छोः स्थिरनिवासः आ वैखदेवीशंसनप्रस्थानात् तथा ध्रुवापात्रादित्यस्याख्यादीनां
 मध्ये ध्रुवतमः प्रतिशयेन स्थिरः तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां अच्युतचित्तमः अच्युते च्युतिरहिते पात्रे
 स्थियति निवसतीति अच्युतचित् प्रतिशयेनाच्युतचित् अच्युतचित्तमः ॥ एष तद्वृत्ति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं वैखा-
 नरागन्तये त्वा त्वां सादयामि ॥ का० ध्रुवं होलचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेवेति । ध्रुवपात्रस्त्वं सर्वं सोमं होलचमसे सिञ्चेत् ॥
 बृहती पूर्वोऽर्षवे ध्रुवदेवतः उत्तर ऐन्द्रः प्रथमद्वितीयावष्टाचरो पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाचरो सा बृहतीवैराजौ गायत्री चेति पिङ्गलोक्तेः ।

उपयामगृहीतोऽग्निध्रुवोऽसि ध्रुवचित्तिर्ध्रुवाणाग्ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतचित्तमएतेयोनिर्द्वैश्वानरायस्वा ।

ध्रुवध्रुवेषुमनसावाचासोममवनयामि । अथानइन्द्रइद्विशोऽपलाः समनसस्कारत् ॥ २५ ॥

ध्रुवेषु कायेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवगृहेऽवस्थितं सोममवनयामि होलचमसेऽवस्थितामि यद्वा ध्रुवं गृहं सोमं
 होलचमसस्त्वं प्रत्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदैवार्थं इन्द्र एव नोऽस्माकं विश्वः प्रजाः इन्द्रयोः कारत् इतश्च लीपः परस्मैपदे-
 च्चित्तोलीपः लोटोऽडाटावित्यडागमः । क्रीडशीविश्वः असपत्न्याः नास्ति सपत्नो यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः
 समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

का० यस्मिन्निति विप्रुर्षा होमं जुहतीति । अभिषवे गृहणे च पतितानां सोमविन्दूनां गृहणशक्त्वात्तत्प्रत्यवायपरिहराय

हतहोमस्य विपुष्टीम इति सञ्ज्ञा तमध्वर्यादयो जुह्वति ॥ सोमौ त्रिष्टुपं ह्लाहिति यञ्जुरला देवञ्जवोहृष्टा । हे सोम ते तव यो द्रुषः
 रसैकदेशः स्फन्दति भूमावव्यत वा पतति यस्य ते तवांशुः खण्डः गावण्युतः गावण्यः सकाशात्पतितः यस्य धिषण्योः अधिषवण्यजसकयो-
 रपस्थादुत्सङ्गात् स्फन्दति वाथवा य अंशुरध्वर्योः सकाशात् स्फन्दति वाथवा य अंशुः पविनात्यरि स्फन्दति यतः कुतश्चित्परि स्फन्दतीति
 भावः । हे सोम ते तव तं द्रुषमंशुश्च स्वाहाकारेण जुहोमि । किञ्चित् तम् मनसा वषट्कृतं सङ्घस्थितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण

यस्तेद्रुषस्फन्दति यस्तेषु श्रुग्रीवच्युतो धिषण्योः कपस्थात् ।

अद्ध्यर्थावापरिवायः प्रविवात्तन्नेजु होमिमनसावषट्कृतं स्वाहादेवानामुत्क्रामणमसि ॥ २६ ॥

प्राणायमेवर्षोदावर्षेसेपवस्वध्यानायमेवर्षोदावर्षेसेपवस्वोदानायमेवर्षोदावर्षेसेपवस्वषाचमेवर्षोदावर्षेसे

पवस्वक्रतूदन्नाप्याग्नेवर्षोदावर्षेसेपवस्वश्रोत्रायमेवर्षोदावर्षेसेपवस्वचक्षुर्थाग्नेवर्षोदावर्षेसेपवस्वधाम् ॥ २७ ॥

च जुहोमीत्यर्थः । का० अन्यतरणं चात्वाले प्रास्यतीति । अश्वयुषा वेदेर्ये षष्ठे तथोरेकं चात्वाले चिपेत् ॥ चाल्वा-
 देवतम् । हे चाल्वा लं देवानामुत्क्रामणमसि उत्क्रामन्ति यच्छक्ति स्वर्गे यस्मात्तदुत्क्रामणं देवास्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति अतो हि देवा
 स्वर्गयुपोदक्रामन्ति न्युतेः ॥ २६ ॥

१—६, ६, ३२ । २—४, ३, ५ ।

का० गृहानवेचयति यथाऽहेतिसवकाशात्वाचयन् प्राणाय मइति प्रतिमन्त्रमिति । प्राणयित्वाऽयो मन्त्रा अत्रकाशसज्जास्तात्वाचयेत्
 गृहशक्तनीश गृहान्त्रजमानं दयंयति ॥ लिङ्गीकृतदेवतान्त्रेकादश । यज्ञस्यैते प्राणासान् प्राणरूपेषु दयंयति हे उपांशो यस्त्वं
 सभागतं एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोवर्चसे पवस्व प्रवर्तस्व ॥ उपांशुसवनम् । व्यानाय मे सर्व-
 शरीरगतवार्ये पवस्व अन्वत्यूर्ववत् ॥ अन्तर्यामिन्म कण्ठदेशस्थो वायुर्दानः ॥ ऐन्द्रवायवम् वागिन्द्रियाय ॥ मैत्रावरुणम् । क्रतुः कामः
 दक्षस्तस्य ससृष्टिः तद् यसाधनरूपाय वर्चसे प्रवर्तस्व ॥ आश्विनम् ओत्राय ओत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रामन्त्रिनो युगपत् । हे शुक्रामन्त्रिनो
 मे मम बभ्रुवोः पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्तथाम् ॥ २७ ॥

आत्मनेमेवर्चोदावर्चसेपवस्वौजसेमेवर्चोदावर्चसेपवस्वायुषेमे

वर्चोदावर्चसेपवस्वविष्ठाथोमेप्रजाथोवर्चोदावर्चसेपवेथाम् ॥ २८ ॥

प्राणयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्त्राय वर्चसे पवस्व ॥ उक्त्याम् । प्रोक्तः सर्वेन्द्रियपाटवं शरीरं क्लं वा तद्रूपाय वर्चसे
 पवस्व । प्रुवम् । आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपापाय वर्चसे पवस्व ॥ पूतश्चदाधवनीयो युगपद्विच्यते । हे पूतश्चदाधवनीयो सर्वाभ्यो
 मम प्रजाप्यः प्रजाप्यं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् किञ्चित्तौ युवाम् वर्चोदासौ वर्चोदासौ सर्वत ददातेरसन् प्रत्ययः ।
 यद्वाच प्राणयित्वादिषुर्धीनां षष्ठ्या विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वैश्रथः यद्वा यस्त्वं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे
 ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत ॥ २८ ॥

का० कोऽसौति द्रोणकलयमिति । द्रोणकलयमेषु चते ॥ प्रजापत्यावर्धमानोऽपिक् । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः
सप्तौषरसूतीयोऽष्टौषरसुतुर्थी नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्षा वर्धमानोऽपिक् । अथस्रप्रजापतिं द्रोणकलयमाह हे द्रोणकलय स्व कः
प्रजापतिरसि कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतिरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्वभृतोऽसीत्यर्थः । किञ्च
वयं यस्य ते तव नाम अमन्वहि विजानीमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोणकलयरूपं स्वां वव संभिन भतोऽपाम तपितवन्तः स त्वमस्मा-

कोसिकतमोसिकस्सासिकोनमासि । यस्यतेनामामन्मन्वहियन्त्वासेनेनातीऽपाम ।

भूर्भुवःस्वःसुप्रजाःप्रजाभिःस्वाऽसुवीरोवीरैःसुपोषःपोषैः ॥ २६ ॥

उपयामगृहीतोसिमधवेत्वोपयामगृहीतोसिमाधवायत्वोपयामगृहीतोसिशुक्रायत्वोपयामगृहीतोसि

शुचयेत्वोपयामगृहीतोसिनभसेत्वोपयामगृहीतोसिनभस्त्रायत्वोपयामगृहीतोसोसैत्वोपयाम

न्विदितनाम्नः सुव तपय च कामैरिति शेषः ॥ का० भूर्भुवः स्वरिति जपतीति ॥ हे भूर्भुवः स्वः अन्विनायुख्याः प्रजाभिः अह
सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्वां भवेयम् वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्वां भोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपीथो भवेयम् ॥ २६ ॥

का० ऋतुपदैश्चरतो द्रोणकलय्यादुपयामगृहीतोसि मधवे त्वेति ऋदस्य प्रतिमन्मभश्चर्योः पूर्वः पूर्वो मन्म उत्तर उत्तरः प्रतिप्रका-

तुरिति । अथर्व्युप्रतिप्रस्थातारात्रतुप्रहैर्वादेशभिरनुतिष्ठतः । उपयामेलाद्यो द्वादश्य मन्त्राः तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वी मन्त्रोऽ
 ध्वयीः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः ॥ द्वादश्य लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुग्रह त्वसुपयामेन गृहीतोसि मघवे मधुमाघे
 चैत्रमासाय त्वां गृह्णामि । माघवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाघवी वासन्ती मधुप्रमुखमन्त्रं क्त्वन्ते प्रयचते ॥
 शुक्राय ज्यैष्ठ्याय त्वां गृह्णामि । शुचये षाषाढमासाभिमानिदेवाय त्वां गृह्णामि शुक्रशुची शौषमासौ शुच शौषण्डत्यस्य धातोः ।
 नभसे श्रावणमासाय सोम त्वां गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्धिकौ मासौ मेघवा-

गृहीतोस्युर्जेत्वोपयामगृहीतोसि सङ्घसेत्वोपयामगृहीतोसि सङ्घस्यायत्वोपयामगृहीतोसि

तपसेत्वोपयामगृहीतोसितपस्यायत्वोपयामगृहीतोस्यङ्घसस्यतयेत्वा ॥ ३० ॥

इत्यात्र भाल्यत्र स्ये इति नभा नभस्यङ्घ ॥ इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि जर्जे कार्तिकमासाय त्वां गृह्णामि इषमन्त्रम् जर्जे
 तदुपसेचनं दधादि तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपाद्भेदीपचाराद्वा जर्जं शब्देन शारदी मासवुच्यते ॥ सङ्घे मांग्यीयं मासाय ।
 सङ्घस्याय पुष्यमासाय सङ्घः सङ्घस्यौ हेमन्तिकौ मासौ सङ्घतेः प्रसहनायस्य प्रयोगः प्रसहनमभिभवनम् यतो हेमन्तः श्रितेन नरानभि
 भवति ॥ तपसे माघमासाय तपस्याय फाल्गुनाय तपस्यस्यौ शैथिली मासौ तपसि स्यौ यत्रात्यन्तं स तपास्यस्यङ्घ ॥ का०
 नयीदशं गृह्णियादिच्छन्नपयामगृहीतेस्यङ्घसस्यतये त्वेतिर । इच्छन्नप्युर्ज्योदशद्युत्तुङ्गं गृह्णीयात् ऐच्छिको, विकल्पः ॥ हे गृह ल-

सुपयामेन पात्रेषु गृह्णीतोऽसि तादृशं त्वाभं हसः पतयेऽधिकमासाविष्टात्रे गृह्णामीति श्रेषः । अङ्गः पापं तस्य पतिः । सखमासत्वा
दवं दादयस्त्वपि पतति यथाऽइतिर्गतिकर्षणोऽसुग्नप्रत्ययात्कस्य रूपमंह इति अंहनमंहो गतिसस्य पतिः अयोदशो मासः चादित्यगति-
वधीन जायते ॥ ३० ॥

का० ऐन्द्रात्वं गृह्णाति । प्रतिप्रस्थान्तेन्द्रान्निदेवताकं गृह्णं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्रानी गायत्री विखातिकृष्टा । हे इन्द्रानी युवां
सुतमभिशुतं सोमं प्रति आगतमागच्छतम् गच्छतेऽर्च्यत्वयेन ययी लुक् प्रयुदात्तेति मलोपश्च । किभूतं सोमम् गीर्मिनमो वरेष्वम्
गीर्मिः अयोसप्तषाभिर्वाग्भिः नम इवादित्य इव वरेष्वो वरणोयः प्राथनीयस्य नम आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवो

इन्द्रानी आगतं सुतस्त्रीर्चिर्ममो वरेष्वम् । अस्यपातन्धियेषिता ।

सुपयामगृहीतोषीन्द्रान्निध्यान्त्वेषतेयोनिरिन्द्रान्निध्यात्त्वा ॥ ३१ ॥

ऽपीति यास्त्रोक्तेर्नम आदित्यः लुसोपमानम् यथा गीर्मिः स्फुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति श्रेषः नमो नमःस्त्रितैः स्वर्गखेदेवैर्वरेष्वं
प्राथनीयम् नमःशब्देन सप्तषया नमःस्या देवा उच्यन्ते । किञ्च हे इन्द्रानी युवामस्य सोमस्य सम्बन्धिनं स्वभंशं पातं पिबतम् ।
पिबदियाभावच्छाब्दसः । किभूतो युवां धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इधितो प्रेषितो प्राञ्चितो ॥ एवं देवाबुद्ध्या सोममाह हे
सोम सुपयामेन गृहेषु गृह्णीतोसि हे गृह इन्द्रान्निध्यामर्थे त्वां गृह्णामीति श्रेषः ॥ एषत इति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम्
इन्द्रान्निध्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री विशोकदृष्टा । अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः । ऐन्द्राग्रग्रहे एव विकल्पः शाखान्तरे ॥ ये यजमाना
 अग्निना इत्यन्ते आदीषयन्ति इष्टिपशुसोमघातुनां स्यैयजन्तीत्यर्थः । पेल्यनर्थको निपातः । तस्य संहितायाद्यच्चि तुमुचेत्यादिना दीर्घः ।
 ये वातुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आच्छादयन्ति अनुपपन्नते अनु क्रमेणासज्यते स्वीर्यतइत्यनुषक् कर्मणि क्तिप् प्रकारस्य
 संहितायां दीर्घः आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवतीति यास्कोक्तेरानुषक्यच्चे नानुपूर्व्यं सुच्यते । किञ्च येषां यज्वनां युवा जरा-

आघाये अग्निमित्यन्ते स्तृणन्ति बर्हि रानुषक् । वेषामिन्द्रो यवुवा सखा ।

उपयामगृहीतोऽस्यमोन्द्राध्यान्त्वैषते योनिरस्मीन्द्राध्यान्त्वा ॥ ३२ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । दाश्या सोदाशुषः सुतम् ।

उपयामगृहीतोऽसि विश्वेऽथस्त्वा देवेभ्य एषते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

सुत्पु रहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः ॥ हे सोम तेषां यज्ञे उपयामिन गृहेण त्वं स्वीकृतोऽसि अस्मीन्द्रदेवार्थं तां गृह्णासि ॥
 आदयति हे सोम एष ते योनिः अस्मीन्द्राध्यामर्थं तां सादयामि ॥ ३२ ॥

का० वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वीमास इति । अथर्वेण यज्वना सुष्टेऽसुष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छु-

कपाशेण वैश्वदेवं गृहं गृह्णीयात् । वैश्वदेवो गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टः । हे विश्वे देवा युगमागत आगच्छत । किञ्चिदा
यूयम् सोमासः सोमाः । एवन्तीतीसां हवितारः अवितारो वाधनीया वेति । यास्कोक्तैः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । अकतेर्मैकुप्रत्यघः
सस्यसारणं च । तथा वर्षणीधृतः वर्षणयो मनुष्यास्ताव्यरन्ति पुष्यन्ति तैर्वा भ्रियन्ते ते वर्षणीधृतः वर्षणियद्दस्य संहितायां दीर्घः
अनिष्टनिरसनं रक्षणम् इष्टमापणं पीषणमित्यवनधरणवीर्भेदः । तथा सुतमभिषुते सोमं द्यशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाक्षांसः
फलं दत्तवन्तः कः । मान् दूरदन्त इत्यर्थः । यद्वा सुतं सोमं मातुमिति शेषः दाखानित्यादिना निपातः ॥ हे स्त्रीम त्व सुपयामिन

विश्वे देवास आगतं गृह्णीताम ह म गृहवम् । एदम्बहिर्निषीदत ।

उपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यो देवभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि ॥ ३३ ॥

स्त्रीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि ॥ ३३ ॥
वैश्वदेवो गायत्री गृह्णामदृष्टा वैश्वदेवगृह्णणएवः विकल्पे नास्वाता । हे विश्वे देवासो युगमागत अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत आगर्य
च मे ममेमं हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा इदं मदैयं बहिः पानिषीदत बहिष उपसुंपविशन् ॥ उपयामेति पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एते प्रातःसवनगृहाः पूर्णाः ॥०॥ अथ माध्यन्दिनसवनगृहा उच्यन्ते । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयं गृह्णीत इति तित्तिरिवचनात् ।
तत्र च यो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह ॥ का० मरुत्वतीयस्तुपात्रे ऋन्द्र मरुत्व इति । ऋतुपात्रे ण मरुत्वतीयं गृहं गृह्णीयात् ।

ऐन्द्रामरुतौ च तस्य स्त्रियुभो विश्वामित्रदृष्टाः । अरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य सखीधनं हे मरुतः । मतुवसो रु सख्युद्धो
 कन्दसौति बल्वम् । मरुतैः सहितं हे इन्द्र इहासादीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातव्यस्तथाह यथा शार्गते शर्गतिर्नाम
 कश्चिदाजा तस्य सख्यन्विनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्याग्रमपिबः पौतवानसि तद्वदिह पिब । शर्गतो ह वा इदं मानवो ग्रामिण
 वशरैतिः सुतिः । किञ्च हे शूर वीर तव प्रणीतो पशीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः क्वयः क्लासदर्शनास्तव शर्गन्
 इन्द्रमरुत्व इह पाहिसोमं यथा शार्गतेन्न पिबः सुतस्य । तव प्रणीतो तव शूर शर्धेना विवासन्तिकवयः सुयज्ञैः ।

उपयामगृहीतो सीन्द्रभ्यत्वा मरुत्वत एष ते यो निरिन्द्रायत्वा मरुत्वते ॥ ३५ ॥

मरुत्वत्तं षष्ठं वा षष्ठानमकवारिन्द्रिय्याशासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसेन तनायो यत्र ष हो दा मिं ह तं ह तं उवेम ।

उपयामगृहीतो सीन्द्रायत्वा मरुत्वत एष ते यो निरिन्द्रायत्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतो सिमरुत्वात्त्वौजसे ॥ ३६ ॥

सुखनिमित्तं शर्धेणि यज्ञस्य हे वा आविवासन्ति त्वं परिचरन्ति विवासतिः परिचर्य्यष्टः । उपयामेन सोम त्वं गृहितोसि मरुत्वत-
 इन्द्राय त्वं सुभ्रामि ॥ सादर्थति एष ते योमिः मरुत्वते इन्द्राय त्वं सादयामि ॥ ३१ ॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का० वशिना मरुत्वतीयगुरुण मरुत्वत्कामितिः । रिक्तेन पात्रेण सगस्रमरुत्वतीयगुरुणम । इहा-

स्त्रिचक्रदीये यज्ञे तमिदं वयं इवेम प्राह्वयामः । द्वेषः शयि व्यत्ययेन संभ्रसारणम् । किञ्च तमिन्द्रं मरुत्वत्तं मरुद्रणेपितम् । हवभं
 कालस्य वर्षितारम् । वाह्वधानं संहितायां दीर्घः वर्धते कामाब्धयति वा वंह्वधानस्यम् बहुलं कृद्सोति वर्धतेः शानचि शुद्धोत्वादि-
 त्तेन नुः श्राविति द्विलम् । अकारि कुक्लिता प्ररयी यस्य स कवारिः न कवारिकवारिस्तं यस्य यत्रवोऽय्यकुक्लिता हवाद्यः । यद्वा
 प्रकुक्लिताभियति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकारिस्तम् उक्कष्टैश्वर्यम् । दिव्यं दिवि भवं द्युलोकस्यम् । शासं शास्तोति शासः प्रचार्य
 आकिलस्यं इष्टुत्वां नवा शासतं श्राप्यरुद्रकम् अर्थवादिवाद्बु प्रशासनवत्तम् । विखासाहं विखं पालयितुं सहते स विखसाट्
 तम् अनससमित्यर्थः । भजसहवहामिति विष्णु यद्वा सहतिरभिभवार्थः स्वर्गश्च्युतस्य विखस्य संवत्साभिभवितारम् । नूतनाय अवसे

सजीपाइन्द्रसगयोमरुद्भिःसोमल्पवष्टवहासुरविद्वान् । कश्चिश्चतुरपष्टधोनुदस्त्राधाभयङ्कणुःसिखितोनः ।

उपयामगृहीतोसोन्द्रायत्वामरुस्वतएषतेयोनिरिन्द्रायत्वामरुस्वते ॥ ३७ ॥

नकीलस्य प्रकलाय इद्रास्त्रीस्तनयजमानरणाय उगसुङ्गुंनजम् । सहीदां सही बलं ददाति सहीदास्तं क्षिप् बलमदम् ॥ उपयाम
 एष ते एतद्यष्टुर्द्वयं व्याख्यातम् ॥ द्वतीयं मरुत्वतीयमाह । का० ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयगृहणसुपयामगृहीतोऽसि मरुतां लीजसदिति ।
 सुषुष्टमरुत्वतीयोऽयम् ॥ मरुत्वदेवत्वं यष्टुः । हे मरुत्वतीय गृह्य मरुतां देवानामोचसे वज्राय त्वा त्वां गृह्णामीति श्रेयः । सोम इति
 व्रह्मनामं स त्वसुपयामेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधायेन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन गृह्येण गृहीतेन स्वबला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥
 सजीषा इन्द्रेति मरुतां इन्द्रेति ऋतवस्यस्य सोपयागस्य मरुत्वतीयगृहणे एव धिनियोगः वाचःस्त्रोमे वाचस्त्रोमाचत्वार इति ३

१—१०३३३ ।   २—निस० २५१ ।   ३—२३६२४ ।

कात्यायनोक्तः । मरुतां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्वाखलायनोक्तौ च । हे इन्द्र हे शूर वीर त्वं सोमं पिब किञ्च तस्त्वं सजोषाः शुभो
 प्रीतिविक्रमयोः जीवन् जीवः प्रीतिः असुन् प्रत्ययः तेन सह वर्तमानः सन्तुष्टः मरुभिः क्त्वा सगणः सपरिवारः मरुद्वयसहित इत्यर्थः ।
 इवहा इव वैत्यं वृत्तीति अनेन सोमयानेन इव हनिष्यसीत्यर्थः । विद्वानेतमस्य ज्ञानानः ततः सोमं पीत्वा यच्च म्बुनादीन् अर्चि
 मारुव किञ्च सुभः सङ्ग्रामान् अपयतुदस । तुद प्रेरणे । युक्तं निवर्तयेत्यर्थः । दीर्घादटि अमानपददति शब् निति नस्य सत्वं पूर्वस्य सातु-
 नाधिकत्वम् । यथा सुधः इति पञ्चम्येकवचनं सुधः सङ्ग्रामात् अपयतुदस्य ग्रन्थ नितास्यानुषङ्गः ये हतास्यभिष्टाः शतवसान् सङ्ग्रामात्
 यथावत्रार्थं प्रेरयस्य प्राबदानं कुर्वित्यर्थः । एवं रिपुनाथं क्लृप्ताथानन्तरं नोऽस्माकं विखतः सर्वतः अभयं कण्टहि कुर कञ्
 मरुत्वाद् इन्द्रदृषभोरणायपिवासोसमनुष्वधस्य दाय । आसिञ्चस्व जठरे मञ्जुर्जर्मित्वे प्राजासिप्रतिपत्युतानाम् ।

उपयामगृहीतोषीन्द्रायत्वामरुस्वसएप्रतेयोनिरिन्द्रायत्वामरुस्वते ॥ ३८ ॥

करषे खादिः ॥ उपयामेति व्याख्याते ॥ यन्नूपेत्यत्र दीर्घादटि समानपददति नस्य कत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति तन्
 पूर्वस्य ककारस्वानुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र त्वं सोमं पिब इत्योऽतस्त्रिंशु इति संहितायां दीर्घः । किमर्थं मदाय द्रव्ये रेणाय सङ्ग्रामाय च मदे सतोन्द्रो योवा भवति ।
 किञ्च तस्त्वं मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्वयसंयुक्तः । इषभः वर्धिता जलानाम् । किञ्च तं सोमम् असुष्वधम् अतु यथाकथा तानि
 पुरीकाशयानामन्यदधिपयस्थालचणानि यस्य सोऽनुष्वधस्यं पूर्वपदादिति शत्वम् । कर्षं पिबेत्यत्राह मञ्जुः मधुनी मधुखादोपेतस्य अग्नि
 कर्षोत् जठरे चदरे आसिञ्चस्व । अनित्यमागमयासनमिति मञ्जु इत्यत्र तुमभावः । सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र त्वं प्रतिपतसुतानां

प्रतिपत्प्रथमेषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत वसुदेव्यन्तेऽभिषुतानाम् लवर्धमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयत इत्यभिप्रायः । इन्द्रोऽगानां सवने प्रतिपद्विद्येते इति प्रतिपद्ग्रहणम् ॥ उपयाम एव ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

का० माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेवकहा ॥ इन्द्र इति । यथा वैश्वदेवगृहः एकपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं गृहं तेनैव गृहीयात् ॥ माहेन्द्रीं त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा दृतीयापादौ नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मण वाहके बह्वे वर्धते । इन्द्रसि सुहृष्टि इति वर्तमाने सिद्धे संज्ञितासम्भ्यासदीर्घः । किञ्चूत इन्द्रः महाव्यहाप्रभवः तथापि दृवत् मनुष्यवत् पाह्ववमान आगच्छति यथा दृवत् मनुष्यवत् पाचर्षिप्राः पा समस्ताचर्षणीकमुथाय प्राति अमीटकामैः पूरयतीत्याचर्षिप्राः । प्रापूर्ये क्षिप् ॥ यथा राज्ञ अमात्यादिमनुष्यः सेव

महा० इन्द्रो नृवदाचर्षिप्रा उत द्विवर्षी चामिनः सहोभिः । अस्मद्राग्वानुषेवीर्यायो रः प्रभुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत ।

उपयामय हीतोसिमहेन्द्रायत्वैभतेयोर्निमहेन्द्रायत्वा ॥ ३९ ॥

आनमीटकामैः पूरयति तद्वत् ॥ उतापि च द्विवर्षीः इति द्वयो बह्वं बह्वः इति द्विः असुत् प्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयातयोर्वर्षी बस्य स द्विवर्षीः यद्वा इयोः स्थानयोर्वर्षीः इहः परितुहः प्रभुः मध्यमि स्थाने उत्तमे च । तथा सहोभिः बह्वैः अमितः अमितः उपसंरहितः अतोऽस्मितबल इत्यर्थः । अमिनोऽमितमद्वौ महान् भवत्यभ्यमितो वितर यास्कोक्तैः । यद्वा सहोभिः शतबलैरमितैः अश्वितीचपुपद्विसित इत्यर्थः । तु मिञ् प्रथिपे । मिञ् द्विसायाम् । इत्यस्य वा प्रथिये । पूर्वपदे माङ् माने सवन्तु मिधानत्वमार्थम् । तथा अस्मद्राजक यस्मान् प्रत्यक्षतौल्यस्मद्राक् अस्मदभिसुहः अस्मच्छब्दे उपपदेऽश्वतेः क्षिप् विश्वन्वे वयोद्येत्यादिना क्षिबन्तेऽश्वतौ

परऽस्य च्छब्दस्य टेरद्रादिभ्यः उगिदच्वामिति प्राप्तस्य तुमोऽभावश्चान्दसः । स वर्द्धमान इन्द्र ईदृगो भूत् भवतु । लोढ्यं लुङ् अहभावश्चान्दसः । कीदृशः उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्हभियंजमानैः सुकृतः साधुसुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे ग्रहत्वसुपयामेन गृह्णीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३८ ॥

माहेन्द्रो गायत्री वस्त्रदृष्टा । माहेन्द्रग्रहणएव विकल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वस्त्रस्य वसनशौलस्य वस्त्रस्थानीयस्य वा यजमानस्य

महा० इन्द्रो यञ्जो जसापर्जन्यो दृष्टिमा० इव । स्वोर्भैर्वत्सस्य वा दृष्टे ।

उपयाम गृहीतोसिमहेन्द्राय त्वैष प्रतयोनिर्माहेन्द्राय त्वा ॥ ४० ॥

उदुत्यञ्जातवेदसन्देवं वहन्तिकेतवः । दृशे विश्वायसूर्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

स्वोर्भैः स्वोर्त्वावृषधे वृषधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः अोजसा तेजसा महान् । क इव दृष्टिमान् दृष्टियुक्तः पर्जन्य इव यथा वर्षन्नेवो धाराबलेन महान् वर्धते ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

का० शालाद्वायं दाक्षिणहीमो वासः प्रवहं हिरण्यं हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति । वस्त्रमङ्गं स्वर्णं जुह्वान्निधाय शालाद्वायंस्त्री चतुर्गृहीताज्येन दाक्षिणसञ्ज्ञो होमः कार्यः ॥ सौरी गायत्री प्रस्त्रखदृष्टा दृतीयः पादः सप्तार्णः । उ निपातः

पादपूरणः त्वमिति त्यच्छब्दश्चास्दसः तच्छब्दार्थे । केतवो रश्मयः त्वं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवसुहृहन्ति । देवी दानाहोतनाहं ति
यास्तः । किञ्चूतं सूर्यं जातवेदसं जातं वेदी ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । किमर्थसुहृहन्ति विखाय ह्ये षष्ठार्थं चतुर्थी विखस्य
दर्शनाय जगद्दृष्टमित्यर्थः । ह्ये विख्ये चेति तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ ४१ ॥

का० चित्रन्देवानामिति द्वितायामिति । चतुर्गृहीतेन शालाहार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥ सौरी त्रिष्टुप् जुल्लहृष्टा । परापर-
रूपेण स्थितः सूर्योच सूर्यते सूर्यः चित्रमासूर्यं यथा तथा उदगान् उदयं प्रासः उद्वच्छति वा लङ्घ्ये लुङ्, उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं
तमो इति शब्देषां ज्योतीत्यादत्त इत्याद्यर्थम् । किञ्चूतः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति योतन्ते इति देवाः किरणास्त्रोषामनीकं सुख-

चित्रन्देवानामुदगादनीकञ्चूर्मिचस्यवर्णस्याग्नेः ।

आप्राद्यावापृथिवीअन्तरिक्षसूर्यं आत्माजगतस्तस्युषश्चखाहा ॥ ४२ ॥

माशय इत्यर्थः यद्दानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मित्तस्य वर्णस्य अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्पुकाश इत्यर्थः मित्रादय उप
लक्षकाः सर्वे य सदेवमनुष्यस्य विखस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्यं उद्वतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं
वान्तरिक्षं आप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तीति । किञ्चूतः सूर्यः जगतो
जगत्सु तस्युषः स्त्वावरस्य च जगत आत्मान्तर्गामी । यमितमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्भ्रूति श्रुतेः सूर्योऽहं त-
मनीनोच्यते इति भावः । तस्मै स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ ४२ ॥

का० आम्नीध्रीयेऽम्ने नयेति । आम्नीध्रीयेऽम्नो सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति ॥ का० अयं न इत्यपराभितिः । द्वितीयामाहुतिमाम्नी-
ध्रीये जुहोति । इमे हे ऋचो पञ्चमेऽध्याये व्याख्याते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

का० सहिरस्थो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्वयते दक्षिणा वह्निर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व इति* । दक्षिणा गाः
अभिमन्वयते । नष्टरूपानुष्टुप् दक्षिणादेवत्या नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात् अत्र द्वितीय एकादशार्णस्रुतीयो द्वादशार्णस्रुते न
पन्नेनयसुपथारये अस्मान्विष्वानिदेववयुनानिविहान् । युयोद्वास्रज्जुङ्गुराणमेनोभूयिष्ठान्तेनमउक्तिं विधेमस्वाहा ॥ ४३

अयन्नो अग्निर्वरिवस्त्वृणोत्वयस्मृषः पर एतुप्रमिन्दन् । अयंवाजाञ्जयतुवाजसातावयुः शत्वूञ्जयतुजह्वंषाणः स्वाहा ॥ ४४

रूपेणवोरूपमभ्यागान्नुधोवो विश्ववेदाविभजतु । ऋतस्यपथाप्रितचन्द्रदक्षिणाविश्वः पश्यव्यन्तरिक्तंय्यतस्वसदस्यैः ॥ ४५

पूर्वैव । पूर्वः पथवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जष्टहुः देवाः स्वै रूपैस्त्वानुपागतास्तस्ते स्वै रूपैराजम् । रिति* मन्वस्य
निदानम् । हे दक्षिणारूपा गाः रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं रूपमहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे हि स्वरूप-
मागच्छन्तीति भावः । किञ्च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिवो युष्माविभजतु यथायोज्यमृत्विभ्यो विभज्य ददातु ब्रह्म वै तुथ इति* श्रुतेः ।
किञ्च तसुधः विश्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य
१—१०,२,१० । २—१०,२,१० । ३—३६,२,१० । ४—१०,२,१० । ५—४,३,४,१४ । ६—४,३,४,१४ ।

हिरण्यमसौ ददात्यस्मद्राता इति१ । असौ आत्मीधाय । दक्षिणा देवत्वम् । हे दक्षिणा यूमसमद्राताः । रा दाने अस्माभिः राता दत्ताः सत्यो देवता देवान् प्रति गच्छत । तानित्य तेषां त्वसिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यज्ञमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

का० अन्वये त्वेति हिरण्यं प्रतियज्ञीत इति२ । अर्चयुप्रतिस्थाताराविति शेषः । हिरण्यदेवत्वम् । हे हिरण्य वरुणोऽन्वये-

अन्वयेत्वामह्यं वरुणो ददातु सोऽस्तत्त्वमशीयायुर्द्वावणमयोमह्यमप्रतिग्रहीते । रुद्रायत्वामह्यं वरुणो ददातु

सोऽस्तत्त्वमशीयायुर्द्वावणमयोमह्यमप्रतिग्रहीते । इहस्यतयेत्वामह्यं वरुणो ददातु सोऽस्तत्त्वमशीयायुर्द्वाव

एधिवयोमह्यमप्रतिग्रहीते । यमायत्वामह्यं वरुणो ददातु सोऽस्तत्त्वमशीयायुर्द्वावणमयोमह्यमप्रतिग्रहीते ॥४७ ॥

ऽम्बिरूपायमाय मह्यं त्वा तां ददातु पूर्वं वरुणेन कनकायन्त्यादिस्थो दत्तमत्स्तेन तेनात्मना प्रतियज्ञानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन त्रिधिना यज्ञानः सोऽहममृतत्वमारोग्यमशीय व्याप्रुयाम् हे हिरण्य त्वं दाने आयुर्जीवनमेधि भव प्रतियज्ञीने प्रतिग्रहकर्त्रे मह्यं मयः सुखमेधि दातायुष्मान्भवतु अहं सुखो स्यामिति भावः ॥ का० रुद्राय त्वेति गामिति३ । गां प्रतियज्ञीतः । गोदेवत्वम् । हे गौः रुद्ररूपाय मह्यं वरुणः त्वा ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम् हे गौः त्वं दाते यज्ञमानाय प्राणः प्राणरूपा

एधि मङ्गं प्रतिग्रहीत्रे वयोन्नं पशुर्वा भव । दुग्धदध्यादिरूपेणान्नं सन्ततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः ॥ का० बृहस्पतये त्वेति वास इति । वस्त्रं गृह्णीतः । वासोदैवत्यम् । हे वासो बृहस्पतिरूपाय मङ्गं वरणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय स्वश्च दात्रे ऋषीधि त्वनिन्द्रियसुखकारी भव प्रतिग्रहीत्रे मङ्गं मयः सुखं च भव । का० यमाय त्वेत्यर्थास्मिन् । हयं गृह्णीतः । अश्व-
दैवतम् । हे अश्व यमरूपाय मङ्गं वरणः त्वां ददातु स यमरूपोऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं व्यापुयाम् हे अश्व त्वं दात्रे हयोऽश्वो भव मङ्गं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं तदाता पशुर्वा सन्ततिद्वारा भव ॥ ४७ ॥

कोदात्वास्त्राञ्चदात्कामोदात्कामायादात् । कामोदाताकामःप्रतिग्रहीताकामैतत्ते ॥ ४८ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥

का० कोऽदादित्यन्वदिति । अन्वन्व्योदनतिलादि गृह्णीतः ॥ कामदैवत्यम् । दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य च प्रतिग्रहज-
दोषाभावाय च देहेन्द्रियात्मसङ्घाते कामं विविक्षति । को नरोऽदाहत्तवान् कश्चै नरायादात् । प्रअहयस्वोत्तरमाह । कामोऽदात्का-
मावेवादात् न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानो देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव प्रति-
ग्रहीता नान्यः । हे काम एतद्द्वयं ते तव दाढप्रतिगृहोऽत्नत् ॥ ४८ ॥

॥ श्रीमन्ब्रह्मीधरकृते वेददीपि मनोहरे । उपंशादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

सप्तमेऽध्याये उपांशुयहादिसवनहयगता मन्वा दक्षिणादानान्वा उक्ताः ऋष्टमे ढतीयसवनगता आदित्ययहादिमन्वा उच्यन्ते ॥ तत्र का० प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रे ण द्रोणकलशादुपयामगृह्णीतोऽसौति गृह्णीत्वा हिदेवत्याननु जुहोतुग्नराधेइति१ । हिदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्ययहपात्रेण द्रोणकलशासोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम उपयामेन पात्रे णूत्वं गृह्णीतोऽसि मया ॥ का० शेषशेषमादित्यस्यात्सामसिच्यत्वादित्येभ्यस्वेति२ । हिदेवत्याननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्यात्वां चिपेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम आदित्येभ्योऽर्थाय त्वा त्वां सिद्धामीति शेषः ॥ का० समासिच्य तेनापि दधाति विष्णु उरुगायति३ । संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रे ण स्वाधीं पिदधाति । विष्णुदेवतम् । हे विष्णो यन्नयुरव हे उरुगाय उरुभिवहुभिर्गीयते सूयत इत्यु रगायस्रवस्त्वोधनम् एष सोमस्ते

उपयामगृह्णीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा । विष्णुरउरुगायैषतेसोमस्त्वरक्षमात्वादभन ॥ १ ॥

कदाचनसुरीरशिनन्दुसञ्चसिदाशुषे । उपोपेन्नुमववनभूयइत्तु तेदानन्देवस्यपृच्यतत्रादित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

तवार्पितः तं सोमं रचस्र गोपाय आकनेपदमार्षम् सोमरचणे प्रहत्तं त्वा त्वां मा दभन् मा दभ्नुयुः मा हनुयः मा हनुयः रचांसोति शेषः दभ्नीतिहिंसाकर्मा ॥ १ ॥

का० आदित्यग्रहं गृह्णाति सऽस्रवेभ्यः कदा चनेति० । होमशेषाः संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ आदित्यदेवत्ये हृहृत्यो यशुरन्ते आदित्येभ्यस्वेति यजुः । ढतीयो द्वादश्याणस्रयोन्नव्येऽष्टार्षाः । सा हृहती तृतीयेऽध्याये हृहदुपस्थानमध्ये इन्द्रदेवत्या प्रथमीत्वा व्याख्याता ष इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः । हे इन्द्र त्वं कदा चन कदाचिदपि सरोहिं सको नासि किन्तु

दाशुषे षष्ठार्थे चतुर्थी हविर्दत्तवती यजमानस्य हविः सद्यसि सेवसे क्लृप्त उप इत् तु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे भवन्वन्व-
 किन्द्र भूय इत् तु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयतइति दानम् तव देयं हविः पृथ्वते त्वया सम्बध्यते । यजमानेन दत्तं हवि-
 स्वयाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ हे ग्रह आदित्ये श्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ अत्रिन्द्रनाभिरप्यादित्य एव स्मृतये ॥ २ ॥

का० अपगृह्य पुनः कदा चनेति । धाराती विच्छिद्यं पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णीयात् ॥
 कदाशब्दः कालवाची चनेतिनिपातः पुनरर्थे । हे आदित्य त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन् काले पुनः प्रमाद्यसि । युद्ध प्रमादे न प्रमा-
 यसीति काकुः । उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्यकदाचिदात्मस्यं करोषीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे
 कदापि न प्रयुच्छसि स्वकर्म्मणि । किं च उभे जन्मनी देवमनुष्यसम्बन्धिनी निपासि नितरां पालयसि । किञ्च तुरीय सुपां सुलुगिति

कदाचनप्रयुच्छस्यभेनिपासिजन्मनी । तुरीयादित्यसवनन्तइन्द्रियस्मात्स्थावस्तन्दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

विभक्तिलोपः । ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रे रयति सवनं नन्द्यादित्वात्सुप्रत्ययः जगत्प्रवर्तकम्
 अष्टतममन्त्रं विज्ञानानन्दसभाव' यदिन्द्रियं वीर्यं तद्वि वि युलोकं मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिसुख्ये न स्थिबम् तदुक्तं पादोस्य
 विष्ठा भूतानि त्रिपादस्थावृतं द्विवि । एवमादित्यः परापररूपेणास्थावृचि स्तुतः ॥ यद्वात्सा ऋचोधांत्तरम् प्रथम्यो निषेधे चन-
 ग्रन्थोऽर्थे । हे आदित्य त्वं कदाचन कदापि प्रयुच्छसि न प्रमाद्यसि किन्तु उभे वर्त्तमानभाविनी जन्मनी निपासि रक्षसि । तृतीय-
 मित्त्वर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्य ते तव यत्तृतीयं सवनं तस्मिन्द्विवि दुर्लोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृत्तिकरणम-
 वृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात्स्थितम् ॥ हे आदित्यग्रह आदित्येषा अर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

का० दध्ना श्रीणाल्येन पश्चिमिऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति । एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात् ॥ आदित्यदेवत्या यजुरन्ता चिष्टुप् कुब्जदृष्टा आदित्ये भ्यस्त्वेति यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुखं सुखं कर्तुं प्रयेति प्रत्यागच्छति अतो हे आदित्यासः आदित्या यूयं दृष्टयन्तः सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत । अन्वे धामपि दृश्यतइति संहितायां दीर्घः । किं च वो युष्माकं या सुमतिः श्रीभन- बुद्धिभङ्गायुद्धपरा सा अर्वाची अस्मदमिमुखो अवहत्यात् आवर्तताम् । बहुलं छन्दसीति वर्तते लिङ्गं जुहोतागदित्वाच्छपः शुद्धित्वं च । किञ्च अज्ञोश्चित् अङ्गुः पापकारी चित् अर्थे अंहोर्हन्नशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभतइति

यज्ञो देवानास्मत्प्रेतिसुखमादित्यासो भवताम्बुडयन्तः । आवोव्वांची सुमति

वदत्यादु होश्चिद्यावरिवोवित्तरासदादित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

वरिवोवित् अतान्त वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलक्ष्मी असत् भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखो आवहत्यादिति सम्बन्धः । हे सोम आदित्येऽप्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

का० उपाएषुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति । पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् ॥ आदित्यादेवतग्रम् । तमांसि विवा- सरयति नाशयति विवस्वान् यहा विशिष्टं वसु धन मस्येति विवस्वान् मतो टिलोफण्डादसः तत्सम्बोधनं हे विवस्वान् हे आदित्या ऐष पावस्वस्ये तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम्

१—१०,४,६

२—१०,४,७

तस्मिन् पातव्ये सीमे त्वं मत्स्य मद् तृप्तौ तृप्तिं कुरु बहुलं कन्दसीतदादिष्वच्छपी लुक् ॥ का० अदस्यै नर इतीगमवेचते पत्नीति ।
 पत्नीनं पूतयतं पश्येत् ॥ आशीर्देवताया जगती नरदेवताया वा वादशाचरचतुःपादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतारः ऋत्वि-
 खजसानाः आशीर्दा आशिवो ददति ते आशीर्दाः सुबलोपच्छान्दसः आशियां दातारो यूयमस्यै वचसे आशीर्वचनाय अद्घातन । अदिति
 सतपनामधुरं पठितम् । तप्तनप्तनयनाञ्चेति मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः । अद्घां कुरुत आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेतार्थः मद्दुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः
 अथवा धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दस्यती जायापती पत्नीयजमानो वामं वननीयं सञ्जनीयं

विवस्वनादिलैषते सोमपीथस्तस्मिन्मात्स्य । अदस्यै नरोवचसेद्घातनयदाशीर्दादस्यती वाममश्रुतः ।

पुमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वाहारपएधते गृहे ॥ ५ ॥

यज्ञफलमश्रुतः प्राप्तः । किं च इहैव पुमान् पुंस्त्वधर्मसम्पन्नः पुत्रः जायते किं च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अथ अग्नि-
 तार्थः । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाञ्चनीरतपन्संयोगइति
 द्वितीया । राजाहः सखिभ्यष्टिति प्राप्तस्य टच्प्रतायस्य वैकल्पिकताच्छान्दस्यो वामावः अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः
 पापरहितः सन् गृहे स्वसदने एधते वधते नास्ति रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति ३ यास्कः ॥ आशीर्दा

आशिशः दातारो इति दम्पतिविशेषणं वा विभक्तेराकारः । दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निष्पापः
स्मृत्यै वर्धतामिति आशीर्वचने अङ्गां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

का० भक्षयित्वा सायुषांश्चान्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावितृग्रहणं वाममद्येति । सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा सवनीयसम्बन्धित्वं
कर्त्तुं समाप्य स्यान्तर्यामयोरन्यतरेण सावितृं गृह्णाति ॥ काण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सविददेवत्या त्रिष्टुब्भरदा जदृष्टा । हे
सवितः सर्वस्य प्रेरयितदेव त्रयास्मिन्दिने अकथ्यमस्मदर्थे वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहोत्यर्थः । षू प्रेरये लुब्ध्वाः ब्रह्मभा-
वच्छाब्दसः । वामसु श्वः स अर्थे श्वांसिपि समनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः । दिवे-दिवे तत ऊर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः ।

वाममद्यसवितर्वीममुखोदिवेदिवामसस्यथसावीः । वामस्यह्विज्यस्यदेवभूरैरयाधियावामभाजःस्याम ॥६॥

हि यस्मादयानया नलोपच्छाब्दसः धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्त्तुं भजन्ति वामभाजः
स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्त्तुं भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम् वामस्य सभ्रजनीयस्य भूरैः विस्तीर्णस्य बहु-
कालीनस्य अयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयइति शेषः अयो निवासइत्यादुदात्तत्वात् अयशब्दो निवासार्थः । दिवे-दिवे इत्यङ्गो नामसु-
पठितम् । यद्बोत्तरार्धस्यायमर्थः हे देव वामस्य वननीयस्य भूरैः धनपूर्णस्य अयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्त्तृनाम-
जनया धिया सोमाद्ये न कर्त्तव्या वयं वामभाजोभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

सावितृम् । हे सोम त्वमुपयोमेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे यत् त्वं सावितृः सविददेवत्योऽसि च न इत्यत्रनाम^४ चनोऽत्र धत्तइति
१—१०,५,१० । २—निघ० १,५,११ । ३—निघ० २,१,२१ । ४—निघ० ६,१,६ ।

चनोधाः अन्नस्य धारायता । अभ्यास भूयांसमर्थं मन्यन्तद्वातं वाक्कातः यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं सयि धेहि
 स्वापय । किञ्च यन्नं जिन्व प्रौढय जिन्वतिः प्रौतिकर्मा यन्नपतिं यजमानं च जिन्व तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय सवित्ने
 स्रग्भ्राष्टिनां प्रसवादिक्व देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्यास्तीति भगः अर्थश्चादित्वादच् ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः
 श्रियः । प्राणैवैराण्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरयेति ॥ ७ ॥

का० अमचितेन महवैश्वदेवयज्ञस्युपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति । अमचितेनैव सावित्रग्रहपात्रे ष पूतश्रुतः सकाशात्सहा-

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्च नोधाश्च नोमयि धेहि । जिन्व यन्नं जिन्व यन्नपतिस्त्वा गावदेवाय त्वासवित्ने ॥ ७

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुच्चाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८

वैश्वदेवग्रहस्य अहस्यं करोत्यम्बुः । वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव गृह त्वसुपयामेन गृहोतोऽसि यतः सुशर्मासि शोभनं शर्म सुख-
 माश्रयो वा यस्य स सुशर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । विश्वेषादयेन प्राणरूपोऽसौत्यर्थः ।
 प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः । गृहस्यान्नरूपत्वादन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् गृहस्य प्राणत्वम् । यस्मादीहोऽसि तस्माद् बृहदुच्चाय
 गृहस्याहंश्यासी तथा केत्वा च बृहदुच्चः तस्मै महते केत्वे जगदुत्पादयित्ने प्रजापतये नमोऽन्नं भवितुमर्हसीति शेषः । नम इत्यन्ननामं
 प्रजापतिं बृहदुच्च इति श्रुतेः । बृहदुच्चयब्देन प्रजापतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

१—निष्० १०, ४२ । २—१०, ६, २ । ३—४, ४, १, १४ । ४—निष्० २, ७, २२ । ५—४, ४, १, १४ ।

का० उपयामगृहीतोऽसि हहस्यतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं गृहं गृह्णाति । सोमदेवतम् ॥ हे देव दीप्यमान हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृह्णीतोऽसि अतस्ते तव सखन्विनोऽन्यान् गृहानुपाशुप्रभृतौ न हृद्यथासं समधयेयम् । किञ्चित्तस्य ते हहस्यतिसुतस्य ब्रह्मते महतो यज्ञकर्मणः पतिर्हृद्द्व्यतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिपुतस्य यथा हहस्यतयो ब्राह्मणा ऋविजस्रैरभिपुतस्य । तथा इन्दोः उन्दो क्लेदे उनसीतीन्दुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूप-
 सेत्यर्थः । तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं दौर्यमस्थासौतीन्द्रियवान् तस्य संहितायां दीर्घः । तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य ॥ का०

उपयामगृहीतोऽसि हहस्यतिसुतस्य देवसोमत इन्दोरिन्द्रियावतः पत्नीवतो गृहं गृह्णासम् । अहस्यरस्तादहम्

वस्ताद्यदन्तरि च न्तदुर्मोपिताभूत् । अहं सुर्व्यमुभयतो देव्यां इन्देवानास्परमङ्कुहायत् ॥ ८ ॥

प्रचरणीशेषेण त्रीणाखिनमहं परस्तादिति । प्रचरणीशेषेण पत्नीवतगृहं मिश्रयेत् । प्रजापतिरूपालदेवत्या त्रिष्टुप् । अत्र मन्त्रदृष्टा स्वस्य संबगतपरमालरूपत्वमभिप्रेत्य वदति । अहं परमालरूपः सन् परस्तात् उपरि दुर्लोकिकादौ तथाहमवस्तात् अथस्तनमूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः । यदन्तरि च मध्यवर्तिलोकरूपमस्ति तदु तदेव मे देहधारिणो मम पिताभूत् पिष्टवत् पाचकं भवति । अहं परमालरूपः सन्नभयतः उपरिष्टादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि । देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गृहं अत्यन्तं गोप्यं हृदयेऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥ ८ ॥

का० अन्नाइइ पत्नीवन्नितुत्तराधिं जुहोतीति । पत्नीवत् गृहमन्ने रुत्तरभागे जुहोति । अग्निदेवत्वम् । एचोऽप्रगृह्येत्वा-
दिना अग्ने शब्दगतस्य एकारस्य आ इ इत्यादेशो आकारस्य ऋतुत्वम् । हे अग्ने हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त तद्वा देवेन सजः समानप्रीतिः
सन् त्वं सीमं पिव स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ का० पत्नीं सदः प्रवेक्ष्यापरैषोत्तरत उपविष्टासुक्तावा समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति १ ।
नेषा पश्चिमदारेण पत्नीं सदः प्रवेक्ष्योक्तातुरुत्तरतः स्थितासुक्तातारं पश्येति प्रषयेत् सा च तं पश्येत् । हे उक्तातः प्रजापतिः प्रजानां

अन्नाइइपत्नीवनत्सुज्जूवेनत्वद्रासोसम्भिवस्वाहा ।

प्रजापतिदृषासिरं तो धारे तोमयिधे हि प्रजापतेस्तेष्ट्योरे तो धसोरे तो धामशीय ॥ १० ॥

उपयामगृहो तोसि हरिरसि हरियोजनो हरिभ्यात्वा । हय्यीर्द्वानास्यसहसोमाइन्द्राय ॥ ११ ॥

पाककस्त्रं दृषासि बेला भवसि रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवञ्च तस्त्रं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय ततो हृष्यो
वीर्यबेत्तः रेतोधसो वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुगृहात् रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्यादनसमर्थं पुत्रमशीय प्राप्रयाम
अग्नीतेव्यत्वयेनादादित्स्त्रं लिङ्गुत्समैकवचने ॥ १० ॥

का० द्रोणकलमे हरियोजनगृह्यसुपयामगृहोतोऽसि हरिरसीति १ । आगुण्यादिति शेषः । ऋक्सामदेवत्वम् । हे गृह त्वं
१—१०,६,१८ । २—१०,७,३ । ३—१०,८,१ ।

हरिहरितवर्णोऽसि हरी रश्मिर्हरिः सोमो हरिहरितवर्णवानित्यभिधानात् । उपयामेन गृहीतव्यासि । किञ्चित्स्वस्मृत् हरियोजनः हरी इन्द्राक्षी योजयतीति हरियोजन इन्द्रस्यैवायं हरियोजन इन्द्रसम्बन्धी तं त्वा त्वां हरिभ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । ऋक्सामे वै हरी ऋक्सामाभ्यां ह्येनं गृह्णातीति श्रुतेः ॥ का० धानाशावपति हर्योर्धाना इति । हरियोजने अष्टय-वाविदध्यात् । धानादेवत्वम् । सहस्रीमाः सोमेन सहिता धाना अष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्याः हरितवर्णयोरख्योः स्य भवथ इन्द्राखसम्बन्धिनो यूयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

का० यस्ते षष्ठसनिरिति प्राणभचं भचयित्वीत्तरवेदौ निवपन्तीति । सर्वत्विंशो धाना आदाय मन्त्रे शावप्रायोत्तरवेदौ

यस्ते षष्ठसनिर्भलोयोगोसनिस्तस्यतद्दृष्टयजुमस्तुतस्तीमस्ययस्तोकथस्योपहूतस्योपहूतोभक्षयामि ॥ १२ ॥

चिपन्ति । भचद्रव्यदेवत्वम् । हे धानासहित सोम भचद्रव्य यस्ते तव भक्षी भक्षणमखसनिः । षण् दाने अखान् सनोतीत्यखसनिः अखानां दाता यच्च ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं भचमुपहृतोऽनुज्जातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते इष्टयजुषः इष्टानि यजंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा स्तुतस्तीमस्य उह्नातृभिः स्तुताः स्तीमाः स्तीनाणि यस्य स स्तुतस्ती-मस्तस्य । तथा शस्तीकथस्य होतृभिः यस्यानि उह्नानि यस्याणि यस्य स यस्तोकथस्तस्य । तथा उपहृतस्याभ्यनुज्जातस्य तद्देतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

का० शाकलाधानं देवकतस्येति प्रतिमन्त्रमिति । षट् षड्वापयकलानि सर्वेऽन्वी निदधुः । षड्वाजंथमिदेवत्वानि । हे यजकल

१. देवकृतस्य देवविषये विहितस्य एतस्यो यजनभावादि लक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं भवसि अथपूर्वो यजिनाशनाशः
 प्रवयजतीत्यवयजनम् । मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्द्यादेरेनसोऽवयजनमसि । पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैतसः आद्या-
 हरचादिनाशनमसि । आकाशविषये कृतस्य पापस्याकाशनिन्द्यादिनाशनमसि । एतस्य एतसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशन-
 मसि । किञ्च विद्वान् ज्ञानानो ज्ञानपूर्वकं यदेतः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेतच्छकार तस्य सर्वस्यै-
 तसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

देवकृतस्यैतसोऽवयजनमसिमनुष्यकृतस्यैतसोऽवयजनमसिपितृकृतस्यैतसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैतसोऽवय

जनमस्यैतस्यैतसोऽवयजनमसि । यच्चाहमेतोविद्वांश्चकारयश्चविद्वांसास्यसर्वस्यैतसोऽवयजनमसि ॥ १३ ॥

संवत्स्रं सापयसासन्तनूभिरगन्मूहिमनसासुश्रियेन । त्वष्टासुदुवोविद्वद्घाठराथोनुमादुतन्वोयद्वित्तिष्टम् ॥ १४ ॥

का. अथरेष बालासं यथासं चमसान् पूर्णपात्रानवच्छयति हरितकुशानवधाय सं वर्षसेति । पूर्णपात्रासुदकपूर्वांनित्यर्थः ।
 लाट्टी त्रिष्टुप् । व्याख्यातायि व्याख्यायते । वर्षसा त्र्यस्यवर्षेण वयं समगच्छति ससृता भवाम गच्छतेर्लङि आदादित्वात्कपो लुक्कि
 उत्समवदुवपुत्रि मी नो धालोरिति मस्य नकारः । ययसा क्षीरादिरयेन समगच्छतीत्यनुवर्तते । तन्भिरशुष्ठानचमैः शरीरावयवैः
 समगच्छति । श्रियेन समीचीनेन कर्मन्वहायुक्तेन मनसा समगच्छति । किञ्च सुदयः शोभनदानः त्वष्टा देवो राथो धनानि

विदधातु । तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विलिष्टम् । लिश्र अस्मीभावे निष्ठात्तः विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमाष्टुं न्यूनत्वपरि-
हरिषासुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

कां समिन्द्रं वा इति नवं समिष्टयजूषि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसञ्ज्ञा नवाहुती जुहुयात् । तत्राद्यः ।
सिन्धुदेवदेवता विलुप्तं अविष्टा । समितुपसर्गा नैषील्यनेन सम्बध्यते न इत्यस्य णत्वम् हे मधवन्धतवत् हे इन्द्र मनसानुमृद्ध्युक्ते न
नोऽस्मान् त्वं स नेषि सन्नयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा सन्नेषि । व्यत्ययेन शपो लुक्कि लटि मध्यमैकवचने

समिन्द्रोऽसनेषिगोभिः ससूरिभिर्मघवनत्सुखस्था ।

सख्यन्नादेवकृतं यदस्ति सन्देवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा ॥ १५ ॥

संवर्चसापयसासन्तु भिरगन्महि मन्सासंशिवेन । त्वष्टासुदत्तो विदधातुरायोनमाष्टुतन्वो वद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

नैषीति रूपम् । सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि खल्या क्षेमेण च सन्नेषि । ब्रह्मण्यज्ञानसहितेन वेदेन सन्नेषि । देवकृतं
देवार्थं कृतं कामं यदस्ति यज्ञाख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन सन्नेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसम्बन्धिनानां देवानां सुमती
सुमत्याशुयहबुद्ध्या संयोजयसि सुपर्ण सुपो भवन्तीति तृतीयार्थं सप्तमी । यत्स्व मन्त्रानेव मनत्रादिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा
एतद्वचिः सुहृत मस्तु ॥ १५ ॥

॥ अथ द्वितीयः । त्वाष्ट्री विलुप्तं प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता ॥ १६ ॥

१—१०, ५, ११ ।

अथ दृतीयः । धादसवितप्रजापतिदेवान्मित्रवृषुदेवत्वा त्रिष्टुष । धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विश्वः एते षट्
 देवा इदमग्नाप्रविः समिष्टयसुसंबुधं शुभन्तां सेवन्ताम् । किञ्भूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः । किञ्भूतो च
 सञ्ज्ञाया मिति कर्तरि किञ् प्रत्ययः चित्सादन्तोदात्तः । किञ्भूतः प्रजापतिः निधिपाः निधीन् पातीति निधिपाः महापद्मग्रहपद्मा-
 दिनिधीनां नवानां प्राचयिता । किञ्भूतोक्तिः देवः दीपमानः । किञ्च ते एते देवाः प्रजया यजमानसम्बन्धिन्या सन्तत्या सह

धातारातिः सवितेदच्छुषन्तामजापतिर्निधिपादेवोषग्निः ।

त्वष्टाविष्टुः प्रजयासुरराषायजमानायद्रविषन्दधातस्वाहा ॥ १७ ॥

सुगावो देवाः सदनाशकर्म यद्वाजग्मेदुसवनञ्जुषाणाः । भरमाणावहमानाहवींथ्यस्त्रोधत्तवसवोवस्त्रनिस्त्राहा ॥ १८

सुरराषाः सव्यप्रगमाषाः सन्तः यजमानाय द्रविषं धनं दधात दधतु ददतु अत्ययेन प्रथमयुषस्थाने मध्यमः युषधः तप्तनप्तनघनासेति
 तवादिशः तस्य तेनाखोपमावः । स्वाहा एतेभ्यः सुदुत मस्तु ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थः । देवदेवत्वा मिष्टुप तुर्थः पादो द्यार्षः । हे देवा ये यूयमिदं सवनं यद्दं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः भ्राजन्स भ्रागताः
 गमेर्बिति मध्यमवहुवचनम् तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि

वयं मकर्म प्रकाशं कृतवन्तः । सुदुरोरधिकरण इति सु उपसर्गं गभेडप्रत्यये सुगति रूपं विभक्तैराकारः । करोतिश्चिन्तये लुङि लक्ष्म-
 बहुवचने प्रकर्मैति रूपम् । किञ्च हे वसवः वासयन्तीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः अस्मै अस्मासु यूयं वसूनि धनानि
 धनं स्थापयत । किञ्चूत्ता यूयं यज्ञसमाप्तौ हवीषि भरमाथा ये राधिनस्ते तु रथेषु विभक्तः रथहीना वदमानाः स्वाम्नेषु हवीषि
 वदन्तः बह्ना मरुत्सवाः पुष्यन्तः बह्मार्जाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युषम्यं स्वाहा सुदुत मस्तु ॥ १८ ॥

अथ पशुमी मन्त्रः । आग्नेयी विष्टुप् इदानीं देवास्विष्टजति । हे अग्ने हे देव दीप्यमान उग्रतो हवीषि कामयमानान् यान् देवान्
 त्व मावहः आहृतवानसि तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्ये सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्यम्
 सधमादस्वयीन्द्रस्योति स्वे परे सहस्य सधादेशः । किमुक्त्वा प्रेरयामीति चेत् अत आह हे देवाः विभक्ते सर्वे यूयं जञ्चिवांसः

याञ्चावहउग्रतोदेवदेवांस्तान्प्रेरयस्वेअग्नेसधस्ये । जञ्चिवांसःपपिवाञ्चस्वविष्टिसुहृन्मञ्चस्वरातिष्ठतानुस्वाहा १९

षड् अग्ने कसुचति कसुः वस्ते काजाहसामिति इतौट् सवनीयपशुपुरोडाशान् भञ्जितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं
 कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असुं हिरण्यगभं प्राबलक्षणं वायुं वायुमखलमित्यर्थः धर्ममादित्यमखलं वा खः दुर्लोकं वा
 पञ्चतिष्ठत आचयत यस्य यत्र दृष्टाः सन्ति तांस्तानन्वतिष्ठतित्यर्थः । छन्दसि परेऽपीति अग्नेः क्रियापदात्परत्वम् । स्वाहा सुदुत-
 मस्तु हविः ॥ १८ ॥

अथ षष्ठः । आग्नेयी विष्टुप् इदानीमग्निं विष्टुजति । हे अग्ने हि यस्मात्कारणादिहास्मिन्दिने स्थाने वा अस्मिन्ब्रह्मे प्रयति प्रवर्त-
 माने सति हीतारं देवाना माहातारं होमनिष्पादकं वा त्वा त्वां वयं महर्षीमहि हतवन्तः अग्निर्वै देव्यो होतिति श्रुतेः तस्मात्कारणाद्
 त

स्वकृधक् सृष्टं यथा भवति तथा अथाः यद्वा कृधोतीति कृधक् कृधवत्यन्नं समर्धयन् सन् अथाः अयाचीः इष्टवानसि यन्नं कारित-
वानसीत्यर्थः । यजतेष्टुलोपि यकारस्य ह्यन्देशं कृत्वम् । उतापि च कृधक् कृध्वन्नेव अयमिष्टाः यन्नप्रायश्चित्तं शमितवानसि विन्न-
शान्तिं वा अकार्षीः । स त्वमिदानीं यन्नं प्रजानत्यन्नं समाप्तं भवगच्छन् उपयाहि स्वगृहं गच्छ किंभूतस्त्वं विद्वान् पण्डितः
स्वाधिकारं जानन्नित्यर्थः स्माहा तुभ्यं सुहृतमस्तु ॥ २० ॥

अथ समाप्तं । वातदेवत्या विराट् मनसस्यतिष्ठष्ट । व्याख्यातापि उच्यते (१,११७) कै मे गच्छे गोयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपा-

वयं हि त्वाप्रयतियज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमष्टणीमहोह ।

कृधगयाकृधगुताशमिष्टाः प्रजानत्यन्नमुपयाहि विद्वांस्तूहा ॥ २० ॥

देवागातुविदोगातुं वित्वागातुमित । मनसस्यतद्मन्देययज्ञं स्वाहावातेधाः ॥ २१ ॥

वातइति गातुर्ब्रह्मसं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृश हे देवाः गातुं वित्वा अन्नदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं
मच्छत-यद्वा गातुं वित्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाङ् गतौ गायते भ्यते यत्र स गातुर्मागस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं मला
यज्ञेनः तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत । एवं देवातुक्त्वा प्रजापतिमाह हे मनसस्यते अन्नदीयस्य मनसो यष्टुं प्ररणेन
पालक परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यन्नं स्वाहा त्वहस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यन्नं धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

अथाष्टमः यज्ञदेवतं यजुः । यज्ञं विसृजति । हे यज्ञ त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठाशं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ यज्ञपतिं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः स्वां योनिं गच्छ स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वाकात्ममिति भावः । स्वाहा सृष्टमस्तु ॥ अथ नवमः समिष्टयजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिदेवतम् । हे यज्ञपते यजमान एकोऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्यै तव त्वदीयोऽस्ति । कीदृशः सहस्रसूक्तवाकः सक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन् स तथा सीमः पयः स्वनीयचरपुरोडाशस्य वीरा उच्यन्ते तेः सहितः य ईदृशस्यं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व । स्वाहा सृष्टमस्तु ॥ २२ ॥

यज्ञयज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा । एषते यज्ञो यज्ञपते सहस्रसूक्तवाकस्युर्वीरस्तज्जुषस्व स्वाहा । २२

माहिर्भूर्मापुदाकुः । उरुर्हिराजावरुणश्चकार सूर्यायपन्थामन्वे त्वाउ ।

अपदेमादाप्रतिधातवेकरुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् । नमोवरुणायामिष्टितोवरुणस्यपाशः ॥ २३ ॥

का० दृष्टानुविधाणामेखले चालाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । यजमानहस्तस्य सृगशृङ् मध्ये वद्धा मेखला चतुर्भे विसृज्य चालाले चिपेत् ॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पो मा भूः पुदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा भूः ॥ का० उरुः इति वाचयतीति । अथशुभ्राथ जिगमिषुरध्वर्युश्चालालसमीपस्थं प्राङ्मुखं यजमानं वाचयेत् ॥ वरुणदेवत्या विष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । उ-शब्दोऽन्वयारब्धे । वरुण एव राजा सूर्याय भन्वे त्वै षष्ठार्थं चतुर्थी सूर्यस्यात्वेतु मनुक्तमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं विसृजेत् पन्थां पन्थानं मार्गं

वकार क् अपदे नास्ति पदं यस्मिन् यत्र दसं पदं प्रतिसुद्धितं न भवति तस्मिन्नन्तरि च मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदे
 अन्तरि च पादा प्रतिघातवे पादौ निक्षेपः विभक्तौ राकारः मार्गं कः कर्तुं स्वर्गमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः करोतिरदादित्वे न लङि
 ग्रयो लुक् प्रकृत्भाव आर्षः । किञ्च यो वरुषः सतापि च हृदयविधिसिद्धपक्ता हृदयं विध्यति मनीषारथेन पीडयति हृदयवित्
 नहि हृदयवित्पादिना क्विबन्तौ व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः तस्य हृदयविधः पितृशुनश्चापि अपवदित्वा चिच्छब्दोप्यर्थे निन्दकस्यापि तिर-
 स्कर्ता क्विशुतान्त्वे वा पापकारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुषो वरुषाय मार्गं ददात्वित्यर्थः । अन्वे तैव प्रतिघातवे अगुपूर्वादिषुः प्रति-
 पूर्वाद्घातेश्च तुमर्षे वैशेनित्यादिना क्रमात्तवैतवेप्रत्ययौ ॥ का० नमो वरुषायेति वाचयत्यपोवक्रमयमिति । अव्ययज्ञानार्थमपः प्रवेश-
 यन्व्यजमानं वाचयेत् ॥ वारुषं यशुः । वरुषस्य पायोऽभिष्टितः आक्रान्तासक्तान्न वन्धनचमसक्तौ वरुषाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति
 शेषः ॥ २३ ॥

अन्वे रनीकमपश्चाद्विशेषापात्रपाल्पतिरचनसुर्थम् । दमेदमेसमिधंयज्यग्नेप्रतितेजिह्वाहृतमुष्णरथ्यरक्षाहा ॥२४॥

का० प्रास्य समिधं चतुष्टंहीतेनाभिशुहोति अन्वे रनीकमिति । अणु समिधं प्रचिप्य चतुष्टं हीतेनाज्ये न तदुपरि जुहुयात् ॥
 अग्निदेवत्या निष्टुण् अन्वे रनीकमिति परोचलिङ्गं समिधं यच्छम्भरति प्रत्यञ्जलि र्नीकमित्यास्ते त्वसङ्गत मतो यच्छब्दाध्याहारेष षीज्यम् ।
 हे अन्वे यस्य तवाग्नेः अङ्गनयौलस्य सतोऽपात्रपात्रस्युष्ण मनीकं मुख मप उदकाव्याविवेश अभिशुखेन प्रविवेश हे अन्वे स त्वं दमे दमे
 तत्ससङ्गच्छे अमुर्थं मसुरेः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरञ्जन्निवर्तयन् सन् समिधं समिधनसाधनं हृतं यच्चि यज सङ्गतं कुर्व यजतिः सङ्गति-
 करणार्थः शपो लुकि कटि रूपम् हृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला हृतं प्रति उचरस्यत् उचरतु उच्युक्तासु ।

१—१०,५,२१ । २—१०,५,२१ ।

खाहा सुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीषाश्लमेधविषया तत्र हि नानाकथयान्यहानि भवन्ति । उतपूर्वाच्चरतेलौहर्षेऽन्यत्प्रत्यय
 वीषादिकः ॥ २४ ॥

का० समुद्रे तद्वति ऋजीषकुञ्जं ज्ञावयतीति । गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुञ्ज मसु चिपित् ॥ सोमदेवत्वा विराट् दशा
 वरवतुःपादा । अन्ते वर्तमानो तच्छब्दे हृदयेन सम्बध्यते हे सोम यत्ते तव हृदयं समुद्रे अप्सु समुद्रसमानासु अप्सु, बहुलोदकेषु
 सन्तमर्थे लिङ्गते वर्ततइति वा शेषः । तत्र त्वां गमयामीति शेषः तत्रस्यं त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि व आपो जलानि

समुद्रेतेहृदवमपुस्तः सन्त्वाविशन्वोषधीरतापः । यन्नस्यत्वायन्नपतेस्वतोत्तौ नमोवाक्केविधेमयत्खाहा ॥ २५ ॥

देवीरापएषवोगर्भस्तप्सुप्रोतस्सुष्टतन्विष्टत । देवसोमेषतेलोकस्तस्त्रिक्कञ्चवचूपरिचवज्ज ॥ २६ ॥

त्वा संविशन्तु । किञ्च हे यन्नपते यन्नस्य पालक सोम यन्नस्य सन्तोक्तौ शोभनववनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने
 च त्वा त्वां विधेमः स्थापयामः । विदधतिः स्थापनार्थः । खाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

का० देवीराप इति विष्टञ्जोपतिष्ठतइति । ऋजीषकुञ्जं सुक्तोपस्थानं कुर्यात् ॥ अष्टनि शदचरत्वात्प्राक्त्विर्वृहती वा पूर्वार्धं
 मद्देवत सुक्तरार्धं सोमदेवतम् । हे देवीदेव्यः हे आपो वो युष्माक मेष सोमो गर्भस्थानीयः तं ताहयं सोमं यूयं विभृत धारयत ।
 किञ्चतं तं सुमीतं शोभनमीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम् । इदानीं सोमं वदति हे सोम हे देव दीव्यमान ते

समिद्वीति । खानानन्तर माहवनीय मेत्य तस्मिन् समिधं दध्यात् ॥ अग्निदेवतं यजुः । देवानां सम्बन्धिनो समित् इत्यन मसि ।
 यद्वा । देवभृताना मन्वाक् समित्यनं भवसि ॥ २७ ॥ इतः पर मनुबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथयति ॥

का० निबद्धमाणमभिमन्त्रयतऽएजतु दशमास्य इति । यद्यनवन्ध्या वशा गर्भिणी स्थात्तदा विद्यसने मातुः सकाशात् पृथक् क्रिय-
 मासं गर्भं मभिमन्त्रयेत् ॥ अवनसानचययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाचराः षट् पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः । गर्भः जरायुषा
 सह एजतु । एजु कम्पने । जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु । किम्पतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमास-
 कात्वाक्किञ्च इव चलत्वित्यत्र । कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च ससुद्र एजति एतो हि

एजतुदशमास्योर्गर्भो जरायुणासह । यथायंवायुरेजतियथासमुद्रएजति । एवायन्दशमास्यो अखञ्जरायुणासहाऽ

यस्यैतेयन्निर्गमोर्गर्भो यस्यैयोनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यद्दुतायस्यतस्मात्वासमजौगमस्वाहा ॥ २८ ॥

संहरा कम्पनशीलो । एवेति निपात एवमर्थ एवमयं दशमास्यः सम्युर्णवधी गर्भो जरायुषा सह अखत् संसताम् निर्गच्छतु
 यथायं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि सम्युर्णस्यैव निर्गमन माशास्यते । तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं
 करोतीति मुनेः । संस अधःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हृत्काराब्ध्य इति तिपि लुप्ते वावसानइति सस्य दत्वे
 अनिदितां मिति नलोपि अडागमे च अस्त्रदिति रूपम् ॥ २८ ॥

का० अवनदानान्वजुहोति यस्मै तद्वृत्तिः । वशावदानानि हुत्वा गर्भरक्तं जुहुयात् । वशादेवत्याहुष्टुप् हे वशी यस्यासौ तव
 १—२५,१०० । २—४५,१०४ । ३—२५,१०१ ।

गर्भो यच्चियः यद्गार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययो सुवर्णमयी ऋत्वित्राद्यादिना इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रे च क्रियत इत्यर्थः ।
 तादृशीं त्वां गर्भेण सङ्गमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यद्भुता । इ कौटिल्ये इ हरे ऋन्दसीति इरादेशो निष्ठाया मकुटिबानि
 अस्फुलितानि तं गर्भं मात्वा जनन्यानुबन्ध्यालक्षण्या समजीगमं सङ्गमयामि । गमिष्यन्तस्य लङ्ङि चङ्ङि रूपम् स्थाहेति होमार्थः ॥२८॥
 का० स्फिष्टकृत मनुजुहोति पुरदक्ष इति । प्रवरस्यां सृचि प्रतिप्रख्याता सर्वं गर्भरस मवदायाच्चयुषा स्फिष्टकृत्वोति कृते
 सति सुहृयात् । गर्भदेवत्वं यजुः इन्दु रूपेण गर्भः स्यूयते । इन्दुः क्लेदनरूपः सोमसदृशो गर्भो महिमानं महत्त्वं मानञ्च व्यक्तीकरोतु ।
 अश्वतेव्यक्तीकरणार्थस्य स्फिटि रूपम् तस्माद्बृहद्बृहत् इति तुष्टागमः । विशेषणैर्महिमानं माह कौटिल्य इन्दुः पुरदक्षः पुरं

पुरदक्षोविषु रूप इन्दुरन्तर्म्महिमानञ्चधीरः । एकपदोद्विपदोन्विपदोश्चतुषपदोमष्टापदोन्मुवनानुप्रथन्ता ॥ स्वाहा ३०

मरुतोयस्य हि च्छयेपाथादिवोविमहसः । समुगोपातमोजनः ॥ ३१ ॥

दक्ष यस्य बहुदानयुक्तः विषु रूपः अन्तरदरे स्थितः धीरो मेधावी एवभूतं महिमानं मानञ्चेत्यर्थः । एवं महिमवलो मर्भस्य मातर-
 मनबन्ध्यां सुवना मुवगानि चतु प्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु । विश्वेषणैः प्रख्याति माह कौटिल्योम् एकपदो मेकं पदं यस्यास्तां वप-
 दैकपदयुक्ताम् द्विपदो वपया अङ्गै च द्विपदयुक्ताम् त्रिपदो त्रीणि पदानि यस्यास्ता सुपयद्वदोमैस्त्रिपदोम् चतुषपदो पद्मीसंयोजैवतुभिः
 पादैर्वा चतुःपादयुक्ताम् अष्टापदो स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुक्ताम् एवभूतां वशां गश्चित्वा भूतान्यनुप्रथन्ता मिति सम्बन्धः । स्वाहा
 सुहृत मस्तु ॥ ३० ॥

का० समिष्टयजुरन्ते शामित एक जुहुयात्तिष्ठन्नरुत इत्यस्वाहाकृत्येति । समिष्टयजुर्हामन्ते शामित्राम्नाविव स्वाहान्ते न मन्त्रे शोष्णीषवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकार मनुस्वार्य जुहुयादित्यर्थः । मरुदे वत्या गायत्री गीतमदृष्टा । हे दिवो विमहरसः विशिष्टं मही येषां ते द्युलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन मरुसा तेजसा युक्ताः यद्वा त्रिशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहरसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतो यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञग्रहे ययं पाथ सोमपात्रं कुरुथ पा पाने शपो लुक् पिबादेशाभावश्च छान्दसः संहितायां दीर्घः ह्राचोऽतस्त्रिङ् इति सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रचकः ब्रह्मन् श्रीभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः युष्मद्गुप्तानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मही द्यौःपृथिवी च न इमं यज्ञमिच्छताम् । पिपृक्षान्नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

आतिष्ठत्वनहनयुक्ता तत्र ह्यणाहरो । अत्रीची न सुते मनोग्रावाश्रणो तु वन्नुना ।

का० मही द्यौरित्यङ्कारैरभ्यूहतीति । शामित्रे चिसं गर्भं मरुदैश्चादयेत् ॥ द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी मूलोकश्च नोऽस्माकं मिमं यज्ञं मिमिच्छताम् । मिह सेचने सनन्तः सेक्तु मिच्छतां स्त्रैः स्त्रैर्भाषीः पूरयता मित्यर्थः । भरीमभिः भरणीर्हिरण्यपशुधाव्यादिभिः स्त्रैः स्त्रैर्भागीर्नोऽस्मदीयं गृहं पिष्टतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥

॥ इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः ॥

अथ षोडशी अन्ते पवस्त्रेत्यस्मात्प्राक(३१) ॥ का० प्रातःस्वने ऽतियाद्यान् गृहीत्वा षोडशिनं खादिरं च चतुःस्रक्तनातिष्ट

युक्ता हीति वेति । प्रातःसवने प्राययण्यहणानन्तर मान्नेय मतिप्राञ्च सादाय चतुःकोणेन खादिरीलखलेनातिष्ठ युक्ता होति मन्त्रयोरन्वतरेण सोपयामेन षोडशिशहं गृह्णीयात् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुभगीतमदृष्टा । हे इन्द्रहृदिन्द्र ते तव हरी हरितवर्णावम्बो ब्रह्मणा वगीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथ मातिष्ठ आरोह । इन्द्राह्वानं अतुत्वास्माक्रियोजनकालः प्राप्त इति मन्त्रास्मौ स्वय मेव रथे युञ्जते इति युक्ता इत्युक्तम् । किञ्च यावा सोमाभिषवपाशाथः ते तव रथारूढस्य मनेऽवर्चीन-मन्त्रयज्ञाभिसुखं स कृणोतु सुतरां करोतु केन वन्दुना । वन्दुरिति वाङ्गामसुः पठितम् । वाचा अक्वथीसेन सोमाधिषवयब्देन । हे

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाषोडशिनएषतेयोनिरिन्द्रायत्वाषोडशिनै ॥ ३३ ॥

युद्धवाहिकेशिनाहरीष्टषणाकक्ष्यप्रा । अथानइन्द्रसोमपागिरामुपश्रुतिञ्चर ।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाषोडशिनएषतेयोनिरिन्द्रायत्वाषोडशिनै ॥ ३४ ॥

सोम त्वसुपयामेन गृहीतेऽसि षोडशिनै षोडशं स्तोत्र मस्यास्तीति षोडशी तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति श्रेषः । सादयति हे षष्ट एष ते यानिः खानं षोडशिनइन्द्राय त्वां सादयामीति श्रेषः ॥ ३३ ॥

द्वितीयो षष्टणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुभमसुच्छन्दोदृष्टा । हे इन्द्र हि निश्चितं हरी हरितवर्णा त्वदीयावम्बो युक्ता रथेन संयाज्य क्रीदथौ हरी केशिना मन्त्रवकेसरी तथा षषणा । षष सेवने । षषणो वधितारी सेत्तारी तरुणी वा । षपूर्वस्य निगमइति दीर्घा-

भावः तथा कल्पप्रा कचे भवः कल्पः अश्वसनाहरकः कल्पः मध्यवन्दनं प्रातः पूरयतस्तौ कल्पप्रौ स्थू लावयवावित्यथः । अथानन्तरं
 रथारोहथानन्तरं हे इन्द्र सोमपाः सोमपानं कुर्वन्नोऽस्मदीयानां गिरा रुथ्यजुःसामलक्ष्यानां वाचा सुपश्रुति सुपश्रवणं चर गच्छ
 प्राप्नुहि अस्मद्गिरः शृण्वित्यथः । वाचं श्रुत्वास्मद्गृह मागच्छेत्यथः । उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः ॥३४॥
 षोडशियपहे तृतीया मन्वविकल्पः आययशाहेन्द्रमिहरीइति गृहोलेति कठसूत्रेऽक्तेः । इन्द्रदेवत्वानुष्टुब्गीतमदृष्टा । इत्
 एवार्थे हरी हरितवर्णावखौ ऋषीणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वदतः प्रापयतः । च मुनः

इन्द्रमिहरीवहतोप्रतिघृष्टशवसम् । ऋषीणाञ्चस्तुतीरुपयज्ञञ्चमानुषायाम् ।

उपयामगृहीतोसौन्द्रायत्वाषोडशिनएषतेयोनिन्द्रायत्वाषोडशिने ॥ ३५ ॥

यस्मान्नजातःपरोऽन्योऽस्तिथश्चाविवेशभुवनानिनिवशा ।

मातृषाणां यज्ञसुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वदतः । किञ्चित्मिन्द्रम् अप्रतिघृष्टशवसम् प्रतिघर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिघृष्टं न
 प्रतिघृष्टमप्रतिघृष्टं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिघृष्टशवासम् । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५ ॥

का० उपस्थायै न यस्मान्न जात इति । षोडशियगृह सुपतिष्ठेत् । इन्द्रदेवत्या विष्टुए विवस्वदृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशौ
 स्यूते यस्मात्पुरुषादन्यः स्यतिरिक्तः परः लल्लुष्टो देवादिर्जातः सञ्जाते नास्ति न विद्यते यद्य विश्वा विख्याति सर्वाणि भुवनानि

भृतजातानि चाविश्रान्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् सः प्रजापतिः स्वोत्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतीषि अग्निवायुसयलक्षणानि
 तेजांसि विषयज्ञापकानि सञ्चते सेवते स्ततेजसा तज्जगतिषा मुक्तीवनं करोतीत्यर्थः । येन सूर्यरूपपति तेजसेह इत्यादिश्रुतेः । यदा-
 दित्यगतं तेजा जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाम्नी तत्तेजा विहि सामकमितिः स्मृतेषु । किञ्चित् प्रजापतिः प्रजया सं रराचः
 प्रजारूपेषु सव्ययममाचः । तथा षोडशी षोडशकलात्मकालिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराराशय इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु
 तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

प्रजापतिः प्रजया सूर्यरागस्त्रीणि ज्योतीषि सचतस्रोऽप्युडशी ॥ ३६ ॥

इन्द्रश्चसम्नाडूषणश्चराजातौ ते भक्षञ्चक्रतरयएतम् ।

तयोरहमनुभक्षन्मक्षयामिवाग्देवी जुषाणा सोमस्यटप्यगुसह प्राणो नखाहा ॥ ३७ ॥

का० इन्द्रश्च सम्नाडिति भक्षणमिति । षोडशगृहं भक्षयेत् । इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशदेवत्या वा त्रिष्टुब्जुरक्ता अन्वपादौ
 द्वादशांशौ सह प्राणेनिति यशुः विवस्वदृष्टा । हे षोडशगृह तौ देवी इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममये प्रथमं भक्षं चक्रतः ।
 तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये किञ्भूत इन्द्रः सम्नाट् परमेस्वर्युक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः । किञ्च तौ वरुणः राजा राज-
 सुयंजी राजा वै राजसुयेनेष्टा भवति सम्नाड्वाजपेयेनेति श्रुतेः । तयोरिन्द्रावरुणयोः सम्बन्धिनं भक्ष मनुष्यात् अहं भक्षयामि
 १—भाष० शी० १५, १२ । २—५, १५, १३ ।

पुत्रपत्न्युद्विष्टं पवस्व प्रवर्तयेति सम्बन्धः । उपयामयतीतुरापयामी गृहः हे सोम तेन त्वं गृहीतिसि हे गृह वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽन्वये त्वां गृह्णामीति शेषः । सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽन्वये त्वां सादयामीति शेषः ॥ भक्षयमन्त्रः । हे वर्चस्विन्विष्टतेजोयुक्त हे भ्रान्ते त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि भ्रतस्वरप्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान् ब्रह्मवृषससम्पन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

द्वितीयोतिगाहगृहपमन्त्रः । इन्द्रदेवत्वा गाथवी कुबस्तुतिदृष्टा यजुरन्ता । हे इन्द्र त्वमेजसा बलेन सह उत्तिष्ठमुक्तङ्गादुद्गच्छन् सन् यिमे इन् नानसिके वा भवेपयः टुवंपृ कर्म्यने कम्बितवानसि किं कृत्वा सोमं पीत्वी पीत्वा ज्ञात्वादायचेति निपातः । किञ्च तं शोभं

उत्तिष्ठन्नोजसासहपीत्वीधिप्रैत्रवेपयः । सोममिन्द्रचमूतम् । उपयामगृहीतोसीन्द्रायस्वौजसएषते

योनिरिन्द्रायस्वौजसे । इन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वन्देवेष्वस्यो जिष्ठो हस्यनुष्ये प्रभूयासम् ॥ ३९ ॥

वसुधेतं शक्यान्नधिपवचर्क्षसि सुत मभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिहर्षवशात्सासे कम्बितवानित्यर्थः ॥ हे गृह त्वमुपयामगृहीतोऽसि शोभन्ते ब्रह्मवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः शोभन्ते इन्द्राय सादयामि ॥ भक्षयमन्त्रः । हे इन्द्र हे योजिष्ठ शोभते इव मन्त्राशौक्ताजस्यौ । अस्माद्येत्वादिना विनिप्रत्ययः अत्यन्त मेजस्वी योजिष्ठः प्रतिशायने तमविष्ठनाविति इष्टन् प्रत्ययः । विष्कन्तेर्भुविति इष्टनि परे विनि स्रोपः । टिलीपय । तत्त्वन्वाधानमेजिष्ठ । अतिवज्युक्तं यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मन्वे इष्ट मेजिष्ठोऽतिवसो भूयासम् ॥ ३९ ॥

तृतीयोतिषाह्वयः । सूर्यदेवत्वाभायत्री प्रस्तावदृष्टा यजुरक्ता । ह्येवं किं इरितो वेति चैरुक्तदेशे ऋह्योऽङ्कि गुच इति
उत्तमैकवचने षडर्थमिति प्राप्ते शीघ्रं कृते किंभाषा बहुलं कन्दसीति ह्येवसत्तस्य मिवादेशस्थानी रडागमो धातोर्गु बाभाव-
ध्यादेशः ऋह्यमिति रूपम् अर्थात् अङ्कि प्रथमपुरुषवचनस्वामी द्रष्टव्य महत्त्वान्ते लभे । नोत्पुपसर्गोऽह्यमित्यनेन सम्बध्यते ।
किमुदिति प्रथमनामसुः पठितम् । अथ कुर्येत्स केतवः प्रप्राहेतवः सर्वपदाज्ञानकरो रम्यः किरवा जनानसु सर्वप्राणिनोऽनुबवा
वि षडर्थः किञ्चिदाह्वयस्य सर्वकराः सर्वजनारुगता व्यापका इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः आजन्तो ज्वलन्तोऽन्वयो वङ्गयो यथा

अह्वयस्यकेतवोविरम्ययोजनाऽश्नु । आजन्तो वनयोयथा । उपयामगृहीतोसि स्वर्थायत्वाभाजयैवतेयोनिः

स्वर्थायत्वाभाजाय । स्वर्थाभाजिष्ठभाजिष्ठस्त्वन्देव्यसिभाजिष्ठोहम्ननुष्येषुभूयासम् ॥ ४० ॥

उदुत्यच्छातवेदसन्देवं वह्निकेतवः । ह्येविष्ठायास्वर्थम् ।

जनानुभवा दृश्यन्ते तदत् । हे ग्रह त्वसुपयमेन कृहीतोऽसि आजन्ते दीप्यतेऽसौ आजसत्सै सूर्याय त्वा कृष्णामि । साद्वति
एष तव योनिः भाजाय दीप्ताय सूर्याय त्वा सादयामि । तृतीयोतिषाह्वयस्यः । अथन्तं आजो आजिष्ठः हे आजिष्ठ
पतिदीप्त हे सर्वे त्वं यथा देवेषु आजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु आजिष्ठोऽसि दीप्तिमान् भूयासम् ॥ ४० ॥ इति षादशाहः ।
को० उदुत्यच्छातवेदसन्देव्यसि विपुवसामेके मन्वन्तेऽहनि सौमंयूयात्सभादूर्ध्वं मतिषाह्व

ः—विष० ३, ६३ । ३—१५, ३, ११ ।

ग्रहचं कार्यम् । सौरी मायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते त्वं तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रजानां ज्ञातरं जातप्रज्ञं वा देवं
 देवमगीक्षं सर्वं केतवः प्रज्ञाद्वैतवः किरणा उ आशु उद्वहन्ति उदयाचलादुद्गमयन्ति । किमर्थं विश्वाय । षष्ठाथं चतुर्थी । विश्वस्य इये
 दर्शनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । उपयाम एष ते व्याख्याते ॥ ४१ ॥

का० हविर्धानाम्नीप्रयोरन्तरे द्रीणकलयमिनामाम्नापयत्याजिन्नेति । गर्गविराटादावहीने द्विसुत्वे गीसहस्रं दक्षिणस्थितं तत्र
 सहस्रसङ्ख्यापूरणी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाम्नीप्रयोगं च्छत्यां द्रीणकलय माघ्नापयेत् । गोदेवत्या महाप र्क्षिः कुसुबविन्दुदृष्टा

उपयामगृहीतोसिहृत्यैयत्वाभ्याजायैषतेयोनिःसूर्यायत्वाभ्याजाय ॥ ४१ ॥

आजिघ्रकलयमस्यह्यात्वाविशन्तिवन्दवः । पुनरूर्जानिवत्सखसानःसहस्रन्युज्जोरुधारापयस्वतीपुनर्माविशताद्रियः४२

अथचषट्पादा । महति गीनामर । हे महि हे धेनो त्वं कलयं द्रीणकलयख्यं पात्रं माजिघ्न आभिसुख्ये न घ्राचं कुब किञ्च हे
 धेनो र्ख्यः सोमाः त्वा त्वा मास्विभन्तु द्रीणकलयस्थाः सोमास्त्वां प्रविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्
 इति विवर्तते । आ त्वमेवं मया स्मृता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धृत्स सहस्रसङ्घं धनं देहि यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्द्रव्यं
 भविसिद्धयर्थं धृत्स सुवर्देहि दुहतिर्ह्यर्थायः । किञ्च त्वाप्रसादादुर्धारा बहुपयोरुक्ता पयस्वती वेनुर्मां मां पुनराविशतात् आगच्छ-
 तिमर्करीः । सखा रविः धन अपि मा मासाविशतात् ॥ ४२ ॥

॥ ११ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ० ॥

॥ ० ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ० ॥

का० इति रक्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपति । गोदेवत्या प्रस्तार-
 पङ्क्तिः कुशुबन्दिन्दुहृष्टा यस्या आयो पादौ द्वादशार्णौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इष्टानि स्तूयते इति इडा मनोर्द्विहता तत्सुब्धा ।
 रमयतीति रक्तौ । ऋयते यद्गुग्धं यज्ञे खिति हव्या ऋयते आङ्गयते सर्वेति वा हव्या । वाग्यत इति काव्या मज्ज्याषां ज्ञेतासु काव्याः
 प्रविष्टा इति श्रुतिः । बन्द्यत्वाद्वादायतीति चन्द्रा । द्युत दीप्तौ द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । बर्दिकरदीपक-
 वसुङ्किता । सरस्वती सरतीति सरः सौरं तद्वती सर इत्युदकनाम । सर्वेतिरितः यास्कोक्तेः । उदकशब्देनात्र सौरं सुच्यते । मही
 इडेरनेहृव्येकाग्ये चन्द्रे ज्योतेदिते सरस्वतिमहि विद्युति । एताते अघ्नो नामानि देवेषु मासु द्रुततद्भ्रूतात् ॥ ४२ ॥

विन इन्द्रस्य धेनि वायच्छपृतन्यतः । यो अस्मात् अभिदासत्यधरङ्गमयातमः ।

उपयामगृहीतोषीन्द्रायत्वाविष्टधेषतेथोनिरिन्द्रायत्वाविष्टधे ॥ ४४ ॥

महती । धिविधं श्रूयते स्तूयत इति विद्युतिः । न हत्सुं योस्या अघ्नो सन्धीधनानि हे धेनी एवभूते ते तव
 एता एतानि अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतेनामभिरभिहितानि सती देवैः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं श्रीभन-
 कर्मकारिणं मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुण्यकर्तृति देवेषु बदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥
 का० अहं सृष्ट्वाति वि न इन्द्र वाचस्पति विश्वकर्मनि विंतिः । गवानयनस्योपात्स्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशुपासभा-
 १—१३,४,३०
 २—निश्च० ६,२६ ।
 ३—१३,३,१७ ।

दूर्ध्वं मन्द्रग्रहयष्टि मन्वत्रयम् । तत्राद्याः । इन्द्रदेवत्याशुष्टुप् शासदृष्टा हे इन्द्र नोऽस्माकं रुधः शकून् सङ्गामान् वा विजहि विशेष
 नाशय । किञ्च प्रतव्यतः नोचा यच्छ । प्रतनां सङ्गामं सेनां वा इच्छन्ति ते प्रतव्यन्ति प्रतव्यन्तीति प्रतव्यन्तस्मान् सुप पाठानः
 क्वञिति प्रतनाशब्दात्काचि प्रत्यये कव्यञ्चरप्रतनस्यर्वि लोप इति टिलोपे शठप्रत्यये च रूपम् । प्रतव्यतः सेना भिच्छतः शठ्कोचा-
 न्यग्लुतावच्छ निरुद्धौच युष्ठादुपरतान् ऊर्वित्यर्थः । किञ्च यथान्वोऽस्मानभिदासति । दसु रूपचये । उपचयति तं यत्र, मधरं
 निज्जटं तसौ मरकं ममय प्रापय संहितायां दीर्घः । हे ग्रह त्व सुपयामिन एहीतोसि त्रिषिष्टो वृत् संयामो यस्म तस्मै विश्वे
 विशिष्टसङ्गामवते इन्द्राय त्वां एहामि । सादयति एष तव योनिः विश्वदुषविशिष्टयिन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

वाचस्यतिविश्वकर्माश्च मृतये मनोजुवंवाजे अद्याहुवेम । मनो विश्वानि हवनानि जोषदिश्वयन्भूरवसेसाधुकर्मा ।

उपयामगृहीतोऽधीन्द्रायत्वाविश्वकर्माणां प्रतयो निरिन्द्रायत्वाविश्वकर्मान्ये ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मादेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा ईदृश मन्त्रं वाजे महाव्रतीयकचबाकविकये अथाकिन्दिते वयं इवेम चाश-
 वाम विश्वे मृतये भवनाय रचवाय । किञ्च त्वं विश्वकर्माश्च विश्वानि समस्थानि जगदुत्पत्तादीनि कर्माणि यस्म तस्म । तस्मा
 वाचस्यतिं वाचां पाचयिताम् वाचोऽधिपतिं तस्मादाहुरिन्द्रो वानिति सृतेः । तत्रा मनोजुवं कुरिति कवनाम मनसो कुरित
 जव इव जलो यस्म स मनोऽसृजम् । स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि पाप्मानानि असेऽस्मयाकचवृते
 रचवाय वा जीवत् सुवताम् अस्मदाह्वानं साधु-साध्विति सेवताम् । लेटोऽडाटावित्यङ्गागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इलोपे

जोषदिति रूपम् । विभूतः सः विश्वशब्दः विश्वस्य यं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशब्दः साधुकर्मां शोभनकर्मकर्ता । हे नमः
 उपशान्तुहीतोऽसि विश्वकर्म के सर्वकर्म इन्द्राय त्वां कृणामि । सादर्यति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादर्यामि ॥ ४५ ॥
 इतीशो मन्त्रविक्रमः । इन्द्रविश्वकर्मेदेवता मिष्टुयं शरदृष्टा । हे विश्वकर्मेन् वर्षमनेन वर्षमनेन वर्षविक्रमा वा उक्त्वा
 जमिन्नां पातारं जनतो रूपक मवधं हन्तु मयस्य मप्रतिभटं पातारोः कृतवानसि । तस्मै तादृशयेन्द्राय पूर्वीविशः प्रजाः पूर्वं

विश्वकर्मेणैव विपावर्द्धनेन चातारमिन्द्रमद्योरेव ह्यमम् । तस्मै विश्वः समनमन्तपूर्वीरयमुद्योविश्वव्योवथासत् ।

उपशान्तुहीतोऽपीन्द्रायत्वाविश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्रायत्वाविष्टुच्छन्मि ॥ ४६ ॥

उपशान्तुहीतोऽस्यमयेत्वागायत्रच्छन्दसङ्ख्यामीन्द्रायत्वाविष्टुच्छन्दसङ्ख्यामि

विश्वे अस्मादेव्यो जगच्छन्दसङ्ख्याम्यमुष्टुप्तेभिगरः ॥ ४७ ॥

अस्मिन्नादौ मनुष्याः समनमन्त सम्पन्नताः यथा पशव्येषु याणुत्ययः यथा यतः कारणात् मयमिन्द्रः सप उद्बन्वन्तो विह्व्यो
 विविचिन्नु कार्येषु काङ्क्षन्त इति विह्व्यस्य पशुदभ्युत् तस्मादिममकस्मै मता इत्यर्थः । विश्वकर्मेन् लक्षविःशमर्थगादिच्छास्य प्रभाव
 इति भावः । उक्त्वा म एष ते इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥

शोदररस्या आपस्त्रासां पक्वन् पतने निमित्ते हृष्टानिषत्तार्थं त्वा त्वा माधूनीमि कम्पयामि । कुक्कूननानाम । कुब् शब्दे अत्यर्थं
 कुक्कूः शब्दं कुर्वावा नमन्ति प्रह्वीभगन्तीति । कुक्कूनना मेघस्था आपस्त्रासां पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् । भदि कल्याणे
 सुखे च भन्दन्तीति । भन्दनाः कल्याणकारिणः सुखयित्री वा मेघा आपः अन्यत्पर्ववत् । भदित्समानाम् । भदित्सतीति भदित्स
 अत्यर्थं भदित्यो भदित्तमाः तमपि पुं वद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः नाद्वस्येति ह्याद्वसे युडागमः । अत्यन्तं
 तपयन्ती मेघा आपः । मधुन्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्त्रादेपिता मधुन्तमाः एवंविधाना मषां पतने त्वां धूनेमि । किञ्च युक्तं

ककुभेष्टुपभस्यरोचतेबृहच्छुक्रःशुक्रास्यपुरोगाःसोमःसोमस्यपुरोगाः ।

यत्सोमादाय्यन्नामजागृवितस्मैत्वागृह्णामितस्मैतेसोमसोमायस्वाहा ॥ ४८ ॥

एव सक्तिष्टकर्मणं त्वां शुक्रे शुद्धे अस्तिष्टकर्मणि निगुभ्यालक्षणे अले त्वा माधूनीमि । किञ्च अङ्गो दिवसस्य रूपे मूर्यस्य रश्मिषु
 हे सोम त्वा माधूनीमि ॥ ४८ ॥

हे सोम हृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं महत् प्रादित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते ककुभ मिति महन्नामसु पठितम् । बृहत् महान्
 युक्तः शुद्ध प्रादित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगाः पुरोगाः पुरोगाः पुरोगाः पुरोगाः पुरोगाः पुरोगाः पुरोगाः पुरोगाः पुरोगाः
 ते त्वदीय मदाय्य मनुपहंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामसि तस्मै त्वां गृह्णामि ॥ का० तस्मै तद्वति जुहोतीति । अद्वस्य
 जुहोति । सोमस्य हे सोम तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुत मस्तु तस्मै त्वदीय मेवैतलोमाय जुहोतीति । जुनेः ॥ ४८ ॥

१—निष० ३,३,१६ ।

२—१३,३,१० ।

३—१३,३,११ ।

का० अंगुन् सोमे निदधात्युग्रिक्तुमिति प्रतिमन्वमिति । मन्वतयेषो ब्रूखलखानंगुन् सोमे चिपेत् । तवायः । हे देव दीप्यमान
 हे सोम उग्रिक् कामयमानस्व मन्वेः प्रियं पाथोऽन्न मयोहि अपिमच्छ । द्वितीयः । हे देव सोम यथो काम्यस्व मन्वस्व प्रिय मन्
 प्राग्रुहि । पथ दतीयो मन्वः । हे देव सोम पथस्वसा पथाकं मितजुतस्वं विन्ने कं देवामं प्रिय मभिरुषित मन् प्राग्रुहि
 पन्विव प्रातःसेवन मन्त्रो माचन्दिनं सवनं विन्ने देवास्तृतीयं सवन मिति अतः सवनदेवेभ्योऽप्ययम् ॥ ५० ॥

अग्निस्तन्देवसोमान्नेः प्रियम्याथोपौहि वशीत्वन्देवसोमेन्द्रस्य प्रियम्याथोपौहि स्यात्सखा

त्वन्देवसोमविश्वे प्रान्देवानास्त्रियम्याथोपौहि ॥ ५० ॥

इहरतिरिहरमच्छमिहृदतिरिहस्वधतिः स्याहा । उपसृजन्व्यवसन्मालिषवशोमातरन्ववन् ।

रायस्योषमस्त्रासुदौधरत्याहा ॥ ५१ ॥

पथ उग्रोत्पानमन्वा देवदृष्टाः ॥ का० शाबाहाहेऽव्यारब्धे विह रतिरिति सुशीतीति । सर्वेषु दीपितेष्वर्धुसष्टे चित्तानो
 यत्प्रातःसेवने इतं कृद्वात् । पथदेवतं यथुः । हे गावो युषदीया रतिः रमण मिह यजमनीयसु इति यं रमणं युषाक म्बिह
 यजस्यनेषु रतिः सन्नीषिःसु, सधतिः सन्नीषाणा मपि धृतिरिहैवात् स्याहा सुहुत मसु ॥ का० अपरा सुषकलविति । प्राक्कादन्ने
 १—१३,५,१८ ।   २—१३,५,१९ ।

एव द्वितीयाहुतिः । उष्णिक् आद्यावष्टाचरो तृतीया द्वादशार्णः संशिष्णक् । धारयतीति धरुणोऽग्निरस्मात् रायस्योषं रावो धनस्य मण्डुपुत्रसुवर्षादेः मुष्टिं दीधरत् धारयतु धारयतेर्लुङि रूपं सङ्भाव आर्षः । किञ्चित्तो धरुणः मात्रे धरुणम् । षष्ठाथं चतुर्थी । आसुः प्रथिव्या धारयितार मग्नि सुपसृजन् समीपं प्रापयन् तथा मातरं प्रथिवीं धयन् विबन् तद्रोषन्नं हविर्भञ्जयन्नित्यर्थः । आहुतिरिहोमार्षः ॥ ५१ ॥

का० सप्तस्थिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकुरतीमास्तस्या सत्रधिसृजन्नकं साम गायन्ति ।

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्मज्योतिरश्चताश्रमम् । दिवंभृथिव्या अद्याकशास्यविद्रास्रदेवांस्तु ज्योतिः ॥ ५२ ॥

शुवन्तमिन्द्रप्रव्रततापुरोयुधायोनःप्रतन्यादपतन्तमिद्वसंवर्षे चतुर्त्कामिद्वतम् । दूरे चत्तायच्छंत्सु हनंयदिनञ्जत ।

इहती यजमानाना माकस्तुतिः सप्तैकादशमनवार्णपादा । हे साम सत्रस्य ऋद्धिः सृष्टिस्त्वमसि अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्य-सचय मगन्म प्राप्ताः ततः अश्चता अमरश्चर्मो अश्रुम भूताः प्रथिव्याः सक्वायादिवंयुलोक मध्यावहाम अधारूटाः युलोकारूटाः ततो देशानिन्द्रादीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः । जेसेव्यन्येन तुदादिले ऋद्धिः रूपम् ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं प्राप्तिदम् ॥ ५२ ॥

का० सुषं तद्विति दक्षिणस्याधोऽञ्चं प्राञ्चो निःकामन्तीति । सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धानाश्रमोमार्गेष प्राञ्चसाः निःसरन्ति ।

१—१२, १२ । २—१३, १३ ।

इन्द्रदेवत्याल्लिरवसानत्रयोपिता षट्षष्टाक्षरत्वात् हूना आद्योऽर्धं इन्द्रपर्वतदेवत्वः । हे पुरोयुधो पुरोयुधा पुरोयि युञ्चते तौ पुरोयुधो इगुपधेति कप्रत्ययः शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारो हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतो युवं युवां तं शत्रुमपहतं विनाशयतम् आदरे वीष्या तं तम् इदेवाँ तं तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशिष्यते वज्रेण वज्राख्येनायुधेन तं तमित् तं तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीष्याश्रवणायोऽपि वीष्या यो वः शत्रुर्नाऽस्मान् प्रतन्यात् प्रतनां सेनां क्रूर्यात् योधयेदित्यर्थः । इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं बोधते हे शुर इन्द्र लदीयो वज्रो यद्यदा गहन मत्यन्तगम्भीरं वनं जलं वा प्रति दूरे चत्ताय चततिर्गतिकर्मा वनेऽतिदूरगताय शत्रवे ह्यगच्छत् कथ्यतिः कामनाशः शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगत

अस्माकं शत्रून्परिश्रुर्विश्रुतो दन्वा दीर्घीष्टविश्रुतः । भर्मुनः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरवीरैः सुपोषाः पोषः पूरु

मिनश्चत् प्राप्नुयात् इन्द्रश्चित्त्व्याँतिकर्माः वने दूरगतमपि इच्छन् गृह्णात्येवेत्यर्थः । ततो दर्मा दारयतीति दर्मा द् विदारे अन्येभ्योऽपि इत्यस्य इति मनिन् प्रत्ययः विदारणशीलो वज्रः अस्माक मस्मदीयान्विभ्रतः सर्वतः स्थिताव्विभ्रतः सर्वान् शत्रून् परि दीर्घीष्ट परिती विदारयतु दीर्यते राशीर्लिङ्गि तच्छि रूपम् ॥ का० पृथक्कामेषु भूयुव इति० । नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाव्विसर्जनं क्रूर्युः । हे मूर्खः वः स्वः अन्विवायुसूर्याः वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम । एकवचनाभ्यो वं व्याख्यातः २ अत्र तु बहुवचनात्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥

का० परमिष्ठादीँबतुस्त्रियतं लुहोति धर्मदुग्धाले चादीहे चोदीष्या दीहस्त्रान्दित्यस्याः शाबाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुच्छकाशा

१—निघ० २, १, ५३ । २—३, २, ७, १६ ।

इच्छियेऽस्थानि हुत्वा दोहयेत्पृषदाज्यस्कन्दने चैक इति । सन्मयघर्मपादभेदे भिन्नमभिष्टस्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहत्या-
दीन् सलिनाय स्वाहेत्यन्तश्चतुस्त्रिंशद्भोमान् जुहोति घर्मदुहो गोमरणे तरस्थाने उदङ्गुल्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राङ्गुल्या
वा शुक्लाहस्त्रिणोऽस्थानि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हुत्वा तां दोहयेत् स्वालीस्थस्य सुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा अग्ने
एके आचार्याः परमेष्ठ्यादीन् जुह्वतीति सूत्रार्थः । परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मान्नदवस्थायां होमि यज्ञश्चिकित्सितः
प्रतिसंहितो भवति । तथा च ऋतिः । सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्मैतास्तन्वो या एता देवता या आहुतीर्जुं होति स यद्यज्ञ-
स्वाह्वेयां तत्प्रति देवतां मन्ये त तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दीक्षोपसरस्वाहवनीये यदि प्रसुत आम्नीन्ने विवाएतद्यज्ञस्य पर्वं संसते

परमेष्ठ्याभिधीतः प्रजापतिर्वाचिव्याहृतायामन्वो अच्छेतः सविता सन्त्यां विश्वकर्मा दीक्षायां स्युषासो मन्त्रयथ्याम् ॥५४

यज्वलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्देवतया यज्ञं भिषज्यति तथा देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधातीति । अथ मन्वार्थः ।
आध्यायाइसिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः सङ्कल्पितो भवति मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति । अयमर्थः । मनसा
ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयादिति । तथा च ऋतिः । स यत्वेन मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत्पर-
मेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं हतउपैनं यज्ञो नमतीति । वाचि व्याहृतायां सोमेन यक्ष्ये इति
वचसुच्चारिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापन्नौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः । यदा सोमः अष्वाभि-
सुत्वेन इतः प्राप्तस्तदा अन्वो भवति । सोमं प्रति गतौ किञ्चिन्निमित्तं चेत्तदा अन्वसे स्वाहेति जुहुयात् । सन्त्यां सोमस्य

सभक्तौ सत्यां सोमः सविटनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सविने स्वाहेति जुहुयात् । अथ यदि सातः किञ्चिदापद्यत सविने स्वाहेति जुहुयादिति न्युतेः । दौर्वायां सत्यां सोमो विश्वकर्मतुष्यते तदा विश्वकर्मसि स्वाहेति जुहुयात् । सोमः क्रौयतेऽनया सां सोमकर्मणी गौसखा मानौतायां सत्यां सोमः पूषा भवति । तदा निमित्ते पूषे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

सोमोऽसुरो भवति असुराय स्वाहेति तदा जु० । यजमानेन क्रौतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु० । सोमो यजमानोऽसुरेऽसन्नः स्थितः सोमः श्रियिषिषो विश्वभवंति । श्रियिषु पूषिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतन्नृणको विश्वुरित्वर्थः ।

इन्द्रश्चमरुतश्चक्रयायोपोत्थितोसुरःपण्यमानोमित्रःक्रौतोविष्णुःश्रियिषिषोऽसुरावासन्नोविष्णुर्नरन्धिषः

प्रोह्यमाणः ॥ ५५ ॥ सोमश्चागतोवर्षणश्चासन्ध्याःसासन्नोभिराम्नोऽइन्द्रो हविर्द्वानियवोपावह्नियमाणः ॥ ५६ ॥

तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विश्वेने श्रियिषिषाय स्वाहेति जु० । प्रोह्यमाणः शकटेनोह्यमानः सोमो विश्वुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते पारोत्यन्ते यस्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्थति नाशयति नरन्धिषः जगत्संहृष्टं विशिष्टो विश्वुः यद्वा रथं हिंसायाम् रथ्यति चिनखि रन्धिषः हस्ता न रन्धिषो नरन्धिषः जगत्यालको वा विश्वुः । तदा विश्वेने नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

शकटादेनतोऽवकृष्टः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । आसन्ध्यां मन्त्रिकाया सुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु० । आम्नोऽधे वर्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाम्नेय स्वाहेति जु० । हविर्धानि वर्तमानः सोम इन्द्रो

भवति तद्देव्याय स्वाहेति छु० । हृदे त्वा मनसे त्वेति मन्त्रे च कञ्चनार्थं सुपावक्रियमाणः सोमोऽवर्षनामके। भवति तदावर्षने स्वाहेति छु० ॥ ५६ ॥

अथ सोमसख्येषु न्युक्तः कञ्चन कालारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुवात् । अङ्कुरं कृष्ट्वा इत्यादिवन्त्रे च प्राथम्यमानः वर्धमानः सोम आप्रीतया विश्चुम्भवति । आ समत्वात्प्रीतान् स्वस्मिन् प्रीतिमतो भक्तान् पाति

विश्वे देवाश्चुपुन्युप्तो विश्णुराप्रीतणाप्राथम्यमानो यज्ञः स्वयमानो विश्णुः सविभ्यमांषो

वायुः पूयमानः शुक्रः पूतः शुक्रः चौरश्चीर्भन्वीसत्तु श्रीः ॥ ५७ ॥

विश्वे देवाश्चमसेमृन्नीतो सुर्हीमा योद्यतो द्रोक्ष्यमानो वातो यथाष्टसो नृचक्षाः ।

रश्मतीत्वाप्रीतपाः तद्दृशविशिष्टः । तदा विश्वे आप्रीतपाय स्वाहेति छु० । अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा० । सम्य-
गिन्द्रमाचः शुष्माचः सोमो विश्चुम्भवति तदा विश्वे स्वा० । दशापवित्रेषु पूयमानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा० ।
सूतः सोमः शुक्लो भवति तदा शुक्लाय स्वा० । चौरिणं दुग्धेन त्रीयते मित्रैकियत इति चौरश्रीः तदा शुक्र एव सोमो भवति
तदपि शुक्लाय स्वा० । सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्वी भवति तदा मन्वीने स्वा० ॥ ५७ ॥

चमवेषु ग्रहपात्रे पूनीतो ष्टहीतः सोमो विश्वदेवसञ्ज्ञो भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । हेमाभाष्ययुक्तः

सोमोऽससञ्जो भवति तदा असवे स्वा० । ऋयमानः सोमो रद्वी भवति तदा रद्राय स्वा० । अम्भाहस्तः होमशेवीभूतः सदः
 प्रति भक्षयार्थं मानोतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वा० । प्रतिस्थानतः ब्रह्मनुपह्वयस्वेत्यादिना भक्षयार्थं पृष्टः सोमो दृबन्वा
 भवति नूनं मनुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति दृबन्वाः तदा दृबन्वसे स्वा० । भक्षमाशः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा
 भक्षाय स्वा० । भक्षयित्वा सन्नः स्वर्गेषु सादितः सोमो नारायंसाः पितरो भवन्ति नरा अस्मिन्नासीना ग्रंसन्तीति नरायंसा
 यन्नस्य चिन्ता योत्या वा नारायंसा नारायंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा निमिसापत्नौ पिष्टभ्यो नारायंसेभ्यः स्वा० ॥ ५८ ॥

प्रतिस्थानोभजोभक्ष्यमाणः पितरो नारायंसाः सन्नः ॥ ५८ ॥

सिन्धुरवष्टयायोद्यतः समुद्रोऽप्यवद्वियमाणः सलिलः प्रजुतो ययोरोजसास्त्वभितारजाऽसि

अवष्टयार्थं सुद्यतः सोमः सिन्धु भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात् । जलमभिसुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा
 समुद्राय स्वा० । प्रजुतोऽप्यु निमज्जः सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चिन्नापत्नौ सलिलाय स्वा० । एताभिर्यन्नाहुतिभिर्यत्रः
 चिकिच्छितः प्रतिसंक्षितश्च भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । ता वा एताश्चतुस्त्रिंशत् माज्याहुतीर्जुहेति त्रयस्त्रिंशद्देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश
 एतद्देवैर्वज्रं भिषज्यति सर्वदेवैर्वज्रं प्रति सन्दधातीति ॥ का० ययोरोजसेति सोदकेनोपसिञ्चेदिति । अभिमर्शनेन विकल्पः । स्वन्नं
 रसकरं सोमं जलेन सिञ्चेत् कालाहुतिहेतुनां वाचनं च कर्त्वेति ज्ञेयम् । विष्णुवर्यदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानाजच्छब्दा

धाहारः तौ विष्णु तौ वरुणा वरुणौ । एकत्र विष्णुग्रन्थस्यैकश्रीषोऽव्युत् वरुणग्रन्थस्य । तुल्यकार्यत्वाद्दुभावपि विष्णु उभावपि वरुणौ कामंश्रुतौ प्रति अगन् नतं स्तत्र यज्ञसाधन मिति शेषः । कदा पूर्वहृतौ पूर्वस्त्रिकाह्वाने यावत्प्रधानं ह्ययते तावदेव विष्णुं वरुणं च प्रति स्तत्र हविर्गतमित्यर्थः । विश्वेषु वा पूर्वं ह्ययेते तौ पूर्वहृतौ विष्णुवरुणौ प्रति हविर्गकृति सत्यस्यः । तौ कौ वयोविष्णुवरुणयोरोजसा वसेन रजांसि लोकाः स्तभिता स्तभितानि । लोका रजांसु ष्यन्त्य इतिः यास्तः । स्तभूतिः स्तभनार्थः । पिच वा यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईयाते ऐश्वर्यं कुर्वन्ति जगन्ना मीश्वरावित्यर्थः । पत ऐश्वर्यं दिवादिरात्मनेपदौ यद्वा पत्येते

कीर्यभिर्वीरतमाशविष्ठा । यापत्येते अप्रतीतासहोमिर्विष्णु अगन्वरुणापूर्वहृतौ ॥ ५८ ॥

देवान्द्विमगन्ग्रन्थस्तौमाद्रविष्णुमष्टुमनुष्यानन्तरिचमगन्ग्रन्थस्तौमाद्रविष्णुमष्टुपितृन्

परसैव्येषु श्वेनाविव पततः । किञ्च तौ कीर्यभिर्वीर्यैर्वैरतमा अत्यन्तं वीरौ । तथा शविष्ठा । शव इति बलनामः । अत्यन्तं बलवन्तौ पतिशवस्त्रिनौ शविष्ठौ विष्णुतौलुंमिति विनिलोपे इष्टनि टिलोपे शविष्ठाविति रूपम् । तथा सहाभिर्वैरपृतीता अश्रुतिगतौ न केनापि सस्युषुं गन्तुं शक्नौ अगन्वयोश्चावित्यर्थः न प्रतीयेते तावप्रतीतौ । एवंविधा विष्णुवरुणौ प्रति स्तत्र हविर्गतं मित्यर्थः ॥ ५८ ॥

का० देवान्द्विद्वमिति सोमेः । सोमे स्तत्र देवान्द्वि मित्यभिर्मर्षनम् । अत्यष्टिर्यज्ञदेवता यज्ञमानाशौः । अयं यज्ञो देवान् वायादीन्

१—निर० ४, १८ ।

२—निर० १८, ३ ।

३— १४, २, ५ ।

प्रायः दिवः दुर्लोक मगन् भगच्छत् ततो दुर्लोकस्थाद्यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनं यज्ञफलभृतं मा मामष्टु व्याप्नोतु
 यज्ञोदयः पदविश्वरूपोत्सवः । अनेन शुक्रतिना मारोहकम मभिषायेदानी मवरोहकम माह । ततो दुर्लोकिकादवरोहककाले यज्ञो
 मद्रुभ्याकानुत्सवोक्त मागच्छन् अन्तरिक्षलोक मगन गतः तत्र स्थिताद्यज्ञाद् द्रविणं यज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमन
 माह ययं यज्ञो धूम्रादिमार्गैश्च पितृन् प्राप्य पृथिवीं मूर्खलोक मगन् तत्र स्थिताद्यज्ञाद् द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं बहुना यं कश्च यं
 कर्मणि लोके यज्ञोऽयन् अतस्तस्माद् यज्ञात् मे सम भद्रं कल्याण मभूद्भूयादिति यजमानिनाशासते ॥ ६० ॥

पृथिवीमगन्त्यज्ञस्ततोमाद्रविणमष्टुयङ्कञ्चलोकमगन्त्यज्ञस्ततोमिभद्रमभूत् ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशत्सप्तवोयेविततिरेयद्रसंयज्ञश्चस्वधयादन्ते । तेषाञ्चिन्नन्त्सम्येतद्दधामिखाहावर्षमी अयेतुदेवान् । ६१

धर्मदेवत्वा मङ्ग्लिस्त्रिष्टुब् वा हाचत्वारिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियोगी नोक्तः । महावीरभेदे दृतहीमः शाखान्तरे ।
 तन्वन्ति प्रायश्चित्तप्रथमनेन यज्ञं विष्णारयन्तीति तन्तवो देवाद्यतुस्त्रिंशत्सप्तयज्ञाका से परमेष्ठगाद्य इमं यज्ञं किलकिरे वितेन्द्रे
 वितन्वन्ति तनीतेर्किंकिं तर्हि प्रथममवहुवचने किंकिं धातोरनभ्यासस्येति द्वित्त्वे तन्मिन्वोन्वन्वोत्तुपधाद्यपि तन्किरे इति रूपम् । ये
 येषं यज्ञं सप्तप्रयागेन ददन्ते धारयन्ति इदं दानधारययोः तेषां यज्ञं वितन्वन्तं देवानां मत् किन्व तदेतत् यज्ञं सन्वृत्तिम् । उक्त्वाः
 प्रादुर्गुणः । खाहा चतुर्गुणसु, अनेन दृतहीमिन महावीरः संहितो भवन्नित्यर्थः । यमी महावीरः संहिता सन्वेधानयेतु देवान् इति
 तन्वन्तु ॥ ६१ ॥

का० सोमिज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हृत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति । सोमयागे यज्ञाङ्गविनाशे परमेष्ठार्तिदत्तु-
 खिंशदाहुतीर्नां भये यथाकालं मथ यदि पख्यमान इत्यादिः श्रुत्युक्ते काले एकैका माहुतिं हृत्वा यजमानं वाचयेत् । यज्ञदेवत्या
 त्रिष्टुप् पूर्वार्धः परोक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारि सा योजना । हे यज्ञ स त्वं मे मम प्रजायां सन्तौ महि महिमानं
 सुखं चर देहीत्यर्थः । यद्वा महि महान्तं पूर्वाक्तं दोहं धृत्वा अहं च त्वत्प्रसादाद्वायो धनस्य पीषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुषाशीय
 व्यामुयाम् । स कः यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य तव दोहं आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धौ यज्ञफलरूपः पुरुषा बहुधा विततः प्रहृतः

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुषासो अष्टधा दिवमन्वाततान । स यज्ञधुच्चर महिमे प्रजायां रायस्यो धं विश्वमायुरथो यस्वाहा ॥ १२

आपवस्व हिरण्यवदश्वत्सोमवीरवत् । वाजङ्गो मन्तमाभरस्वाहा ॥ १३ ॥

॥ ८ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो बुलोकमन्वा ततान व्याप मृमिमन्तरिचं च व्याप्य स्वर्गं व्यापित्यर्थः । नञ्चादिस्तास्वपर्यन्तौ भूतयामा
 यज्ञपरिणाम इति भावः ॥ १२ ॥

का० आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गाढहोमो ध्वाङ्गारोहणे यूपस्येति ३ । पथी सोमे च यूपस्य काकारोहणे उद्गात्रा होमः कार्यः ।
 सोमदेवत्या गारुची कश्यपदृष्टा । सोम त्वमापवस्व आगच्छ तत्र क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्यवत् कनकयुक्तं मन्त्रवदश्वयुक्तं वीर-
 १—१३, ६, ७ । २—१३, ६, ८ ।

वहीरयुक्तं यथा तथा पाहीत्यर्थः । स्वर्णशिवीरात्मज्ञं देहीत्यर्थः । किञ्च हे सोम गीमन्तं धेनुयुक्तं वाज मन्त्र माभर आहर अन्न धेनुं च देहीत्यर्थः । खाहा सुहुतमस्तु ह्यय होमंश्चन्दसीति भकारः ॥ ६३ ॥

॥ ८ ॥ श्रीमन्महोदधिरकते वेददीपि मनोहरे । गृहगृह्णन्निमित्तात्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्त मध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तु दौषप्रासङ्गिका मन्त्राद्योक्ताः । नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम् । तेषां बृहस्पतीन्द्रावधौ । तत्र का० देवसवितरिति जुहेति यजत्यादिष्विति । वाजपेयाङ्गभृतानां यजतीनां दीक्षणीयाप्रायणौयादीना मादिषु सक्कद्रुहोत माज्यं जुहेति । सविद्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् देवसवितः प्रसुवयञ्जम्भसुवयञ्जपतिस्त्रागाय । दिव्योगन्धर्वः केतपूः केतनः पुनातुवाचस्यतिर्वीचन्नः स्वदतुखाहा ॥ १ ॥

भ्रुवसदन्वानृषदम्भनः सदमुपयामगृहौतोषीन्द्रायत्वा जुष्टङ्गुह्लाभिप्रथतेयोनिरिन्द्रायत्वा जुष्टतमम् ।

हे देव दीप्यमान यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अन्धतुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनौयायानुष्ठान-
रूपान्वेष्ययीय प्रसुव प्रेरय । एवं मखलाधिष्ठितारं पुरुष सुक्ते दानीं मण्डलं प्रत्याह त्वत्प्रसादाद्विवि भवा दिव्यो गन्धर्वा गवां
रक्ष्मीनां धारयिता केतपूः केतयष्टे नाम्बुच्यते केतमन्त्रं पुनातीति केतपूः अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपी देवा नोऽस्माकं केतमन्त्रं
पुनातु शोधयतु । किञ्च त्वत्पुसादादावचसतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्त्रं हविलक्षणं स्वदतु आस्वादयतु खाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥
का० प्रातः सवनेऽतिगाह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्राम्भ्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रातः सवन आग्रयणानन्तरं चोत्ति-

२—१०, १, १६, ३, १ ।

१—१०, १, १६, ३, १ ।

गुह्यानादाय षोडशिनं चादाय पञ्चेन्द्रेवत्यान् गृहान् गृह्णीयात् । त्रीणि यज्ञेषीन्द्रेवत्यानि । हे सोम त्वम् उपयामयतीत्युपयामो
 गृह्णीन् गृह्णीतोऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि किञ्चित् त्वां ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम्
 शृणु मनुष्येषु सीदतीति तृषत्तम् मनसि सीदतीति मनःसत्तम् सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्वार्वतमानः सोमाश्वस्त
 उच्यते । सादयति हे गृह एष खरप्रदेशस्तत्र स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः । अथ द्वितीयम् अपुषदसुदक्कसदं

अपुषदन्त्वाष्टसदंब्योमसदमुपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाजुष्टतमम् ।

पृथिविसदन्त्वान्तरिक्षसदन्दिक्सदन्देवसदन्नाकसदमुपयामगृहीतोसीन्द्राय

त्वाजुष्टदृह्णामिप्रतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टतमम् ॥ २ ॥

अपारसमुद्रयसुसूर्यसन्त्समाहितम् । अपारसस्थयोरसस्त्वोगृह्णामुत्तममुपयाम

ष्टते सीदतीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः । अथ तृतीयम् । पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं
 दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् शेषसृजु ॥ २ ॥

अथ चतुर्थम् । रसदेवत्याजुष्टु सर्वे समाहितं समारोपितं स्थापितं सन्त मया सुदकानां रसं सारं वायु महं गृह्णामि एष

वा अपां रसो योयं पवत इतिः श्रुतेः । किञ्चूतं रससुहयससुहते वयोन्न यस्मादायोः स चहयास्तम् वायुनेव धाव्यानि निष्कृत्वा ।
 किञ्च अपां रसस्य वायोर्था रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यस्य ज्ञःसामादिवपुः हे देवा वो
 युषदर्थं तं प्रजापति महं गृह्णामि किञ्चूत सुत्तम सुत्कृष्टतमम् । वःशब्देऽनर्थको वा सोमरूपेण वायुं तदभिमनिनं प्रजापतिं च
 गृह्णामौत्सर्गः । उपयमिति व्याख्यातम् । एष त इति सादनम् ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमम् । अष्टदेवत्यागुष्टुप् हे गृह्णास्तेषां वो युष्माकं सम्बन्धिन मिष मत्र मूर्जं रसं चाहं समगुहं सम्यग्यज्ञामि ।

गृहीतोषीन्द्रायत्वाजुष्टुह्रस्वामेप्रतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टुतमम् ॥ ३ ॥

अहाजर्जाङ्गतयोव्यन्तोविप्रावमतिम् । तेषांविशिप्रियाणांवोहमिषमूर्जं ससमग्रमपयामगृहीतो

वीन्द्रायत्वाजुष्टुह्रस्वामेप्रतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टुतमम् । सस्युचोस्यःसन्नामदृषापृहृत्तंविपृचोस्योविमापापानापृहृत्तम् ।

किञ्चूतानां विशिप्रियाणाम् शिप्रे हनू नासिके वा इह तु हनू शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् विगतं शिप्रियं येषु यद्विषु
 ते विशिप्रियाः सम्यगभिषुताः सपृताश्च तत्र हि हन्वोर्व्यापारो नास्ति सुपेयत्वात् । तेषां केषां ये यूप मूर्जाहुतयः ऊर्जं मन्नरस माह्वयन्ति
 हे यैर्वा ते ऊर्जाहुतयः । तथा विप्राय भिक्षाविनि इन्द्राय मतिं विशिष्टबुद्धिं व्यत्यः जानन्तो गमयन्तो वा वीत्वस्य गतिकर्मणो
 भातोः शब्दप्रत्यये रूपम् ॥ उपयाम० एष ते इति व्याख्याते ॥ का० ऊपर्युपर्यचमञ्च्युर्धारयत्यभोऽधी नेष्टा सस्यवाविति । अन्वयुः

१-—५,१,३,६ ।   १-—५,१,३,९ ।

सोमग्रह मचोपरि धारयति नष्टा सुराग्रह मन्नाधस्तात् सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च । ग्रहदेवते यजुषी । हे सोम सुराग्रहो यो युव
सम्पृचौ खः सम्पृक्तौ भवथः । पृचौ सम्पृक्तौ क्षिप । ती युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणिन सम्पृहृक्त संसृजतं संयोजयतम् ॥
का० विष्टचावित्याहरत इति । अक्षयुर्नष्टारौ खं खं ग्रहं स्वसमीप मानयतः । हे गृहो यती युवां विष्टचौ वियुक्तौ खः ततो
मा मां यापमना विष्टृक्तं वियोजयतम् ॥ ४ ॥

का० मरुत्वतीयात्म इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति । महामरुत्वतीयात्ने माहेन्द्रात्युवं रथवाहनाच्छकटाद्रथ मवतारयति ।
रथदेवत्वं यजुः । हे रथ त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रेण वदा हवाय वज्रं प्रहृतं तन्निधा जातं तस्यैका भागी रथ इतीन्द्रो ह यत्र
इन्द्रस्यवज्रोसिवाजसास्त्वयायंवाजंसेत् । वाजस्यनुप्रसवेमातरम्हीमदितिन्नामवचसाकरामहे ।

यस्यामिदंविश्वम्भुवनमाविवेशतस्थान्नोदेवःसविताधर्मसाविषत् ॥ ५ ॥

हवाय वज्रं प्रजइरित्यादिभ्युत्वार उक्तम् । किञ्चूत्स्वं वाजसाः वाज मन्त्रं सनोति ददातीति वाजसाः षष्ठ दाने विष्टप्रत्ययः
विष्टनोरनुनासिकस्यादित्याकारः । किञ्च अयं यजमानस्त्वया वज्रोभूतेन सहायेन वाज मन्त्रं सेत् सनोतिः सिनीतेर्वा रूपम् अन्नं
सनुयात्कभजेत् यदा सिनुयादभ्रीयात् बहववान् भूयादित्यर्थः ॥ का० चालाल मावतंयति वाजस्येति धूर्ष्टहीतमितिः । अत्रतारितं
रथं धुरि गृहीत्वा चालालाहृषिगानोय वेद्यां स्थापयेत् । पृथिवीदेवत्यातिजगती अत्यः पादः सविष्टदेवत्वः । तु एवार्थे ।
वाजस्यान्नस्य प्रसवेरनुप्रायमेव वर्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधा मनुकृत्वां करामहे

कृतवन्तः कुर्महे वा करोतेः शपि रूपम् । किञ्च भूतां भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महतीं महतीं महतीना सखिष्कितां
वा । किञ्च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमात्राविविध आविष्टम् । सविता देवसस्यां भूमाविव नोऽस्माकं धर्मं
धारय सवस्थानं सा विषत् प्रसुवतां प्रेरयतु । षू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविषदिति रूपम् सिञ्चहुलं लेटि केटोऽष्टादो
इत्यथ लोपः परस्मैपदेऽर्भवति ॥ ५ ॥

का० अखान् प्रोचत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतानपुन्तरिति देवीराप इति वा सयुञ्ज्यो वेति । स्नानार्थं मयो नीयमानान्
स्नातागतान्वाखानपुस्नन्तरिति देवीराप इति मन्वेण वोभाभ्यां वा प्रोचिन् ॥ अश्वदेवत्यावसानरहिता पुरडण्णिक् अस्याः पाद

अप्सुन्तरश्चतमपुसुभेषजसपासुतप्रथस्तिष्वस्वाभवतवाजिनः ।

देवीरापोयोवज्जिः प्रतूर्तिः ककुब्मान्वाजसास्तेनायंवाजसेत् ॥ ६ ॥

आथो द्वादशाचरो द्वादशाचरो । अपु उदकेषु अन्तर्मध्ये असृत् सवस्थित मस्य, भेषज मारोत्युष्टिकर मौषधं चावस्थितम् हे अस्वा
युयं तचाद्यतभेषजयुतास्वपु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत उतापि च अपां प्रयस्तिषु प्रयस्तेषु भागेषु युयं भवत ॥ द्वितीयः प्रोचथमन्त्रः
अब्दे वल्यं यजुः । हे देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो वो युष्माकं यजुर्मि क्लीलस्तेन सिक्तोऽय मन्त्री वाज मन्त्रं सेत् सनुयाद् वप्नीथाहा ।
किञ्च त् जर्भिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वगो यस्य प्रत्वरणशीलः । तथा ककुब्मान् ककुब्बन् इक्षमस्तन्वे उन्नतप्रदेशे उच्यते सादृश्ये
मत्पु तस्मान्वाद्वादकनिचयैः सयुक्तो बहुलो दकसङ्घातवान् ककुब्मानितुच्यते । तथा वाजसाः अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

का० दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिण मखं रथे यो जयेत् ॥ अखदेवत्या उष्णिक् । वायव्यो समुच्चयाथे । वातो वायुर्मान इन्द्रियं सप्तविंशतिर्न चत्वारि गन्धर्वा गोर्भूमर्धतारः ते वातादयोऽग्ने पूर्व मख मयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्मखे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

का० उत्तरं वातरंहा इति । उत्तरमखं युनक्ति ॥ अखदेवत्या विष्टुप् । हे वाजिन्त्तं गवत्रश्च युज्यमानः सन् त्वं वातरंहा वातवहे गयुक्तो भव वातस्त्रेव रंहो यस्य । किञ्च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रश्चाख इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किञ्च विश्व-

वातोवासनोवागन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रेष्वमयुञ्जन्स्ते अस्मिञ्जवमादधुः ॥ ७ ॥

वातरंहाभववाजिनुज्यमान इन्द्रस्येवदक्षिणः श्रियेधि । युञ्जन्तुत्वामरुतोविष्वेदसन्नातेत्वष्टापत्सु जवन्दधातु ॥ ८ ॥

जत्रोयस्त्रीवाजिन्निहितो गुहायः श्येनेपरीतो अचरच्चवाते । तेनोवाजिन्वल्वाग्वलिनवाजिञ्चभवसमनेचपारयिष्णुः । वेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो हे अखत्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु । * किञ्च त्वष्टा देवः हे अख ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

का० दक्षिणाप्रष्टिं जत्रो यस्तइति । दक्षिणायां धूरि प्रकष्टं देश मय्यु तइति दक्षिणाप्रष्टिसादृशं ततोयमखं युनक्ति ॥ अखदेवत्या जगती । हे वाजिन्नख यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोवस्थापितः । सपां सुबुगिति महायद्यात् ऊर्षुक् । श्येने

स्येनाख्ये पञ्चिषि यो जवः परोत्तः त्वयैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते यश्चते जवः परिदत्तः सन् वाते अचरत् वायो चरति ।
परिपूर्वाद्दृढतिर्निष्ठाया मचलपसर्गात्त इति तादृशे दक्षीति दादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घे परीत्त इति । हे वाजिम् तेन
त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान्ने गवान् सन्नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने सङ्गमि पारयिष्णुः पारयिता
च भव पारप्रापको भव । पार तीर कर्मसमाप्तौ विल्याक्वाच्चु रादिष्विजन्तात् सेच्छन्दस्येति इष्णुपत्ययः ॥ का० बार्हस्पत्य सेना-

वाजिनोवाजजितोवाजुश्परिथन्तोबृहस्यतेर्भागमवजिघ्रत ॥ ८ ॥

देवस्याहस्रविठुःसर्वेसत्यसवसोबृहस्यतेरुत्तमन्वाकर्कहेयम् । देवस्याहस्रविठुःसर्वेसत्यसवस

इन्द्रस्योत्तमन्वाकर्कहेयम् । देवस्याहस्रविठुःसर्वेसत्यप्रसवसोबृहस्यतेरुत्तमन्वाकर्कहेयम् ।

देवस्याहस्रविठुःसर्वेसत्यप्रसवसइन्द्रस्योत्तमन्वाकर्कहेयम् ॥ १० ॥

नाप्रापयति वाजिन इति । बार्हस्पत्यं चरु मखानाप्रापयेत् । अश्वदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारी वाज मन्नं प्रति सरिष्यन्तो
गमिष्यन्तो हे वाजिनो अश्वा यूयं ह्रस्वतेर्भागं चरु मवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ ८ ॥

का० देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्र मारीहृद्यत्करे नाभिमात्रे स्थापौ स्थितमिति । एल्काप्रदेशे निषातस्य नाभिमानु काष्ठस्यानु
१—१४, ३, ६० । २—१४, ३, १२ ।

स्वितं रथचक्रं अङ्गारोहितं ॥ ब्राह्मणकण्ठके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्य युञ्जस्य सवितुर्देवस्यः सवेऽनुयायां वतेमानोऽहं
 हृष्यतिः सव्यन्धिन सुभम सुत्कण्ठं नाकं स्वर्गं रुहेय मारोहामि । क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः । तत् इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति
 विशीष्टः ॥ काः अगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति । यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशरथे प्रजेपपुद्गे निखाता मोदुन्वरीं याखां
 प्रदक्षिष्वीकृत्य देवयजनदेय मार्गेषु सक्तु, ब्रह्मा रथचक्रादवरोहस्मि । विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेषु चान्ने उत्तरेण । सत्यं प्रकण्ठं च सर्वो
 वस्यति सत्यप्रसवाः अतु प्रशब्दः पृकषंघोतकः । अरुहमिति भूतकालः नाकमारुहवामस्वीत्यर्थः । शिवं पूर्ववत् ॥ १० ॥

का० हृष्यते वाजमित्येकं दुन्दुभि माहन्ति तूष्णीं मितरानितिः । अन्वेदुच्छि तस्याखारोपितसप्तदशदुन्दुभिनां मध्ये एकं
 बृहस्पतिवाजञ्जयवृहस्पतयेवाचं वदत बृहस्पतिवाजञ्जापयत । इन्द्रवाचं जञ्जयेन्द्रायवाचं वदतेन्द्रं वाजञ्जापयत ॥ ११ ॥

मन्त्रे बाहन्ति षोडश तूष्णीम् ॥ यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः । हे दुन्दुभयो यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम् यत् हे बृहस्पते त्वं वाज-
 मन्त्रं जय । किञ्च हे दुन्दुभयो ययमेव बृहस्पतिं वाज मन्त्रं जापयत बृहस्पतिनामजयं कारयतेत्यर्थः । जि जये इत्यस्य हेतुमन्त्रिचि
 म्नीहृञ्जोनां षाविति धातोराकारे कृते अतिङ्गीबन्तीरीकृ, यीह्याख्यातां पुरषामिति युगागमे लोणमध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम् ॥
 षवयज्ञे दुन्दुभिवादनमन्त्रः । हे दुन्दुभयो यूयं मिन्द्रयेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र त्वं वाजं जय । इन्द्रं वाजं यूयं जापयतेति
 पूर्ववत् ॥ ११ ॥

का० एषा च इति मन्त्राहत मवहरते तूष्णीं मितरानितिः । सप्तदशदुन्दुभिनां मध्ये मन्त्रवादादित मन्त्रे वावातारयति षोडश तूष्णीं

१—१४, १५ । २—१४, १५, १० ।

स्वायुध्यः ॥ पूर्वी मन्वी विप्रयज्ञे उत्तरः क्षात्रे । हे दुन्दुभयो वी युष्माकमेवा वाक् सत्या समभूत-तर्था ज्ञाता यथा वाचा ब्रह्मस्मृतिं वाज मजीजपत । पुनर्ब्रह्मस्मृतिं वाज मजीजपत अथासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इतिः यास्त्रोक्तं भूयानधीं ब्राह्मः प्रत्यन्तं ब्रह्मस्मृतिमत्रजय कारितवन्तो यूयं यथा वाचा सा सत्या जातेत्यर्थः । जयते किञ्चिन्तस्य सुष्टि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पति-विकारा दुन्दुभयो यूयं विसुब्रध्वं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुर्वत ॥ क्षात्रे यज्ञे उत्तरो मन्वः । यथा वाचा इन्द्रं वाज मजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विसुब्रध्वं तुल्यम् ॥ १२ ॥

एषावः सासत्यासंवागभूद्यथा ब्रह्मस्मृतिं वाज मजीजपता जीजपत ब्रह्मस्मृतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यद्भम् ।

एषावः सासत्यासंवागभूद्यथेन्द्रं वाज मजीजपता जीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यद्भम् ॥ १२ ॥

देवस्याहृषवितुः सवेसत्यप्रसवसो ब्रह्मस्मृतेर्वाञ्जितो वाजं ज्ञेषम् ।

का० देवस्याहमिति यजुर्गुणमारोहति यजमानः १ । मन्वयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् । सत्यप्रसवसः सत्याभ्यगुप्तस्य सवितुर्देवस्य सवेऽयुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजं जितोऽहं जेतुर्ब्रह्मस्मृतेः सस्वस्विनं वाज मत्रं जेषं जयेयं जयते लोटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाटा कित्यडागमे सित्वडुलं लेटीति सिप्प्रचय इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् । यद्वा लुङि ऋङि उत्तमैकवचने ऽहभावे ॥ का० वाञ्जिन इति वाचयतीति २ ॥ हे वाञ्जिनोऽम्हा यूयं काष्ठां गच्छत आन्यन्तं प्राप्नुत इत्कर्षं गच्छतेत्यर्थः । आन्यन्तोऽपि

१ — नि० १०, ४३ ।

२ — १४, ३, १८ ।

३ — १४, ३, २२ ।

काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवतीति । यास्कोक्तेः । काष्ठोक्तेर्व स्थितो द्वितीयभिधानाच्च । किंभूता युयं वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा
 अध्वनी मार्गान् स्तम्भान्तः बन्धनः चोभयन्तः स ह्यन्नस्यभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥१३

का० एष स्य इति पूत्यर्चं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति । ऋग्वेदेनाज्यं जुहोत्यखाननुमन्त्रयते वा ॥ हे अखदेवत्ये जगत्यौ दधिक्राव-
 हृष्टे । त्यच्छब्दस्यच्छब्दपर्यायच्छब्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमखः चिपणि । चिप्यते पूर्यतेऽनया सा चिपणिसां । कथां कथावातमनु
 तुरस्थति तूर्णं मध्वान मश्रुते । यद्वा चिपणिं तुरस्थति कथां त्वरयति कथायास्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किंभूतोऽखः प्रोवायामपि

वाजिनोवाजजितोद्वनस्कभ्रुवन्तोयोजनामिमानाःकाष्ठाङ्गच्छत ॥१३ ॥

एषस्यवाजीचिपणिन्तुरस्थतिशीवायास्वद्धोअपिकच्चआसनि ।

ऋतुन्दधिक्राअनुसुसनिष्यदत्यथामङ्गास्यन्वायनीफणरखाहा ॥ १४ ॥

कचे आसनि आस्ये च बहः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः । पृष्टन्न इत्यादिना आस्यशब्दस्यासनदेशः सप्तम्याम् । शीवायासुरोवधेष बह्वः ।
 कचयोः समीपे अपि कचं पर्याणदेशस्तत्र सवाहरत्त्वा बह्वः । आस्ये सुखे कविकथा बहः । तथा दधिक्राः दधाति अखवारमिति
 दधिः आहृष्येति किपूत्ययः दधिः सन् क्रमतेऽध्वानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधीन्सारकान् मार्गोवरोधानद्रिपाषाण-
 गर्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्राः । तथा ऋतुं सादिनेऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत् सस्यमनु सन्दधानः सादिसङ्कल्प्याशुकारेष
 १—निब० २, १८ ।
 २—१४, ४, ३-४ ।

गच्छन् दार्ढर्तदर्थं तैर्त्यादिना सन्दर्तयंङ्कुकि निपातोऽयम् । तथा पर्वां मार्गाणामङ्गसि लक्षणाणि कुटिलानि निष्कीर्तानि
 अन्वापनिफक्त चतिशीघ्रं प्राप्नुवन् समस्त मापादयन्निर्त्यर्षः । अन्वाङ्पूर्वस्य फलतेर्मन्त्यर्थस्य यङ्कुकि विधातः पूर्ववत् । एवंविधो-
 ऽखसुरस्वतीति सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

उत का अपि च अस्याखस्य अङ्गसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रवामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गच्छन्त मख मनु
 उत्पित्तमेव हस्त्रमानं गच्छति । कस्य किमिव वेः पश्चिणः पर्षं न पञ्च इव यथा त्वरया गच्छतः पश्चिणः पञ्च उत्पित्ततो गच्छन्-
 वलोक्तते तथा धावतोऽखस्याङ्गसरूपं वस्त्रवामरादिकं विखट मवलोक्ततदर्थः । किंभूतस्त्रास्रस्य द्रवतो गच्छतः तथा तरच्छत-

उत स्वास्त्रद्रवत सुखयतः पर्षेन्नेवेरनुवाति प्रगद्धिनः श्येनस्त्रेवधजतो अङ्गसम्परिदधिक्वाण्यः सहोर्जातिरिवतः स्वाहा १५

शब्दोभवन्तुधाजिनो हवेभुदेवतातामितद्रवः स्वर्वाः । जम्भयन्तो हिंष्टकूर्त्वाश्चिसनेस्यस्त्रादुयवन्ममीवाः ॥ १६ ॥

स्वरयतः प्रबर्धिनः प्रष्टध्यतीति प्रगर्धी अर्वाधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पश्चिमात्रस्य पूर्वमङ्गसदृशान्तत्वे नाभिहितम् शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त
 उच्यते । श्येनस्त्रेव ध्रजतो गच्छतो वेगेन प्रजगती दधिक्वाण्यः दधीन् क्रमते दधिक्वावा धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः । अन्येभ्योऽपिदृश्यन्त
 इति क्रमतेर्वनिपि विडुनोरिति आकारः । जर्जी बलेन सह तरिवतः मार्गं शृणुं तरतः यङ्कुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुत-
 मस्तु ॥ १५ ॥

का० उत्सरेण त्वेन वेति । अत्र इति ऋक्वेण्याहोमीो ऽख्याभिमन्त्रणं वा । अखदेवत्या विराडुच्चिष्टदृष्टा दम्नाचरषतः पादा ।

पाशयत । किभूता यूयम् विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः असृता अमरुधमोषः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा । किञ्च अस्व
 मध्वः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात्युवं पञ्चाश्रावन्नायमाणं नैवारचसंलक्षणं मधुरं हविः पिबत पीत्वा च मादयन्नं
 दत्ता भवत ततस्तृप्ताः सन्ती देवयाने देवाधिष्ठितैः पश्चिमिर्मागेर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

का० अवबुद्ध नैवार मालभते तीर्थं स्थितमा मा वाजस्येति । यजमानो रवाद्दतीर्य चालोत्कृष्टान्तरे स्थितं नैवारं
 चरं स्थयति । प्रजापतिदेवत्या विष्टुञ्चसिष्टदृष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् अगच्छतु । गच्छतेत्यल्ययेन

वाजेवाजेवतवाजिनो नोधनेषु विप्राश्च ऋताऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयद्बृहन्प्रायातपथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

आमावाजस्यप्रसवोजगम्यादेमेद्वावाष्टिवीविश्वरूपे । आमागन्तास्मितरामातराचामासोमो अश्नुतत्वेनगम्यात् ।

वाजिनोवाजजितोवाजसुसुवाऽसोबृहस्यतेर्भागसवजिघत्तनिष्टजानाः ॥ १९ ॥

द्वादले लिङ्गि रूपम् । आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छेताम् । पितरा मातरा । पितरामातरा
 च अश्नुतसीति द्विरूपैकशेषो निपात्यते । अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्ता मागच्छताम् । अत्ययेनादादिले लोटि रूपम् ॥
 सोमशास्त्रमूलेन सञ्चितो मा मामागम्यात् । चतुर्थ्यर्थे दतीया । अश्नुतत्वाय मम देवस्य जन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत् लिङ्गि रूपम् ॥
 का० यद्बृहन्प्रायातपथि वाजिन इति । मन्त्रेण युक्तानस्त्रैवारच माप्नापयेत् । अश्वदेवत्वं यजुः । हे वाजिनोऽन्वा यूयं

नो युष्माकं वचांसि तेजांसि अस्माकं सन्तु भवन्तु । अस्माकं सम्बन्धि युष्माकामर्थं सस्त्विति भावः ॥ का० नमो माव इति
 भूमि मवेचतइति । यूपाकूट एव यजमानो भूमिं पश्यति । पृथिवीदेवत्यम् । मात्रे मातृरूपायै पृथिव्यै नमो नमस्कृतोऽस्तु ।
 पथ्यायै सृष्ट्यायै सर्वं मन्वन्तइति । विरक्तिः ॥ का० उत्तरेवेदि मपरैरौदुम्बरी मासन्दीं वसत्रमंषास्तृषातीयन्तइति । अमन्दीदेवत्यम् ।
 इ पासन्दि ते तव इयं राट् इदं राण्यं राजनं राट् सम्यदादित्वाज्ञावि स्त्रियां क्विप् अभिक्तासि त्वमिति भावः ॥ का०
 सुवन्त मत्या सुपवेययति यत्नासीति । आसन्त्यां यजमान सुपवेययति । यजमानदेवत्यम् । इ यजमान त्वं यत्ना सर्वस्य नियन्तासि
 यमनः सर्वं संगमनकर्ता भवसि भनवच्छन्नं तव यमनमिति भावः । तथा भुवः स्त्रिरोऽसि धरुषो धारकोऽसि । त्वयै कर्षणाय

इयन्तेराटान्नासियमनोधुवोसिधरणः । द्रव्यैत्वाच्चेमायत्वारथ्यैत्वापोषायत्वा ॥ २२ ॥

वाजस्नेमस्मसवःसुषुवेद्रेषोमं राजानमोपधीष्यसु । तान्नाथान्मधुमतीर्भन्तुवयं यं राट्रे जागृयामपुरीहितः खाहा

ऋषिसिद्धार्थं त्वा त्वासुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । हेमाय लक्ष्यपरिपालनाय त्वासुप० । रथ्यै धनाय त्वासुप० । पोषाय पशुपुत्रादि
 पुत्र्यै त्वासुप० ॥ २२ ॥

का० सुवेच सभूतास्तुष्टोति वाजस्नेममिति प्रतिमन्त्रमिति । औदुम्बरपात्रे एकीकताद्गन्धत्रीह्लादिधात्वात् सूवेचाइवनीये सप्त
 मन्त्रं कुंरोति ॥ तिक्रश्चिष्ट, भः प्रजापतिदेवत्याः । प्रसुतेऽसौ प्रसवः पचादित्वाद्घृ वाजस्नामस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापतिः । अग्रे
 इष्ट्यादी ओषधीषु अस्तु च वर्तमानमिमं सोमं वक्तीरुपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्यन्वताः वीकस्य

१—१४,५,११ । २—१४,५,१२ । ३—१४,५,१३ । ४—१४,५,१४ । ५—१४,५,१५ ।

जनविषयं चोपशयं आपराक्यं मन्त्रद्वयं मधुमतीर्षुमन्त्रो रसवन्तो भाषुर्धोपिता भवन्तु भोजयोष्या भवन्तु यवः च ताभिरभिविक्ता
 राष्ट्रे कर्षीये दिग्ने जाययाम आप्रमसा भवाम । पुरोहितः यत्पाठुषामादौ पुरोगामिनः प्रथाना इत्यर्थः खाहा सुहृतमस्तु ॥ २३ ॥
 राजस्यारस्य प्रसवः सत्यादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं दुर्लोकं च इमा इमानि विष्वा विष्वाणि सर्वाणि सुवर्गानि भूतवातानि
 च शिञ्चिये शान्तिवान् स च सखाट् सर्वेषां सुवनानां राजा भूत्वा अदिकल्पं इविदीपु मनिच्छन्तं मं प्रजान्त्वं ब्रह्मन्त्वं मरीचः

वाजसेमात्मसर्वः शिञ्चिये दिवमिमाचविष्वाभुवनानिसखाट् ।

अदित्यन्तन्दापयतिप्रजानत्सुनोरयिष् सर्व्वीरन्निवच्छतु खाहा ॥ २४ ॥

वाजस्यन्मुप्रसवभाबभूवे माचविष्वाभुवनानिसर्वतः । सनेमिराजापरियातिविद्वाप्रजाम्पुष्टिवद्वयमानो अखोखाहा ॥ २५ ॥

बुद्धिप्रसवेन इविदीपयति ततो नोऽकम्भं सर्व्वीरं सर्वैः पुत्रयन्त्रादिभिर्भुक्तं रविं धनं नियच्छतु नियम्येन दशतु वाष् सने
 पात्राणो त्यादिना यच्छादियः खाहा सुहृतमस्तु ॥ २४ ॥

तु इति विक्षये वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विष्वा विष्वाणि सर्वाणि सुवर्गानि भूतानि सर्व्वेवस्वितानि चिरकः
 मन्त्रादिसम्बर्षन्तानि श्रावभूव सन्धावितवातुत्यादितवानित्यर्थः । सनेतीति पुराचनान्मः सनेमि चिरान्तो राजा दीप्तः सन् परिच्यति

सर्वतः स्वेच्छया गच्छति । किञ्चित् विद्वान् स्वाधिकारं जानन् तथा अस्मि प्रजां प्रत्यादिसत्ततिं पुष्टिं धनयोषं च वर्षय-
मानः वर्षयन् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

तिलोत्पलुमस्तापकदृष्टाः । प्रथमा सोमाम्बादित्यविष्णुसूर्यहृत्कतिदेवत्या । अथवे रक्षणां तपंशाय वा सोमं राजान मग्निं
वेत्वावर मादित्यानं दादय विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं हृत्सतिं चान्वारभामहे अन्वारभ्य माह्वानं कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥
अग्निं हृत्सतीन्द्रांविष्णुवरुणरत्नोसविददेवत्या । हे ईश्वर त्वमर्यमादीन्दे वायानाय धनप्रदानार्थं कोदय प्रेस्व हृत्सतिमिन्द्रं

सोमं राजानमवसेग्निमन्वारभामहे । आदित्यांविष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च वृत्सतिं स्वाहा ॥ २६ ॥

अथ मणस्व हृत्सतिमिन्द्रान्दानाय चोदय । वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं स्वाहा ॥ २७ ॥

अथ अच्छ्रावदेहनः प्रतिनः सुमना भव । प्रनोयच्छसहस्रजित्वं हि धनदा असि स्वाहा ॥ २८ ॥

देवैयं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारः सूर्यम् । वाजिनं मन्वन्तमिति सर्वेषां विशेषं वाजिनं
देवाणां वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्माकं मच्छे वद आभिसुख्ये न मूहि हितमिति शेषः । निपातस्य चेति क्वहितायां
दीर्घोऽच्छयच्छस । अस्मिन् नोऽस्मान् प्रति सुमनाः कवशाद्रुचितो भव हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहु । वसुनो जेतः सहस्राणां योधानां
वा जेतः हि यजमानं स्वभावती धनदा धनस्य दातासि धनदा धनस्य नोऽस्माभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

मायत्री सर्वमपुषुषुहस्यतिवाग्देवत्या । अयंमा सूर्यत्रिशीषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु सभौष्टं ददातु पूषा प्रयच्छतु उपसर्गाहस्या क्रिया-
पदाहसतिः सुहस्यतिः प्रयच्छतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २८ ॥

का० शेषेबाभिसिचति यजमानं देवस्य त्वेति । होमद्रव्यशेषेण यजमानं धिरसि सिचिेत् ॥ यजमानदेवत्यम् सवितुर्देवस्य
प्रसवे वर्तमानोऽखिनीर्बाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यां त्वा तां वाचो वास्या यन्तुर्गत्वाः । पुंस्त्वमार्षम् । नियमनकर्त्राः सरस्वत्ये षष्ठ्यर्थे

प्रनोयच्छत्वर्थ्यमाप्रपूषाप्रनृहस्यतिः । प्रवाग्देवीददातुनःस्वाहा ॥ २९ ॥

देवस्यत्वासवितुःप्रसवेखिनीर्बाहुभ्याम्युग्रो हस्ताभ्याम् ।

सरस्वत्यैवाचोयन्तुर्बन्धियेदधाभिबृहस्यतेद्वासास्त्राज्येनाभिसिञ्चास्यसौ ॥ ३० ॥

अग्निरेकाक्षरेणप्राणमुदजयत्तमुज्जेषमच्चिनौद्यक्षरेणद्विपदोमनुष्यानुदजयतान्तानुज्जेषंविष्णुस्त्र्यक्षरेण

चतुर्षी सरस्वत्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधाभि स्थापयामि । किञ्च बृहस्यते साम्राज्ये न सन्नाहभावेन त्वा त्वाभिसिचामि
असाविति तन्वासयहृषम् ॥ ३० ॥

का० अग्निरेकाक्षरेणप्राणमुदजयत्तमुज्जेषमच्चिनौद्यक्षरेणद्विपदोमनुष्यानुदजयतान्तानुज्जेषंविष्णुस्त्र्यक्षरेण

छादेति प्रतिमन्त्रं वाचयति चेति यत्पूर्वमुक्तं तद्वदकत्वत्वेत्यर्थः तेनैतेमन्त्रेषुहीति सप्तदश मन्त्रान्वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उच्यन्ति-
 सप्तधाः । सप्तदश मन्त्रं चि लिङ्गोक्तदेवतानि । श्री श्रावयेति चतुरशरं मन्त्रुश्रीपङ्क्तिं चतुरशरं यजेति हाचरं ये यजामहदिति
 पञ्चाक्षरं हाचरो ऋषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते ॥ मन्त्रिरेकाक्षरेषु छन्दसा प्राणं
 पचहस्तिकं सुदजवत् छरकष्टं जितवान् तथाहमपि तादृशं तं प्राणसुक्तेषुसुरकष्टं जयेयं वयोङ्कुर्यामित्यर्थः ॥ अश्विनौ देवौ हाचरेषु

श्रीश्लोकानुदजयसात्तुज्जे षष्ठीसचतुरक्षरेणचतुष्पदःपशूनुदजयसानुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

पशुपञ्चाक्षरेषपञ्चदिशसदजयसात्तुज्जे षष्ठीसवितापङ्क्तिरेणपशूनुदजयसानुज्जे षष्ठीस्रतःसप्ताक्षरेण

सप्तश्राव्यागपशूनुदजयष्ठीसानुज्जे षष्ठीस्रतःहस्तितिरष्टाक्षरेषुगायत्रीमुदजयसानुज्जे षम् ॥ ३२ ॥

पञ्चाक्षरात्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेताम्बुजासुदजवतां जितवन्तौ तद्वाहमपि तेनैव हाचरेषु छन्दसा तान् तादृशान्बुजासु-
 क्तैश्च मन्त्रिकं जयेयम् । विष्णुस्त्राक्षरेषाक्षरवशात्मकेन छन्दसा श्रीम्भूरादीन् लोकानुदजवत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम् । सोमो
 ऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपेतान् पशूनुदजवत् अहमपि तेन तान्पशूनुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

पृथा देवः पञ्चाक्षरेषु छन्दसा पञ्चसङ्गाः पूर्वाषाढतस्त्रोऽवात्परदिशं चेति पञ्च दिग् उदजयत् अहमपि ता दिग्ो जयेयम् ॥

कथं विधेयम् तत्राहवनीयं प्रागादिदिङ् कृत्वा मध्ये चावशिष्य क्तुवेषाण्यं पञ्चस्रम्बिषु यथाविहङ्गं शुहोति । अथायसमाप्तिपर्यन्तं
 देवा ऋषवः । दय यजुं वि देवदेवत्वानि । अग्निर्नैता येषां ते अग्निनेत्रासोऽयः । पुरः पुरस्तात्पूर्वसां दिवि सौदन्तीति पुरः
 सदस्तेभ्यो देवेभ्यः साहा । अथ दक्षिणे शुहोति । यमनेत्रेभ्यः यमो नैता येषां तेभ्यः । दक्षिणसां सौदन्तीति
 दक्षिणसदस्तेभ्यो देवेभ्यः साहा । अथ पश्चात्शुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारो येषां तेभ्यः । पश्चात्सौदन्तीति पश्चात्
 सदस्तेभ्यः साहा । अथोत्तरार्धे शुहोति । मित्रावरुणेनेत्रेभ्यः मित्रावरुणो नैतारो येषां ते मित्रावरुणेनेत्राः । वा यद्वा मरुतो

विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सङ्गाः साहा मित्रावरुणेनेत्रेभ्यो वामरुणेनेत्रेभ्यो वासुदेवेभ्य उत्तरात्सङ्गाः साहा

सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसङ्घो दुवसङ्गाः साहा ॥ ३५ ॥

नेतारो येषां ते मरुतेभ्यः । उत्तरसां सौदन्तीत्युत्तरासद उत्तरभागार्धास्तेभ्यो देवेभ्यः साहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य
 उत्तरासङ्गाः मरुतेभ्यो देवेभ्य उत्तरासङ्गा इति मन्त्रयोर्विकल्पः । मन्त्रे शुहोति । सोमनेत्रेभ्यः सोमो नैता येषां तेभ्यः ।
 उपरि सौदन्ति तिष्ठन्तीत्युपरिसदस्ते । दुवसङ्गाः परित्यर्थावङ्गाः यद्वात्र दुपःप्रद्वेन इत्यं तद्येषामस्ति ते दुवसङ्गस्तेभ्यो
 देवेभ्यः साहा ॥ ३५ ॥

का० उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति । पञ्चधा विभक्त साहवनीय मेतौकत्व वे देवा इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येक

सुहृद्यादिति शेषः । ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्ववह्मगात्था । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः । ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुक्तेषा इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवाः सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवसन्तो हव्यवन्मस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का० अग्ने सहस्त्रेत्तुगन्तु कादानमिति । अपामार्गंतच्छुलहोमार्थं दक्षिणान्नेरुक्तु कमादयान् । अग्निदेवत्याबुद्धेवश्रवो-

ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहाये देवाय मनेत्रादत्रिणा सदस्तेभ्यः स्वाहाये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः

स्वाहाये देवामित्रावरुणनेत्रावामरुक्तेषावोत्तरा सदस्तेभ्यः स्वाहाये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदोदुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ३६

अग्ने सहस्त्रपृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरत्नरातीर्वर्चो धायन्नवाहसि ॥ ३७ ॥

देवतादृष्टा । हे अग्ने त्वं पृतनाः शत्रु, सेनाः सहस्र अभिभव । तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुचति स्त्रीत्वमार्थम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपचिप्य निवतेय । असु चेपणौ अस्य लोटि रूपम् । किञ्च यन्नं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमाने वर्षोऽन्नं धाः धेहि । दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं छन्दस्यमाङ्गीगीऽपीत्यहभावः । किञ्च तस्त्वं दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

१—१५, ३, ५ ।

का० देवस्य लेति जुहोतीति । प्रागुदस्वा मत्वा गृहीतमुत्सुकं संस्थाय सुवेवापामार्गतच्छुलान् जुहुयात् । देवस्य त्वा
 व्याख्यातम् । उपांशोः । त्रीणि यजूंषि रचोद्भेदेवत्यानि उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्यनाहं जुहोमि इत एव
 रचो राचसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा सुहृतं हविरस्तु ॥ का० रचसां लेति स्तुव मस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां
 दिशि होमं सुर्यान्तां दिशं प्रति स्तुवं प्रचिपेत् । रचसां राचसानां वधाय नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्थामौति श्रेयः ॥ का० अत्रधिष

देवस्यत्वासवितुः प्रसवे श्विनोर्बाहुभ्यामपूष्णो हस्ताभ्याम् । उपांशोर्वीर्येण जुहोमि इतः

रचः स्वाहारचसान्त्वावधायानधिष्णुरचोर्बधिष्णामससौ हतः ॥ ३८ ॥

सवितात्वासवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वनस्यतीनाम् ।

बृहस्पतिर्वीचइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय बृहद्रथुभ्यो भिबः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

इत्यायस्वनपिचमिति । अश्वर्यादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति । रचो राचसजातिः वयमत्रधिष हतवस्तः
 जातविकवचनम् । असुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति च असुं देवदत्तं वयमत्रधिष असौ देवदत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

का० उत्तमिन चरित्वा सविता लित्याह यजमानवाङ् दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापितृभ्य यस्याच
 १—१५,१,६ २—१५,२,० ३—१५,२,०

जाति राजा भवतीति । अष्टौ देवसूहवीषि । तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतयइति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा
सूचौ सख्ये यासौ कृत्वा दक्षिणं तद्बाहु मादाय सविता त्वेति कण्डिकाद्वयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तस्मात्ता-
पितृयस्था अनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः । अतिजगती यजमानदेवत्वा । सविता सवानां प्रसवा-
नामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषा माज्ञादानेऽधिकारी भवित्यर्थः । अन्विष्टहपतीनां गृहस्थाना माधिपत्ये
त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणा माधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्त्वित्यर्थः । वृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां

इमन्देवा असपत्न्यं सुवद्वन्मा हते क्षतायमहते ज्यैष्ठ्यायमहते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुथ्यपुत्रमसुष्यै पुत्रमस्यै विश्वेषवोमीराजासोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

॥ ८ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः
पश्वर्थं पश्याधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना चतुर्थ्याः सुभ्रादेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं
त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मखराणां धर्मशीलाना माधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवित्प्रादेशो ऽष्टौ देवसूहविषां देवतास्त्वा
नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३८ ॥

अत्वष्टिर्यजमानदेवत्वा । हे देवाः सवित्प्रादेशः इम मसुकसञ्चं यजमान मसपत्नं सपुत्ररहितं कृत्वा सुवञ्चं प्रेरयञ्चम् । किमर्थं

महते क्षत्राय महत्यै क्षत्रपदव्यै । महते ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं जनाना माधिपत्यावैत्यर्थः । इन्द्रस्थान इन्द्रियाय वीर्याय शालज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं सुवञ्चमित्यर्थः । किञ्चित्मिमम् अमुष्य पुत्रम् । अमुष्येति षष्ठान्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् । तथा अमुष्यै षष्ठार्थे चतुर्थी अमुष्याः देव्याः पुत्रम् । अमुष्याइति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्यै विये अस्याः कौरव्याः वियः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः । अस्यै इति षष्ठान्तं जातिनाम ग्राह्यम् । अमी इति प्रथमान्तं देयनाम ग्राह्यम् अमी हे कुरवः पञ्चालाः वा युष्माक मेष खदिरवर्णा राजासु । अस्माकं ज्ञाह्यणानां तु सोमश्चन्द्रो वक्त्रोरूपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि कियदपि कर्मोक्तं दृश्यतेऽभिषेकार्यजलादानादिराजसूयशेषशरकसौतामणौ चोच्यते ।

अपोदेवामधुमतोरगुभृशान्नूज्जं स्वतौराजस्वञ्चितानाः । याभिर्मित्रावर्षणावस्थप्रिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्तरातीः ॥१

तत्र का० इहान्ते ऽपि गृह्णाति यूप सुत्तरेण नैमित्तिकोरसभवाहत्वेतराः पृथक् पातृष्वोदुम्बरेषुः सारस्वतीगृह्णात्येषा देवा इति । इड़ाग्रहणं कार्यशेषोपलक्षणं देवसूहृद्विषां भागपरिहरणान्ते कृतं अभिषेकार्था वक्ष्यमाणे अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणोदुम्बरहृत्तपात्रेषु पृथग्गृह्णाति । तत्र विशेषः । निमित्तवशात्प्राप्या नैमित्तिकः यथान्तरिचात् प्रतिगृह्णातपवर्षाः प्रुष्याः गौरव्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भात् प्रागेव सम्पाद्य तदानो यूप सुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असभावात् तदानो मातपवर्षणादेर्निमित्तस्थाभावात् इतरा अनैमित्तिकौरीया गत्वा तदाज्ञीमेव गृह्णीयात् । तत्र मन्वानाह अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनोरप ग्रादो गृह्णाति । चरकसौतामस्याः प्राक्वर्षणं ऋषिः । अष्टे वत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो ऽष्टभृशान्गृहीतवन्तः । किञ्चूता अपः मधुमतीः मधुरखादिपेताः

१—२५५, २२ सूत्रविहितवित्यर्थः । २—१५, ४, २०-२२ ।

तथा जर्जसतीः जर्जो विद्यते यासु विशिष्टान्नसवतीः । राजस्रः राज्ञः सयत्ने जनयन्तीति राजस्रः तृपोत्यादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवतत्वात्परिदृष्टकारिणीः । पुनस्तथा एव विशिनष्टि याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अथ्यषिञ्चन् मित्रावरुणयोरभिवेकं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देव मरातीः यत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नौतवन्तः इन्द्रं शत्रून् त्यक्त्वा मयन्निवत्यथः कृन्दसि परेऽपीति अत्रैवपसर्गस्य क्रियापदात्यरत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

का० जुहोत्युचारासु चतुर्गृहीतं वृष्यजस्योदिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्र सुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति अत्रगडात्पयोः पुरषावा पूर्वोपरा जमीइति । सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्यसु वृष्य जर्मिरियादिभिः स्वाहातैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताल्यानि

वृष्यजर्मिरसिराष्टराष्ट्रसो देहिस्वाहाष्ट्यजर्मिरसिराष्ट्राममुष्मै देहि ।

वृषसे नोसिराष्टराष्ट्रसो देहिस्वाहाष्ट्रसे नोसिराष्ट्रराष्ट्रममुष्मै देहि ॥ २ ॥

गृह्यमाणसु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहो नैमन्त्रैः स्वाः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थानि चतुर्थेन यजमाननाम ग्राह्यम् वृष्य जर्मिरियादयो विश्वभृत स्वेत्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विभ्यः पठितास्तेषां पूर्वैः पूर्वैः स्वाहान्तस्ते नाम्ब्रह्मैः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्ते नापा मादानम् तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्म्येर्नराहा यो पूर्वोपरो कल्लोला तौ हुत्वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । वृष्य जर्मिरसीत्यादीनि आपः स्तराज इत्यन्तानि यजूषि लिङ्गीकृतदेवतानि । हे कल्लोल त्वं वृष्यो वर्चितुः सेतुः पशोर्नरस्य वा सन्वन्तौ जर्मिः कल्लोलासि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदेता भवसि अतो राष्ट्रं मे मन्त्र

देहि स्वाहा हृदित्तमस्तु । एवं हुत्वाथ गृह्णाति वृषण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽसुभै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि असुभै इति चतुर्थत्वं यजमाननाम प्राञ्जम् । एव सुपरितना अपि मन्वा व्याख्येयाः । अपरोर्मिं गृह्णाति वृषवेनोऽसि वृषा वेचन-समर्थी वेना जबरशिरूपा यस्य स वृषवेनः व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

अर्थतस्त्राराष्ट्रमौदत्तस्वाहायतस्त्राराष्ट्रममुष्मै दत्तौजखतीस्त्राराष्ट्रममुष्मै दत्तस्वाहौजखतीस्त्र

राष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तापःपरिवाहिणीस्त्राराष्ट्रमौदत्तस्वाहापःपरिवाहिणीस्त्राराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्ता

पाम्यतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रमौदेहिस्वाहापााम्यतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मै देह्यापाङ्गर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमौ

देहिस्वाहापाङ्गर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मै देहि ॥ ३ ॥

का० स्वन्दमाना इति । नद्यादिप्रवाहस्था अपि गृह्णाति । अर्थतः अर्थं प्रयोजन मुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद्यज्ञदयं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थतः इयः क्विपि तुगागमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देगदातुगः स्व भवथ मे राष्ट्रं दत्त यच्छत दत्तेति बहुवचनम् प्रव-व्याख्यातम् ॥ का० प्रतिशोमाः २ । वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु शोमादाने । हे आपो यूयं भोजस्वतोः शोमासा बलेन

१—१५, ४, ३४ ।

२—१५, ४, २५ ।

युक्ता भवथ ॥ का० अपयतौरितिः । वहन्तीना मयां मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वां पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादानि ।
 हे आपो यूयं परिवाहिणीः स्व परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतो वहनशीला भवथ उक्तमन्यत् ॥ का० नदीपनिमित्तिः ।
 समुद्रस्थायां होमादानि । आपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि । का० निविधाइतिः । निविध आवाःस्तद्ववा निविधाः नद्यादौ
 यद्वाभोऽन्नमस्तु होमादानि । हे जलभ्रम तमपां गंभो मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

सूर्यत्वचस्यराष्ट्रद्वाराष्ट्रमेदत्तखाहासूर्यत्वचस्यराष्ट्रद्वाराष्ट्रमुष्मैदत्तसूर्यवर्चस्यराष्ट्रद्वाराष्ट्रमेदत्तखाहासूर्य

वर्षस्यराष्ट्रद्वाराष्ट्रमुष्मैदत्तमान्दास्यराष्ट्रद्वाराष्ट्रमुष्मैदत्तखाहामान्दास्यराष्ट्रद्वाराष्ट्रमुष्मैदत्तवज्रचितस्थराष्ट्र

द्वाराष्ट्रमेदत्तखाहात्रज्रचितस्यराष्ट्रद्वाराष्ट्रमुष्मैदत्तवाशास्यराष्ट्रद्वाराष्ट्रमेदत्तखाहावाशास्यराष्ट्रद्वाराष्ट्रमुष्मैद

का० अन्दमानानां स्थावराः प्रत्यातापइतिः । वहदपां मध्ये याः स्थिराः सदा वर्मे वर्तमानस्तासु होमादानि । हे आपो
 यूयं सूर्यत्वचो भवथ सूर्यस्त्रेव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदातापे वर्तमानत्वात् त्वचःशब्दः सन्नस्त्वच्चापौ । का०
 अन्वृत्तित्वात्प्रतिष्ठन्नातपवथा इतिः । आतपे वर्षति सति गगनादप आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपसुत्तरेण तासु होमादानि ।
 सूर्यस्त्रेव वर्षस्त्रेण यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृशो भवथ । का० सरथा इतिः । तडागभवास्तसु होमादानि । हे आपो यूयं
 १—१५,४,२६ । २—१५,४,२७ । ३—१५,४,२८ । ४—१५,४,२९ । ५—१५,४,३० । ६—१५,४,३१ ।

वैशुगर्भवेष्टनोत्पल्लं पूर्वं गृहीत मस्ति यूप सुत्तरेण तत्, होमादाने । शकरीः । शकृ अज्ञौ अन्ये श्योऽपि दृश्यन्त इति वनिपुत्र्यगः
 वनी र वेति क्षीप रेफश्च शकृ, वन्ति वाहदेहादिभिर्जगदुद्धते मिति । शकरीयो गावस्तत्त्वन्धिन्यो यूयं भवथ । का० पय इति ।
 दुग्धस्य होमपूर्वं गृह्यमम् । हे आपो यूयं जनसृते भवथ कालभावे जनान् जन्तूनि विभ्रति पुण्यान्तीति जनसृतः । का०
 हुतमिति । हुते होमादाने । हे हुतरूपा आपो यूयं विश्वसृतः विश्वं सर्वं जगदेवादिकं विभ्रति विश्वभूते भवथ राष्ट्रदाः । एव
 सारस्वत्यादेयो हुतान्ताः सप्तदशाप उक्ताः । का० आपः स्वराज इति मरीचोऽगृहीत्वा गृहोत्वाञ्छलिना सर्वासु संसृजतीति । रविकार-
 तमा आपो मरीचयस्या अञ्छलिनादाय पूर्व गृह्णीतास्त्वेषु, योजयेत् प्रतिग्रहश्चमन्धः सर्गस्य श्योम् । नात्, होमः षोडशाहुतीषुं
 इति इथीषु न चुहेति सारस्वतीषु च मरीचिषु चेति । इति । हे आपो मरीचिरूपा यूयं स्वराजः स्य स्वेनैव राजन्ते, तां स्वराजः
 अनव्याधितराल्या भवथ राष्ट्रदाः इतोऽमुष्यै यजमानाय राष्ट्र देयं दत्त । का० औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति ।
 एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकैकरेयति मन्वाहृतिः । अन्धे वत्यं यजुः । मधुमतीः मधुररुचय एता आपो मधुमतीभि-
 र्मधुरखादेपिताभिरङ्गिः पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम् । किभूता एताः महि महत्त्वत् बलं चतियाय रात्रे यजमानाय वन्वानाः सभज-
 मानाः ददथ इत्यर्थः वनीतिः सभजनार्थः । का० मैत्रावरुणधिष्णस्य पुरस्तादि दधाल्यानाष्टष्टा सौदतेति । औदुम्बरे पात्रे
 एकीकृतस्या अपो मैत्रावरुणधिष्णयाये सदसि सादयति । अन्धे वत्यम् । हे आपो यूयं सोदत तिष्ठत किभूता यूयम् अनाष्टष्टाः
 अपराधुता रचोभिः । सहीजसः ओजसा सहिताः । बलयुक्ताः तथ्य महि महत् बलं चतियाय रात्रे दधतीः दधत्यः
 स्वप्नवन्तः ॥ ४ ॥

१—१५, ४, ३२ । २—१५, ४, ३२ । ३—१५, ४, ३३ । ४—१५, ४, ३६ । ५—१५, ४, ३७ ।

स्यः व्याख्यातम् ॥ का० ताभ्यामुत्पुनात्पः सवितुर्व इति१ । सहिरस्त्राभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रवर्षणधियायासादिता औदुम्बर-
पापस्याः अभिविकार्या अप उत्युनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्ते न मन्त्रेषु । अष्टे वत्यम् । सवितुः सर्वमेरकस्य परमे-
श्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अष्टिद्रेष छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपो वो युञ्जान
उत्पवनं करोमि । अनिष्टमसि । आपोऽत्रैकवचनात्ता मन्त्रावयवाः अत्युत्पा बहुवचनात्ता व्याख्याताः अतः अत्युत्पु-
सारेष व्याख्यायते हे आपो यूय मनिभृष्टाः स्य । भ्रज पाके अयं धातुर्धृष्टार्थे व्याख्यातः अनिष्टष्टाः न नितरां छुष्टाः । अपराभूता
रचोभिः । वाचो बन्धुः वाखा बन्धुभूताः यावहै प्रणिष्वापो भवन्ति तावहाचा वदतीति२ अतुः । आपोमयौ वागिति सामअतुतेषु ।

अनिष्टमसिवाचोबन्धुस्तपोजाःसोमस्यदात्वमसिखाहाराजस्यः ॥ ६ ॥

सधमादोद्युच्चिनीरापएताअनाधृष्टापसोवसानाः । पस्थ्यासुचक्रैवरुणःसधस्यमपांशिशुस्मीदतमाखन्तः ॥ ७ ॥
तथा तपोजाः तपः शब्देनात्रान्निरुच्यते तपसोऽन्नेर्जातास्तपोजाः । अन्नेर्व धूमो जायते धूमादन्न मन्त्राहृष्टिर्गन्नेर्वाएता जायन्ते
तस्मादाह तपोजा इति३ अतुः । वायोरग्निर्गन्नेराप इति४ अत्यन्तरात् । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्रो दानकर्त्तृा भवथ यदा
वाएनमेताभिरभिशुख्णस्त्राहृतिर्भवतीति५ अतुः सोमदात्त्यु आपः । खाहा राजस्यः खाहाकारिष पूताः सत्यः राजस्यो जनस्य
राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्यो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

का० अभिविकनीयेष्वना व्यानयति सधमाद इति१ । उत्पूता अभिविकार्या अपोभिविकार्येषु पालाशोदुम्बरवाटाखलेषु पात्रेषु
१—२ अ० १२ क० । २—१५, ५, ५ । ३—५, ३, ५, १० । ४—तै० आ० ८, १ । ५—५, ३, ५, १२ । ६—१५, ५, ६ ।

पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य निनयति । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या इता आपो वर्तन्ते कोट्टस्थः सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे
 भाष्यन्ति ह्यन्ति सादयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सहपूर्वात्यादयतेः क्विप् सधमादस्थयोश्चन्द्रीति सहस्य सधदेशः । युजिनीः
 दाक् वीर्यं मस्ति यासां ता युजिन्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । कुक्त्वं द्योततेयशो वाक्वं वेति वाक्त्वाः । अनाष्टष्टः रशोभिरनभिभूताः । अपस्यः
 अप इति कर्मनामः अपसि कर्मणि साध्याः अपस्याः । तत्र साधुरिति यत् । सुपांशुलमिति जसः सुरादेशः । वसानाः वस आच्छादने
 वसते आच्छादयन्ति पात्राणीति वसानाः । या एवविधा आपसासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्यं सहस्रानं चक्रे कृतवान् सह
 स्योवते यस्मिन् तत्सधस्यम् । किञ्च तो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां वाएष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजतइति? अन्तेः वरुणो

क्षत्रस्थोत्वमसि क्षत्रस्थजरायसि क्षत्रस्थयोनिरसि क्षत्रस्थनाभिरसोन्द्रस्यवावेन्नमसि मवस्यासि वरुणस्यसि त्वयाव

दत्तं वधेत् । दृवांसि रजासि क्षुमासि । पातैनस्त्राञ्च स्यातैनस्पृत्वञ्च स्यातैनन्ति च्चञ्चिन्द्रियः पात ॥ ८ ॥

राजसूययाजित्वाद्यां शिशुः । किञ्च तास्य, पस्यासु । पस्यमिति गृहनामसु पठितम् गृहरूपसु सर्वेषा माधारत्वात् तथा
 प्राढितमासु अतिशयेन जगन्निर्मातृषु ॥ ७ ॥

का० तार्यं प्रभृतीनि चक्ष्येति प्रतिमन्त्रम् । तार्यं परिधापयतीति । तार्यं पाण्डुधीवासोष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्बुधैः
 परिधत्ते तार्यं चौरं कस्मलं दृतात्तकस्मलं वा । तार्यं दैवतम् हे तार्यं त्वं क्षत्रस्य यजमानस्य उल्लं गर्भाधारभूत सुदकमसि ।
 यजमानो गर्भस्थानीयः ॥ का० पाण्डुं निवसइति० । रत्नकस्मलं परिधत्ते । पाण्डु दैवतम् । क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य
 १—निघ० ४, ५ । २—निघ० ४, ५ । ३—निघ० ४, ५ । ४—निघ० ४, ५ । ५—निघ० ४, ५ । ६—निघ० ४, ५ । ७—निघ० ४, ५ ।

जरायु गभवेष्टनचर्म हे पाण्डुत्वमसि ॥ का० अधीवासं प्रतिमुञ्चेति । कञ्चुकं गले बध्नाति । अधीवासदेवतम् । हे अधीवास
 त्वं चतुस्रस्यो निरसि गर्भसम्भवायानं योनिः ॥ का० उष्णोषं संवेष्ट्य निवीते ऽवगृहते नाभिदेशे परिहरते वेतिर । अस्योवेष्टनं
 शिरसि संवेष्ट्य तंशान्तौ परिहितवासो नीत्वां गोपयति नाभिदेशे वेष्टयति वा । उष्णोपदेवतम् । हे उष्णोष त्वं कान्तस्य
 नाभिगर्भसम्भवाज्जमसि नाभ्या सकञ्चा गर्भं जायन्तइत्याहुः ३ ॥ का० इन्द्रस्य वार्तम्लमिति धनुरातनोतीति ४ । अश्वयुधं धनुर्विज्जं
 करोति । धनुर्देवतम् । हे धनुस्त्वमित्द्रस्य सख्यन्धि वार्तम्लं हतोऽनेन हन्वतइति वार्तम्लं हतनाशकं धनुरसि तदातनोमीति
 श्रेयः ॥ का० मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाह्व विमार्ष्टीति ५ । मित्रस्य वरुणस्येति मन्वाभ्या मस्य धनुषो बाह्वु प्रान्तौ करेषु प्रत्येकं
 विमार्ष्टि । बाहुदेवते यशुषी । हे दक्षिणकोटे त्वं मित्रसख्यन्धौ भवसि हे वामबाहो त्वं वरुणसख्यन्धौ भवसि ॥ का० धनुः

चाविर्गर्भ्यां चाविस्तो अग्निर्गृहपतिरावित्तइन्द्रोऽश्वश्चाविस्तौ मित्रावरुणौ हतव्रतावावित्तः

प्रवृच्छति लयायमिति ६ । यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुर्देवतम् । हे धनुः अयं यजमासस्त्वया धनुषा कृत्वा हव्यं शत्रुं वधेत्
 इच्छामासु ॥ का० इवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातेनमिति प्रतिमन्त्रमिति ७ । इवासीत्यादिमन्त्रवयेण वाचव-
 मादाय पातेनमित्यादिमन्त्रवयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति ॥ षड्राजं षि इषुदेवत्यानि । हे इषी त्वं इवासि इ विदारणे हृषति
 यत्नं विदारयति इवा । हे इषी त्वं राजसि राजो भङ्गे रुजति शत्रुन् भनक्ति राजा । हे इषी त्वं सुमासि स्नायी विधुनने स्नायति
 शत्रुन् कल्पयति सुमा ॥ यजमानाय ददाति । हे इषवः प्राञ्चं प्रागश्चनं पुरं दिश्ववस्थित मेनं यजमानं ययं पात पातयत ।
 प्रत्यङ्गं प्रत्यङ्गश्चनं पश्चिमदिश्ववस्थितमेनं यजमानं पात । तिर्यञ्चं तिर्यञ्चनमितस्तौवस्थित मेनं यजमानं पात । दिग्भ्योऽन्वाभ्यो-
 ऽपि दिग्भ्याः सकाशादेनं पात रजत ॥ ८ ॥

१—१५,५,१२ । ३—१५,५,१३-१४ । ४—वि० ०,४,११ । ५—१५,५,१० । ६—१५,५,१८ । ७—१५,५,१९ । ८—१५,५,२० ।

आविर्मर्था इति व्यथयतीति । इतुसमर्पणान्तर माविर्मर्था इत्यादीन् सप्त मन्वानाविष्णुज्ज्ञान् यजमानं वाचयति । प्रजापतिदेवत । मर्षा इति मनुष्यनामसु पठिम् । हे मर्षा मनुष्या ऋत्विजो गृयमाविः । प्रकटा भवथेति शेषः । सस्यक् कर्मोनुतिष्ठ-
 तैत्यर्थः । यद्वा हे मर्षा ऋत्विजोऽयं यजमानः आविः । प्रकटीयुक्तमचं कथ्यते इति शेषः । आविक्तो अग्निर्गृहपतिः । अतुल्यक
 विभक्तित्वयैर्थास्त्रायते । गृहपतये गृहपालकायाम्येऽयं यजमान आविक्तः आवेदितः ज्ञापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं
 चतुर्थे ॥ उच्चं स्वो धवं कौर्तिर्वा यस्य सः हृद्ववाः तस्मै इन्द्राययं यजमान आविक्तः ॥ व्रतमिति कथं नाम ॥ घृतं व्रतं कथं
 यास्यान्तो घृतव्रतौ । ताभ्यां धारितकर्माभ्यां मित्रावरुणाभ्या माविक्तौ । आविक्तः आवेदितः । विश्ववेदसे सर्वज्ञाय वृष्येऽय माविक्तः ॥

पषाविश्ववेदा आविक्तेद्यावापृथिवी विश्वशशुवावाविक्तादितिरुशम्ना ॥ ८ ॥

अवेष्टदन्दशुकाः प्राचीमारोहगायत्रीत्वावतुरथन्तरुशामविष्टतस्त्रो मोवसन्त ऋतुर्ब्रह्माद्रुविश्वम् ॥ १० ॥

विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशशुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्या माविक्ते वचनलिङ्गत्रयत्वयः आविक्तः ॥ उरु महत्-
 शर्म शरत्वं सुखं वा यस्याः सा उरुगर्मा तस्यै अदितये आविक्ता आविक्तेऽयं यजमानः ॥ यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या गृहपतिरग्नि
 राविक्त आवेदितो यजमानमिति शेषः । एवमथेऽपि ॥ ८ ॥

का० । अवेष्टा इति लोहायस माविध्यति केशवाख्ये सदोत्त उपविष्टयति ॥ सदः समीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य सुखे ताभ
 चिपति ॥ ऋतुनाशनं यशुः । अत्रपूर्वो यजिनांशनार्थः । दन्दशुका अत्यर्थं दग्धनशीला ऋतुहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविज्ञकारिणी

१—१५, २२ । २—निय० २, ३, ११ । ३—५, ३, ५, ३१-३० । ४—निय० २, १, ० । ५—१५, ५, २२ ।

स एकया स तिष्ठभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति पूर्वोक्तसिद्धस्योम एक एव सूक्तद्वयनिष्पाद्यः । अन्ये तु सोमा
 एकैवैव दद्यात्कनै न सन्नेन निष्पाद्यन्ते तत्रायां क्रमः प्रथमपर्याये आष्टिः पञ्चभिस्तृतादौ तिष्ठभिर्द्विभिर्गोयैत् इतरे हे
 सकसालादयित् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकतः मध्यमां तिष्ठभिः तृतीयां सकत । तृतीयपर्याये प्रायो हे सकत तृतीयां तिष्ठभिर्द्वि
 पञ्चदशस्योमसम्बन्धिनो विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

यत्र तृतीयो मन्त्रः । हे यजमान त्वं प्रतीचीं दिशमारोह । जगती हृन्दः त्वा मन्तु । यद्दगाव इन्द्र ते यतः मित्यस्वाद्युभक्त्यन्
 वैरुपं सोम । सप्तदश सोमः । वर्षां कृतः । विष्टु वैश्वजातिजघणं द्रवियम् । एते त्वा मन्तु । यद्वा वैश्वजातिस्ते द्रविय मन्तु ॥ सप्त-

प्रतीचीमारोहजगतीत्वावतुवैरुपसामसप्तदशसोमोवर्षाकृतविष्टुवियम् ॥ १२ ॥

उदीचीमारोहानुष्टुप्तावतुवैराजुसानैकविष्टुसोमःयद्दुःफलन्द्रवियम् ॥ १३ ॥

दशसोमस्वैवसांज्ञातः पञ्चभ्यो द्विद्वरोति स तिष्ठभिः स एकया पञ्चभ्यो द्विद्वरोति स एकया स तिष्ठभिः स एकया सप्तभ्यो
 द्विद्वरोति स एकया स तिष्ठभिः स तिष्ठभिर्दशसता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथमां निर्गोयित् मध्यमोत्तमे सकत ।
 द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकतन् मध्यमां निर्गोयित् । तृतीयपर्याये प्रथमां सकात्रायेन् मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशसोमस्य विविधा
 सुतद्वैश्वसेत्यभिधीयतइत्यर्थः ॥ १२ ॥

यत्र चतुर्थी मन्त्रः । हे यजमान त्वमुदीचीं दिशमारोह । अनुष्टुप्कृतः । पिवा सोममिन्द्रः मन्दतु त्वा एतस्याद्युत्तमः
 १—ह० स० ३, १, ५, ६ । २—नास्ती २, ७ । ३—ह० स० ३, १, ५, ६ ।

वरुणो पुरयो गर्त इति? अतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे। पुरुषारोहणानन्तरं मदिति मखण्डितां स्वसेनां चन्द्राणां क्रमेषाद्युग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीचेयाम् तौ कौ यौ युवा सुभौ हौ उषसो विरोके रात्रेः समासौ उदियः उदयं कुरुषः। एतेर्लटि मध्यम-
 द्विवचने इय इति रूपम्। सूर्योदयानन्तरं स्वस्व्यापारे प्रवर्तये इत्यर्थः। सूर्यश्च उदेति योर्युवयोः कार्यसम्पादनायेत्यर्थः। किञ्च तौ युवां हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं ययोस्त्री सुवर्णखचितकण्ठकाद्यलङ्कारेण हिरण्यवद्वासनानौ। तथा इन्द्रो सामर्थ्योपेतौ ॥ एवमध्या-
 क्तमर्थः। अधिदैवत्वमर्थः। हे वरुण हे मित्नु मित्नुवरुणो देवविशेषो देवगर्तं रथोपरिभागं गर्तसदृशं सारोहतम्।
 परवासेभ्यो रचितं चर्मकोलकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागी गर्तसदृशो भवति। रथोऽपि गर्तं उच्यते ऋत्तिकर्मण इति?

न्ततश्चन्द्राथामदितिन्द्रित्त्वमित्नुसिक्वणोसि ॥ १६ ॥

सोमस्यत्वादुग्रहे नाभिषिञ्चाप्यग्नेर्भोजसास्वर्थस्यवच्च सेन्द्रस्येन्द्रियेण । चन्द्राणाञ्चन्द्रपतिरेद्वातिदिद्युग्पाहि ॥ १७

यास्कोक्तं गतो रथः। यौ युवा सुषसो विरोके उषःकालानन्तरम् उदियः उग्रच्छयः सूर्यश्चेत्तदा उदेति। किञ्च तौ हिरण्यरूपौ अति-
 तेजस्विनौ। इन्द्रो परमेस्वरौ। ततो रथारोहणानन्तरं मदिति' दिति' च युवां चन्द्राथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठानारं दिति-
 दीनं नास्तिकहतं च पश्यतम् अग्रं पापो अग्रं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः। असुमर्थं अतुराह ततः पश्यतं स्वं चारणं चेत्सि-
 वेतद्वाहेति? का० मित्नुऽसि वरुणोऽसीति वा०। अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति। हे वामबाहो मित्नुऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं
 वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

१—५, ४, १, १५ । २—निक० ३, ५ । ३—५, ४, १, १५ । ४—१, ५, ५, २६ ।

का. स्थितं प्राश्मभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्प्रासायेन प्रथमं पश्चादतिरे द्वितीयेन स्वाऽतृतीयेन त्रितीयेन राजन्वो वैश्वश्व-
तुर्वेन सोमस्य त्वा दुराक्रेजेति प्रतिमन्त्र मभिविज्ञामोति सर्वं त्, साकाङ्कत्वात् च वाणां चतुर्पतिरेधीति वेम मसुखे ति च प्रथमो देवसुव-
दिति । अस्वार्थः । इत्थसाहितव्याघ्र चर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादत्र स्थायाभिषिञ्चेयुः । पालाशो दुग्धरत्न-
योधाश्वत्थानि चतुर्विधान्यभिविक्कजलपात्राणि स्थापितानि । तत्र पात्वाशपात्रेषु पुरोहिताध्वर्योरन्वतरः प्रथम मभिविञ्चेत् । इतरे स्वादयः
पश्चादवस्थिता अभिविञ्चेयुः तानेवाह । स्वो राज्ञो भ्राता द्वितीयेनो दुग्धरपात्रेण । मित्रभूतः कश्चित् चतुर्विद्यस्तृतीयेन वटपात्रे च ।
वैश्वश्वर्येनाश्वत्थपात्रेणाभिविञ्चति । चतुर्णामपिपेकृषां क्रमेण सोमस्यान्तः सूर्यस्येदृश्वेते चत्वारो मन्त्राः । अभिविज्ञामोति

इमन्देवाश्वत्थपात्रे सुवद्वन्महतेऽन्वितेऽथैषा यमहतेऽजानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाच ।

इमममुख्यपुत्रममुख्यपुत्रमस्यैविशएषवोमीराजाशोमोस्वाकम्प्राज्ञाणानां राजा ॥ १८ ॥

पद मप्रिमेषु त्रिषु मन्त्रेषु युवर्तते । चत्वारो मित्त्वयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः । इम मसुयेति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा
देवसुहृद्विःखिव नामपहृषयुक्तं पठति । प्रथमग्रहणादन्वेषा मिममसुयेति मन्त्रयेषो न भवति ब्राह्मणानां राज्ञेति मन्त्रलिङ्गादिति
सूत्रार्थः ॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान सोमस्य दुराक्रेजेन चन्द्रस्य ययसा त्वा त्वामभिविज्ञामि तेनाभिविक्तः सन्
चत्वारो चतुर्पतिरेधि अचियाबां सर्वेषां मध्ये चतुर्पतिः अत्रियेश्वरः एधि भव अति दिव्युन्पाहि । दो अत्रखण्डने यन्ति खण्डवान् दिव्यवो
वाचाः । इषवो वै दिव्यव इषुषधमेवैममेतदतिनयतीति ? श्रुतेः तानतिक्रम्य शत्रु प्रयुक्तनिष्वादीन्पसार्थं इमं यजमानं हे सोम त्वं पाहि
पासय ॥ १७ ॥

१. ५०, ५०, ५०, ५० । २. ५०, ५०, ५० ।

इमं देवाः । व्याख्यातापिः व्याख्यायते । हे देवाः सोमादयो दशरथस्य पुत्रं कोशलायै विशी प्रजायै तिष्ठन्त मिमं
 राम मसपत्नं शत्रु रक्षितं कृत्वा महते चक्राय महते ज्येष्ठत्वाय महते जानराज्यायेन्द्रस्त्रैस्त्रयोययूयं सुवध्वं मेरयध्वम् । हे भमी कोशला
 एष रामो वी युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सीमो राजा । एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितो ऽध्वर्युर्वीभिषिञ्चेत् ॥ राज-
 क्षातुमन्त्रमाह । अन्नेर्भोजसामिषिञ्चामि चत्राणामिथादिइन्द्रस्त्रैस्त्रिययैत्यन्तो मन्त्रः । हे यजमान अन्ने वै ज्ञानरस्य आजसा
 तेजसा त्वामभिषिञ्चामि चत्राणामिथादिः पूर्ववद्वात्या ॥ राजमित्रमन्त्रमाह । सूर्यस्य वर्चसाभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्ववत् ।

प्रपवतस्यष्टपभस्यष्टथान्नावच्चरन्तिस्वसिचइयानाः । ताश्चावटवन्नधरागुदक्ताश्चिह्नबुधुमनुरौयमाणाः ।

विष्णोर्विक्रमणमसिविष्णोर्विक्रान्तमसिविष्णोःक्रान्तमसि ॥ १८ ॥

हे यजमान सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि । अन्वत्पूर्ववत् ॥ वैश्वमन्त्रमाह । इन्द्रस्त्रैस्त्रियेणामिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्व-
 वत् ॥ अत्रुत्वा तु दुग्न्नादियन्दैर्वीर्याखेव व्याख्यातानि ॥ १८ ॥

काः कण्डूयव्याभिषेकेष प्रतिस्मरते प्र पर्वतस्येति । यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभिषेकोदकेन स्वाङ्गुलमेन स्वाङ्गुं लिम्पति ॥
 अष्टेवत्यां त्रिष्टुप् । प्रेतुगपसर्गश्चरन्तीति पदेन सम्बध्यते । नावः प्रचरन्ति । नूयन्ते कूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति । नावः यद्वा
 शुद्धिं मेरयन्ति कसमासौ ता नावः आहुतिपरिषामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति । स्वातुदित्यां डेरिति शुद्धे-
 षोपत्यचः । किं कृत्वा षष्ठस्य वर्षितुरन्नेः पृष्ठाष्टपदेशात् उच्येति शेषः । किञ्चित्स्य षष्ठस्य पर्वतस्य पर्वतस्य पौर्णमास-
 १—८५०३००० । २—१५६५ ।

मावास्थाचातुर्मांस्थादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य । पर्वमरुभ्यां त इति तप्रत्यय । किभूता नावः स्वसिचः खेनैवात्मनैव सिञ्चन्ति
 स्वसिचः । तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीलाः । इयानाः एतेस्ताच्छीखावयोवचनशक्तिषु चानश्रिति चानप्रत्ययः चित्वाट्त्वोदात्तं पदम् ।
 गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात्पृथिवीम् । तदुक्तम् । अन्नो प्रास्ताहुतिः सत्यगादिद्यमुपति-
 ष्ठते । आदित्याल्लायते षष्ठिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्त्वाधराक् आवहवन्
 अधस्तादावर्तन्ते षष्ठिर्जन्तासु ङि रगागमच्छान्दसः । किभूतास्ताः उदक्ताः लब्धं मक्ताः । अन्नं गतिपूजनयोः । जञ्चं गताः सत्यः ।
 अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गत्यर्थः । किभूतमहिं बुध्नां बुध्न मन्तरिचं तत् भवो बुध्नः अन्तरिचे वर्तमानम् ॥
 यद्वायमर्थः । पर्वतशब्दे नादित्य उच्यते ह्यधस्य वर्धितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निगच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति
 सर्वतो गच्छन्ति किभूताः स्वसिचः स्वयं सेक्ताः आदित्योपरिष्ठादापी नाव्या उच्यन्ते । तथा च श्रुतिः । नाव्या आप एव यजुभ्रात्य
 इष्टका इतुरपक्रस्य षष्ठिच वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिचरन्तीत्याह । ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्ना मन्तरिचस्य महिं मेघ-
 मनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्तासु मिं प्रति आवहवन् श्रावर्तन्ते आगच्छन्ति ॥ यद्वायमर्थं ऋचो
 ऽस्याः । ह्यधस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्त्यादेः पृष्ठादियाना गच्छन्त्यो बहन्त्यो नावो नौतार्या महानद्यो गङ्गयाः प्रचरन्ति
 स्वसिचः समालीयं यजमानचेत्रं सिञ्चन्ति ताः ता एव नावोऽधराक् अधस्तात् आवहवन् राजसूययाजिनोर्थायावर्तन्ते । किभूताः
 उदक्ताः अभिकपात्रेषु उत्तिचन्ताः प्रचिन्ताः । तथा बुध्नां बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्तुभवं बुध्ना प्रधानमित्यर्थः । अहि महन्तारं
 शक्रं यजमान मनु रीयमाणाः यजमानं प्रति सिचमानाः ॥ का० चर्मणि तिर्विक्रमयति विश्वीरिति प्रतिमन्त्रमिति । अश्वयुर्थंज-
 मानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादमन्त्रेपं कारयेत् ॥ त्रीणि यजूंषि यजमानदेवत्यानि । हे मदीय प्रथम प्रक्रम त्वं

विष्णोर्थापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमशं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीय प्रक्रमत्त्व
 विष्णोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिचमसि । हे तृतीय प्रक्रमत्त्व विष्णोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि ।
 इदं मन्वन्तुयं लोकतयजये हेतुभृतं तित्तिरिराह विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वे मांलोकानभिजयतीति । इमे वै लोका
 विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमितिः श्रुतेः ॥ १८ ॥

का० शालाहारीं जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापतइति१ । ततः सदसः शालाया मागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे शालाहारींऽग्नीं जुहोति ॥
 प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्जुर्मथा तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयमस्येतियजुर्युक्ता । हे प्रजापते त्वत्पुत्रः श्रुत्यो देवताविशेषः तानि एतानि

प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वारूपाणिपरितावभूव । यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोश्चस्त्वयममख्यपितासावस्य

पितावयुःसामपतयोरथीयाःस्वाहा । रुद्रयत्नेक्रिविपरन्नामतस्त्रिङ्कुतमस्यमेष्टमसिस्वाहा ॥ २० ॥

विश्वानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् । परि-
 भवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् तदन्वो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संहतुं चाप्यशक्त इत्यर्थः । अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो
 येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽस्माकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अयमस्य पितेति पुत्रं पित्रोक्तत्वं
 तयोर्नाम सृष्ट्वाति अयं रामोऽस्य दशरथस्य पिता । असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥
 सर्वथा सप्तपुत्रा वयं रथीयां धनानां पतयः साम भवेम ॥ का० आनीन्दीये पालाशिन शेषान् जुहोति रुद्र यत्तद्गुप्तरार्थइति१ ।

पासायेनाभिषेकपात्रे बाभिषेकोदकशेषानागनीश्रीयाम्ने रत्तरभागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्वम् । हे रुद्र यत्ते तत्र क्रिवे कर्त्तुं हिंसित्व
वा पर सुक्लृष्टं नामास्ति । क्रिवि हिंसाकरणयोः इप्रत्ययः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह । हे हविः तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं इत
मसि अनेष्टं वासि अमाशब्दी गृहवाचौ । मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

का० वाजपेयवद्रथमत्रहृत्य दक्षिणस्थां वेदिश्रोणीं युनक्ति पूर्ववन्किनावरुणयोरिति चतुर्भिरिति । वाजपेये इत्र रथमाहृणाद्रथ-
मिन्द्रस्य वज्रीसीति मन्त्रे ण भूमत्प्रवतार्यं मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरखैर्वाजपेयवदेव युनक्ति प्रत्यखं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रीसी-
त्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धौ सर्वैः तावन्मात्रस्यैवान्न पाठात् पूर्ववदिति भूर्गृहोत्तं दक्षिणश्रोणिदेशं वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं

इन्द्रस्य वज्रीसिन्धुचावरुणयोस्त्वाग्रशास्त्रोः प्रथिप्रायुनजिम । अथथायैत्वास्त्राघायैत्वारिष्टो

अर्जुनो मरुताम्भसवेनजयाप्राममनसासमिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

तत उत्तरं ततो दक्षिणप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिदेशास्रयाणां योजने प्राप्तं चतुर्भिरितुक्तमिति सूतार्थः ॥ रथदेवत्वम् । हे रथ
त्वमिन्द्रस्य वज्रीसिन्धुचावरुणयोः देवयोः प्रथिषा प्रयासनेन हे रथ त्वां युनक्ति योजयामि ॥
का० अथथायै त्वेति सुन्वकारोहतीति । यजमानश्चात्वालदेशस्थः रथमारोहति ॥ रथदेवत्वम् । अरिष्टोऽनुपहंसितः अर्जुनोऽर्जुन-
तुल्य इन्द्र इत्यर्थः । अर्जुनो ह वै नामिन्द्र इति श्रुतिः । एवमभूत्तोहं हे रथ त्वा त्वाभव्यथायै । व्यथ भयचलनयोः । अभयाय भवचलनाय
वा । स्वधायै अन्नरसाय च त्वासधितिष्ठामि ॥ का० मरुता मिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति । यजमानेन सहारुढो यन्ता दक्षिणाश्वं कथया
१—मिष० ३, ४, ११ । २—१५, ६, १५ । ३—५, ४, ३, ७ । ४—५, ४, ६, १० । ५—१५, ६, १५ ।

प्रेरयेत् ॥ धुर्यदेवतम् । हे धुर्यं मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जयं शत्रूनि शिषः ॥ का० गवां मध्ये स्थापयत्यापोमिति ।
 पूर्वमेवाहवनीयीत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्वम् । वयं मनसा सह आपाम पाप्तवन्तो
 यदुपक्रान्तं तत्कामं ॥ का० घनुरात्नीपसृशति गां यजमानः समिन्द्रियेति । धनुःकोटा गं सृशेत् ॥ यजमानदेवत्वम् ।
 वसमिन्द्रियेण वीर्येण सङ्गताः सा ॥ २१ ॥

का० तावद्भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्वेऽग्ने स्थापयति मातइति । स्थापितगवां पतयेत् स्वध्याने तावत्
 शतमधिकं वाच्यहस्वा यूपान्पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्वेऽग्ने स्थापयेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा । हे वज्रहस्त वज्रं
 मातइन्द्रतेवयन्तुराषाडयुक्तासो अन्नह्यताविदसाम । तिष्ठारथमधि यं वज्रहस्तारश्लोन्देवयमसे स्वखान् ॥ २२ ॥

अन्वये गृहपतेऽस्वाहासोमायवनस्यतये स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहेन्द्रश्लेन्द्रियायस्वाहा ।

इति यस्य तस्यम्बुधिः हे देव दीप्यमान त्वं यं रथमधि तिष्ठ लब्धे लोट् अधितिष्ठसि । हाचोऽतस्त्रिष्टुप् इति दीर्घः । यस्य च रश्लोन्
 प्रबहनायमसे आयच्छसि । किञ्च तान् रश्लोन् स्वखान् शोभना अस्वा येषु तान् । हे तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रून् अभिभवतीति
 तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ते त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा विदसाम दस उपब्रूये विविधसुपक्षीषा
 मा भवान् । तत्र दृष्टान्तः अन्नह्यता लुप्तोपमानम् अन्नह्यतेव अन्न विज्ञानानन्दलभावमनस्वरम् तस्य भावो वृद्धता न कृद्धता अन्न-
 ह्यता यथा अन्नभावाद्यहस्तु, विदस्ये देवं वयं मा विदस्वमहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

१—१५,६,१८ ।

२—१५,६,१९ ।

का० अन्वये ऋहपतयइति चत्वारि रथविभोचनीयानि सुहोति प्रतिमम्बमिति । रथविभोचनीयसज्जायतस्य आहुतीर्जुहोति ॥ चत्वारि यजूर्भिः किङ्कोक्तदेवत्वानि । ऋह्यात्रमपालकायान्वये स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्र-सम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने श्रीजसे वलाय हविर्दत्तमस्तु ॥ का० भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति । रथस्य एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्वम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि हे पृथिवि भूमे तं मा मां मा हिंसोः हिंसां मा मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं मा मा उ हिंसिषम् ॥ २३ ॥

पृथिविमातर्मांसाहिंसीर्मा अहन्त्वाम् ॥ २३ ॥

हंसःशुचिप्रहसुरन्तरिचसहोतावेदिषदितिर्दूरोणसत् ।

नृषद्वरसदृशसद्गोमसदृशगोलाऋतजा अद्रिजाऋतम्बृहत् ॥ २४ ॥

का० अवरोहति हंसः शुचिषदिति । यजमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभियानि स्यदेवत्वातिजगती वामदेवदृष्टा । इत्यहङ्कारमिति हंसो भगवानादित्य एवविधः तं प्रत्यवतरानीति वाक्यशेषः । किञ्चूतो हंसः शुचिषत् शुची दीप्तौ सोदतीति शुचि-षत् आदित्यरूपेषु । तथा वसुर्वीसयिता नराणां प्रवर्तकः अन्तरिचे सोदतीत्यन्तरिचसत् वायुरूपेषु । होता ब्राह्मता देवानाम् वेदो सोदतीति वेदिषत् अन्निरूपेषु । अन्तिषिः सर्वेषां पूज्यः । दुरीषे यज्ञगृहे सोदतीति दुरीणसत् आहवनीयादिरूपेषु । ऋषु मनु-

१—१५,६७,२३ । २—१५,६७,२४ । ३—१५,६७,२५ ।

ष्ये प्राणभावेण सीदतीति वृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डल-
 रूपेण सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्ववस्थितत्वे न स्युत्वा सर्वव्योम्निद्वारेण स्वीति यः अज्जाः असु, उदकेषु जायते मत्स्यादिरूपे-
 त्यज्जाः। गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभृतयामरूपेणिति गोजाः। ऋते सत्ये जायते ऋतजाः। अद्वौ पाषाणे अन्निरूपेण जायतइत्यद्विजाः।
 अद्रिर्मैवो वाः अद्वौ मेघे जलरूपेण जायतइति वा । ऋतम् ऋ गतौ सर्वत्र गतम् । इहत् महत्यरिइह मर्पन्तम् परब्रह्मरूपो यो इंसखं
 प्रति रथादवतरामीति भावः ॥ यद्वा इंसग्रह्णे न रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः इहत् महत् प्रौढसूतं यज्ञं सम्पादयत्विति
 शेषः । किञ्चित्तो हंसः सुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति । अन्तरिक्षसत्
 हवगुणाथनवश्चेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः तदेव कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः अतिथियत

इयदस्याय रसायुर्मायिधेह्युधुःसिवचोसिवचोमयिधेह्युगंस्सूजंस्मयिधेहि । इन्द्रस्यवांवीथ्यंक्रतोवाहू अथ्यपावहरामि ॥ २५ ॥

पृथ्व्याः दुरीणसत् दुरीणे यज्ञग्रह्णे सीदतीति । वृषत् वृषु वाहकत्वे न सीदतीति । वरसत् वरे अष्टे राजग्रह्णे सीदतीति । ऋतसत्
 ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति । व्योमसत् स्युं वोढुं व्योमत्याकाशे सीदतीति । अज्जाः असुयोनिर्वाग्म्य इति अतैरज्जो जाते-
 रश्चैरपेतत्वादाः । गोजाः गोशब्दवाच्याहजाज्जायत इति गोजाः । इन्द्रो इवाय वज्रं ग्राहरत् तेषां व्यभवत्तस्य स्मासूतीयं रथ-
 सूतीयं यूपसूतीयमिति तैत्तिरीयसूतेः । ऋतजाः ऋते यज्ञमुद्दिश्य जातत्वाहतजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जात-
 त्वादद्रिजाः ॥ २४ ॥

का० उपसृष्यति शतमानविवदसीति । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरत्निकनिर्मितौ

शीवर्षो मयी यजमानः सृजति ॥ हे हादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रक्षा त्वभियदसि एतावत्यरिमाचं शतरत्निका-
 परिमितमसि शायुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि वेद्वि यो हि यदात्मकः स तदातु सुख्यहते यतस्व शतमानमसि
 ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युक्त्वसि युनक्ति यच्च सभारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युक्त्वं चैकोजखी भवसि शतो
 नै अम वर्षः मेवो वेद्वि ॥ का० तो ब्रह्मणे दत्तोर्गसीति शाखा सुपस्यतीतिः । तो शतमानो ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तयवाहने
 एवोपयुहितारसौदुम्बरी शाखा सुपस्यतीतिः । शौदुम्बरि शाखे त्वसृर्गसि अक्षरूपा भवसि तत ऊर्जं ममं मयि वेद्वि
 स्थापय ॥ का० इन्द्रस्य वामित्यवहरते बाहू पयस्यायां व्याघ्रवर्मदेशे स्थितायामितिः । अक्षर्युं यजमानवाह व्याघ्रवर्मस्थापितायां

श्रीनामसिसुषदासि द्वलस्ययोनिरसि । श्रीनामासीदसुषदामासीद द्वलस्ययोनिसासीद ॥ २६ ॥

मैत्रावरुणां पयस्यायां नीचो करोति । बाहुदेवत्वम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनी
 हे बाहू अहं वां युवा सुपावहरामि मैत्रावरुणौपयस्यां प्रति नीचो करोमि ॥ २५ ॥

का० प्राक् खिष्टकतः खादितौ मासन्दी रज्जुतां व्याघ्रवर्मदेशे निदधाति स्त्रीनासीतीतिः । पयस्यायाः खिष्टकौमीमात्प्राक्
 रज्जुभिर्युतां खादितौ मच्चिकां व्याघ्रवर्मदेशे मैत्रावरुणविश्र्वास पुरो निदधाति । आसन्दीदेवत्वम् । हे आसन्दि त्वं स्त्रीना
 सुषरूपासि सुषकारी भवसि । सुषदासि सुखेन सौदन्ति यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं गोव्यासि ॥ का० अधीवास त्वं स्त्रीना
 मासृषाति चत्स्य योनिरितिः । आसन्त्यां वल्ल माच्छादयति । अधीवास त्वं चत्स्य चत्स्यस्य योनिसौद-
 षद्वारकल्पे न कारयमसि ॥ का० सुन्वन्त मस्या सुपवेशयति स्त्रीनामासीदितिः । आसन्त्यां यजमानं स्थापयेत् । यजमानदेवत्वम् ।

१—१५, ६, २२ ।
 २—१५, ६, २२, २३ ।
 ३—१५, २, २ ।
 ४—१५, २, २ ।

इ यजमान स्त्रीनां सुखकरी मासन्दी मासौद शरीर सुषदां सुखोपवेशनयोग्या मासन्दी मासौद चत्रस्य योनिं स्थान मासन्दी मासौद ॥ २६ ॥

का० निषसादेल्बरोऽस्त्रासभतइति । अर्धयुं यजमानहृदयं स्पृशति । वरुणदेवत्या गायत्री युनःशेषदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्षपाद-
त्वाद्धमाना गायत्री । अस्त्री यजमानः पस्त्रासु विशु प्रजासु आ निषसाद । विद्यो वै पस्त्रा इति युते । प्राधिपत्येनोपविवेश यदासम्ब्यां
निषसः स प्रजासु निषस इत्यर्थः । व्यवहृतासेति आङ् उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किञ्चूतो यजमानः घृतव्रतः
घृतं व्रतं यज्ञस्यचर्चं कर्म येन स्त्रीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुक्रतुः शोभनसङ्कल्पः शोभनप्रज्ञो वा ।
किमर्थं निषसाद् साम्नाख्याय सन्नाजो भावः साम्नाज्यम् सन्नाड्भावाय राज्यागिति युतेः ॥ २७ ॥

निषसाद्घृतव्रतोवरुणःपस्त्रास्त्रा । साम्नाज्यायसुक्रतुः ॥ २७ ॥

अभिभस्त्रेतास्त्रेपञ्चदशःकल्पनाम्ब्रह्मंस्वरुणासिखित्वासिसत्यप्रसवोवरुणोसिसत्यौजाइन्द्रोसिखित्वा

का० अभिमूर्तिर्यस्यै पशुवान् पाशात्राधायिति । यजमानहस्ते च तसाधनभूतान् पश्चात्तान्मसौवरुणकपर्दोक्तिदध्यात् । अथा यजमानो
वा दिवता । चतुर्धामन्त्राणां कृतसञ्ज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पश्चात्पश्चा एकरूपा पतन्ति उत्ताना पवाञ्चो वा तदा देवितुर्जैवः
तत्र क्वचित् सर्वानथानभिभवति तं प्रत्युच्यते तत्कल्पयेन यजमानं प्रति वा । इ अत्र यद्वा इ यजमान त्वमभिभूयसि अभिभविता
अभितो आतासि । एताः कपर्दिकोपलब्धिताः पञ्च दिशः पूर्वोदयस्तस्य ऊर्ध्वं त्रेति पञ्च दिशः ते त्वदर्शं कल्पन्तां त्वत्पृथो जन्-
१—१७,७,४ । २—५,४,४,५,५ । ३—५,४,४,५,५ । ४—१५,७,५ ।

समर्था भवन्तु । कस्मिन् सर्वाभिभावकत्वात्सुत्वतीऽपि जयपेक्षित्वात्पञ्चव्यापकत्वमिति भावः ॥ का० वरं हत्वा ब्रह्मन्त्रित्या-
मन्वयते पञ्चकत्वः प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरश्च इन्द्रो वदद् इति त्वं ब्रह्मासौत्यादिभिरादिनेवास्त्वमिति । यजमानो राज्यं मेऽस्त्व
त्यादि द्रव्यं सम्यर्थं पञ्चवारं ब्रह्मन्त्रिति मन्वयेण ब्रह्माण्यं मामन्वयते एवमामन्वितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासौत्यादिभिः सवितासि वरश्चोऽसि
इन्द्रोऽसि इन्द्रोऽसि त्वं मेऽस्त्वैव्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्वाणा मादौ त्वं ब्रह्मासौत्यादिभिः सवितासि वरश्चोऽसि
यजमानो ब्रह्मन्त्रित्यामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्त्रिति ब्रह्माण्यं मामन्वयते ब्रह्मा
त्वं ब्रह्मासि वरश्चोऽसि सत्वो जा इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्त्रिति ब्रह्माण्यं मामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विश्वो जा
इत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्त्रिति ब्रह्माण्यं मामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि सुशेव इत्याह । अत्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव

इन्द्रोऽसिसुशेवः । ब्रह्मन्त्रित्यामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि सुशेव इत्याह । अत्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव

त्वं ब्रह्मासौत्थितावतैव कार्यं ब्रह्मन्त्रिति सूत्रार्थः ॥ ब्रह्मन् । ब्रह्मदेवतम् । यजमानः प्रथमं ब्रह्माण्यं मामन्वयते हे ब्रह्मन् ऋत्विक् त्वामा-
मन्वय इति शेषः । त्वं ब्रह्मासि । पञ्च यजूषि यजमानदेवत्वानि । ब्रह्मामन्वितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान त्वं ब्रह्मासि महान्
भवसि सविता प्रेरकथासि सत्वप्रसवः सत्यः प्रसवो ऽनुज्ञा यस्य । द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरश्चोऽनित्तिवारकोऽसि सत्वो-
जाः सत्वो जा यस्य अमोचवैश्वोऽसि सत्वो वा श्रोजो यस्य । तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विश्वो जाः विश्वो
प्राजासो जसो जी यस्य विडो जा इति प्राप्ते विश्वो जा इति ह्यान्वस मतपव पदकारो नावग्रहं चकार । चतुर्थं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि
इन्द्रोऽसि हे राजन् त्वं ब्रह्मन्त्रित्यामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि सुशेवः शिव इति सुखनामः शोभनः शिवः सुखं यस्मात् शोभनं

चायतभूमौ क्षिपति । अक्षदेवत्वम् । हे अक्षा यूयं स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः
 किरणैर्यतश्चं आर्धौ कुबत सजातानां समानजनानां आतृष्णां चतुर्याणां मध्यमेष्टाश्च मध्यमप्रदेशे यजमानावस्त्रानाय च यतश्च
 यत् कुबत यजमानं सर्वंचतुर्यश्रेष्ठं कुबतेत्यर्थः । मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्टः तस्य भावो मध्यमेष्टां तस्ये । २८
 का० पितामहदशकं सोमयानां सङ्ख्याय सर्पणं सक्वित्ति वासुवाक्कसुक्त्ति । पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते ।
 ऋत्विजोऽन्वे विप्राश्च भिक्षिताः श्रतसङ्ख्याः सन्तो दशपेययाने सौत्वे ऽहनि प्रतिशवनं सर्पणाशुक्त्वं खं खं सोमयाजिनां पित्रादीनां
 दशानां गणं गणयित्वा असुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसौत्यादि

सत्रिवाप्रसवित्रासरस्वत्यावाचात्वद्वाष्ट्रैः पूष्यापशुभिरिन्द्रेणास्त्रैः बृहस्पतिनात्रह्मणावावश्येनो

जसाम्निनातेजसासेमेनराज्ञाविष्णुनादशम्यादेवतवाप्रसूतः प्रसर्ष्यामी ॥ ३० ॥

सर्पचं विश्वोपस्थानं कुर्वन्ति सर्पचं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा । पचान्तरमाह सवित्रेति । यद्वा सवित्रा प्रसविषेत्सकण्डि
 काजक मनुवाक् पठित्वा श्रतं विप्राः सर्पचं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनां मसभवादयमेव पचः श्रेयानिति सूचार्थः । सवि-
 त्वादिदेवत्यात्मकः । एतभिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूतं श्राद्धतोऽहं प्रसर्ष्यामी सर्पचं करोमि । प्रत्येकपाठादिकवचनं सर्पामीति
 काभिर्दशभिः प्रसूत इत्यत आह प्रसवित्रा अथनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण । वाचा वायूपया सरस्वत्या । इये रूपक्षचितेन
 लक्षा देवेन लक्षा रूपशामधिपतिरित्युक्तः । पशुभिरुपक्षचितेन पूषा देवेन । असौ अनेन इन्द्रेण विभक्तोः श्रेः-अदयः बृहस्पत

देवयाने ब्रह्मत्वकर्त्ता बृहस्पतिना । तेजसा श्रीजसा श्रीजस्विना वरुणेन । तेजस्विना अग्निना । राज्ञा श्रीषधिविप्र्राधिविन दीथमानेन वा सोमिन चन्द्रेण । दशम्या दशसङ्ख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विष्णुरूपेण देवेन । एतैराज्ञतः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ # इति राजसूयः समाप्तः ॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणोमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राजसूयप्रान्ते विहितता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणाम् श्विनाहवी । का० पत्नौदनं विरूढाद्यूर्णिकत्याश्विभ्यां पचस्येति संसृजतीति । विरूढा जाताङ्गुरा अजाताङ्गुरा अङ्गुरा ब्रौह्म्यः सोमै बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्गुराणां व्रीहीणा मोदनं पक्त्वा विरूढान् व्रीहीषूर्णिकत्वीदनेन मिश्रयति । व्रीहिं यज् वृषि सुरदेवत्वानि । हे सुरे त्वमश्विभ्यां पचस्व अश्विनोरथाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्चेष्टता । सरस्वत्यै देव्यै पचस्व ।

अश्विभ्यामपचस्व सरस्वत्यै पचस्व खेन्द्राय सुत्रामणे पचस्व । वायुः पूतः पवित्विणुप्रत्यङ्गु सोमो अतिसुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ३१

सुष्टु द्वायत इति सुत्रामा तस्मै सुत्रामणे शोभनद्रापकत्रं सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पचस्व यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्तव्यमस्ति ॥ का० वपामार्जानान्ते कुयैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति । पशूनां वपामार्जानान्ते कर्मणि कृते दग्धैः सुरां कर्त्तव्यित्यात्रे पुनाति । सोमदेवत्वा गायत्री । वायुः सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुयमयेन पूतः सन् प्रत्यङ् नीचैरधीमुखः सन् अतिसुतः अतिक्रम्य गतः । किञ्चित् इन्द्रस्य युज्यो योगाहः सखा सखिभ्युतः । सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुत्सवं सोमं सुगन्धं कुर्वति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृत इति च युत्वीक्तम् तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

का० यहं गृह्णाति कुविदङ्केति ब्रीत्वा प्रतिदेवतमेतयेवेति । पूतायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्केत्येकं यहं वैकङ्कत-
 पात्रेण गृह्णाति । यद्वा कुविदङ्केत्यैव ब्रीत्नं ग्रहान् प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुविदङ्क० उपयाम गृहीतोऽस्त्रिभ्यां त्वेति प्रथमम् ।
 कुविदङ्क० उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम् । कुविदङ्क० उपयामगृहीतोऽसिन्द्रायत्वा सुचारुणइति तृतीयम् । ह्यं
 काशौवतसकौर्ति इष्टम् । आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता तिष्टुप् । कुविदिति बहुनाम् । अङ्केति क्षिप्रनाम् । चिदिति वितर्के । हे
 रोमि यथा यवमन्तः । यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः । मादुपधायाश्चमतोर्वोऽयवादिभ्यः इति यवादीनां निषेधात्कतोमकारस्य वकारा-

कुविदङ्कयवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्वनुपूर्व्वं वियू । इहेहेषाङ्गुणहिमोजनानियेबर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ।

उपयामगृहीतोऽसिष्विभ्यात्वासरस्वत्यै त्वेन्द्रायत्वासुवाम्णे ॥ ३२ ॥

भाक् । बहुयवसम्पन्नाः कृषित् बहुलं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वं मातुपूर्व्वेण वियूयं पृथक्कृत्य
 चङ्कं क्विप् दान्ति बुनन्ति । दाप् लवने लट् । तथा एषां यजमानानां सस्वन्धीनि भोजनानि भोक्त्यानि वसूनि इह इह प्रक्षिप्ते व यज-
 माने अणुहि कुरु । एषां केषां ये यजमाना बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यवनामः । उक्तिर्वचनम् । इविलं चनमक
 मादाय उक्तिं याज्या मभिधाय यजन्ति । यागं कुर्वन्ति । हे सोम त्वसुपयामेन गृहीतोऽसि अस्त्रिभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां
 गृह्णामि सुताम्णे रश्चकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

१—१५,१०,१२ । २—निघ० ३,१,१२ । ३—निघ० ५,१,० । ४—निघ० २,७,२२ ।

का० ग्रहाणां युवं सुरामं पुत्रमिवेति । युवं सुरामं पुत्रमिवेति हे ऋचौ सुराग्रहाणां शाल्यानुवाक्ये पृथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या ॥ अक्षुष्टुप् अश्विसरस्वतोम्ह्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवं कर्मसु निमित्तेषु इन्द्र मावत मपालयतं स्वकर्मचम मजुवत मित्यर्थः । अतर्लेखि मध्यमद्विवचनम् । किंभूतो युवाम् असुर एव आसुरस्त्रिदसुचौ नमुचिसज्जे आसुरे असुरे देवो स्थितं सुरामं सुष्टु रमयतीति सुरामं सुष्टु रमयीयं सोमं सधा सह एकीभूय विपिपाना विपियानी विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्ती विपिपानौ पिबतेर्ब्यत्ययेन ह्यदित्वे शानच्प्रत्यये रूपम् । तदर्थं अुतावितिहासः । नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य

युवसुरामसश्विनानमुचावासुरेसचा । विपिपानानुभस्यती इन्द्रङ्गन्मंस्वावतम् ॥ ३३ ॥

पत्वमिवपितरावश्विनोभेन्द्रावयुःकाव्येहंसनाभिः । यत्सुरामंयपिबःशचौभिःसरस्वतीत्वा मघवन्तभिष्णक् ॥ ३४ ॥

॥ १० ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां दशमोध्यायः ॥ १० ॥

सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पपौ तत इन्द्रेऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पीतवीर्योऽश्वि ततोऽश्विनौ सरस्वती चापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्री नमुचेः शिरशिच्छेद ततो लोहितमित्रः ससुरः सोमसुदुरादरश्विभ्यां पौत्वा शुक्ल इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्र मश्विनावरचतामित्यर्थः । पुनः कौट्ट्यौ शुभः पती शोभनं शुप् शुभ दीप्तावित्वात्साम्यदादित्वाद्भावे क्तिप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ षड्याः पतिपुत्रेत्यादिना पतियब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

तिष्टुप् अश्विसरस्वतोम्ह्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ त्वा मावयुः अतर्लेखि मध्यमद्विवचनं पुरुषस्यत्ययः आवयुः

पालितवन्तौ । कैः काव्यैः कवीनां मन्दद्रष्टृणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः दंस इति कर्मनामा
 दंससः करणं दंसना तत्करोति तदाचष्टइति शिचि जाते ख्यासशब्दो युजिति युचप्रत्यये दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव
 पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति
 यथास्मात्कारणार्तं हे इन्द्र त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिबधादिकर्माणि क्तत्वेत्यर्थः सरामं सुहु रमणौयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पौत-
 वानसि पिबतेत्सं छि मध्यमैकवचने रूपम् हे मधवन्धनवचिन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वामभिष्णक् उपसेवते त्वत्कृतसोमपानेन
 सरस्वतीकृतत्वक्केवनेन च अश्विनौ त्वा मावतुरिति ज्ञायतइत्यर्थः । भिष्णञ् उपसेवायाः कण्डूदिः अस्मात्कण्डि कण्डूदिभ्यो यमिति
 प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् हल्ङात्प्रथो दीर्घात्सुतिस्यष्टकं हलिति तियो लुक् लुङ्ङल्ङ्ङल्ङुदात्त इति षड्ङागमः वावसानइति
 लकारस्य ककारः अभिष्णमिति रूपम् ॥ ३४ ॥

॥ १० ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अगमहृद्यमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥

युञ्जानः प्रथमस्म नस्तत्वायसवित्ताधियम् । अग्नेज्ज्योतिर्निर्निचाथ्यपृथिव्या अद्वाभरत् ॥ १ ॥

रमाकास्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां शुभम् । संहितैकादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्वते ॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्यायपर्यन्त-
 मम्बिचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापतिकृषिः साध्या ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिकृषिः
 द्वितीयचितिर्देवा ऋषयः तृतीयचितिरिन्द्राग्निविश्वकर्मण्य ऋषयः चतुर्थचितिकृषय एवऽर्षयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठो ऋषिः । तथा
 च ऋषिः । प्रजापतिः प्रथमां चितिमपस्यत् प्रजापतिरेव तस्या ऋषियं देवा द्वितीयां चिति मपस्यन्तेवा एव तस्या ऋषिय मिन्द्राग्नी च

विश्वकर्मा च दतीयां चिति मपश्यंस्तएव तस्या आर्षेयकथयश्चतुर्थी चिति मपश्यन्प्रथय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत्
 परमेष्ठिव तस्या आर्षेयमिति ॥ चयनं कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कला पुरुषाखगोऽव्यजानालभ्याजिन यागं
 कला पञ्चानां शिरांसि दृतात्मानि प्रथमचित्तावुपधानार्थं क्वचित् संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यजरीषं च कथुक्ते तद्गंगादिजले प्रासेत्
 उखार्धमिष्टकार्थं च कृदं जलं च तत एवादेयम् ततः फाल्गुनकृष्णष्टम्यासुखासभरणम् तदर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नीषुत्याहवनीयात्
 प्राक् कृति चतुकोषे गते ततस्तद्गंगाकृत्यिच्छमानीय भूसमं स्थापयेत् पिच्छाहवनीयात्तराले सच्छिद्रां वल्मीककृदं निदध्यात् आहव-
 नीयाद्विषदेशेऽखगर्भभाजाः प्राङ्मुखाः प्रागपररा मुञ्जरमनावह्वाः स्थायाः आहवनीयोत्तरे वैणव्युभयतस्तीक्ष्णा कल्पाधी हिरण्ययी
 वाभिः स्थाप्या ततः कर्माह का० अष्टाष्टहीतं जुहोति सन्ततसुदृह्व्युञ्जान इति१ । अस्यार्थः । गार्हपत्ये दृष्टं संस्तृत्य जुह्वं स्तु वं
 च संस्तृत्य स्तु अष्टाष्टहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरणसमिदानपूर्वकं सन्तत मविच्छिन्नधारया स्तु चमुर्ध्वां कुर्वन्मर्च्युर्जुहोति युञ्जान
 इत्याष्टकच्छिकाभिः सान्त्तयं चाष्टर्चान्ते स्वाहाकारपर्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् षट्तीयः समाचरः । अष्टानां सवितापि ऋषिः देवोऽपि
 सविता । अथ मन्वार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अनेर्ष्वीतिः चौयमानस्य वङ्केः सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं
 निद्विलोपलभ्य यद्वा सफलानां कर्मणां साधनभूतं निश्चल्य । पृथिव्याः पशुशरीराव्विताया भूमिः सकाशादध्याभरत् अथाहृतवान्
 इष्टकाः कल्पाग्निं चितवानित्यर्थः । सविदशब्देन अतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वै युञ्जान इति२ अतः । किञ्चित् प्रथममन्वारम्भे
 मनो युञ्जानः सम्रादधान युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः किं कला धियो बुद्धीरिष्टकादिविषयार्थिण ज्ञानानि तलाय तनित्वा विस्तार्यं मनसा
 पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्येत्यर्थः । तनु विस्तारे समानकर्दकयोः पूर्वकाल इति क्त्वाप्रत्ययः अनित्यमागमशासनमित्तीडागमाभावः अनु-
 दात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः क्तो यगिति क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ २ ॥

भायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन यद्भुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सदे प्रसवे भ्रात्रायां वर्तमान्ना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्कषणे यज्ञाया स्वसायथे न प्रयत्नं कुर्वन् इति शेषः ॥ २ ॥

षष्ठ्युपहृतीयः समार्णस्तेनैकोना । सविता तान् प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवति । षू प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटावित्यडावयमः प्रसोति पश्वशुजानानि प्रेरयतीत्यर्थः । किं कल्पा युक्ताय युक्ता क्तो यक् भन्निर्कर्मणि संयोज्य । किञ्चूतान् देवान् धिया बुद्ध्या कर्षणा वा

युक्तेनमनसावयन्देवस्यसवितुःसवे । स्वर्ग्याययज्ञा ॥ २ ॥

युक्तायसवितादेवाग्न्स्वर्ग्यतोधिवादिवम् । बृहज्जोतिःकरिष्यतःसविताप्रसुवावितान् ॥ ३ ॥

युक्तेमनसुतयुक्तेधियोविप्राविप्रस्यबृहतोविर्पाश्चतः । विहोत्वादेधेवयुनाविदेकरन्महीदेवस्यसवितुःपरिष्टुतिः॥४॥

अन्वे न दिवं दीव्यति प्रकाशतइति दिवम् इगुपधेति कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः इषः शवन्तस्य यत इति रूपम् । युनः क्रीडमान् बृहत् ज्योतिः चादित्यलक्षणं मालत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः । क्रीडशः सविता सविता प्रेरयिता प्रत्येन कर्षणा स्वर्गं गच्छतो देवानन्निकर्षणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानिन्द्रियविशेषान्युक्त्वा विषयेभ्यो नियस्य प्रसुवति प्रकर्षे-
षान्निकर्षणि प्रेरयति क्रीडमान् स्वर्गतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् तथा बृहत् प्रोढं ज्योतिः द्यौयमानस्यान्वेहेजः धिया दिवं करिष्यतः तदादिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुं सुद्यतान् ॥ ३ ॥

जगती व्याख्यातापः विशेषतो व्याख्यायते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणादानादिनेति विप्रस्य सन्धिनो विप्रा ऋत्विगो मनो युञ्जते प्रथमं सकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्यं समाहितं कुर्वते । उत अपि च धिय इष्टवादिषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयति कीदृशस्य विप्रस्य वृहत्तः प्रभोः अग्निचयनोद्योगिनाभिष्टव्यस्य । तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगाभिष्टस्य । विप्राः कीदृशाः होवाः होमशीलाः सुहृतीति होवाः चमत्त्यः कर्मस्थालस्वरहिता इत्यर्थः । मन्विदृत्स्विग् यजमानादिकं ज्ञतो जातं तवाह एक इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्भितवान् कीदृशः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनावित् अग्न्येषामपि दृश्यतइति दौषः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सविष्टवस्य परिष्टुतिर्भूयै परितः सर्ववेदेषु अयमाणा सुतिर्भूहती अचिन्त्यः सवितुर्भूहिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

युजवाऽब्रह्मपूव्यन्नमोभिर्विज्ञोकएतुपथे वसूरेः ॥ इष्टंलन्तुविश्वेऽऋतस्यपुत्राऽग्नेधामानिदिव्यानितस्युः ॥ ५ ॥

त्रिष्टुप् आद्यहितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम् । पत्नीयजमानो वामिति पदेनोच्यते । हे पत्नीयजमानो वां युवयोरर्थे नमोभिरन्नेः इदानौ इतेष्टैतेः सहितं पूर्यं पुरातनैर्भूहर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिष्टुत मन्विचयनाख्यं कर्माह युजे युनञ्जि सम्पादयामि ब्यल्येन तुदादित्वाख्यः यद्वा ब्रह्मण्येन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाबीचन्ते वामर्थे पूर्यं पुरातनं ब्रह्म वाङ्मरणजातिं नमोभिरन्नेर्गुजे योजयामि अन्नैर्विप्रास्तपयामीत्यर्थः । किमर्थमिति चेत् सूरेः परिष्टुतस्य यजमानस्य स्त्रीकः कीर्त्तित्वेत्तु विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहितेषु ति वि एतु अन्नयोर्व्यवधानम् तत दृष्टान्तः पथाइव पशोऽनपेता पथा यज्ञभागपृहता आहृतिर्गथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य स्त्रीक उभयलोकसञ्चारी भवत्विति भावः । किञ्च ऋतस्य मरणधर्मरहितस्य पूजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वं देवा

यजमानस्य श्लोकं नृणस्तु । के । ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्तुः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वस्य कीर्तिं
 नृखित्वात्सर्गः ॥ ५ ॥

सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहण प्ररणम् । अन्ये देवा यस्य ऋवितुः पृथाणं प्रवृत्ति मनुययुरित् अथस्य मगुगच्छन्त्वे व यत्प्रवृत्ति मनु-
 वसन्तद्दत्तार्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं च श्रीजसा बलेनानुययुः यस्य सविता पार्थिवानि रजांसि विममे वृषिवीपृथती
 श्लोन् शोकाच्चिमीति । लोका रजांस्तुच्यन्तइतिः यास्तुः । स देव महित्वना स्वकीयेन महाभाभ्येन एतश्चः एतल्लग्नयं स्थावरजङ्गमं प्राब-
 सविन श्रिते व्याप्नोतीत्यतश्चः महेश्चिती भावो महित्वं तेन । भावे क्कान्दसस्त्वपृतमवः । यद्वा एतश्च इताखनामसुरं पठितम् । स देव
 यस्स प्रमाणमन्वव्य इदृयुदेवादेवत्यमहिमानमोजसा । यः पार्थिवानि विमसे स एतशोरजां सिदेवः सविता महिलनाई

देवसवितः प्रसुवयन्नस्य सुवयन्नपतिस्त्रागाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्यतिर्वाचन्नः खदटु ॥ ७ ॥

एतयः अक्षरूपेण सर्वे जगदवष्टभ्य स्थितः । उषा वायश्चस्य मेद्यस्य शिर इतिरं नृतेः । सुरादखं वसवो निरतष्टेति^१ वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ६ ॥
 पिष्टुपु व्याख्यातापिः वाच्यते । हे देव सवितः यन्नं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यन्नपतिं यजमानं च भगाय सौभास्याय प्रसुव । किञ्च
 श्लो दिवि भवः स्वर्गस्यः केतपूः केतं परचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति
 गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्त्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्त्तनेन शोधयतु । वाचः वाखाः पतिः सविता नोऽस्मादीयां वाचं
 खदरु खादयत अस्मदुक्ता वाक्त्वस्मै रोचतामितार्थः ॥ ७ ॥

^१ विट्ट ० ६, ५८ । ^२ विप ० १, ५१, १० । ^३ १०, ६, २७, ५ । ^४ २८, ५०, १३, ० । ^५ २८, ५०, १, ० ।

अवसानपयन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती ऋन्दः । हे सवितर्देव नोऽस्माक मिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीदृश यज्ञं देवात्म्यं देवा अर्थन्ते तस्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अत्र प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविद् सखायं खनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति तम् विद् ज्ञाने सखीवृत्तिजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिविचमं विद्वल् लाभे सखायो विद्यन्ते यस्मिञ्जिति वा विद् सत्तायाम् । सत्राजितं सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम् तानि हि चीयमानं मग्नि मपेचन्ते यद्वा सत्रायुधः सत्यवाचोः सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति । धनजितं धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति धनजित् । स्वर्जितं

इमन्नो देवसवितर्यज्ञस्त्राणयदेवाव्युसखिविदुसत्राजितन्धनजितुसखिञ्जितम् ।

ऋचा स्तोमं समर्द्धयगायत्रेणरथन्तरस्वृहृद्गायत्रवर्त्तनिखाहा ॥ ८ ॥

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोवीजुभ्यास्पृषो हस्ताभ्याम् । आददेगायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वरपृथिव्याः

सः स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जित्तम् । किञ्च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः । हे सवितः ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं विहृदादिकं समर्द्धय समृद्धं कुरु गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम समर्द्धय हृदत् साम च समर्द्धय कीदृशं हृदत् गायत्रवर्त्तनि गायत्रं सामैव वर्त्तनिर्माणी यस्य तत् हृहत्साम्नी गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥८॥ का० देवस्य त्वेत्यभिन्न मादाय हस्तप्राधायित्वेना मभिमन्त्रयते । अस्वार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकाहालात्मकमन्त्रेण वैष्णवी मन्त्रि मादाय

१—१६,२,५ ।

१—निष० ३,१०,३ ।

हस्तप्रापयेति^(११) ऋचा एना मन्त्रि मभिमन्त्रयते ॥ देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः । व्याख्यातम् ॥ आददे अग्निर्देवता अतिष्ठतिच्छन्दः । हे अन्वे सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अखिनोः सम्बन्धिभ्यां मयिबन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूषाः सम्बन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहयभूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे ऋक्वामि । तत्पृष्टाक्ताः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुभ्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्त्रयादीनि छन्दसौति भसज्त्रयाया मङ्गिरस्वदिति कत्वाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वा मष्टङ्गन् तद्वत् । हे अन्वे त्वं ऋहीता सती पृथिव्याः सधस्थात् सहस्थानादुक्कङ्गात् अग्नि माभर आहर ह्ययद्येभिश्छन्द

सधस्थादग्निगुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरत्वष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ६ ॥

अग्निरसिनार्थसित्ववावयमग्निं शुभकेमखनिनितुसधस्यथा । जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

सौति हस्त भः । त्रैष्टुभेन छन्दसा कत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्नि माजङ्गुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽर्थान्तिशयार्थः अन्धासि भूयांसमर्थं मन्त्रनादितिः यास्त्रोक्तेः । किन्भूतमग्निं पुरोषं पशवो वै पुरोषमितिः अतः पुरोषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरोषसं पशवन् यद्वा पुरोषशब्देन पांशुरूपा रुक्मा ऋदुच्यते तदर्हतीति पुरीषोऽग्निः ऋद मादायोष्वां कत्वा तस्या मग्निः स्थाप्यते यतोऽतो ऋदन्वीर-भेदोपचारेण ऋदाहरणमेवाव्याहरण मित्यभिप्रायेण पुरीष मग्नि माहेरतुच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते ॥ ८ ॥ त्वमन्धिरसि उष्वां निर्मातुं ऋदखननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारो असि स्त्रीरुपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्गत्याः सा

१—निक० १०, ४३ ।

२—६, ३, १, ३३८ ।

नारो ईप् ह्यान्दसः खननकाले अश्मादिना तव कुण्डोभावां नास्तीत्यर्थः किञ्च त्वया युक्ता वयं सधस्ये पृथिव्या उत्सङ्गे वतमान मन्त्रिं जागतेन हृन्दसा खनितुं शक्तेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्ययेन यप् अङ्गिरस्त्रिदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

आगुष्टुव्यशुरन्ताः आगुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुप्कन्दः । तृतीययुगं पादयोर्व्यूहेन पूर्तिः । अग्निदेवत्वात् सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वरूपमा मग्नि माधाय स्थापयित्वा विभ्रत तामिव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्निर्वाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमिः सकाशात् आगुष्टुभेन हृन्दसा आभरत् आहृतवान् अङ्गिरस्त्रिदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

का० अखप्रथ्यतीष प्रढ्याचं प्रतूर्तं युक्तायां योगे योगइति । ऋद्धयेण प्रढ्याच सखगर्दभजानभिमन्त्रयतेऽभिहस उपविष्ट एव ॥

हस्तत्राधायसविताविश्वदन्विर्हिरण्ययोम । अग्नेज्योतिर्निर्वाय्यपृथिव्या अङ्घ्राभरदानुष्टुभेन च्छन्दसाङ्गिरस्त्रिदिति ११

प्रतूर्तैवानिन्नाद्रववरिष्ठात्मनुसंवतम् । दिवितेजन्मपरमसत्तरिञ्चेतवनाभिः पृथिव्यामधिथोनिरित् ॥ १२ ॥

अखदेवत्वात् आस्वारपङ्क्तिः नाभानिदिष्टदृष्टा यस्या अन्त्यो हादशकावाथावष्टकौ सास्वारपङ्क्तिः । वन सभक्तौ संवत्यते सम्बन्धव्यत्येष्टम् ह्यर्थः वेद्यतइति संवत् सम्पूर्वस्य वनतेः क्लियेतद्गुणम् सृष्टखननयोग्या भूमिः संवत् सा च पाषाणायभावेनातिप्रचलत्वाद्धारिष्ठे तुगच्छति । हे वालिन् शीघ्रगामिन्सख वरिष्ठा सुक्लृष्टां संवतं भूमि मनु ज्ञस्य प्रतूर्तं शीघ्र माद्रव आगच्छ नसत्तनिष्पत्तेत्वादिना ज्ञान्तो निपातस्वरतेः । ते तवाश्वस्य दिवि दुरलोके परम सुक्लृष्टं जन्मादित्यरूपेण भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहित्वादिदवायरूपेण प्रसिद्धम् । अत्तरिञ्चे तव नाभिः उदरम् यद्वा नियुक्तामकवाश्वस्य अत्तरिञ्चे सञ्चरन्ति तद्गुणेपास्यात्तरिञ्च-

वर्तित्वम् नाभियच्छेदं प्रकृष्टं शरीरं सुपलच्छते । पृथिव्या अधि उपरि तव गोनिः स्थानमिति एव यादविवेच्यर्थः भूमौ ते निवास-
स्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते । विराड्कुरेणाश्वः स्तयति एवं महिमा त्वं शीघ्रं मागच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुञ्जिदृष्टा । गर्दभं मन्वयते । अश्वयुजमानावच्येते । हृषा वेत्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ हृषण्वसू-
वर्षतीति हृषा कनिन्यु इत्यादिना वर्षतेरौषादिकः कनिन् प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा हृष फलाभिवर्षकं वसु धनं ययोस्तौ
नलोपाभाव आर्षः तयोः सम्बोधनं हे हृषण्वसू अश्वयुजमानौ यजमानदम्भतो वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां वधोतम् युजे-
लोटि आत्मनेपदे मध्यमर्दिवचनं युञ्जाथाभिति । क्व अस्मिन्नभिनिकर्मणि यद्वा यामो सृद्धहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्नभित्तभूते

युञ्जाथां रासभं युवमस्मिन्यामे हृषण्वसू । अग्निश्चरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

योगे योगे तव स्तरं वाजे वाजे ह्वामहे । सखाय इन्द्रमृतये ॥ १४ ॥

सति । कीदृशं रासभम् अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः । तथा अस्मयु मत्मान् कामयमान मसृष्टितैषिण मित्यर्थः । इदं युरिदं कान-
यमान इति शस्त्रैः अस्मानिच्छतीत्यस्मयुः सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् प्रत्ययः अस्मदष्टे रत्वं क्वाण्डसम् क्वाण्डस्येति उपत्ययः ॥ १३ ॥

अजदेवत्या गायत्री शुनः श्रेपदृष्टा । अजं मन्वयते ॥ सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विज्यजमाना वय मिन्द्र मिन्द्रियवन्तं वीर्य-
वन्त मिन्द्रियप्रदं वा अज मृतये अवनय ह्वामहे आह्वयामः ह्वः श्रपि सम्प्रसारणम् । क्व सति वाजे वाजे तत्तद्वत् मनुष्याणां
देवानां च दातव्यं सति तत्तद्वत्प्राप्तिनिमित्तं वा किञ्च तमजं योगे योगे तव स्तरं युञ्जतेऽनुष्ठीयतइति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्

कर्मणि तवस्तरं बलवत्तर सुखाहवन्तम् । तव इति बलनामं तवो बलमसास्तीति तवस्त्रो अस्मायेत्यादिना विन् अत्यन्तं तवस्त्रो तवस्तरस्त्रम् अतिशये तरप् विक्रतोर्लुगिति तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

का० अयुपस्य शत्रुत्क्रामयत्येनान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वद्वर्षन्तरिचं पृथिव्याः सधस्थादिति । स्वर्गमज्जुर्वद्वखादीन् भयं दर्शयन् प्राचो गमयति ॥ विराड् रूपा त्रिष्टुप् यजुर्मथा उर्वन्तरिचं वीहीत्येतावयजुः । त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थी अष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड् रूपा अत्र हितौयो द्वादशार्णखेनैकाधिका । ऋचो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वार्धस्याखो देवता । हे अख लमेहि आगच्छ किं जुर्वन् प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मा शत्रून् हिंसन् । अयस्तीः आढ्यैः क्रियमाणा अपकीर्त्तोरवक्रामन्पादैरवष्टभयत्रिवारयचित्त्वर्षः । आगमने को शुच इति चेत् मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणवतो गाणपत्यं

प्रतूर्वन्ने ह्यवक्रामन्नशस्त्री रुद्रस्यगाणपत्यस्मयोभूरेहि । उर्वन्तरिचं वीहिस्त्रिगव्यतिरभयानिद्वान्पूष्यासयुजासह

गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यसइति भावः ॥ उर्वन्तरिचम् यजुःसहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः । हे गर्दभ अभयानि कण्ठन् ऋत्वियजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं जुर्वन् सयुज्य समानयोगिन्या पूष्या पृथिव्या सह उरु विस्रीर्षं मन्तरिचं वीहि विशेषण प्राप्नुहि । इयं वै पृथिवी पूर्वोत्तरं ऋतेः । सह युङ्क्ते सा सयुक् तथा । किंभू तस्त्वं स्वस्तिगव्युतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम० स्वस्ति विनाशरहितो गव्युतिर्माँगो यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छेत्त्वर्थः । नैकी ऽध्वानं प्रपद्येति न्यायात्पूष्या सहेतुगक्तिः ॥ १५ ॥

अजोत्क्रमणे विनियो गः । यजुः । आसुरी गायत्री आन्वेयी । हे अन्वे पृथिव्याः भूमेः सधस्थाऋहस्थानात् पुरीषं पशव्य-

मग्नि मङ्गिरस इवाभर आहर ॥ का० अग्निषु प्रज्वलत् पिण्डं गच्छत्यग्निं पुरीथमिति । त्रिषु अग्निषु दीप्यमानेषु मङ्गा-
 यजमानाध्वर्यवसुक्त्वोषस्त्रस्यं दृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छत्यध्वगर्दभाजा अपीति सूत्रार्थः ॥ सामगायत्री छन्दः । पुरीथं पशव्य
 मग्नि मङ्गिरस इव मच्छेः अच्छ अभिसुख मिसः गच्छामः । अच्छाभिराम्मिति शाकपूषिरिति श्लाकः ॥ का० अनङ्गापुत्रप-
 मीचते देवपिठमनुष्वानर्धकमग्निं पुरीथमिति । देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनङ्गापुत्रस्य पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यज्ञः
 आसुर्यनुष्टुप् । पशव्य मग्नि मङ्गिरस इव वयं भरिष्यामः सम्पादयिष्यामः ॥ १६ ॥

का० वल्मीकवपा मादाय छिद्रेण पिण्डं भौचतेऽवन्निरिति । वल्मीकस्य योऽययव उन्नतत्वे नाभिदहः सा वल्मीकवपा पिण्डा-

पृथिव्याः सवत्यादग्निपुरीथमङ्गिरसदाभराम्निपुरीथमङ्गिरसदच्छेभोग्निपुरीथमङ्गिरसङ्गरिष्यामः ॥ १६ ॥

अन्वग्निरूपसामग्रमल्यदन्वहानिप्रथमोजातेवेदाः । अनुसूर्यस्यपुत्रत्वात्परस्मीननुद्यावापृथिवीयाततन्य ॥ १७ ॥

इवनीचान्तराले स्थापितास्ति तां दृष्टीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्पुरोधोदृष्टा
 प्रथमस्य व्यहूतम् । अग्निरूपा सुषःकालाना मय सुपक्रम मन्वस्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । जातं जातं वेति वेदयति वा जात-
 वेदाः अत्रमग्निः प्रथमः सुखाः सन् अहानि दिनानि अन्वस्यत् किञ्च सूर्यस्य रश्मीन् किरचान् पुत्रत्वा बहुधा अन्वस्यत् । किञ्च यावा-
 पृथिवी उभे अपि अगु क्रमेण आततन्य आतेनिष आततान सर्वतो व्यासवान् । व्यत्ययो बहुष मिति पुरुषव्यत्ययः वभूशाततन्वे त्वादित्वा
 निपातः । सर्वंप्रकाशकी लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

का० भागवती त्वभिमन्त्रयतेऽखमिति । इत्यिच्छास्ते तिष्ठन्नखमभिमन्त्रयते ॥ अखदेवत्यागुष्टुबुमयोभूदृष्टा । वालो वेगवानय-
मखः पञ्चानं मार्गं मागत्य प्रायः सर्वां रुधः सर्वां सङ्गुमान् पाप्मनः त्रमाविधुते विविधं कम्पयति अपनयतीत्यर्थः ततो विगत-
त्रमः सन् महति उत्कण्ठे सधखे सहस्रानि पृथिव्यां वर्तमान मन्नि मन्निहेतुं इदं बहुषा निचिकीषते पश्यति पश्यत्यर्थं च्छान्दसोऽयं
धातुः ॥ १८ ॥

का० आक्रम्ये स्थितेन इत्यिच्छमधिष्टापयतीति । एतेनाखे न गर्तखं इत्यिच्छ मधिष्टापयति क्रमयति इत्यिच्छापपर्यं खस्य सख्यं पदं
भागवत्याज्यध्वान् सर्वां रुधोविधुनुते । अग्निश्च सख्ये महति चक्षुषानिचिकीषते ॥ १८ ॥

आक्रम्यवाजिनपृथिवीमन्निमिच्छेत्तत्त्वम् । भूष्यादृत्वायनो ब्रूहि यतः खने मतं वयम् ॥ १९ ॥

द्वौ स्ते पृष्ठपृथिवीसवस्यमात्मान्तरिक्षसमुद्रो योनिः । विस्वायचक्षुषात्वमभितिष्ठप्रतन्वतः ॥ २० ॥

स्वापयतीत्यर्थः सखस्य ॥ पखदेवत्यागुष्टु हे वाजिन् अख इधिवी भूमि माक्रम्याधिष्ठाय धादस्येन परीस्य रुषा दीप्त्या कृत्वा
त्व मन्नि मिच्छेत्तत्त्वेषणं कुर्वन्निहेतुं इदं निविधित्व्यर्थः । किञ्च भूम्या इत्वाय इतु वर्तने स्थाप्रत्ययः लो यत् प्रत स्पर्शनार्थः
धातूना मनेकार्थत्वात् भूमिः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशो अग्निहेतु इत्योप्य इति कथय यती यस्मात् प्रदेशादयं तमन्नि
खनेम खनेन सम्पादयाम इहा यतः प्रदेशात्तादृशी इत्याप्यते तं प्रदेशो वयं खनेम विदारयाम ॥ १९ ॥

का० दौष्ट्येति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्थान्निर्तिः । पिच्छोपरि पदं दधत मख मस्य शंखिष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकार मध्वपृष्ठे धारयन्नखं पठतीति सूत्रार्थः ॥ आर्षो हृदती अख देवत्या । हे अख द्यौः दुर्लोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्तव सधखं सहस्थानं पादौ भस्करिच मत्करिचलोकस्तवात्मा श्रीरान्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थान मपस्योनिर्वाणख इति श्रुतेः । एवं सूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां सृदं विलोक्य पृतन्यतः सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून् रात्रसादौस्त्यां सृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादैराक्रय्य विनाशय । पृतना मिच्छन्ति सुप आत्मनः क्वच कव्यञ्चरपृतनस्यचिं लोप इति क्वचि परे पृतनाशब्द-
स्यान्तलोपः ततः शीढप्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राममहतेसौभगायास्त्रादास्थानाहविषोदावाजिन् । वयस्यामसुमतौपृथिव्याच्चनिहूनन्तउपस्थेभस्याः । २१ ॥

उदक्रामौहविषोदावाज्यर्वाकः सुलोकं सुकृतमपृथिव्याम् । ततः खनेमसुप्रतीकमग्निस्त्रोक्शाशाअधिनाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

का० उत्क्रामितुग्वृक्रमयतीति । सृत्विच्छादख सुत्तारयतीत्यर्थः ॥ विराडखदेवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः द्वितीय पङ्कादस्यस्यैनेकाधिका । हे वाजिन् महते सौभगाय महाभाष्याभिहृदये ऽस्मात् आस्थानात् खननप्रदेशाद्यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगवच्छ्रेष्ठैर्वाची शोभनं भग मैख्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणस् शब्दः सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभनमतौ सानुग्रहे विचिन्ते स्थाम भवेम कीदृशा वयम् अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्नि मन्वर्थं मत्विच्छं खनन्तः खनितु सुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

का० उदकमीदिव्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्तारिताश्च मन्त्रयते ॥ आश्वी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धन-
दाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदकमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यात् सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं पुण्यन्त मरुः कृतवान् करो-
तेर्बलिं बहुलं छन्दसीति शपोलुकि गुणे तिलोपे रूपम् । ततः प्रदेशाद्य मग्नि मग्निहेतुं ऋदं खनीम कीदृश मग्निं सुप्रतीकं शोभनं
प्रतीकं सुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्ग मधिरहाणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः । अधीतुपरिभवि
ऐख्ये वा । किञ्चूत् स्वः नाकं नास्यकं यत्र तं कं सुख मकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तम सुतकष्टम् ॥ २२ ॥

का० उपविश्य ऋद मभिजुहोत्या त्वा जिघर्मोति व्यतिषक्ताभ्या ऋग्भ्या माहुती सुविषाश्वपदे । अस्थायः । आय्यं संस्तूय पिण्ड-
समीपे उपविश्य ऋदमभि अश्वपदे ऋत्विखेपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विखत इति ऋभां व्यतिषक्ताभ्यां सुवेणाहुती हे

आत्वाजिघर्म्मि मनसाष्टतेन प्रतिजियन्त्सुवनानि विश्वा । पृथुन्तिरश्वावयसावृहन्तं व्यविष्ठमन्त्रै रभसन्दृशानम् ॥ २३ ॥

सुहोति व्यतिषद्वैवम् आ त्वा जिघर्मोति पूर्वस्थाः पूर्वार्धं मयशीरितुत्तरस्या उत्तरार्धं पठित्वे काहुतिः आ विप्रवत इतुत्तरस्याः
पूर्वार्धं पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्था उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ ऋत्समदृष्टे आमेथी हे विशुभी । हे अग्ने मनसा
अश्वयुक्तेन चित्तेन षुतेनाज्येन कृत्वा त्वा माजिघर्म्मि आसिञ्चामि दीपयामि वा षु चरणदीप्तोः ह्वादिः । कीदृशं त्वां विख्यानि
सुवनानि प्रतिजियन्त् सर्वानि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं चि निवासगत्योः तुदादिकादक्राच्छतप्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽश्चतीति
तिर्यक्तेन तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तीर्णं वयसा धूमेन ब्रह्मन्तं । इतो वाऽश्वयमुध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुद्रा
दृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । यथा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्सृतमिति बहुदेशव्याप्तिः । वयसा वय उपपलञ्जितेन कालेन ब्रह्मन्तमिति

२—१६, २, ३२ ।

१—१६, २, ३० ।

वपुःकालव्याप्तिः देशकालानवच्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्टं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्मास्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्टः अतिशयने तमचिष्टनाविति इष्टन् विचारीर्षुगिति इष्टनि परे मनुषो लृक् । अक्षैः रभसं रभ राभस्ते ष्टायात्रैः सोऽस्माहम् अनेकाचैर्दुर्तैरप्यस्व शक्तिचयो नास्तीति भावः । तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा अन्वे देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः दृशः शानन् प्रत्ययः ॥२३॥

अह मग्नि माजिघर्मिं समन्तास्त्रिभ्रामि दीपयामि च किभूतं विश्रुतः प्रत्यञ्चं सवेतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् । सोऽम्बिररचसा क्रौर्वरहितेन अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा चित्सेन तत् छतं जुषेत जुषतां सेवतां प्रार्थनायां लिङ् । कौदृशोऽग्निः मयंश्रीः मयंश्री-
श्राविश्रुतः प्रत्यञ्चञ्चिष्वर्थरक्षसामनसातज्जुषेत । मयंश्रीस्युहयद्वर्णोऽग्निर्नाभिच्छयेतन्वाजर्भुराणः ॥ २४ ॥

परिवाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रामीत् । दधदृह्लानिदाशुषे ॥ २५ ॥

मंसुथैः शीयत आश्रीयते सेव्यते इति मयंश्रीः मनुष्यै राश्रयणीयः । स्युहयद्वर्णः स्युहयन् स्युहस्यौगो वर्णो रूपं यस्य यजमानैः स्युहस्यौवरूप इत्यर्थः । अभिमृश्यत इत्यभिमृष्टं न अभिच्छ्रयते नाभिच्छट् तस्यै नाभिच्छ्री चतुर्थी तृतीयार्थे तनोर्विशेषणं नाभिच्छया अभिमशानं कर्तुं मयोग्यया दाहकलात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जृभौ राणः जृभौ गात्रविनामे इतस्ततश्च गच्छन् जृभेरीणादिका उराणप्रत्ययः । ईदृश मग्निं माजिघर्मिंति योज्यम् ॥ २४ ॥

का० अन्वया पिच्छं द्विः परिलिखति परि बाजपतिरिति वहिर्वहिसत्तरयोत्तरयेति । अस्वार्थः । अन्वया वारचयं कृत्यच्छं परि-

लिखति परया परया वरिहर्विःप्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि खेति तद्विद्वितीयं त्वमग्नइति तद्विद्वितीयमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री सोमकष्टा । अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्यानि हवीषि पर्यक्रमीत्यरिक्रान्तवान् परिक्रमन् भस्वार्थं स्वीकारणमित्यर्थः । कौटुशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यास्य पतिः पालयिता कविः क्रान्तदयनः । किं कुर्वन् इत्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् दान्यु दाने अस्य धातोर्दाङ्गान्दानित्यादिना क्रान्तप्रत्ययाक्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्तइति दधत् धाधातुर्दानेऽपि इधाञ् विधारेण युष्टौ दानइति कल्पद्रुमीकैः ॥ २५ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप्पयुष्टा । परीतुगपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः । सहस्य सहसि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य जायमान

परित्वान्ने पूर्वयन्त्रिप्रुसहस्यधीमहि । षष्ठ्येण्दिवेहन्तारभङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

त्वात् तत्त्वबोधनं हे सहस्य हे अग्ने वयं त्वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं छान्दस्यमित्यात्मम् । कीदृशं त्वां पुरं पुरोरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादिपुराणां रत्नकत्वात् यद्वा पिपतिं पालयतीति पूस्रम पृ पालनपूरणयोः क्लिप् उदोष्ठ्यपूर्वस्थिति उदादेशे प्रूरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वं चिष्टुषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छंटे प्रसंभयः धृष्येति धृषन् प्रगल्भो वृषो यद्यत् तम् असंख्यरूपमित्यर्थः । दिवे दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं मञ्जनीयं पाषं तक्षीषा मसिस्ते भङ्गुरवक्तो विघातका रात्रसादयः यद्वा भङ्गुर मनवस्थितं मनो वेषां ते भङ्गुरवक्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तीक्ष्णं विनाशयितारम् भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः ॥ २६ ॥

आग्नेयो त्रिष्टुबगृह्यमददृष्टा प्रथमात्वावेकादशाणो द्वितीयतृतीयौ दशाणो पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशाणो यदा तदा विराटस्थाना त्रिष्टुप् द्वौ वा वैराजो नवकल्लेष्टुभश्च विराटस्थानेत्युक्तेः । अथ मन्त्रार्धः । हे तृपते तृषां पासक हे अग्ने त्वं कृमिरहोभिर्मित्तमृतेमथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मर्थसद्व्यथः यद्वा द्युभिः स्वर्गैः निमित्तमृतेस्तत्र तत्र यागशाखासु जायसे त्वं माण्डुश्चरिः आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आणु चिप्रं शुचा दोमगा चणोति हन्ति तमः सनोति सम्भजते वा आणु-
त्वमग्नेदुग्भिस्त्वमाणुशुचिस्त्वमङ्गस्त्वमश्वनस्परि । त्वं नैभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वन्त्राणान्द्रूपतेजायसे शुचिः ॥२७॥

देवस्यत्वाश्वितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम्पृष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निम्युरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामि ।

जोतिष्मन्त्वानेसुप्रतीकमजस्रिणभानुनादीद्यतम् । शिवस्य जाभ्यो हि सन्तस्यु धिव्याः

सधस्थादग्निम्युरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामः ॥ २८ ॥

शुचिः । त्वमङ्गो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे त्वमश्वनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घटनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो ऽरबिकाष्टेभ्यो जायसे त्वं मोषधिभ्यो वशादिभ्यो जायसे वंगद्वयसङ्घर्षेण त्वं तृषां मनुष्याणा मग्निहोत्रिणां तृहे जायसे पुलो ह्येष सन्त्स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः । किम्भूतस्त्वं शुचिः शुद्धिहेतुः पुनः पाकात्कहीमयमिति श्रुतेः ॥ २७ ॥

का० अश्रया पिच्छं खनति देवस्य त्वेति । अश्रया कृत्वा पिच्छं परितः खनति कच्छिकया । देवस्य त्वा व्याखातम् । पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिच्छन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्यादुपरिप्रदेशात्पृथिव्यं पथव्य मग्नि मद्भिरस इव खनामि कीदृश मग्निं ज्योतिषान्ते ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्थानात् अङ्गिरस इव वयं खनामः । कीदृशं सुप्रतीकं सुसुखम् । अजस्तेषां तु पथीषेन निरर्करं वतमानेन भासुना रश्मिना दीयतं दीप्यमानं छान्दसो धातुः । प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्त मत् एवाहिसंस्तं हि सा मकुर्वन्तम् पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८ ॥

का० कृष्णाजिन मास्त्रीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णे मपां पृष्ठमिति । अस्यार्थः । कृत्विखोत्तरभागे प्राग्ग्रीव सुत्तरलोम कृष्णाजिन मास्त्रीर्यं तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्र मास्तृणाति । पुष्करपर्णदेवत्या खराटपङ्क्तिः आद्यौ दशकावन्त्यवे-

अपाकपृष्ठमसियोनिरग्नेः समुद्रमभितः पितृवमानम् । वद्धमानो महाञ्चाचपुष्करे दिवो मालयावरिस्थ्या प्रथस्य ॥ २९ ॥

कादशकाविति द्वात्रिंशदधिकां पङ्क्तिः खराटपङ्क्तिः द्वाभ्यां विराडित्युक्तेः । अथ सन्वार्थः । हे पुष्करपर्णं त्व मपां जलानां पृष्ठ मसि उपयवस्थानात् अग्नेः अत्यर्थस्य पिच्छस्य योनिः कारणमसि समुद्र मभितः उदकस्य परितः पितृवमानं प्रीतिकरं यद्वा पितृवमानमिति समुद्रविशेषणम् पितृवमानं सिञ्चन्तं समुद्र सुदक मभितः वर्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेति शेषः वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्यय-
श्चान्दसः पुष्करे जले आ सीद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत्प्रभूतं सत् वर्धमानं दृढियुक्तं त्वमसि ॥ का० विमाष्टानद्विव इति । एतत्पुष्करपर्णं विपुलं करोति । हे पुष्करपर्णं दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिभाषेन वरिस्थ्या उरत्वेन त्वं प्रथस्य विस्रुतं भवं उरोर्भावी वरिष्ठा तेन प्रस्यस्तीत्यादिना उरोर्वरादेश इमनि ॥ २९ ॥

का० बालभतलभे शमे च ख इति । ऋग्वयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव सृशेदिति स्रवाशः । कृष्णाजिनपुष्करपर्णदवत्ये हे कसुष्टुभौ । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे लभे युवा शं च खः अग्निः सुखकारिणी अपि भवथः वमं च खः कवचवद्रक्षणे अपि भवथः यौ ससुचये । कौहृशे युवा मच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तीर्णे व्यवस्यती व्यवनं व्यचः असुन् प्रत्ययः तद्वती शवकाशवती । तथापिच युवा पुरीषं पयत्य अग्निं संवसाथां सम्यग्वाक्कादयतम् बस आच्छादने अदादिः वाच्छाद्य चाग्निं सृतं विद्यतं धारयतं विभर्तेः बहुलं कन्दसीति शपो लुक् ॥ ३० ॥

शर्मचस्थोवर्मचस्थोच्छिद्रेवज्जलेलभे । व्यचस्यतीसंवसाथाभ्युतमग्निपुुरीष्यम् । ३० ॥

संवसाथाच्छविदासमीचीलरसालना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्तीज्योतिष्मन्तमजस्रमित् ॥ ३१ ॥

पुरीष्वोषिविस्वभराचथर्वात्वाप्रथमोनिरमन्यदन्ने । त्वामग्नेपुष्करादध्यथवोनिरमन्यत । मूर्ध्वोविस्वस्यवाचतः ॥ ३२ ॥

हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे श्वोतिष्मन्तं तेजस्विन मजस्र मित् निरन्तर मेवाग्नि मन्तसदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवा सुरसा लना उरीरूपेण भवदौयशरीरेणाग्निं संवसाथां सम्यग्वाक्कादयतम् कौहृशे युवाम् खर्विदा विभक्ते राकारः खर्विच इति खर्विदी यत्रसूयदेवाहर्वाची स्वःशब्दः स्वर्गनाभसाधनेइत्यर्थः तथा समीची सम्यगश्चने सङ्गते एकचित्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

का० पिच्छं पुरीषोऽसीतिर । प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिच्छलोक्तेः । अग्निदेवत्या । हे अग्ने ल्वं पुरीषः

पयव्योऽसि विश्वभरा असि विश्वं सर्वं जगद्विभति धारयति पुष्पाति वा विश्वभराः असुन् प्रत्ययः । हे अग्ने प्रथमः इतरेभ्यः
 पूर्वभावी अथर्वाख्य ऋषिः प्राणो वा ला लां निरमत्यत् निःशेषेण मथितवान् ॥ का० पाणियायां परिटङ्गात्वेन दक्षिणोक्तराभ्यां
 दक्षिणः साग्निस्त्रासगनइति षड्भिः सर्वं सकृदृत्वा पुष्करपर्णे निदधातीति । दक्षिणेनाग्निं छलोभाभ्यां काराभ्यां सर्वं पिण्डं
 त्वांमस्यइति षड्भेन सकृद् हीत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्यास्तिस्त्री गायत्री भरद्वाजदृष्टः । हे अग्ने अथर्वा
 प्राणः पुष्करादधि उदकाककायात्वां निरमत्यत निःशेषेण मथितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽर्ध्वेति श्रुतेः । वाघत इति ऋत्विङ्गा-
 मस्यः पठितं विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः ऋत्विजस्त्वां सूधुर्ऽर्धादरण्येः धिरसी निरमत्यतेति व्यत्ययः यद्वा विद्युस्तेति
 तमुत्वादध्यदुःषिःपुतर्द्वैत्र्यथर्वणः । टलहृखरुपुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

तसुत्वापाथ्योदघासमीधेदसुहन्तमम् । धनञ्जयपुराणे ॥ ३४ ॥

षष्ठ्याकवचनं प्रथमावहुवचनार्थे विभवे सर्वे वाघत इत्यर्थः । यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने अथर्वाख्य ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रश्लोपरि
 लां निरमत्यत कौदयात्पुष्करात् । सूधुः क्ततमाङ्गवत्प्रयत्नात् विद्युस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात् पुष्करपर्णं मग्निमन्त्रनयन्ननिष्पादन
 करिषु सर्वं जगद्विर्वइति ॥ ३२ ॥

हे अग्ने अथर्वणः ऋषेः पुतः दध्यङ्गामक ऋषिः तसु त्वा उ ए शार्थे तमेव लाम् ईधं प्रज्वालितवान् कौदृयं त्वां हृक्त्वं हृवस्य
 पात्सन्तो हन्तारं श्रद्धाभूषणवे सु हन इति क्रिप. पुरन्दरं इद्ररूपेणिसरसम्बन्धिनो कथाणां पुराणां विदारयितारम् । वाचंयमपुरन्दरो
 चेति ऋषि निपातः ॥ ३३ ॥

प्राथ वतमानः पाथः सम्भागवतीं यदा प्राथसि अन्तरिचे हृदयाकाशे भवः पाथः पाथोनदीभ्यां छास्थिति पाथःशब्दात्
 छाण् प्रत्ययः टिलोपः । हृषा सेक्ता मत्तः हे अग्ने त्वा त्वां समीधे सन्दीपयति मनसा हि ब्रह्मपन्था उपलभ्यते अतः पाथः ।
 मनसैवाबुद्धेष्ट्यमिति श्रुतेः मनसैवाभिलष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चतीति हृषा हि मनः । मनो वै पाथो हृषेति श्रुतेः । कीदृशं
 त्वां देखु हन्तमम् देखुन् हन्तीति देखुहा अतिशयेन देखुहा देखु हन्तमसम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे देखु हन्तम् इति
 प्राप्ते नाहस्येति तमपो बुडागमः अतिशयेन शतृणां हन्तारम् रणे रणे धनञ्जयं तेषु तेषु सङ्गामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

प्राथेयी चिष्टुप् देवश्रुवोदेवताभ्यां हृषा । हे होतः देवाना माह्वतः हे अग्ने स्वे उ लोके उ एवार्थे स्वकीये एव स्थाने

सौदहोतः स्वचलोकोचिकित्वांत्सादयायज्ञं सुकृतस्योनौ । देवावीदेवारहृषिषायजास्यग्ने बृहद्यजमानेवयोषाः ॥ ३५ ॥

निहोताहोतृषदनेविदानस्त्वेषोदौदिवाञ्चसदत्सुदत्तः । अदृषव्रतप्रमतिर्वषिष्ठः सहस्रस्वारः सुविजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

कृष्णाजिनाख्ये त्वं सौद उपकिथ कोदृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किञ्च सुकृतस्य सासुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य
 योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय स्थापय । अन्वेषा मपि हृष्यत इति संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः । यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपेषण-
 सोमनिधानादीनि कृष्णाजिनएव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतेः । हे अग्ने
 यतो देवावीः देवानवति प्रीणातीति देवावीः त्वं हृषिषा हृष्येन कृत्वा देवान्जासि यजसि लेटोऽडाटावित्वाऽगमः पूजयसि
 अती यजमाने बृहद्व्यहृदय प्रायुरक्तं वा धाः धेहि दधातेर्लीङ् मध्यमैकवचने अथा इति प्राप्ते बहृलं कन्त्समाङोमिऽमीत्य

आग्नेयो त्रिष्टुप् स्रक्मददृष्टा । नीत्युपसर्गाऽसददित्यनेन सम्बध्यते । आग्नेः होतृषदने न्यसोदत् होता यस्मिन् सोदति
 तद्वोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदेरूपे सम्यगुपविष्टवान् । कौटयोऽग्निः होता देवाना माहाता । विदानः स्वाधिकारं
 जानन् । त्विषः त्विष दीप्तौ पचाद्यच्च त्विषतीति त्विषः दीप्तिमान् । दौदिवान् दौद्यतीति दौदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात्कसः
 तुजादीनां दीर्घाऽप्यासस्येति अग्न्यासदीर्घः लोपोऽप्योवलीति वलोपः होतृषिण्यादौ गमनवान् । सुदचः साधु कुशलः चिपुकारी ।
 षदध्वन्नतपूमतिः दध्नु बधे अदध्व मनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदध्वन्नतः पूज्यता मतिर्बुद्धिर्यस्य स पूमतिः अदध्वन्नतश्चासौ पूमतिश्चेति
 सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थानइति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तुतमः तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्टनि परे लवो लोपः ।

स०सौ०दखमहा०असिगोचखदेववीतमः । विधूममग्ने अरुधमिग्नेऽद्यष्टजप्रशस्तदृशतम् ॥ ३७ ॥

सहस्रधरः सहस्रं सर्वजनं विभर्ति पुरुषाति सहस्रधरः । शुचिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नाना
 देवत्यानि हवींश्चस्यवहरकयुच्छिष्टं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

आग्नेयी हहतौ प्रस्फुट्टया लतीयो द्वादशार्णोऽन्वेऽष्टार्णः । मेधयष्टस्य छान्दसो विप्रकर्षः हे मियेध मेधय यज्ञार्ह हे
 प्रशस्त उत्कृष्ट हे अग्ने त्वं संसीदस्व पुष्करपर्णे सम्यगुपविश । यस्त्वं महानसि अनेककृतुहेतुव्यात् स त्वं शीघ्रस्व शुच दीप्तौ
 दीप्यस्व । कौटृशस्त्वं देववीतमः देवान्बिति तर्पयति देववीः वी काम्यादौ क्षिप् अतिशयेन देववीः देववीतमः । किञ्च दृश्यतं
 कर्षकौय मरुष मरोचनं धूमं विष्टज विमुञ्च वीत्युपसर्गः सृज्येत्थनेन सम्बध्यते इतो वाग्य मूर्ध्नु रेतः सिञ्चति धूमं वायुव
 दृष्टिर्भवतीति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

का० अपः शब्देऽवनयत्यपो देवीरिति । सृत्विच्छगते जलं सिञ्चति ॥ अर्धेवत्या न्यङ्कुसारिणी सिन्धुहोपदृष्टा द्वितीयो
 हादयार्णोऽन्वे चयोऽष्टार्णा यस्याः सा न्यङ्कुसारिणी । पूर्वोचोऽन्ने इति सम्बोधन मध्याह्नियते द्यौरध्वशुर्वा सम्बोध्यते हे अग्ने यद्वा
 हे योः यद्वा हे अध्वर्वी देवीः देवनशीला अपः उपसृज अग्निं खननप्रदेशे आसिञ्च । कीदृशोरपः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः ।
 किमर्थं प्रजाप्यः अयच्छाय पञ्चमी षष्ठ्यर्थं यच्छणोऽभावोऽयच्छं तस्मै प्रजाना मारोय्याय । तासां सिक्ताना मपां खानासुचैवरूपाद-
 स्मात् खननप्रदेशात् श्रोषधयः आ समन्तादुज्जिहता सुदृच्छन्तु । कीदृश्य श्रोषधयः सुपिपलाः शोभन् पिपलं फलं यासां ताः ॥ ३८ ॥
 का० सन्तइति वात मपच्चिपति । पिच्छगते वायुं प्रेरयति ॥ त्रिष्टुप् अर्द्धं पृथिवीदेवत्य मङ्गं वायुदेवत्यम् । हे पृथिवि

अपोदेवीरपसृजमधुमतीरयच्छायप्रजाप्यः । तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयःसुपिपलाः ॥ ३८ ॥

सन्नेवायुर्मातरिश्वाद्वात्तूत्तानायाहृदयंयद्विकसम् । योदेवानाञ्चरधिप्राणयेनकस्मैदेववपडस्तुतुभ्यम् ॥ ३९ ॥

उत्तानायाः उर्ध्वामिसुखेनावस्थितायास्ते तव यद्भृदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकसन् पिच्छावटरूपेण विकसितम् इडभाव आर्षः
 तत्स्थानं वायुः सन्द्धातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण लणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कीदृशो वायुः मातरिश्वा
 मातर्यन्तरिचै सर्वप्राणिना मवच्छेदकारिणि ख्ययति गच्छति मातरिश्वा । एवं पृथिवी सुक्ता वायु माह हे देव द्योतनादिगुणयुक्त
 वायो यस्त्वं देवाना मन्वादीनां प्राणधेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावि छान्दसस्यस्युत्थयः । कस्मै प्रजापतिरूपाय
 तुभ्य मियं पृथिवी वषट्स्तु वषट्कृता भवतु नो हैतावत्यव्याहुतिरस्ति यथैवेति ३ अतः ॥ ३९ ॥

३ — ६५, ३, ३ ।

२ — १६, ३, २ ।

१ — १६, ३, २ ।

का० आसौर्ण्योरन्तादुद्धाति सजात इति१ । अस्यार्थः । आसौर्ण्योः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः प्रात्तान्ध्रं मादत्तइति ॥ अग्निदेवत्यागुष्टुप् द्वितीयोनवारणः । सजातः सष्टत्यन्त्रोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह ग्रमं सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरुणं वरुणीयं गृहं कृष्णाजिननिर्मित मासदत्त आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का० त्रिवृता सुक्त्रयोक्त्रेणोपनहति वासोऽश्वत्थइति२ । उद्गृहीतान् कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान् सुक्त्रयोक्त्रेण बभ्रात्युत्तरार्धेनेति सुवार्थः । हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्त्वब्धीधनं हे विभावसो हे अग्ने विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृष्णाजिनरूपं संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व त्वेषु संवरणे अस्य रूपम ॥ ४० ॥

सुजातो ज्योतिषा सह ग्रमं वरुण्य मासदत्तः । वासो अग्ने विश्व रूपं संव्ययस्व विभावसो ॥ ४० ॥

उदुतिष्ठस्व ह्यरावा नो देव्याधिपया । दृशे च भासा बृहता सुशुक्त्रानिराग्ने याहि सुशस्त्रिभिः ॥ ४१ ॥

का० उदुतिष्ठति पिण्ड मादायोदु तिष्ठेति१ । तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठेदिति सुवार्थः ॥ अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा बृतीयो हादयार्णः अन्वो अष्टाणाः । हे स्वध्वर शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सह, यागनिर्वाहक हे अग्ने उत्तिष्ठ उ उत्तिष्ठैव उथाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मानव पालय हाचोऽतस्मिन् इति संहितायां दीर्घः । किञ्च हे अग्ने सुशस्त्रिभिः शोभनकीर्तिभिः सह यथा साधुशिट्टिरह्यैः कृत्वा आयाहि आगच्छ । किं कर्तुम् बृहता भासा प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान् प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विश्वे चेति पश्यतेऽनुमर्शं निपातः । कीदृशस्त्वं सुशुक्त्रनिः साधु शुचो रक्षोऽन्वनति सम्भजति सुशुक्त्रिभिः रक्षिप्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदच्छेदः ॥ ४१ ॥

का० अर्धबाहुः प्राञ्चं प्रष्टव्यायुधं ज पु ण इति । प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिच्छं गृह्णाति ॥ अग्निदेवलोपरिष्ठाद्बृहती कखदृष्टा
 पुर्थः पादौ द्वादशाक्षीत्ये चोष्ठाणां सोपरिष्ठाद्बृहती । हे अग्ने नोऽस्माक मृतये रक्षयाय जघ्नं उ सु तिष्ठ जघ्नं एव सुतरा
 पश्चिमी भव द्वादशतिस्त्रिंशत् इति दौर्ध्रस्त्रिंशत् इत्यत्र नष्ट धातुस्त्रिंशत् इति न इत्यस्य शत्वम् । क इव देवो न सविता न इवार्धे
 विता देव इव यथा सविता देव जघ्नः सन्नमानवति तद्वत् स त्वमूर्ध्वः सन्नाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः षण् दाने
 यस्मात्कारणात् पश्चिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघाभिः इत्येवाह कैर्ह्येतिविभः सह त्वा विह्वयामहे विविध माह्वयामः तस्माद्बृध्वं एव तिष्ठेति
 वचम्बधः । अस्मिन्ति व्यक्तौर्ज्वन्तीत्यस्मिन्नसैः यद्वा अस्मिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः संहितं त्वां विह्वयामहे कौटुशैरश्मिभिः
 षड्भिः हविषां वोढुभिः ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वं जपुष्ण जतयेतिष्ठादेवो न सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदस्मिभिर्वाघाभिर्विह्वयामहे ॥ ४२ ॥

जातो गर्भो असिरोदस्योरग्ने चान्विच्युतचोषधीषु । चित्रः शिशुः परितमात्स्यत्नू प्रमादभ्यो अधिकनिक्रदङ्गाः ॥ ४३ ॥

का० अत्र दृश्योपरिनाभि धारयन्नखप्रभृतौ नभिमन्वयते स जात स्थिरो भव शिवो भवेति । पिच्छं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि
 हस्ताभ्यां धारयन्नखगर्दभाजान् स जात इत्याहुत् क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥ अखदेवत्या
 निष्टुप् त्रितदृष्टा । अख मन्त्रीकृत्य स्तौति हे अग्ने स त्वं रोदस्योः खावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि । कौटुशस्त्रं चारुः
 शोभनः पूज्यः । शोषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः । चित्रः नानातर्णाभिर्ज्वलाभिर्बिचित्ररूपः । इदानी

१—१६,३,५ । २—१६,३,६ ।

सुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अक्षूनिति लिङ्गव्यत्ययः अक्षूनि तमांसि रात्रुगपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् माहृभ्यो
 अधि श्रीभधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् अनिक्कदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षण गच्छ देणो गा लुङीति गादेशः अडभावश्छान्दसः
 छन्दसि सुङ्खिण्ड इति सर्वकाले लुङ् प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन सम्बध्यते । दाधति दधतीत्यादिना कनिक्कददिति शङ्खुगन्तो निघातः ॥ ४३
 राक्षभदेवत्याशुष्टु बुष्णिवा । इयति प्रति पदाधं गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अर्वन् गमनकुशल स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीङ्ङुः
 दृढकाथी भक्ष वीङ्ङुशब्दो दृढार्धः वीङ्ङुशब्दानि यस्य सः । आशुः वेगवान् सन् वाजी अत्रहेतुर्भव । पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः

स्थिरोभववीङ्ङुश्चाशुर्भववाज्यर्वन् । पृथुर्भवसुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

शिवोभवप्रजाप्योमानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । साद्यावापृथिवी अभिशोचीर्सान्निरिद्धस्मान्नस्यतीन् ॥ ४५ ॥

त्रैतुवाजीकनिक्कदन्नानदद्रासभःपत्वा । भरन्नग्निपुरीष्यस्मापाद्यायुषःपुरा ।

सुखासनः स्थात्येथी भव सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुषदः । कीदृशस्त्वं पुरीषवाहणः पुरीषशब्दे न पांशुरुपा सृष्ट्यते तां
 वदतीति पुरीषं पश्यत्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कव्यपुरीषपुरीषेषु अङ्गिति अङ्गप्रत्ययः ॥ ४४ ॥

अङ्गदेवत्या यथा बृहती । अङ्गिरोभिर्दृषिभिः पूर्वं स्म्यादितत्वात् अङ्गसौष्टवादा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः
 अग्निरूप अज माशुषीभ्यः मनोः सम्बन्धिभ्यः प्रजाभ्यांऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वाशुमिराग्ने योऽज इति श्रुतेः । विश्व
 व्यावाशुषिवी मा अभिशोचीः सः सत्तापय तथात्तरिचं माभिशोचीः तथा वनस्यतीन्माभिशोचीः ॥ ४५ ॥ ।

का० धारयत्येषा सुपरि पिण्ड मनुपस्ययन् प्रेतु वाजी इषाम्नि मित्यखखरयो रिति । अखादीना सुपरि पिण्ड धारयति तानस्ययन् प्रेतु वाजीत्यखोपरि इषाम्निमिति खरोपरौति सूत्रार्थः ॥ महापङ्क्तिस्त्रयवसाना अष्टार्णषट्पादा महापङ्क्तिः आद्यावर्धर्वावखदेवत्वौ द्वतीयोर्धर्वा रासभदेवत्वः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यह्नौ । वाजी अखः प्रेतु प्रकर्षण गच्छतु किं कुर्वन् कानिक्कदत् श्रत्यर्थं हेपितशब्दं कुर्वन् यच्छुगत्सम् । रासभश्च प्रेतु यवसवाहनार्थम् । किं कुर्वन् नानदत् सोपहासस्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् यच्छुगत्सम् । कौट्टयो रासभः पत्वा पतनशीलः पत्ल्य गतावित्यन्नादेव्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति कनिष् । अखमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् तथा च श्रुतिः यदखस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे श्रुचं दधातीति । किञ्च अय मखः पुरीषं पशव्य मग्निं भरन्धारयन् आयुषः पुरा कर्षणः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्षसमाप्तिपर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः आयुःशब्देन श्रुत्या कर्मोक्तम् यज्ञसम्बन्धेनैवाखा-

इषाम्नि इषणस्मरन्तपाङ्गर्भसमुद्रियम् । अग्नेत्रायान्निविवीतये ॥ ४६ ॥

दीनां स्तुतिः क्लियते ॥ अथ रासभमन्त्रः इषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन् सन् प्रेतु इति शेषः । कौट्टय मग्निम् इषणं सेक्तां फलाभिवर्धयसमर्थम् आहुतिपरिणामेनेति भावः । अपां गर्भम् जलमध्येऽवस्थानादेवस्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्गुपं वा । समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निरूपिणोत्पन्नं यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः तम् त्रयो ह वै रुसुद्रा अग्निर्गुणुषां महाव्रतं साक्षां महदुक्त्व स्यवामिति श्रुतेः ॥ का० अग्नेत्रायान्निविवीतये इति सत्यमित्या निधानात् । अग्नेइति मन्त्रेण रासमात् पिण्ड माहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं धारयेत् परिव्रते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः ॥ एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे षग्ने वीतये हविर्भक्षणाय आयान्नि आगच्छ ॥ ४६ ॥

१—१६,३,१० । २—६,३,४० । ३—१६,३,११ ।

अग्निदेवत्वं यजुः प्राजापत्या गायत्री ऋतसत्यशब्दाभ्यामादित्याग्नौ विवर्चितौ ऋतमादित्यः सत्यमग्निः तादृगुभयरूपमग्निं
 मध्याहरामीति शेषः ऋतं सत्यमिति पुनर्वचनमादरायाम् ॥ का० अनबापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीषमिति । देवपितृकार्येषुसुखी-
 ऽनङ्गापुरुषस्तमध्वरुरीक्षते अग्निषु ज्वलत्स्वाहवनीयाक्ते स्थित इति पूर्ववत्पदेन लभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः सामगायत्री ।
 पंथव्यभग्निमङ्गिरसो सुनय इव भरामः हरामः ॥ का० उत्तरत आहवनीयस्योद्धृतावोचिते सिकतोपकीर्णे परिहृते प्राग्द्वारे पिच्छं
 निदधात्यौषधय इति । उखासभरणार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिहृते आच्छादितप्रदेशे औषधय इति मन्वाभ्यां पिच्छं
 स्थापयति । कीदृशे परिहृते उद्धृते कृतोक्ते खने अर्वाचिते सित्ते प्राग्द्वारं यत्न तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सूत्रार्थः ॥

ऋतंसत्यमतंसत्यमग्निमपुरीथमङ्गिरस्वङ्गरामः । औषधयःप्रतिमोदङ्गमग्निमेतंसंशिवमायन्तमथ्यवयुष्माः ।

व्यस्यन्विश्वान्निराश्रमीवानिषीदन्नोअपदुर्मतिञ्जहि ॥ ४७ ॥

चिष्टुवृष्टुभाकोषधिदेवत्ये व्यस्यन्वित्यङ्गं चोऽग्निदेवतः । हे औषधयः यूयमेतमग्निं प्रति मोदञ्च मभ्युत्थानादिभिः प्रतिहृषयत । कीदृश्य
 मग्निं शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिसुखीकृत्य आयत्तमागच्छन्तम् । एवमङ्गैर्वैनीषधीरुन्नाथाग्निमाह
 हे वग्ने त्वमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽन्नाकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिका मपजहि अपनय । किं कुर्वन्
 विश्वाः सर्वा अनिरा इतीः अमीवा व्याधीच्च व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः इत्येवनामङ्गं प्रतिहृष्ट्याद्याः ॥ ४७ ॥

हे औषधयः एतमग्निं प्रतिगृभ्णोत गृह्णोत स्वीकुरुत । यूयं कीदृश्यः पुष्पवतीः वाक्कन्दस्यीति पूर्वसवर्षदोषः पुष्पवत्यः

प्रशस्तपुत्रोपिताः। सुपिप्लाः शोभनं पिप्लं फलं यासां ताः किञ्च ऋत्विजः ऋतव्यः ऋतुः प्रामोऽस्य ऋत्विजस घस् इति कालमासौ
 वसुत्वयः ऋतुकालीनः प्राप्तकालः वो शुष्माकं गर्भो भूलायमग्निं प्रत्नं पुरातनं सधस्यं सस्थानं नभंयोरथान मासदत् आसीदति४८
 क्क० वि पाजवेति प्रमुञ्चैन मजलोमान्वादाय प्रागुदीचः पशून्तृजतिः। वि पाजवेति मन्त्रेणं पिण्डं क्कञ्चिनवहं विसंख्य
 क्कागरोमाणि सृष्टौलाष्टादीनेशानो दिशं प्रत्युत्तृजतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या विष्टुबुक्तीबृष्टा वीत्युपसर्गी वाधस्ये त्रिनेन
 सप्रच्छते वे पशू द्विषः शत्रून् रक्षसः राक्षसान् अमीवाः व्याधीष त्वं विवाधस्र विशेषेण निवन्त्यं। कौटुगस्त्वं पृथुना विसृष्टेन

शोषधयःप्रतिगृह्णीतपुण्यवतीःसुपिप्लाः। अयंनोर्गर्भंऋत्विजःप्रत्नं सधस्यमासदत् ॥ ४८ ॥

विप्लवसापृथुनशोशुचानोवाधस्वद्विषोरक्षसोअमीवाः। सुगर्भोवृष्टःशर्भणिस्वामन्नेरहसुहवस्यप्रथीतो॥४९

आपोहिष्ठामयोभुवस्तानज्ज्ज्दधातन । सहरसायचक्षे ॥ ५० ॥

पाजसः क्लैने शोषवागः क्लृप्तं दीप्यमानः पाज इति बलनामर् शोचतेर्गहःसाव्कानच् प्रत्ययः। एवं प्रत्यक्ष सुक्ता परोक्षमाह अग्रे
 प्रथीतो प्रथयने अन्वशुभ्रायां धरिष्वर्थायां सत्या महं शर्भणि शरणे सखे वा सां भवथं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः। कौटुगस्याग्रेः
 सुगर्भैः साशुगरणस्य शोभनं शर्भं सुखं यस्मात्स सुगर्भा तस्य। इहतः प्रोक्तस्य। सुहवस्य सुखेनाह्वानं यकस्य। अस्तौर्विदि
 उत्तमैकवचने स्थामिति रूपम् ॥ ४९ ॥

१—विष० १,२,६३१ ।

१—१६,२,१५ ।

का० आपो हि हेति पर्णेकवायपक्कमुदकमासिञ्चित पिच्छे । पलाशत्वक्कथितं जलं पिच्छे ऋक्त्रयेण चिपेदिति सूत्रार्थः ।
 षट्पेवतासिक्तो गायत्राः सिन्धुद्वीपहृष्टाः । हिमवद्ः एवार्थः प्रसिद्धार्थो यस्मादेशो वा । हे आपो या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भाव-
 विद्याः स्व भवथ मवः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणान् मयोभुवः खेति वा ज्ञानप्रानादिहेतुत्वेन सुखोत्पाद-
 कत्वं मवां प्रसिद्धम् तास्माहस्त्री यूयं नीऽस्मान्ने रसाय भवदीयरसानुभवाथे दधातन स्थापयत तप्तनप्तनयनाच्चेति लोचमध्यमयद्-
 वचनस्य तनवादेशे दधातनेति रूपम् यथा वयं सर्वस्य श्योष्यस्य रसस्य शोक्तारो भवेम तथास्मान् कुरुतेति भावः । किञ्च महि महते
 रसाय रमणीयाय चचसे दयनाय चास्मान्दधातनेत्यनुवर्तते महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत भस्मान्

// योवःशिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः । उग्रतीरिवमातरः ॥ ५१ ॥

// तस्मात्परद्भुमामवोयस्यक्षयायजिन्वय । आपोजनयथाचनः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारयोष्यान् कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्युचो भावः । महपूजार्थां मञ्जते पूज्यतइति मट् क्षिप् प्रत्ययः
 तस्मै महे । रष षट् रस्यते स्मयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चचः चक्षतेरसुन् प्रत्ययः तस्मै चचसे
 यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्जातं स्थादिति क्वान्दोय्ययुतेः ॥ ५० ॥

हे आपो वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन् कर्मणि इह लोके वा स्थितात्रोऽस्मान् तस्य रसस्य
 भाजयत भाजिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः उग्रतीर्मातर इव उग्रन्ति ता उग्रालः वा हृन्दसीति

१—१६,३,१०।

दीर्घः वयं कान्ती इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्तादुगितश्चेति ङीप् लयत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्वन्वरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥ ५१ ॥

अलमिति प्राप्तौ लकारस्य रेफश्चान्दसः । हे आपो वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम पर्याप्तिर्नाम रसविषये वेदस्य सदालसिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठार्थे । यस्य ज्ञयाय जित्वथ जयो निवासइत्यादुरादात्तत्वात् जयग्रह्णेन निवासः ज्ञयायेति चतुर्थी षष्ठार्थे यस्यत्वनेन सामानाधिकार्यात् ज्ञयस्य निवासस्य जगता माधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूयं ज्ञादिस्तम्बपयस्तं जगतं जित्वथ तर्पयथ जित्वन्तिः प्रीतिकर्मा पश्चाद्हुतिपरिणामक्रमेणेति भावः । किञ्च हे आपः नोऽस्मान् तव

मितः सृष्टेज्यपृथिवीस्मिञ्चज्योतिषासह । सुजातज्ञातवेदसमयच्छायत्वासृष्टजामिप्रजाव्यः ॥ ५३ ॥

वद्रः सृष्टेज्यपृथिवीस्मृहज्जोतिःसमीधिरे । तेषाम्भानुरजस्रइच्छुक्रोदेवपुरोचते ॥ ५४ ॥

भोजित्वेन जगयथ लत्यादयत आधिषि सेट् तद्रसभोजनस्मान् कुरुतेत्याजानदेवत्वमाश्रास्यते इति भावः अन्वेषामपि दृश्यत इति संदितायां दीर्घः । यद्वास्या ऋचीऽयमर्थः यस्य ज्ञयाय ज्ञयेन निवासेन यूयं जित्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसासवे वो युष्मन् रसस्यैर्षं वयं गमाम प्राग्रमः किञ्च हे आपो यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्यादनसमर्थांन् कुरुथ गच्छतेर्बुद्धिं उत्तमवहुवचनेऽगमासिति रूपम् अलभाव भावः बहुवृह्णश्चेति शपो बुकि लोटि वा रूपम् ॥ ५२ ॥

वा० अजलीमभिः संस्रजति भिद्रः संस्रज्येति । आज्ञायानि पूर्वं लोमानि सृष्टीतानि तैः पिच्छं मित्रयतीति सूत्रार्थः । मित्र-

देवत्वोपरिष्ठाद्बृहती त्रयोऽष्टांशोऽतुर्थी द्वादशार्थः । मित्रः आदित्यो देवः शुचिर्वीं दुर्गलोकं भूमिं चेमां ऋत्विखरूपां ज्योतिषाजलो-
मभिः सह संसृजा एकोजत्य मङ्ग मन्त्रयैवे प्रयच्छत्विति शेषः । शुचिवीगन्दो दुर्गलोकान्तरिचवाचो इह दुर्गलोकवाचो ऋक्षते
षडस्यान्ने यत्प्राप्तेः गतिः शब्दे नाजलोमागुच्यते । अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञान मज्जोमाख्य मन्त्रिं ला
त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं प्रजाप्यः चतुर्थी षष्ठार्थं प्रजाना मयस्याय यत्प्रणी रोगस्यभावोऽयत्नं तस्मै रोगाभावाय ॥ ५३ ॥
का० शर्करायोरसास्त्रचूर्णे च रद्राः संसृज्येति । सूक्ष्मसिकतालोहकिट्टपाषाणचूर्णैः पिण्डं मिस्रयतीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्वानुष्टुप् ।
ये रद्राः शुचिर्वीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसास्त्रचूर्णैः संयोज्य बृहज्जेगतिः प्रौढ मगिनं समीधिरे सम्यक् दौपितवन्तः उखाख्य

संसृष्टां वसुभीरुद्वैरिः कर्मण्यास्मृदम् । हस्ताय्यास्मृदुक्त्वा सिनीवालीकृतोतुताम् ॥ ५५ ॥

मगिं सम्यक् पात्रितवन्तः ॥ तेषां फलमाह । तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अगुपचीण एव देवेषु मध्ये भानुः
द्वैतिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

का० संसृष्टामिति संयौति । ऋक्तयेण ऋत्विखे सम्यक् मिस्रयति । हे सिनीवालीदेवत्व्ये हतौयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः ।
सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानीनी देवता सृदं हस्ताभ्यां सृद्धौ कोमलां छत्वा पुनस्तां सृदं कर्मण्या सुखाकर्मयोग्यां
कषीरु कर्म सम्पद्यते यथा सा कर्मण्या ताम् कौटुर्णी सृदं धौरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां
वा धीरसि तेषां ते धीराः मन्त्र्ये रः ॥ ५५ ॥

अदितिरद्रीना देवमतेति यास्तः । हे अदिते अद्रीने देवमातः हे महि महति सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखा

मादधातु स्थापयतु । कौटुम्भो सा सुकपदी कपदीऽत्र स्त्रीषा सुचितः शोभनः कपदी यस्याः सा सुकपदी ।
 सुकुरीरा स्त्रीभिः सुकुरार्षः शिरसि धायंसां कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुसुकुटा । स्त्रीपथा
 सम्बन्ध उपयेते यजनं कुरुते यैरवयवविशेषेस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूह औपशः शोभनः यजनविदम्बो विद्यासचतुर औपशोऽव-
 यवसमूहो यस्याः सा ॥ ५६ ॥

चदितिः यत्ना सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्या सुखां ह्योत करोतु सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे वा
 समस्तात् अग्निं विभक्तुं धारयतु तत्र दृष्टान्तः यथा माता जननी उपरुद्धे उत्सङ्गे पुत्रं विभक्तिं तद्वत् ॥ का० यजमान उखां

विनीवालीसुकपदीसुकुरीरासौपथा । सातुभ्यमदितिमह्योखान्दधातुहस्तयोः ॥ ५६ ॥

उखाङ्कुरीतुशक्तानाङ्गभ्यामदितिर्द्विया । मातापुत्रंयथोपखेबाग्निस्विभर्तुगर्भत्रा । मसखशिरौषि ॥ ५७ ॥

करोति रुद मादाय मसख शिर इति । यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्बृद मादाय द्वादशाङ्गुलिनित्यानलिखिताषाढसञ्चक्रेणकायां कृतायां
 यजमानः पिण्डाङ्गुद मादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपत्रे प्रादेशायामविसारोर्ध्वं चतुरस्रां पञ्चपशुपत्रे त्रिभागीनत्रयोविंशत्यङ्गु-
 लायांमविसारामूर्ध्वीं प्रादेशेनेवेति सूत्रार्थः । अल्पिण्डदेवत्वं यजुः यजुर्गायत्रीच्छन्दः । हे सृपिण्ड त्वं यज्ञस्य शिरोऽसि आहवगौयो
 यज्ञस्य शिररुदङ्कुरादिहापि सखण्या शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

का० वसवस्त्विति प्रथयति । यजमान आस्तां रुद सुखातलाय प्रादेशमात्र विपुलां करोतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्वम् आग्नी

भयुष्टम् । हे छखे वसवः देवविशेषाः गायत्रेण कृन्दसा काला अङ्गिरस्तु अङ्गिरस इव ता त्वां कृखन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः
 कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता सती ध्रुवा खिरासि पृथिवी वासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मद्यौति सामाना-
 धिकारस्यात् हे छखे मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गौपत्यं गोपनित्वं
 धनस्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोदरोत्तमान् आतृन्मयि धारय ॥ का०

वसवस्साद्यन्तुगायत्रेण क्कन्दसाङ्गिरसद्भुवासिपृथिव्यसिधारयामयिप्रजांरायस्योषङ्गौपत्यं सुवीर्यं सजा

तान्यजमानायश्चद्रास्वाद्यन्तुवैष्टुभेन क्कन्दसाङ्गिरसद्भुवास्तन्त्रिंशमसिधारयामयिप्रजांरायस्योषङ्गौपत्यं

सुवीर्यं सजातान्यजमानायादित्यास्वाद्यन्तुजागतेन क्कन्दसाङ्गिरसद्भुवासिधौरसिधारयामयिप्रजांराय

यत्प्राप्तुवीर्यं सवतः प्रथमं धातुं मादधाति बद्रास्वेति । प्रथमानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान् सर्वानध्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डिका मन्तेः
 संयोज्यतीति सूत्रार्थः । अस्त्रादेवत्वम् प्राणवुष्टुम् । हे छखे बद्राः वैष्टुभेन कृन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्व मन्त्ररिचरूपामीति विशेषः ।
 ज्ञेयं पूर्ववत् ॥ का० संबिष्य सत्सुं कालोत्तर मादित्यास्वेति । ता सुखां शिथिलकृदा सिरत्वा वारिणा कृदुं कालोत्तरं धातुं
 शित्तीत्यपिण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः । अस्त्रादेवत्वम् ब्राह्मी वसुष्टुम् । आदित्याः देवा जागतेन कृन्दसा त्वां

कुर्वन्तु त्वं योरुपासीति विद्मिषः । शेषा व्याख्या प्राची ॥ का० विद्मिषे त्वेति समीकरोति । पूर्वोक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः ।
 शीघ्रम् शक्नोतीति । विद्मिषेर्नरेनीयन्ते विज्ञानपरासयन्ति वा विद्मिषां नराणां सख्यन्विनो वा विद्मिष्यो नरेभ्यो हिता वा
 नैज्ञानपराः एवम् । ता विद्मिषे देवाः हे छन्दो त्वां कुर्वन्तु पातुष्टमेन छन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो दिग्पतिशेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥
 का० विद्मिषीयउत्तरे वर्ति सर्वतः करोत्यदित्ये राक्षसि । उखोच्चमानं चेषा विमन्वोपरि तृतीयभागे सर्वतु स्यस्यी
 स्योपकृतेपत्युसुवीर्यं षज्जातान्यजमानायविष्णुत्वादेवावैश्वानराः शशुत्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद्बुवासि

दिशोषिघारयामयिप्रजां रायस्योप्रकृतेपत्युसुवीर्यं षज्जातान्यजमानाय ॥ ५८ ॥

अदित्येराक्षस्यदितिष्टेविलङ्कृभृन्नाह । कृत्वायसामहीमुखामृन्मयीयेनिसम्नये

पत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः प्रपयानिति ॥ ५९ ॥

शेषसां करोति तत्राभ्युत्थानात्समपि प्रतिदियं चतुर्हंतीरये खनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः । राक्षसदेवत्यम् यजुर्गायत्री । हे
 देवे त्वमदित्ये षदितिरुपाया उखाया राक्षा काशीगुणस्थानीयासि ॥ का० विलं कृत्वात्कदितिष्ट इति । उखाया सुख मालभते ।
 उखादेवत्यम् यजुर्हं इती । हे छन्दो अदितिः देवमाता ते तव विलं मध्यं कृभृन्नाह ॥ का० कृत्वायेति निदधाति ॥

१—१६७,३२६ । २—१६७,३२० । ३—१६७,३२१ । ४—१६,४३४ ।

एव सुखां निष्पाद्य भूसौ स्थापयतीति सूतार्थः । अदितिदेवत्या उष्णिगवुष्ट्वा उष्णिक्पक्षे तृतीयपादश्चतुर्दशांशस्तेन ह्यधिष्ठा
 प्रवृष्ट्वापक्षे तृतीयः षडर्षी व्यङ्गः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां कृत्वाय न् यक् कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्तो
 प्रावृष्ट्वा इति किम् अपयान् अपन्तु या पाके बिजन्तः हे युताः इमा सुखां भवन्तः अपयन्तु पचन्तु इत्यथ लोपः परलोपदेविति
 पत्नीत्यस्त्रेकारलोपे संयोगान्तलोपे च लेटोऽडाटावित्यङ्गमे अपयानिति रूपम् । कौटुयी सुखां महीं महतीं विद्यासां सुखायी
 कृत्यायभूताम् अन्वये अन्वयं मन्वे वां योनिं स्थानभूताम् ॥ ५८ ॥

वसवस्त्वाधूपयन्तुगायत्रेण च्छन्दसाङ्गिरसदुद्रास्त्वधूपयन्तुलेष्टुभेन च्छन्दसाङ्गिरसदादित्यास्त्वाधूपयन्तु

जागतेन च्छन्दसाङ्गिरसद्विध्वे त्वादेवैखानराधूपयन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाङ्गिरसदिन्द्रस्त्वाधूपयतु

वसवस्त्वाधूपयतुनिष्पुस्त्वाधूपयतु ॥ ६० ॥

वा० सप्तभिरस्यकङ्गिरसखां धूपयति दक्षिणान्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणान्यौ प्रदीप्तैः सप्तभिरस्य-
 कङ्गिरसां प्रतिमन्त्रं धूपयत्यस्यैः धूमायमान मन्त्रैक सखलकृत् मादयेकैकेन मन्त्रे षोडशायां मन्त्रे षड्विध भ्रामवेदिति सूतार्थः ।
 सप्त यन्त्रेषु सादेवत्वानि त्रीणि कृत्वायतनः त्रयं सामजनती पञ्चमसप्तमे यष्टुबन्धिही षष्ठं यष्टुरवुष्ट्वा । हे उखे षष्टौ वसवः
 गायत्रे च कृत्वा अङ्गिरस इव त्वां धूपयन्तु अस्यसकृत्कर्म न धूपेन संस्मरन्तु । बद्राः एकादश त्रैष्टुभेन कृत्वा अङ्गिरस इव
 १—१६,३,८।

त्वां धू० । आदित्या जागतेन इन्द्रसा । वैखानराः सर्वेष्टिता विश्वे देवाः आनुष्टुभेन इन्द्रसा । इन्द्रसां धूपयतु वरुणो
 विश्वेषु । शेषं पूर्ववत्सु गमम् ॥ ६० ॥

आ० पञ्चमा मन्त्रः चतुरस्रं खनत्वादिति । अषाढीखाविश्वकोतिषां शाकाय चतुरस्रं गत मन्त्राणां खनतीति सुल्लोचः ।
 अष्टदेवत्वम् आवापत्या निष्टुप् । हे अष्ट गतं अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्ये सहस्रानि उपरिभागी त्वा त्वां खनतु अक्षिरस

अदितिर्द्वादेवीविश्वदेव्यावतीपृथिव्याः सधस्ये अक्षिरस्रखनत्ववटदेवानन्वापतीदेवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः

सधस्ये अक्षिरस्रहृत्सुखेषिषणास्त्वादेवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अक्षिरस्रदभीन्वतासुखेवहृत्वीद्वा

देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अक्षिरस्रच्छपयन्सुखेनास्त्वादेवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अक्षिर

स्वल्पचन्दुखेषनयस्त्वाच्छिन्नयत्वादेवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अक्षिरस्रत्यचनूखे ॥ ६१ ॥

एष मवाक्षिरोमिस्त्रं सातकइत् । कीदृशदितिः विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा
 विश्वदेव्यावती मन्त्रे कीमास्त्रिदिना दीर्घः सर्वदेवेः सहिता । विश्वेषु देवेषु साधवी विश्वदेव्याः तेषां सन्तीति वा । आ०
 देवानां लेखुषां न्युञ्जाम् । अधीमुखो मुखो मवाक्षीत्तरतो गते स्थापयतीति सुलाभाः । पञ्च यजुंश्चुखादिकस्यानि हे मजापत्वे
 १—१६,४,६ ।

त्रिष्टुभौ । विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्नीो देव्यो दीप्यमाना श्रोषधयः पृथिव्याः सधस्ये
उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वा त्वां दधतु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनौषधयः अत्योक्ताः तथाच श्रुतिः श्रोषधयो वै देवानां पत्न्या
इतिः ॥ का० उपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्याग्निना दीपयति धिषणास्वेति १ । उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योतिषस्तूष्णीं खन्वेऽवधाय
अपचैः सर्वं माच्छाद्य दक्षिणाग्निरानीतेन वङ्गिनोखां दीपयतीति सूतार्थः । विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमामिन्यो देव्यः पृथिव्याः
उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वा मभीत्वतां समन्ताहीपयन्तु ॥ का० वरूढीष्टेतीक्ष्माणो जपति २ । सामर्थ्यादुखोपरिस्थत्रपणे
किङ्क्रेण्णत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि गजं पि जपतीति सूतार्थः ॥ ऋगृह्यहती । विश्वदेवयुता वरूचयो देव्योऽहोरात्राभिमामिन्यो
देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वां अपयन्तु पच्यमानतां सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वरूचयोऽहोरात्रैर्हीदं सर्वं

मि॒लस्य॑च॒र्षणी॑धृतो॒वोदे॒वस्य॑सानसि । द्यु॒न्नि॒च्चि॒त्रथ्र॑वस्तमम् ॥ ६२ ॥

हृतमिति १ युतेवंरुतिशब्देनाहोरात्राणि ॥ मास्त्वा । सामजगती । कृत्यांसि ह वै मास्त्वन्दीभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति १
अनुतेर्माशब्देन कृत्यांसि । विश्वदेवयुता मा देव्यश्चन्दोऽभिमामिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे अङ्गिरस इव त्वां पचन्तु ॥
जनयस्त्वा । ऋक्पङ्क्तिः । नक्षत्राणि वै जनय इति २ अतर्जनयो नक्षत्राभिमामिन्यो देवताः हे उखे त्वां पचन्तु कौटस्थो जनयः
अच्छिन्नपत्न्याः अच्छिन्नं पत्नं वतनं यासां ताः सन्ततयाधिव्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

का० आचरति मित्रस्थिते ० । पाकान्तं अपणं चिपतीति सूतार्थः ॥ मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य
भवो रक्षणं द्युन्नं यमो ऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः याचिमहीति वा । कौटस्थस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरतीति
१-६,५,४,३ । २-१६,१५,१४ । ३-१६,४,३,२ । ४-६,५,४,३ । ५-६,५,४,३ । ६-६,५,४,३ । ७-१६,५,४,३ ।

२०५० = श्री ००० = २०५७ =

वर्षविष्टत् तस्य संदितायां दीर्घः मनुष्याणां धारयितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृश्य मयः सानसि सनातनं सानस्येति
 पुराचनानां कलदानशीलं वा वषु दानदत्तस्य प्रयोगः । कीदृशं युक्तं चित्रत्रयस्तमं चित्रं विचित्र मनैकैः व्युते तच्चित्रत्रयः
 तु अत्रचोऽस्मात्कर्मस्यसुत्तु यतियुयेन चित्रत्रय इति चित्रत्रयस्तम मत्तन्तं अत्रचीयं ययः प्रार्थयामिति भावः ॥ ६२ ॥

का० उद्वपति अपचं देवस्त्वेति । भस्वीभूतं अपच सुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः ॥ सविद्वेदेवत्या दृहती । हे उद्वे
 सविता देवः शक्त्वा स्वसामर्थेन उत अपि बुद्ध्या च त्वा त्वा सुहपतु अपशाच्छादानत्पु काशीकरोतु उतशब्दाहु द्विरध्याहार्यां ।
 कीदृशः सविता सुपाणिः शोभनौ पाणौ दृहती यस्य स सुपाणिः । स्वहुरिः शोभना अङ्गुलयः कारत्या यस्य स स्वङ्गुलिः सकारस्य

देवस्त्वासवितोद्वपतुसुपाणिः स्वहुरिः सुगाङ्गुलतशक्त्वा । अत्र्यथमानाष्टथिव्यामाशादिद्युच्चापूष ॥ ६३ ॥

उत्थायबृहतीभवोद्वितिष्ठभ्रुवात्वम् । भिवैतान्तलखाभ्यरिददाभ्यभित्याएषामभेदि ॥ ६४ ॥

रेफन्धान्दसः । सुबाहुः शोभनौ बाहू सुनौ यस्य स सुबाहुः मणिवन्थादुपरिभागो बाहुः अर्धभागः पाणिः ॥ का० उच्छा सुप्तानां
 करीत्यव्यंघममिति । अपच मपाकत्वाघाटां बद्धिर्निष्काशोखा सुत्ताना मूर्ध्वं सुधीं करोतीति सूत्रार्थः ॥ हे उद्वे सवित्रा उदुमा
 सती भव्यंघमाना अचसन्ती व्यथा मनाप्रु वन्ती दृधिव्यां स्थिता सती त्व मायाः भाच्यादिदियः दियः आग्नेव्यादिविदिशश्च अंष्टण
 आपूर्य पाहुतिरसेनि श्रेवः ॥ ६३ ॥

का० उद्वच्छत्पुत्यायेति परिष्टम् । इत्थाभ्या सुखा मादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ दृहती पूर्वोऽर्धं च उच्छादेवत्यः
 १—निघ० ३, १०७, ४ । २—१६, ४, १८-१९ । ३—१६, ४, १९-२० । ४—१६, ४, २१-२२ ।

उत्तरार्धां मित्रदेवतः । हे उखे त्व सुत्यायैतस्मादवटाद्विरागत्य वृहती महती भव तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व यतस्त्वं ध्रुवा
 स्विदासि स्वभावतः । उकारः पादपूरणः ॥ का० पात्रे करोति मित्रैतान्त्इति । वृहत्तृहीता सुखामुत्तरतः पूर्वस्थापिते
 कर्त्वाचित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ ततो विश्वज्योतिषां तूष्णीं सुदपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिविहितकारिन् देव एता सुखां ते तव
 परिददामि परिपाषाय प्रयच्छामि किमर्थं मभित्तौ भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेदनाय । एषा चोखा त्वया वृहतीता
 सती मा भिद्यतां विदीर्षां मास्तु ॥ ६४ ॥

का० अजापयसावसिष्ठिति वसवस्वेति प्रतिमन्त्रमिति । चतुर्भन्वैषुष्वारं मजादुग्धं सुखाया मवनयतीति सूत्रार्थः ॥ उखा-

वसवस्वाकृन्दन्तुगायत्रेसाकृन्दसाङ्गिरस्वदुद्रास्वाकृन्दन्तुवैष्टुभेनकृन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्वाकृन्दन्तुजागतेन

कृन्दसाङ्गिरस्वद्विष्ट्वेत्वादेवैश्वानराआकृन्दन्त्वानुष्टुभेनकृन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥

देवत्वानि षत्वानि आया ऋगायत्री । हे उखे वसवः गायत्रेण कृन्दसाङ्गिरस इव त्वा त्वा माकृन्दन्तु समन्तात्विषन्तु । उक्कृदिर्
 दीप्तिदेवयोः सधादिः अत्र वेचनार्थः ॥ इद्राः । प्राजापत्यानुष्टुप् । इद्रास्वा कृन्दसा त्रैष्टुभेन आकृन्दन्तु ॥ आदित्याः ।
 ऋगायत्री । आदित्याः जगतीच्छन्दसा त्वां कृन्दन्तु ॥ विश्वे । सामजगती । वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप्कृन्दसा
 त्वां कृन्दन्तु । श्रेष्ठं सष्टम् ॥ ६५ ॥

का० प्राञ्जतात्वीद्भयानि इत्वा सप्तान्मिजान्वाञ्जतिमिति प्रतिमन्त्रम् । एव सुखासम्भरत्वं समाध्यान्या अपौष्टकाः ज्ञाना
 १—१६,४,२२ । २—१६,४,२२ । ३—१६,४,२० ।

फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कर्त्वीद्भ्रूणहोमकाले प्राक्तानि सोमयागे कर्त्तव्यानि आकृत्यै प्रयुज्जेत्स्ये स्वाहेत्यादीनि^(७,९) पक्षौद्भ्रमणानि
इत्याग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौद्भ्रमणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौद्भ्रमणसञ्ज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकृत्यै यजुः-
पङ्क्तिः । आकृतिरेवाम्भिरिति सामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अशुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः अतयोर्मेन्वतन्त्र-
सुहुत मस्तु आकृतिरेवाम्भिरिति सामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अशुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः अतयोर्मेन्वतन्त्र-
योर्धोरण्यक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं प्रेरक मग्नि सुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं

आकृतिमग्निस्त्रयुजं स्वाहा मनो मे धामग्निस्त्रयुजं स्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निस्त्रयुजं स्वाहा वाचो विष्टति

मग्निस्त्रयुजं स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहा ग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

विश्वो देवस्येनेतुर्मर्तो वृरीतसख्यम् । विश्वो रायद्दृषुद्यातिद्युन्वणौ तपुष्यसे स्वाहा ॥ ६७ ॥

चित्तं तेन चित्ते नावगत मनुष्ठानं विज्ञातस् तदुभयं प्रति प्रेरक मग्नि सुद्दिश्य सुहुत मस्तु ॥ वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्र-
पाठरूपाया विष्टतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरक मग्नि सुद्दिश्य स्वाहा सुहुत भिद मस्तु ॥ प्रजापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे
मन्त्रस्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा ॥ विश्वेषां नराणा मनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्मये स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ ६६ ॥

ऋष्याद्युक्तं व्याख्याता व^(४,५) । विश्वो मर्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभाव

दुरीत दृष्टते प्रार्थयते । विद्वः सर्वो जनः राये धनाय इषुयति देवं प्रार्थयते । याच्ञाकर्मसु पठितः । किञ्च पुण्यसे पोष्टुं पोषणाय
 यत्नं यथोऽन्नं वा दृषीत सर्वो जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रे रकाय सुहृत मस्तु ॥ ६७ ॥

का० दख्खोच्छयणान्तं कलाध्वर्युजमानयोरन्यतर उखा माहवनीये ऽधिप्रयति सुञ्जकुलायशृङ्गुलायावस्तीर्णा मन्तरेशणां
 मा सु भित्ता इति तिष्ठद्दुदङ् प्राङ् । भौद्भभणहोमानन्तरं दीचयीयाशेषं समाय क्कणाजिनदीवादि दख्खोच्छयणान्तं प्राकृतं
 कर्म कलाध्वर्युजमानो वेशानाभिसुखः प्राग्वा तिष्ठद्दुदयेन समिद्धे आहवनीये उखा मारोपयति कौहरी सुखां सुञ्जलणनिर्मितः
 पचिनीहं सुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां मध्ये क्कादिता मादौ शृणकुलायेन ततोऽप्येनेति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्ये

मासुभित्थामासुरिपोम्बधृष्णुवीरयस्वसु । अग्निच्चेदङ्करिथयः ॥ ६८ ॥

दुहखदेविपृथिविस्वस्य आसुरीमायास्वधयाहतासि । जुष्टन्देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टात्वमुदिह्यद्येअस्त्रिना ॥ ६९

हे गायत्रीद्विष्टुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदैवतः । हे अस्व मातः उखे त्वं सुतरां मा भित्थाः भित्ता विदीर्षा मा भव इद
 मभित्तलं सुष्टु विधेयम् तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्दिसाकर्मा मा हिसिता भव मा विनश्यस्व इदमस्फुटनं सुष्टु विधेयम्
 सर्वात्मना हेवीभावो भेदः लेगस्य पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः । किञ्च हे उखे धृष्णु प्राग्वभं यथा सुतरां
 वीरयस्व अग्निधारण्यचरणं वीरकर्म कुरु । किञ्च अग्निश्चकारात् त्वं चेदमन्नादीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

कार्यो कारणोपचारी वर्णनाथः । हे पृथिवि देवि स्वस्कार्येलात्पृथिवीलं मन्त्रैर्निष्पादितलाहेवतालम् तथाविधे हे उखे

कस्यै यजमानस्य तेषाम्य इहस्य हठा भव कस्यास्य मिदं सुखये स्वधयात्रेण निमित्तेन त्व मासुरी माया प्राणसम्बन्धिन्यनी प्रजा कर्तासि असनां प्राचाना मिव मासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिन्यनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु मूला बह्व्यतिभाति तद्वत् त्वमपि अनरपनासुक्ता निष्कवासीत्स्यः । किञ्च ऐ उखे इदं इत्थं सुखेऽन्वौ होत्रमाषं देवेभ्यो छुष्टं मिव मस्तु त्वत्प्रसादोद्देवेभ्यो रोचता मित्वर्थः । त्वमपि अरिष्टा अनवच्छिन्ना सती अस्मिन्वन्ने वर्तमाने उच्छिष्टे उद्वृष्टे उद्वृता भव ॥ ६८ ॥

का० अन्वाचारुडे त्रयोदशांसां प्रादेशमात्रीः समिधं प्रादधाति । हृतोनां कार्मुकीं द्रुव इति^(१५) । अमितापादुच्छायां वज्रो जाति प्रादेशमिताअत्रयोदशसङ्गताकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह हृतक्लिनां कसुक्कसमिधं मादौ कसुक्को धमनः इति सूत्रार्थः ॥ अन्वि-

द्रुवः सर्पिरासुतिः प्रलोहोतावरैः ॥ ७० ॥

परस्याअधिसंवतोवराअथातर । यत्राहमस्मिताअत्र ॥ ७१ ॥

देवत्वा गायत्री सोमाहुतिदृष्टा । इन्द्रयोऽन्विः कार्मुकीं समिधं भचयत्विति शेषः । कौट्टयः द्रुवः पलाशिट्टुद्रुमागमा इति कौशिके-
द्रवी हवा एवान मदनीयं यस्य स द्रुवः सर्पिरासुतिः सर्पिष्टं त मासुरिरासवस्थानीयं मादकं वस्व सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन स्वयते
प्रक्षिप्यते यस्मिन् सर्पिरासुतिः । प्रतः पुरातनः । होता देवाना माह्वता । वरेखः वरषीयः । सहसो बलस्य पुत्रः मन्वन्हेतुना
वृक्षीत्यथमाजत्वात् । अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

का० वैकृष्णतीं परस्या इति । विकृष्णततसमिधं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अन्वियौ गायत्री विरूपदृष्टा । इत अथायान्त

१—१६, ४, ३६ ।

माले यः । संबद् इति सङ्गामनामसु पठितम् । संपूर्वस्य वयुतेर्गत्वर्थस्य क्तिप् संबन्धे संयच्छन्ते योधा यत्र सा संबत् परस्याः शत्रु-
सम्बन्धित्वाः संबतः सङ्गामात् अवरानस्यदीयान् जनानभ्यातर अभिसुख मागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः । किञ्च यत्र जनपदे अह मक्ति
भवति तानव पाकव तर्पय वा ॥ ७१ ॥

का० औदुम्बरीं पर मसा इतिः । उदुम्बरतरुसमिधं ततोया मादधातीति सूत्रार्थः ॥ अशुष्टुव्यारुषिटृष्टा । हे अग्ने परमस्याः
परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिष्वग्निन् कर्मणि ल्व मागहि मागच्छ गच्छतेः यपि सुप्ते अशु दात्तोपदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत
इति दूरनामसु पठितम् । परमाशब्दस्य सर्वनामत्व मागम् परमा उक्तृष्टुतिरयितीता या परावत् अतिदूर मित्यर्थः । प्रागल्ब च कृधः

परमस्याःपरावतोरोहिदश्वइहागहि । पुरीषःपुरप्रियोमेत्वन्ताराश्वः ॥७२॥

यदग्ने कानिकानिचिदतिदारुषित्प्रशि । सर्वंत्तदस्तुतेष्टतन्तज्जुपस्ययविष्ठा ॥ ७३ ॥

सङ्गामान् तर अतिक्रम्य शत्रून् विनाशयेत्यर्थः द्रष्टोऽस्तित्क इति दीर्घः । कौहयस्त्वं रोहिदश्वः रोहिदोऽग्ने इरित आदित्यस्येति
निचष्टूक्ते (१.१.५) रोहितोऽग्ने रश्वाः रोहितः तस्यज्ज्ञा अखा यस्स स रोहिदश्वः । पुरीषः पयव्यः पुरप्रियः पुरुषां बहूनां प्रियो
वज्रमः ॥ ७२ ॥

का० अपरस्यहर्षां यदस्तदति० । कुठारं विना छिन्नां वातादिना भग्नां यज्ञियतरुसमिधं वयुर्षीं मादधातीति सूत्रार्थः ॥ हे
अशुष्टुभौ जमदग्निष्टे । अतिययेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठाः स्वार्थे यत् प्रत्ययः हे यविष्ठा हे युवतम हे अग्ने कानि कानि
१—निघ० १, १७१
२—१६, ४, २७, ४७ ।
४—१४, ४, ४८ ।

चि त् शानि कानि दारुणि काष्ठानि ते तव सप्तम्यर्थं षष्ठौ त्वयि यत् आदशसि आदशः आरोपयामः इदन्तो मसि तर्कवं काष्ठजातं ते लवदर्थं द्रुतं द्रुतवत् प्रिय मस्तु तद्दारुजातं त्वं सुषस्व सेवस्व ॥ ७३ ॥

का० अधःशयां यदत्तौति । अधो नीचे देशे शीते तां भूलानां समिधं पञ्चमी मादधाति ॥ उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिका सृष्टयः सुद्रुजीवः यद्दारु अति भक्षयति अधःशयत्वादेव । वस्त्रो वस्त्रोक्तश्च यद्दारु अतिसर्पाति अतिथ्याप्नोति अतीत्यनुवर्तते तर्कवं ती द्रुत मस्तु इति पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

का० पालाशोः प्रत्यृच महरहरिति । अष्टविभं प्रत्यृच मष्टौ पालाशोः प्रादेवमिताः समिध उखे ऽनावादधातीति सूत्रार्थः ॥

यदत्युपजिह्विकायद्भ्रुवो अतिसर्पति । सर्व्वेन्दुस्तुतेष्टतन्तज्जुषस्वयविष्ट ॥ ७४ ॥

अहरहरप्रयावन्मरन्तोष्ठायेवतिष्ठतेघासमस्त्रौ । रायस्त्रोप्रेणुसमिधामदन्तोन्ने सातेप्रतिवेशारिषाम ॥ ७५ ॥

हे पिष्टुभौ नामानिदिष्टदृष्टे । हे अन्ने तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नास्वदान्नयाः सन्तो वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्नुमः मा विनखीमेत्यर्थः । किं कुर्वन्तः अहरहः प्रत्यहं सन्तत मप्रयाव मप्रमत्तं यथा तथा अस्त्रौ अन्नये घासं समिद्रूपं भस्त्रं भरन्तः सम्पादयन्तः प्रयवणं प्रयावः यु मिन्नये घञ् प्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादे यस्मां क्रियायाम् । तत्र दृष्टान्तः अश्वधिव तिष्ठते वालियालाया मवस्थितायाश्वाय यथा प्रत्यह मप्रमादेन घासं यच्छन्ति तद्वत् । पुनः किं कुर्वन्तः रायः पोषिण धनस्य पुष्ट्या दीपिषालाचरीन इवा अन्ने न च सम्पादन्तः हर्षं कुर्वन्तः त्वासुक्ताहयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

एषा इ नाभिः पृथिव्यै यत्त्रिष एतत्कमिध्यतद्दतिः श्रुतेः पृथिव्या नाभा नामौ विभक्ते राकारः पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये
समिधाने दीप्यमाने अग्नौ आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः किमर्थं ब्रूहते रायः पोषाय
श्रीठाव धनपोषणाय । कीदृश मग्निम् इरस्मदम् इरया अग्ने न मायति त्वयति इरस्मदस्मत् उग्रमख्येत्यादिना ख्यि
विषालः । ब्रह्मदुक्कथं ब्रह्मन्ति महात्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य तम् । यजत्रं यजनीयम् । एतनासु संयामेषु जेतारं जय-
शीलम् । सासहिं सहतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सोढार मस्मच्छन्ना मभिभवितारम् । अग्नावित्याहवनीयत्रिषयोऽग्निशब्दः
जितार मग्नि मित्यधिष्ठावग्निविषयः । ७६ ॥

नाभापृथिव्याः समिधाने अग्नौ रायस्योषाय ब्रूहते हवामहे । इरस्मदस्मद्ब्रह्मदुक्कथं यजत्रं तारमग्निम् तनासु सासहिम् ।

— ७६ —

याः सेना अभौत्वैराव्याधिनीरुगणा उत । ये स्तेना ये च तस्करा स्तां स्ते अग्ने पि दधाव्यास्ये ॥ ७७ ॥

षडशुभः । याः काचित्परकोयाः सेनाः अभीवरीरभौत्वैर्यः अभययित्वाः अस्मदाभियुख्ये नागमनशीलाः अभियन्ति ता
अभौत्वैर्यः इण्णशजिसर्तभ्यः कर्त्तवति करप् कृत्स्वस्य पितीति तुक् टिड्ठाणज्द्वयसजित्यादिना ङोप् । उतयव्योऽप्यर्थे उतापि
च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः । उगणाः उद्गर्गणाः पृथोदरादिपाठान्नाथसपदलोपः
उद्यताशुभगणोपिताः बहुस्तीमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तस्करोति यत्पापकमिति
नेरुक्ताः (१, १४) । हे अग्ने ताम् पूर्वोक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपि दधामि प्रचिपामि भक्षणाय दुष्टान् सर्वान् भक्षये यत्र ॥ ७७ ॥

१—६, ६, ३, ६

शुभाः प्रकटाश्चेति द्विविधाशौराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरखे मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यति-
 प्रकटा निर्भया प्राणेषु वागल्य वन्दीकाराः ते अत्र मलिन्दुव उच्यन्ते मलं पापाधिक्रमेषा मस्तीति मलिनः तथाविधा भूत्वा
 ह्योच्यन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिन्दुवः । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राक्षसी-
 मज्जन्ते । ततः पुरोवर्तिनो वरिहृद्यमाना दन्ता जन्माः जन्मावर्ति माञ्जिता जन्माः । दन्तलीने तु हनू । दंष्ट्राभ्यां मलिन्दुवून्

दंष्ट्राभ्याममलिन्दुवून्मौरस्तस्कारा उच्यते । हनुभ्यां स्तेनान्भगवन्तांस्वह्वाटसुखादितान् ॥ ७८ ॥

येजनैषु मलिन्दुवस्तेनासस्तस्कारावने । येकक्षेष्यघायवस्तांस्तेदघामिजन्मयोः ॥ ७९ ॥

योअस्त्राध्यमरातीयाद्यञ्चनोदेषतेजनः । निन्दाद्योअस्त्रान्निष्पाद्यसर्वन्तस्मास्त्रसाकुर्व ॥ ८० ॥

पौहयित्वा जन्मस्तस्कारानपि पौहयित्वा हनुभ्यां स्तेनान् पौहयित्वा हे भगवः भगवन्महदैखर्ययुक्त पूजनीय तान् सर्वान् पूर्वोक्तान्
 सुखादितान् सुष्टु, खादितान् भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान् कर्त्तव्येति वा ॥ ७८ ॥

जनेषु घासवर्तिषु ये मलिन्दुवः च पूर्वोक्ता वन्दीकाराः ये च वने स्तेनासः स्तेनाः आज्ञासेरसुक् गुप्तचौराः तस्कराः प्रकटचौराः
 ये च कचेषु नदीपर्वतगहनेषु अघायवः परेषां पापाभिलाषुक्ताः हे अग्ने तान् चतुर्विधान् ते तव जन्मयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि
 भक्षयामि इत्यर्थः । अघं परस्त्रेच्छन्ति ते अघायवः कन्दसि परेच्छामिमिति वक्तव्यमिति अघयन्दान् क्यच् क्वाच्छन्दसीति उपलभ्यः ॥ ७९ ॥

पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ते चतुर्विधाः अरातयो द्वेषिणो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः कार्यविघातं यः करोति सो द्वेषो वाद्वैर्जन्यभावं यः करोति स निन्दकः हन्तुकामश्चतुर्थः तान् अग्नये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्य मस्मदर्शं अरातोयात् अरातीयति अरातिरिवाचरति अरातित्व मिच्छति आचरि इच्छयां वा क्वच प्रत्ययः । यश्च जनी नोऽस्मान्दूषते कार्यनाशेनाप्रीतिं सुत्यादयति द्विष अग्रीतो बहुलं कृद्दसोति शपो लुगभावः । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दति वाचा दुःखं ददाति । यथापरोऽस्मान्धिषात् धिषति दधिषति मिच्छति जिघांसति दग्धेः सनत्स्य दग्ध इञ्चेति

संश्रितमोन्नहसंश्रितंवीथ्यम्बलम् । संश्रितञ्जन्त्रिष्युयस्याहमस्मिपुरोहितः ॥ ८१ ॥

उदेषास्वाङ्गश्चितरमुद्गर्षो अथोबलम् । क्षिणोमिन्नह्मणामिवानुनयामिस्वाङ्गहम् ॥ ८२ ॥

अथासलीप इकारश्च । इतश्च लीपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः लेटोऽडाटाविति आडागमोरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्रे तं सर्वं जनं चतुर्विधं भस्मसा कुर चूर्णेश्चिरु चर्वित्वा भक्षयेत्यर्थः भस्मसायद्धो डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दात्तुकरश्चवाची ॥ ८० ॥

का० उपोक्तमां चन्त्रियस्त्रेच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्य । चन्त्रियजमानस्य द्वादशीं संश्रितं मिलिता मिच्छया दधाति पुरोहित-यजमानस्यात्वा सुदधा मिलिते ता मिच्छया दधाति एकादश नित्याः सर्वासा सूचा मन्ते स्वाहाकारश्चेति सूतार्थः । मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मणं संश्रितं सम्यक् तौत्स्वीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्तितं कृतं मिल्यर्थः शो तनूकरणे क्तात्तः । वीर्यं मिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं संश्रितं स्वकार्यचमं कृतम् । तथा यस्य चन्त्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्मदीयं कर्तुं च व्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संश्रितं तीव्रं कृतम् ॥ ८१ ॥

एषां कौयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजौ उदतिर सुक्लषेण वर्धितवानस्मि तिरतिहं ह्यार्धः लोकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुक्लषी भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस सुपरि कृतवानिति । वर्षः कात्किः तामय्युदतिरम् अथो अपि व बलं शरीरशक्ति सुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अभितान् श्वन् चिणोमि क्षीयान् करोमि । स्वान् स्वकौयान् पुरुषान् प्रवृपौतादीनह सुवयामि उक्लषं प्रापयामि । एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

का० व्यत्य समिधं व्रते प्रत्ते-प्रत्तेऽन्नपतइत्याधानम् । अन्धयुषा व्रतपयसि दत्ते तत्, समिध मभ्यत्य दौक्षितउख्ये ऽग्नावाद्धव्यात् प्रत्ते इति वीषा प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्तार्था इति सतूार्धः ॥ आग्नयी उपरिष्टाद्बृहतो अष्टार्धेतिपादा चतुर्थो द्वादशार्धः ।

अन्नपतेन्नस्यनोदेह्यनमीवस्यशुभिणः । प्रप्रदातारन्तारिषज्जानोघेहिद्विपदेचतुष्पदे ॥ ८३ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

हे अन्नपते अन्नस्य पालक अग्ने नोऽस्मभ्य मन्नस्य देहि कर्मणि षष्ठी अन्नं प्रयच्छ यद्वान्नस्य स्व मंशं देहि । कौदशस्यान्नस्य अन्नमीवस्य नास्ति अभीवा व्याधियेन तदनमीवम् तस्य । शुभिणः शुष्ममिति बलनामं शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुषि तस्य । रोगनाशकं बलहेत्वन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्षय प्रससुपोदः पादपूरणइति पादपूर्णे प्रोपसर्गस्य हिलम् अतिशयाथं वीपसर्गाभ्यासः अभ्यासे भूयांस मंशं मन्वन्तइति यास्कोक्तेः । तृ प्रवनतरणयोः लेटी मध्यमैकवचनं सिम्बहुलं लेटीति सिम्पुल्ययः आर्धधातुकस्थेतीट् छान्दसी धातोर्देहिः लेटोऽडाटाविति अडागमः इतश्च लोप इति लेट इकारलोपे क्लविसर्गौ तारिष इति रूपम् । किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये युतादौ चतुष्पदे गवादी च जर्जं मन्नं घेहि धारय यद्वा

हो पादो यस्य स द्विपात्तकौ द्विपदे चलारः पादा यस्य स चतुष्पात्, तस्यै पादः पत् पादस्य लोपोऽहस्त्वादिभ्य इति ऋत्तलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्पादे गवाद्ये अत्र षेहि देहि जाताविकवचनम् सर्वभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

॥ श्रीमन्नह्वीधरकृते वेददीपे मनोहरे । उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

एकदशाध्याये उखासभरथादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशोऽध्याये उखाधारथादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का० यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिशुचते परिसरुख मेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्पृतं लोमसु युक्तकणेषु श्रणसूते त्रिद्विद्योतसुपरिनाभि वह्नियिण्डं दद्यानो रुक्म इति । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठत्यजमानो शीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकार माभरणविशेषं वध्नाति । कीदृशं

दद्यानो रुक्मसुखी व्यद्वौ दुर्मर्षमायुः त्रियैरुचानः । अनिरुद्धतो अभवद्वयो भिर्यदेनद्यौरजनयत्यु रताः ॥१॥

वर्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत् । श्रणकदलतुल्याः स्वरूपाद्द्विर्भूता उन्नतविन्दवः पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनसुखे ऋत-
कृष्णरोमस्थाने सूतम् त्रिगुणश्रणसूत्रं श्रोतम् नाभेरुर्ध्वं वर्तमानम् पिण्डा वह्निर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्या
त्रिष्टुप् वक्ष्यप्रीदृशा आदित्याध्यासेन रुक्मः क्षूयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्ध्वं महत्या दीमगा व्यद्यौत् विद्योतते द्युत द्योतने
व्यात्ययेन शपि क्षुप्ते षड्वौ लङ्ङि रूपम् । कीदृशो रुक्मः दद्यानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यच सुपलभ्यमानः । त्रियै
जनेभ्यः त्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षेण मनवस्वच्छित्तं केनाप्यतिरस्कार्यं वा श्रायुः जीवनं रुचानः रोचतइति रुचानो वाञ्छन्
रोचतेः शानचि बहुलं ऋदसीति शपो लुक् । सोऽय मतिनर्वयोभिरुक्मैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरुद्धतोऽभरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात्

परिणात् द्यौर्बलोकवासी देवगण एन मग्नि मजनयत् जनितवती । कौटुम्भी द्यौः सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा
स्माददृष्टतलं युक्तम् ॥ १ ॥

का० परिमण्डलाभ्या मिण्डुाभ्या सुखां परिचृहति नक्तोषासेति । वर्तुलाभ्या सुखाधारणसाधनरूपाभ्या मिण्डुाभ्या सुखां चृह्णा-
पति सूतार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् कुलदृष्टा अर्धं सुखाग्रहणे विनियुक्तम् । नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ विभक्तेराकारः
द्वितायां दीर्घः नक्तं रातिः उषा अहः नक्तोषसौ रातिदिवसौ एक मग्निं धापयेति पाययेति सायम्यातरग्निहोतादिकर्मभिः
पयेतेत्यर्थः । तत् सुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव । घट् पानि हेतुमति चेति णिच् आदेश उपदेशोऽशितौति
आकारे अतिङ्गीत्यादिना युक् । कौटुम्भी नक्तोषसौ समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैकमत्ययुक्ते इत्यर्थः ।

नक्तोषासमनसाविरूपेधापयेतेपिशुमेकसुसमीची । द्यावाचाामाकरुक्तमोअन्तर्विभातिदेवाअग्निन्धारयन्द्रविणोदाः ॥

रूपे विलक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे कृष्णा रातिः शुक्तमहः । समीची सम्यग्भूतस्ते समीची सस्यगच्छने समन्विते संक्षिष्टे
पृथक्सवर्णो विभक्तेः । ये इत्यभूते रात्रग्रहणौ ताभ्या मिण्डुारूपाभ्या सुखां चृह्णामीति शेषः ॥ का० हरति द्यावाचासीतिर ।
गृहवनीयोपरिस्था सुखा मेव मिण्डुाभ्या मादाय द्याविति पादेनासन्दौ प्रति तां हरतीति सूतार्थः ॥ द्यावाचामा द्यौश्च चामा
षिवी च द्यावाचामा द्विवो द्यावादेशः विभक्तेर्लौपः द्यावाप्रथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानोऽग्निर्विभाति प्रकाशते
हरामीति शेषः ॥ का० आहवनीयस्य पुरस्तादुह्नात्सासन्द्वीवदासन्द्यां चतुरस्राङ्गां शिक्ववत्या मादधाति देवा अग्नि मितिः ।
आहवनीयात्पूर्वद्विशि भूमौ स्थापिताया मासन्द्या सुखां निदधाति देवा इति पादेन उह्नात्सासन्द्वीवदिति प्रदेशमात्पद्या मीदुब्धया

३—१६५५

३—१६५५

३—१६५५

मरुदिमातृङ्गां सुञ्जरत्ना व्युताया मिति लभ्यते तथा चतुरस्राङ्गां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीपीपलपादरूपाणि यस्यास्तास्यां सशिव्यायां चेति सूतार्थः । देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यजमानस्य एत मग्निं धारयन् अधारयन् अलभभव आषः । कौटूशा देवाः द्रविणोदाः यागहारेण द्रविणं धनरूपं फलं ददति प्रयच्छन्ति ते । तमहं धारमाप्नोति शेषः । अग्निं धारयन्-विषोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्तिरीयश्रुते देवशब्दे न प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

का० शिखपायं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विषा रूपाणीति । उत् उर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जवः षडुद्यामा रज्जव जर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्ते दृश मासन्दोसं शिखपायं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूतार्थः ॥ सविट्देवत्या जगती श्यावाश्वदृष्टा ।

विषारूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीङ्गद्रन्दिपदे चतुष्पदे । विनाकमख्यत्यवितावरे ख्योनुप्रयाणे मुषसो विराजति । ३ ।

सुपर्णोसिगर्भत्मांस्त्रिष्टोत्रो गायचञ्चलुर्बृहद्रथन्तरेपक्षौ । सोमत्रात्मा छन्दस्यङ्गानियज्जुषिनाम ।

कविः विद्वान् क्रान्तदर्शनः । वरेख्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसविता स्येः विषा विखानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति राक्षितमोपहृत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यश्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्गायतुष्पाङ्गो मनुष्यपक्षादिभ्यो भद्रं कल्याणं स्वस्वव्यवहार-प्रकाशनरूपं श्रेयः प्रासावीत् प्रसौति प्रेरयति । यश्च नाकं स्वर्गं व्यत्यत् विख्याति प्रकाशयति अत्यतिवन्निख्यातिभ्योऽङ् इति चुरेत् । यश्च उषसः उषःकालस्य प्रयाणं गमन मनु पश्चात् उषःकाले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीप्यते । उषाः सवितुः पुरोगमिनीति सवितुः स्तुतिः । इन्द्रशः सविता शिखं प्रतिमुञ्चति शेषः ॥ ३ ॥

का० सयिक्कं प्राचं प्ररुह्णाति सुपर्णोऽसीति पिच्छवत् । शिक्कसहितं सुख्याग्निं पाथा मूर्ध्वं धारयति पिच्छवदित्यूर्ध्वं बाहुः
 अनेनोखाग्ने रभिमन्त्रणं मय्युक्तं कैचिदिति सतुर्थः ॥ गरुडदेवत्या विषहन्ती चतुरवसाना कृतिः । हे अग्ने त्वं सुपर्णः शोभनं
 पर्णं पतनं यस्य स पक्षिरूपोऽसि पख्याकारेण चितत्वात् तत् दृष्टान्तः गरुडान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते
 त्रिहृत् ते तव शिरः त्रिहृत् सोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यद्गायत्राख्यं साम तत्तव चक्षुः नेतृस्थानीयम् । हृद्द्रव्यक्षरे
 पक्षौ हृद्द्रव्यक्षराख्ये सामगौ तव पञ्चस्थानीये । सोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः । कृन्दांसि अङ्गानि
 गायत्र्यादीनि एकत्रिंशतिच्छन्दांसि तव हृदयवाङ्मस्थानीयानि । यजंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजंषि तव नामस्थानीयानि ।

सामतेतनुन्स्वीमदेव्यं यद्गायत्रियस्युच्छन्विष्णागाः शफाः । सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवङ्मुच्छस्वः पत ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहागायत्वच्छन्दश्चरोऽष्टयथीमनुविक्रमस्वविष्णोः क्रमोऽसि भामतिहात्वेष्टुभ

वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यद्गायत्रिगाख्यं साम तवं पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । विष्णागाः शफाः हीतादिविष्णा-
 ख्यता पत्नयस्तव शफाः सूरस्थानीयाः । हे अग्ने एकभूतस्त्वं यतो गरुडान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिव माकायं
 प्रति गच्छ ततापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

का० विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्र मन्व्युद्ग्रहणं च तस्मिंस्तस्मिन् । विष्णुकमसज्ज्ञानं पादव्यासान् करोति तस्मिंस्तस्मिन्
 क्रमते चख्यस्थानेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्यं मिति सतुर्थः ॥ चत्वारि यजंषु ख्याग्निदेवत्यानि ऋग्ग्रहृतीच्छन्दस्त्वानि त्रीणि चतुर्थं प्राजा-
 ३—१६,५,१२ ।

पत्या सहती । विशुशब्दे नागिरुच्यते स यः स विशुयज्ञः सः स यः स यज्ञोऽय मेव स योयः मगिरुखाता मितिः श्रुतेः । हे प्रथम पाद्विध्यास त्वं विष्णोः यज्ञस्थान्नेः क्रमोऽसि सपत्नहा सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं छन्दः आरोह अगुयाह- कर्त्वेन स्त्रीकुर ततः पृथिवी मगु विक्रमस्य भूदेवतारूप मिसं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एव सुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । - हे द्वितीय पादव्यास त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिर्घातकः पारमा वा तं हन्तीति त्रैष्टुभं छन्दः स्त्रोक्तं अन्तरिक्ष प्रदेशं व्याप्नुहि । हे तृतीय पादव्यास विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्त मात्मन इच्छतीत्य- रातीयन् तस्य हन्ता विनायकः जागतं छन्दः आरोह दिवं युलोक मगु विक्रमस्य यु लोके व्याप्नुहि । हे चतुर्थ पादव्यास त्वं

च्छन्दश्चरो हान्तरिचमनुविक्रमस्यः विष्णोः क्रमोऽस्य रातीयतो हन्ता जागतच्छन्दश्चरो हृदिवमनु

विक्रमस्य विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तान् शुभच्छन्दश्चरो हृदियोनु विक्रमस्य ॥ ५ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रून् हन्तुं त्विच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् क्वजन्ताच्छतप्रत्यय उभयत्र तस्य हन्ता शत्रुष्टुभं छन्दश्चरोह । अत्र चतुर्ष्वपि पादव्यासेषु यजमान आत्मानं विशुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान् पृथिव्यादि- लोक्तरूपत्वेन भावयेत् ॥ का० दिशो वीचते दिशोऽगु विक्रमस्येति । सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः । यजुश्चणिक । हे अग्ने त्वं दिशोऽगु विक्रमस्य प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

का० पिच्छवत् प्रागुदचं प्रच्छात्यकन्ददन्निरिति । जर्ध्वं बाहुः प्रागूर्ध्वं मन्त्रं गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अन्विदेवत्या त्रिष्टुप्- वत्प्रतीष्टा । अन्निरकन्दं कन्दसि लङ्कुष्ठिः कन्दति विस्फूर्जति । कौटशः क्षीरिव स्नयन् क्षीशब्देनात्र पर्वत्य उक्तः क्षीर्मेव इव

१—६०,५,११ ।

२—६०,५,१२ ।

३—६०,५,१४ ।

स्नानयन् गर्जयन् शब्दं कुर्वाचः स्नान गद हेतु शब्दं सुरादिरदस्तः । मेघसाधय्यं माह कामा रेरिहत् सुपां सुलुमिति विभक्तिलोपः
 चामिति प्रथिवीनामसु पठितं । चामां प्रथिवीं रेरिहत् लिङ् आस्त्रादने यङ् लुगन्ताच्छटप्रत्ययः रे फञ्कादसः अत्यन्तं लेटोति
 लेखिञ्चत् नाथ्यस्त्राच्छतरिति तुमभावः भूमि मति आस्त्रादयन् व्याप्रुवन् यथा मेघो जलभावं गच्छन्नत्यर्थं भूमिं लेटि । वीरधः
 सम्भ्रान् स्त्रञ्जीयज्वास्त्रासमुद्देन ओषधीर्वांप्रुवन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानो मेव इङ्
 दीप्तश्च सन् व्यस्यत् विख्याति अन्तर्भूतषिजन्तो ज्ञेयः अत्या तथा व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति ।
 पञ्चस्र योऽस्त्रिः रोदसी व्यावाप्रुथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना खय माभाति समन्तात्पू काशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्द्रूपेण
 यावाप्रुथिव्योरन्तर्भाति एव मन्त्रिः पर्जन्यवत् स्तूयते । ईम् निपातः षादपूरणे ॥ ६ ॥

क्रान्दग्निस्तनयन्निवद्योः कामारैरिहद्वीशधःसमञ्जन । सद्योज्ञानोविहीमिद्धोअस्यदारोदसीभानुनाभाल्यन्तः

अन्नेध्यावर्तिन्नभिसानिवर्त्तस्त्रायुषावच्च साप्रजयाधनेन । सन्यामेधयारथ्यापोषेण ॥ ७ ॥

आ० अवरहृत्यन्नेऽध्यावर्तिन्निति । ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारं मुख्याग्निं मालसमीपं मानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्वोर्ध्व-
 प्रकृतौ वादशाब्दक्रियादा । अभि आभिसुख्ये नावर्तितुं शीलं मन्त्रास्तीत्यभ्यावर्ती तत्त्वम्बोधनम् अन्नदभिसुखागमनशीलं आयुरा-
 दिभिः सह सा मामभि मां प्रति निवर्तस्व यीत्रं सागच्छ आयुषा जीवनेन वर्षसा ब्रह्मवर्षसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना
 सन्या इष्टकामेन मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रथ्या सुवर्णलिङ्कारैः पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

१—मिष० १, १, २ ।
 २—१६३, १५ ।

आग्नेयी महाहृती एकः पादो द्वादशार्णसत्वारोऽष्टाणाः । हे अङ्घ्रिः अङ्घ्रिनां रसभूत अङ्घ्रिसीष्ठवयुक्त हे अग्ने ते तव
 शत माहृतः सन्तु शतसङ्क्राका आहृत्तिशक्तयः सन्तु । तथा ते तव सहस्र सुपाहृतः सन्तु सहस्रसङ्क्राका उपाहृत्तिशक्तयः सन्तु
 सखीभावर्तन माहृते लक्ष्मीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चार्वर्तन सुपाहृत्तिः अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनः पुनरावृत्तल
 लक्ष्मीयः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनः पुनरावर्तन्ता मित्यर्थः । अधेलव्यय मथार्थम् निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अथापि
 शतसङ्क्रसङ्क्राना माहृत्पुपाहृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तथापि पोषस्यान्वः पोषोऽयुतलचादिसङ्क्राकाभिहृत्स्त्राहयेन पोषेण
 अग्ने अङ्घ्रिः शतन्तेसत्त्वाहृतः सहस्रन्तु उपाहृतः । अधापोषस्यपोषेण पुनर्नो नष्टमाहृत्तिपुनर्नोरियमाहृत्ति ॥ ८ ॥

पुनरुज्जीनिवर्त्तस्वपुनरग्ने इधायुषा । पुनर्नैः पाह्युहसः ॥ ९ ॥

सहरथ्यानिवर्त्तस्वाम्ने पित्वस्वधारया । विश्वण्त्स्राविश्वतस्परि ॥ १० ॥

नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भृयोऽपि साकधि आहृतं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वमसम्पादितं धनमाकधि
 सर्वतः सम्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मांशुशुण्पुल्लहभ्यश्चन्दसीति हेर्धिः व्यत्यये शपोलुक् ॥ ९ ॥

आग्नेय्यो हे गायत्री । हे अग्ने त्वमूर्जां चौरादिरमेन सह निवर्तस्व पुनरत्रागच्छ इषा अग्नेन आयुषा जीवेन च सह
 पुनरत्रागच्छ आगतस्व नोऽस्मान् पुनः कृतादंहसः पापात्याहि रच ॥ ९ ॥

हे अग्ने रथ्या धनेन सह निवर्तस्व किञ्च धारया जलधारया हृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां द्रव्यान्वत्तापादयाना सुपरि

पितृस्य सिद्धं पितृतिः सेवनार्थः । कौटुम्बिका धारया विस्वपन्नया सा भक्षणे विक्रमः स्थायते भक्षते पीयतइति विस्वपत्नी तथा यदा विस्वपन्नया सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया पितृस्य अनवच्छिन्नधनदानेन पुनः पुनराधार स्वैरर्थैः ॥ १० ॥

का० उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षं सित्वभिमन्वयते । नाभेरुपयुं ख्यामिन् धारयंस्त मभिमन्वयतइति सूत्रार्थः ॥ आन्ने ख्य-
रुष्टुत् भुवदृष्टा । हे आन्ने अहं त्वा माहार्षं माहृतवानस्मि आहृत्पूर्वस्य हरतेर्लङि उभयैकवचनम् त्वं च अन्तरभुः उखामधे
ऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो भ्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यद् उन्तादिन् । किञ्च सर्वा

आत्वाहार्षं मन्तरभुर्भुवस्तिष्ठति विचाचलिः । विशस्त्रासर्वावाञ्छन्तुमात्वद्राष्ट्रमधिगम्यत् ॥ ११ ॥

उदुत्तमं वरुणपाशमस्त्राट्वाधमं विमञ्जामश्च यथाय । अथावयममादित्यत्र ते तवानागमो अदितयेत्याम ॥ १२ ॥

विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यत्रानि त्वां वाञ्छन्तु, अन्नानि तवीपतिष्ठन्तु, अन्नं वै विश इति श्रुतः । इदं
राष्ट्रं त्वत् तप्तः सकायाका अधि भ्रम्यत् अयं जनपदस्त्वत्तो मापभ्रम्यत्तु शूल्यो मा भूत् अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाहोत्वर्थः ।
यद्वा श्रीवै राष्ट्रं मा त्वच्छीरधिभ्रम्यदिति श्रुतेः श्रीः त्वत्तो मा भ्रम्यत् अंशु अधःपतने पुषादित्वाच्चुरङ् न माहृगो गइति
शब्दभावः ॥ ११ ॥

का० पायाउच्युष्योदुत्तममिति । रुक्मपाशयिज्यपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्काशयतीति सर्वाश्चः ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप्

१—१६,५,१६।

२—१६,७,३,७।

३—६,७,३,७।

४—१६,५,१७।

बुनःशेषदृष्टा । उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि अथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते । हे वरुण उत्तम सुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं
 पाय मन्त्रात् अस्मत्तः सकाशात् उतु अथय एत्कृष्य विनाशय अथम मधमाङ्गं पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्याय मवशयय अथकृष्यास्मत्तो
 विनाशय मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्फुतं पाशं विश्रयय विश्चेदय अथ बधे मित्वास्वाचि ऋतः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् यथायेति
 सं हितयां दीर्घश्चात्सः यद्वा अथ क्रार्गादिः लोटि मध्यमैकवचने ऋत्सि शायजपीति आप्रत्ययस्य शायजादेशे यथायेति रूपम् ।
 अथ पाशयव विनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो
 वय मदितये अदीनतावै स्वाम अखिच्छितत्वाय योग्या भवेम । निपातस्य चेति दीर्घः अथा इत्यतु ॥ १२ ॥

का० पिच्छवत्यादृचिथा प्रष्टन्नात्यये हृद्विति । पूर्वमन्त्रेण पाशावुष्य शोर्ध्वं बाहुराम्निर्द्यो प्रत्युत्थाम्नि सूखं धारय-

अथेष्टहनुपसामूर्द्धी अस्थान्निज्जंगन्वान्तमसोज्योतिषागात् । अग्निर्भानुना रयतासुङ्गात्तज्जातो विश्वा सन्नान्य प्राः १३ ।

तीति सू त्राधः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनाम्नेः स्फुतिः क्रियते । इहन् प्रभावान्ग्रहानय मन्त्रिरुषसा मये
 प्रातःकालानां सुखे जर्ध्वो अस्मात् जर्ध्वः स्फुतः यद्वाग्निर्होतादौ बोध्यमान उत्कृष्टति जर्ध्वो अस्यादित्यतु प्रकृत्यान्तःपादमव्य-
 पर इति एकः प दाक्कादतीति सूत्रप्राप्तसन्ध्याभावः । यद्य तमसो रातिलक्षणावर्जगत्वाद्भिर्गतः सन् व्योतिषाहर्षलक्षणेन सृष्ट्वा
 अयात् इहागतः सोऽग्निजति उत्पन्नमातृ एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सन्नानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अत्राः स्वतेजसा सवत्
 पूरितवान् प्रा पुरषे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विश्वा सन्नानीति श्रुतिः कोटिशः रयता रय हिंसायाम् रयतीति रयन्
 तेन रयता तमो हिंसता भागुना रश्मिना सुङ्गः शोभनात्यङ्गानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

का० अचरति हंसः शुचिषदिति । उखानि सवतारयति । जयती अजिप्रोक्षणे इय सुक्ता यचुरन्ता । राजसूयप्रकरणे इय मतिज्जगत्यन्ता इह तु जगती सन्ते हहदिति यजुः तद्विनियोगमाह का० आसन्त्या करोति हहदिति । हहदिति यजुषा उखानि मासन्त्यां स्नापयतीति सूत्रार्थः ॥ हंस इति मन्त्रस्य व्याख्यातः ॥ १४ ॥

का० उपविष्टते सौद लमिति । आसन्दीनिधानानन्तरं सुख्यामि सुपतिष्ठते ऋचां त्रयेषुति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् ।

हंसः शुचिषदसुरन्तरिजसद्दोतावेदिषदतिथिर्दुरोवासत् ।

नध्वरसदृतमदुगोमसदजागोजाऋतजाऋतस्वहत् ॥१४॥

सीदत्वन्मातुरस्योपस्थेविश्वान्यन्वेवयुनानिविद्वान् । मैनान्तपसामाचिषाभिषोचोरन्तरस्यां शुक्रज्योतिर्विभाहिः ॥ १५ ॥

हे अन्ने त्वं मातुः मातृसमाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सर्जे सौद उषविश । कीदृशस्त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान्विद्वान् जानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदौ सक्रियार्थः । किञ्च एता सुखां तपसा सन्तापेन माभिषोचोः मा सन्तापय अचिषा ज्वालाया च माभिषोचीर्माः दीपय तपः कार्यं मर्चिः कारणं कार्येण भूयांतापो भवति कारणेन लोषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्या सुखाया मन्तमध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलेप्रकाशः सन् विभाहि विश्वेषण दीपस्व ॥ १५ ॥

१—१६,५,१६

२—१६,५,१० ।

पनिदेवत्वे हे अगुष्टुसौ । हे अग्ने त्व सुखाया अन्तः मध्ये खे सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीपगा युक्तः सन् सौदेति शिवः । शिव जातं जातं विन्दतीति जातवेदाः तस्य सम्बोधनं हे जातवेदः सर्वज्ञ जातं वेदो प्राबं यस्मैति वा जातविज्ञान तस्या उखायाः शिवः कल्पाकारौ शान्ती भव किं कुर्वन् हरसा ल्योतिषा तपन् प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

हे अग्ने मङ्गं मदर्थं शिवः शान्ती भूत्वा प्रथो अनन्तरं शिवः सौद सर्वालगा शान्तः सन्न पविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहासा सुखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थान मासदः आसौद आगल्पोपविश कृन्दसि लुङ् लक्लिट इति लोट्थे लुङ् ॥ १७ ॥

अन्तरग्ने रुचात्वमुखायाः सदने खे । तस्यास्व ० हरसातपञ्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वामह्यमग्ने अघोषीदशिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वादियः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ १७ ॥

दिवस्सिरप्रथमञ्जज्ञे अग्निरसद्द्वितीयम्यरिजातवेदाः । तृतीयमपुनुमबाअजस्वमिन्वानएनञ्चरतेखाधीः ॥ १८ ॥

का० वाक्प्रेष ष दिवस्सरीत्येकादशभिरसुवाकेनके । दिवस्सरीत्येकादशेन वाक्प्रेषोख्य मग्नि सुपतिष्ठते एकं आचार्यो अगु-
वाकेन द्वादशेन वदतीति सूतार्थः ॥ अग्निदेवत्वा द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुतृवस्प्रोदृष्टः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः स-
कायात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणदु वा ऽएष प्रथममजायतेतिर श्रुतिः । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवार मस्मत्परि अस्मत्तः
सकायात् आञ्जयो जज्ञे जातः यदेन मदी द्वितीयं पुरुषविधो ऽजनयदिति श्रुतेः स सुखाच्च योनिहस्ताभ्यां चाग्नि मरुजतेति च
१—१६,१७,१८,१९ । २—६,७,८,९ ।

शुभेः स पुरुषविध इत्यर्थः । तृषु मनो यस्य स तृमणा पूर्वपदाच्चेति शालम् । तृमणाः प्रजापतिः अजस्र मनुष्योण मनि मसु
 जलेष्वत्कर्व्वस्थितं तृतीयं तृतीयवार मजनयत् यदेन मदस्तृतीय मद्रगोऽजनयत् । अथ यो गर्भाऽन्तरासीत्कीऽन्तरसृज्यत । प्रजा-
 पतिर्वै तृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादिः अतयः । एषं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धियस्य स यजमान एतं बहुजन्मान-
 मनिव मिन्धानो दीपयन् जरते जनयति धातीरधात्तरे हस्तिः ॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परित्यक्तोऽस्त्वोरि जज्ञे स यं
 कुरीषोत्पन्नः । अक्षत्परि अक्षदीयमशुश्लोकस्थोपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवक्त्ररूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अथ
 ससुद्रे तृतीयं जज्ञे बहुवानलरूपेण तृतीयवार सुत्पन्नः । अजस्रं विश्वपि जन्मसु तृमणा तृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः
 एव सीहय मग्नि मिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विद्मते अग्ने त्वेषा त्रयाणि विद्मते धामा विभुता पुरुवा । विद्मते नाम परमकुहाय द्विद्मते मुत्संथ्यते आजगम्य ॥ १९ ॥

हे अग्ने यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्सुरीत्यादिना तेषां स्वरूपाण्युक्त्वा नि आदित्वाग्निवदवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसङ्ख्या-
 कानि ते तव सम्बन्धीनि रूपाणि त्रयं विद्म जानीमः इत्युक्तं इति संहितायां द्रोचः विदो लटा वेति मसो मादेशः । यद्वा
 त्रया विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि त्रयं विद्म । किञ्चित् ते तव सम्बन्धीनि पुरुवा बहुषु
 प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनौगात्वाहार्यपचनगनीधीयरूपेषु विद्मता विद्मतानि धाम धामानि स्थानानि अपि त्रयं विद्म विद्मतेति
 विभक्तेराकारः धामित्वत्त विभक्तिलोपः । किञ्चित् ते तव परम सुत्कृष्टं गुहा सप्तमीलोपः गुहायां यद्वावस्थितं गोप्यं यद्विष्ट इत्यादि
 मन्त्रमसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्म । किञ्चित् यत् सक्तात् अन्नपाटस्थानान्तर्माजगम्य वैद्युतरूपेणागतोऽस्ति त सुत्क सुत्कन्दन
 जलरूपं स्थानं त्रयं विद्म । गमेर्लिट् ॥ १८ ॥

१ — ६, ७, ४, ३ ।

हे अग्ने तृषु मनो यस्यासौ तृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलरूपेण तस्मिन् तस्मिन् त्वा त्वामौघे दीपयाञ्चकार इन्धि-
भवतिभ्यां वेति कित्वात्रलोपः । तृचचाः तृषु पठत्, पुरुषेषु चष्टे मन्वात्विस्वष्टं वक्तोति तृचचाः प्रजापतिः अम्, वृष्टिरूपासु
अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वामौघे दीपितवान् । तथा दिवः स्यु लोकास्य ऊधन् ऊधः स्थानौघे तृतीये समुद्रदृष्टपेक्षया तृतीय-
समुद्रेत्वानमणा आस्वन्तर्नृ चचाईधेदिवो अग्ने ऊधन् । तृतीयेत्वारजसितस्त्रिवांसमपामपुस्येमहिषा अत्रवईन् ॥ २० ॥

अक्रन्दग्निस्तनयन्निवद्यौः चामारे रिरुद्वीरुधः समञ्जन् । सद्योजज्ञानोविहैमिद्धो अख्यदारोदसीभानुनाभाल्यन्तः ॥ २१ ॥

श्रीणामुदरोधरुणोरथीणाम्मनौ प्राणारप्राप्यणः सोमगोपाः ॥

वसुः मनुः सहसो असुराजा विभात्यग्र उप्रसामिधानः ॥ २२ ॥

स्थाने रजसि रञ्जनात्कके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्मिन् त्वां तृचचा एव ईधे । किञ्च महिषाः महान्तः प्राणा अपा सुपस्ये
उत्सङ्गे नाट्याना मपां मध्ये स्थितं त्वा मवर्धन् कन्दस्यभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्खलोपः । प्राणा वै महिषा इतिः श्रुतिः ॥ २० ॥
व्याख्याता (६) ॥ २१ ॥

एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते कीदृशः श्रीणां गवाखादिसम्पदा सुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दातमहतोरिति कीशः
१—६०, ७, ४, ५ ।

रयीणां धनानां धरुणो धारयिता । मनीषाणां मनसा इषिताना मभिलषितानां प्रापंशः प्रकषेणापयिता । सोमगोपाः सोम गोपायतीति यजमानकण्ठकसोमयागस्य रचिता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यहा वसुः धनरूपः यथाव्यानि शयनासनरथादिधनान्यपकुर्वन्ति तथाय मपि तापपाकप्रकारैर्जनाना सुपर्कतांते वसुः । सहस्रः ससुः बलस्य मयनवेगरूपस्य पुषः यतो मथ्यमानो जायतेऽत एव सुचते । असु, राजा जल्लेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यहा असु, इष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः । उषसा मये प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः उषःकालेऽग्निहोत्रहोमायागनयः प्रादुष्कियन्ते तदभि-
प्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

विष्वस्यकेतुर्भुवनस्यगर्भं आरोदसी अष्टणाज्जायमानः । वीडुञ्चिदद्रिमभिनत्यरायञ्जनायदग्निमयजन्तपञ्च ॥ २३ ॥

उषिक्पावकोचरतिःसुमेधामत्तग्विगरहृतोनिधायि । इयत्तिंधूमसुषम्भारिमदुच्छुक्राणयोचिषाद्यामिनञ्चन२४

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी यावापृथिव्यौ आ अष्टणात् सर्वतस्ते जसा पूरयति । कोदशः विष्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽन्त्यात्मना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वायुत्मना स हि प्राणभावेन भूतात्मा मन्तः सचरति । किञ्च यः परायन् इन्दुरूपेण परा परतो गच्छन् वीडुं चित् वीडुशब्दो दृढार्थः चिदयर्थः दृढमपि अद्रि मदारयितव्यं शेष मभिनत् भिनन्ति बिदारयति । यत् विभक्तिलोपः य मग्निं पञ्चजना अयजन्त यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निषादेचेति पञ्च यहा चत्वारो महर्त्विजो यजमानश्च ॥ २३ ॥

योऽग्निर्मल्लेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं कृन्दस्यमाङ्गोऽपीत्यहभावः । स अरुष मरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहित मरोचनं वा धूमं सुदियतिं उद्गमयति व्यवहृताश्चेति उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इती वा अय मूध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्रा दृष्टिभवंतीति श्रुतेः । कौटुशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशीरोणादिक इक् प्रत्नयः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना श्रेवकामिप्राय-धारणसमर्था मेधा बुद्धियस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभत् बिभन्त् जगद्धारयन् दाधतीर्त्यादिना दृशानोरुक्तव्याव्यद्यौहुर्मर्षमायुःश्रियेरुचानः । अग्निरमृतो अमवद्वयोभिर्यदेनन्दगौरजनयत्सुरेताः ॥ २५ ॥

यस्मि अद्याक्षणवद्गशोचिपपन्देवहतवन्तमग्ने । प्रतन्नयप्रतरं वस्यो अच्छामिसुन्देवभक्तंथ्यविष्ट ॥ २६ ॥

निपातः । शुक्रेण शोचिषा निमंलेन तंजसा प्रभारूपेण द्या माकाश मिनचन् व्याप्रुवन् नक्षत्रग्रहतारासम्बन्धितजसा द्युलोकं व्याप्रुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥ व्याख्याता(१) ॥ २५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तियस्य तल्लम्बोधने हे भद्रशोचि हे देव अग्ने अय प्रतियदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुक्त सुपस्तरणाभिघारणोपेतं क्षणवत् क्षणोति करोति क्वञ् करणे स्वादिः इतश्च लीपः परस्मैपदेष्विति तिप इकार-लोपे खेटोऽडाटाविति अडागमे नोर्गुणे क्षणवदिति रूपम् स आल्यस्योपस्तीर्य हिहंविषोऽवदायाथोपरिष्ठादाल्यस्याभिघारयतीत्ये तच्छत्वभिप्रायम् । हे यविष्ट युवतम यद्वा मिश्रयिद्धतम तं यजमानं प्रतर मतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च कृन्दसीति

अथयात्यरात् घादमुप्रत्ययः प्रकष्टतरम् वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय । अच्चाभिसुखेन सुखं सुखं चाभि नय सर्वतः प्रापय कौदृशं सुन्नम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः । वसति यत्र तदहस्तु दन्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तु वसीयः तच्छन्दसौति ईयसुन् तुरिष्टेमियःस्विति लघो लोपः छान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लोका मागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतौः समा इति^१ श्रुतेः । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति वस्योअच्छेत्यत्र सन्व्यभावावः ॥ २६ ॥

शोभनं श्रवः कौतिः सुश्रवः सुश्रवसः सख्योनि कौतिहेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने स्वं तं यजमान माभज सेवस्व निरन्तरं कर्माणुष्ठापिनं कुर्वित्यर्थः । उक्त्ये उक्त्ये निष्के वल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे सति

आतस्मजसौश्रवसेष्वमलकथउक्त्यत्राभजशस्यमाने । प्रियःसूर्येप्रियोअग्नाभवात्सुज्जितनिभिनददुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

त्वामग्ने यजमानाश्चन्द्रान्विखावसुदधरेवार्थोणि । त्वयासहद्रविष्णमिच्छमानावजज्ञोमन्तसुगिजोविववुः ॥ २८

त माभज सवतः सेवस्व कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवति भवतु लिङ्ङर्थ्ये लेट् लेटोऽडाटौ । अग्ना अग्नेश्च प्रियोऽस्तु ऊसो ङादेशः । तथा जातेनोत्यग्नेन पुत्रेण उद्भिन्नदत् उद्भेदे सुदयं इच्छि माप्रोत इलोपेऽङागमे चोद्भिन्नदर्दति रूपम् तथा जनित्वैः जनित्यमाशैश्च पौत्रादिभिरुद्भिन्नदत् जनित्यन्ते ते जनित्वाः तैः भविष्यदथ औषादिक इत्यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

हे अग्ने यजमानास्त्वा मनु वतमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः द्यून् द्युशब्दो दिनवाचो कालाध्वनोरिति द्वितीया दिनेषु सर्वदा

१—३, अ, म, ३, १५ ।

वार्याणि वरणीयानि प्रार्थानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभृहिरखादीनि दधिरे धारयन्ति यषिटं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु अत्र सुबलोपः । किञ्च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यजमाना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजः मेधाविनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्ती गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजत्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्तं द्रेवयानमार्गं विवव्रुः विभिदुः रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तं ते यऽएव मेतद्दुरितुपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

ऋषिभिः यजमानोऽत्विम्भिः अग्निरस्त्रावि स्तुतः कर्मणि चिष्णु । कौटशोऽग्निः नरां नराणां सुशवः शोभनं सुखयिता नुडागमा-

असाव्यन्निर्नराऽसुशोवोविश्वानरऽऋषिभिः सोमगोपाः । अहेषेद्यावापृथिवी ऊवेमदेवाधत्तरथिमस्मैसुवीरम् ॥२९

समिधाग्निन्दुवस्यतष्टैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन्हव्याजुहोतन ॥ ३० ॥

भावे गुणे च नरामिति रूपम् शोभनं शोवः सुखं यस्मात् । वश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्निरूपेण । सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता । अहेषे पादौ लिङ्गीकृतौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽङ्घ्रिषे हे षरहिते व्याख्यापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः तदाश्रितकर्मभिः । हे देवा अम्यादयः अस्मै अस्मासु सुवीरं शोशनपुत्रयुतं रविं धनं ययं धत्त स्यापयता ॥२९॥ अथ वनीवाहम् ॥ का० प्रागनः कृत्वोत्पत्योत्तरतः समिधाधानोऽसमिधाग्निमिति । उख्यागु रत्तरदिग् प्रागोषं शक्रटं संस्थाप्य

यजमान उख्ये ऽग्नी वनीवाहने समिध माधत्तइति सूत्रार्थः ॥ विरूपाक्षदृष्टगोत्री गायत्री व्याख्याताप्युच्यते(३,१) । हे ऋत्विग्यजमानाः समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत अतिथि मेन मग्निं बोधयत । अस्मिन्नग्नी हव्या हवीषि प्राजुहीतन साकखेन जुहुत ॥ ३० ॥ का० सासन्दीक सुबभ्योदु ले ति दक्षिणतोऽनसि करोति । समिदाधानानन्तर सुदु ले ति मन्वे शासन्दोसहित मुख्याग्नि सूत्रं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेय्यगुष्टुप् । हे अग्ने विखे सर्वे देवाः प्राणरूपाः

उदुत्वाविष्वेदेवा अग्ने भरन्तुचित्तिभिः । सनोभवशिवस्त्वुसुप्रतीकोविभावसुः ॥ ३१ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहिशिवेभिरञ्चिभिद्रम् । बृहद्विर्मानुभिर्मासन्माहिंसीस्तन्वाप्रजाः ॥ ३२ ॥

अक्रान्ददग्निस्तनयन्निवद्यौः चामारेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्योजज्ञानोविहैमिद्वो अख्यदारोदसीभानुनाभात्यत्तः

चित्तिभिः उद्यमनप्रवौशाभिर्धोवृत्तिभिः त्वा त्वासुद्धरन्तु जष्वं धारयन्तु श्वजः शप् उ पादपूरणः हे अग्ने स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्पायकृद्भव । किञ्चूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥ का० अनङ्गहो युक्ता प्रेदग्नइति प्राङ् गाल्वा यथाश्रमम् । शकटे तूष्णीं हृषी संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथाश्रं प्रयो जनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्वानुष्टुप् । हे अग्ने शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभिर्वालाभिव्यर्त्तितेषान् प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ । इत्यादपूरणः । किञ्च बृहद्विर्भागुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन् भासयन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन यरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

३-१६,६,१८ ।

१-१६,६,१६ ।

का० अचे ख र्जलकन्दस्मिरिति जपति । अचे शब्दं कुर्वति जपेत् ॥ व्याख्याता(६) ॥ ३३ ॥

का० वासेऽवहरतु गृहतावोचित उत्तरतः समिदाधानं प्र प्रति । वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धृतावोचिते प्रदेशेऽग्निम-
वहरतु गृहकारयति ततोऽग्नौ समिदाधानम् ॥ वसिष्ठदृष्टान्त्येयौ लिष्टुप् । प्रसमुपोदः पादपूरण इति प्रोपसंगस्य हिलम् अथ मग्निः
विभति हवीषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य श्रुत्वे श्रुणुते आह्वान मिति शेषः यजमानकृत माह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरुषव्यत्ययः ।
यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासतइति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते ब्रह्मन्तं दीप्यते । योऽग्निः प्रतनासु

प्रायमग्निर्भरतस्य शृणु वियरसर्थो नरो चतेहृहङ्गाः । अभियः परुष्यु तनासु तस्यौ दीदायदैव्यो अतिथिः शिवोनः ३४।

आपो देवीः प्रतिशृणीत भस्मै तत्सुगोने क्शुद्धं सुरभाउलोके । तस्मै नमन्ताञ्जनयः सुपत्नीमातेऽपुलम्बिभृतापस्विनत् ३५।

सङ्ग्रामिषु पूरं राक्षस मभितस्थौ सम्मुखं तिष्ठति । देव्यो देवसम्बन्धौ अतिथिः नोऽस्माकं शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते
दीङ् चये धातूना मनिकार्थत्वादेव दीमाशः लिटि रूपम् तुजादोनां दीवीभ्यासस्येति अभ्यासदोषः कृन्दसि लुङ् लङ् लिट इति वर्त-
माने लिट् ॥ ३४ ॥

का० पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया । वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सका-
शादुद्धृतं यज्ञस्नास्ति तदेकया कृत्वा जले लिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अष्ट्वेवंत्या त्रिष्टुप् । हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमानाः भस्म यूयं
३ — १६, १७, १८ ।

३ — १६, १७, १८ ।

प्रतिष्ठीयते स्वागतादिभिः प्रति गृह्णीत । किञ्च स्थानिसुखावहे सुरभी पुष्पधूपदिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुष्व ।
 कुर्वन् कञ् कृतो स्वादिः च पादपूरणः । किञ्च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः सुपत्न्याः आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्निति श्रुत्यन्तरात् ।
 जनयस्य म्नि सुत्यादयन्ति हचोत्पत्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीजनयो भवयस्तस्मै भस्मरूपायान्त्रये नमस्तां प्रह्नीभवन्तु । किञ्च हे आपः
 एतत् भस्म अरसु स्वात्मनि यूयं विभूत धारयत माता पुत्र मिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत्यालयत ॥ ३५ ॥
 का० ततो हाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां हाभ्या मण्स्वने गर्भी असीत्ये ताभ्या मृगभ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवार सुख्याम्निभस्मात्,

अष्टस्वनेसधिष्टवसौषधीरनुरुद्ध्रसे । गर्भेऽश्वायसेपुनः ॥ ३६ ॥

गर्भो अस्थोषधीनाङ्गर्भोवनस्यतीनाम् । गर्भो विश्वस्यभूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥ ३७ ॥

प्रास्यति ॥ विरूपदृष्टान्नेयी गायत्री पूर्वमन्त्रे ण भस्मातिथित्वे न संस्तुत्य हाभ्या मन्त्रेः सर्वद्व्यापकत्वं वदन् भस्माभ्यवहरण मपद्रुते ।
 हे अग्ने अस्मि जलेषु तव सधिः स्थानं स त्व मोषधीः यवाद्या अनु रुध्रसे ओषधिपरिणाम मनु विपरिणामसे सोऽसि लोपे चित्वाद-
 पूरण मिति स इत्यस्य विसर्गलोपे सधिः यद्वा ओषधीः स्त्रीकरोषि जठराग्निरूपेण । किञ्च गर्भे अरस्थोर्मध्ये स्थितः सन्
 पुनः पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

विस्त्रोऽनुष्टु भोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने त्व मोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिष्विविशेषैरत्ययमानत्वात् हे अग्ने त्वं वनस्यतीनां

१—१६, १७, १८ ।

तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात् विष्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठरान्गिरूपेण विद्यमानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडवैदुतादिरूपत्वात् ॥ ३७ ॥

का० अनामिकाया प्रासादादत्ते प्रसद्येति । असु, क्षिप्ताद् भक्षणः सकाशादनामिकाया भक्ष्य गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्कृत्भिः ॥

प्रसद्यभस्त्रानायोनिसपञ्चपृथिवीमग्ने ।
सुख्यसाट्भिद्वज्ज्योतिष्मानपुनरासदः ॥ ३८ ॥

नरासद्यसदनमपञ्चपृथिवीमग्ने ।
शेषेमातुर्थ्योपख्येन्तरसांशिवतमः ॥ ३९ ॥

पुनरूर्ज्जानिवर्त्तस्वपुनरग्नइषायुषा ।
पुनर्नःप्राञ्च्यहसः ॥ ४० ॥

सहरथानिवत्तस्त्रानेपिन्वस्वधारया ।
विष्वक्पक्ष्म्याविष्वतस्यरि ॥ ४१ ॥

हे अग्ने त्वं भक्षणना हला योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपञ्च प्रसद्य प्राय मातृभिरङ्घ्रिः संसृज्यैकौभूय ज्योतिष्मान् तेजसौ सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थान सुखा मासौद ॥ ३८ ॥

हे अग्ने अपञ्च पृथिवीं च सदन मासद्य जलभूमिरूपं स्थानं प्राय पुनरपि अस्या सुखाया मन्तमर्धे त्वं शेषे स्वपिषि मातृरूपस्ये उल्लङ्घे यथा शिशुः श्रेते किभूतस्त्वं शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९ ॥ ॥ हे व्याख्याते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१-१६,१२६।

का० प्राक्चो० ॥ १ ॥ उपतिष्ठते बोधा मऽइति । तडागादागत्यानानिकथा गृहीतं भस्म तूष्णीं सुखायां प्रास्य बोधा मऽइति इति चेन्नो-
 ख्यान्नि उपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टान्ने यो निद्रुप । स्वधात्र मस्यास्तीति स्वधावान् तत्त्वम्बोधने स्वधावः मतुवसो वः सन्बुद्धौ कृन्द-
 सीति बलम् हे अन्नवन् हे यविष्ठ युवतम अन्ने मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः यदा कर्मणि षष्ठी मद्बचनं जानी-
 हीत्यर्थः । किञ्चित्तस्य वचसः संहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रकृतस्य श्लोत्रपथं प्रापितस्य आद-
 रोक्तस्येत्यर्थः । किञ्च लभ्यन्द् एकशब्दार्थः सर्वादिः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अन्ने त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः
 बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः । पीयति त्वो अन्नलो गृणाति वन्दारुष्टे तन्वन्दे अन्ने ॥ ४२ ॥

समोधि सूरि र्मिव नावसुपते वसुदावन् । युयोद्यस्व हे पाण्डुसि विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

एकः त्वा मनुगृणाति त्वां स्तौति कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अन्ने अहं तु ते तव तन्वं तन्नं शरीरं
 वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तत्त्वेः । कीदृशोऽहम् वन्दारः वन्दनशौलः शृबन्धोराकरिति आरुप्रत्ययः शौलायः ॥ ४२ ॥

सोमाहुतिदृष्टान्ने यौ यजुरत्ना गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसुपते धनपते हे वसुदावन् वसु ददातीति वसुदावा
 आतो मनिसिति कनिष्ठात्त्वम्बुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यतेः यपि लुप्ते हुम्बुद्ध्यो हेर्धिरिति
 धिः गुणान्वयोपै च्छान्दसौ । कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मधवा धनवान् मधं धन मस्यास्तीति । सन्नुष्टः सन् हे वांसि दौर्भाग्यानि
 भङ्गदुयोधि अकतः पृथक्कुरु । का० प्रायश्चित्तिः समिधोऽपहत्याज्यं विश्वकर्मणइति लुहीति । स्तुवस्थानीयया समिधा घृत

३—१६,०,१

३—१६,०,३०

मादायोस्वेन्नी जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति सञ्ज्ञेति सूत्रार्थः ॥ यजुः । जगत्पृष्टिस्थित्यादिकर्मकत्वं तुभ्यं स्वाहा सुहुत
मस्तु ॥ ४३ ॥

का० उत्यायादधाति समिधं पुनस्वेति । एतहोमानन्तरं सुत्याय तामिव समिधं सुख्येऽन्नावादधाति ॥ आग्नेयी विष्टुप् आद्य-
पादश्चतुर्दशार्थसु तोयी दशकस्तेन इयधिका । हे अग्ने आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वां त्वां पुनः समिन्धता सुपशान्तं दीपयन्तु । हे
वसुनीथ वसु धनं तन्निमित्ता नोथा स्तुतिर्यस्य यथा वसूनि नयतीति वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विज्यज-
माना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं एतेनास्मद्दत्तेन वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः
सन्तु ॥ ४४ ॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धताम्युन ब्रह्माणो वसुनीथयज्ञैः । एतेन त्वन्वन्ववर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४

अपेतवी तत्रिचसर्प्यतातोये च स्थपु राणाये च नूतनाः । अदाद्यमो वसानम्यथिव्या अक्रान्तिमभ्यतरो लोकमस्मै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनं सूचते ॥ का० पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यदूहत्यपेत वीतेति पुच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथमम् । अत्र
भाविन्याहृत्तया शालद्वार्यौ गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्थो चितिश्चितेः स्थानं मपि गार्हपत्य एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं
व्यदूहति जहिरत् प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्वहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति ऋचः पुच्छः पादैः प्रतिदिशं मादौ प्राच्या
मपेत वीति येऽत्र खेति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रान्तिरुत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तबहुदेवत्या विष्टुप् अर्द्धे चैनं तत्स्थानसर्पिण
उच्यन्ते पादेन यमः पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूत्यधिपतिवान् सत्याः सर्वत्र चरन्ति तान् प्रतुग्यते । हे यमश्रव्याः

ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तना यूय मत्र स्थाने स्य भवथ ते सर्वे यूय मतः स्थानादपेत अपगच्छत वोत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत । कस्माद्यय मप सर्पाभिल्यत आह अस्वसति स्थापयत्यस्त्रिन्विति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थान मिदं यमो देवोऽस्त्रै यजमानायादात् दत्तवान् । पितरश्चेमं लोकं स्थान मस्त्रै यजमानायाकन् कृतवन्तः करोतिः शपि लुप्ते लङ्ङि रूपम् यमिन पितृभिश्च एतद्यनस्थानस्य यजमानाय दत्तत्वाद् यूय मपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

का० उदौचीः शाखा सुदस्योषान्निवपति सञ्ज्ञानमिति । यथा व्युद्गहनं कृतं तां शाखा सुदक् चिष्ट्या गार्हपत्यचितिस्थाने चारुदौ निदधाति ॥ ऊषदेवत्यं यजुः हे ऊषस्ररूप त्वं सञ्ज्ञान मसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधन मसि पशवो हि ऊषदेयं ब्राह्मण मञ्जु ज्ञानमसिकामधरणं स्मर्यते कामधरणं भूयात् । अग्ने भस्मास्यग्नेः पुरीषमसिचित्तस्यपरिचित्तज्ज्ञचितः त्रयद्वम४६

लिहन्ति । तथा कामधरणम् कामान्नोरथान्त्वरति सम्पादयतीति कामधरणं यज्ञहारा कामसम्पादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं कामसम्पादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यदा श्रुत्यनुसारेण व्याख्यानं ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः यतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं सञ्ज्ञानं सम्यक् ज्ञापक मसि उल्लसभवात् पशवो वाजघाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो भूया- सुरिति श्रुतेः उल्हाभिप्राय मेकवचन सुल्लस्योद्योत्यत्रत्वात् ॥ का० सिकताज्ञाने भस्मै त्युषवत् । ऊषवत्सिकता निवपति ॥ सिकता- देवत्यं यजुः । हे सिकतास्वरूप त्वमग्ने भस्म भासक मसि सिकतास्योऽग्निरतुगमो भवति । अग्रे च पुरीषं पूरण मसि पूरयतीति पुरीषं पिपतीरीषक् मत्पये औषादिके उदोष्ठापर्वस्येति उदादेशः । भस्माभिप्राय मेकवचनम् । न वाअग्निः स्वं भस्मातिदहति ।

१-१०, १६ ।

अग्नेरेतहै खानरस्य रेतो यत्सिकता इति^१ च अतिः ॥ का० परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्वदेकविंशत्या चितः स्थितिः । एकत्रिंशति-
परिश्रिद्धिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिण मूर्धास्ताः खननीया इति ॥ परिश्रिद्धेवत्यं यजुः हे परिश्रितः शर्करा ययं
चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रविष्यन्ते इति चितः भूमौ चिता भवथ परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ जङ्घं चीयन्तइति
जङ्घं चितः जङ्घं स्थापिताः सत्यो यूयं अयध्व मिदं गार्हपत्यागतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

का० मध्ये ऽर्धहृत्तोषतस्त्रो दक्षिणोत्तराः प्राचोरुपदधाति दक्षिणत उदङ्ङुयः सोऽग्निरिति प्रत्युचम् । ततोऽध्वर्युर्मण्डला-
दक्षिणे उदङ्ङु ख उपविश्य मध्ये चतस्त्रोऽर्धहृत्तोषतस्त्रो इष्टकाः प्राचीः प्राग्लक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्तोत्तर मारथ्योपदधाति अभ्यात्मं
चयन मितुरक्तेः । ऋक्चतुष्कैकैकाम् । हसदौर्वास्तुर्धायामाः पथा लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धहृत्तव्य उच्यन्तइति

अयं सोऽग्निर्थास्त्रित्सोममिन्द्रः सुतन्दधेजठरे वावयानः । सहस्त्रियंवाजमत्यन्त्रसतिं सुसवान्स्तूयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

सूत्रार्थः ॥ पञ्च ऋचो विखासिचष्टा आग्नेय्यस्त्रिष्टुभयतुर्थंशुष्टुप् । इष्टकोपधानं कुर्वन्मिनयेन दर्ययति अयं गार्हपत्यः सः
अग्निरिष्टकाभिधीयतइति शेषः । यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुत मभिषुतं सोमं जठरे स्त्रोदरे दधे धारयति वर्तमाने लिट् ।
किञ्च त इन्द्रः वावयानः वष्टोति वावयानः बहुलं ऋत्सोति शपः स्त्री सति द्विलिङ्ग्यासदीर्घं शानचि रूपम् कामयमानः । कीदृशं
सोमं सहस्त्रियं सहस्त्रार्हम् । वाज मन्त्रं बहूनां तृप्तिकर मित्यर्थः । अयं न नकारः सम्यत्यर्थः । भक्षणादेव मदकरम् । सतिं
सरणं तृप्तिकरम् । अग्नौ चिते न केवल मिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किन्तु हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने त्वमपि
ससवान् हवीषि सभ जमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे षण स ऋत्नौ कसुप्रत्ययः । उत्तराङ्गस्यायं वाथः हे जातवेदः सतिं सरणं
१—७,१,९,६-१० । २—१७,१,७ । ३—१७,१,८ ।

गमनकुशल मयं न अस्थमिव सहस्रियं सहस्रसङ्घाकेन धनेन सम्भितं वाज मन्त्रं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानस्त्वं स्तुयसे सहस्रेण सम्भितौ ष इति षप्रत्ययः षष्ठु दाने कासुः ससवान् ॥ ४७ ॥

हे आयजत्र मर्यादया यजनीय हे अग्ने ते तव यत् दिवि दुर्लोकं वर्षा दीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्या मन्निरूपं यच्च श्रीषधी-
ष्वक्तः स्थितं यक्षासु जलीषु अन्तः स्थितं यच्च वर्षसा एषु विस्तीर्णं मन्तरिच माततम्य आतनोषि विस्वारयसि बभूषाततम्येति इड-
भावः ! सं भातुः दौमिः दौमिः त्वेषयति प्रकाशयति सज्जलं विश्वमिति त्वेषः त्वेष दोमो पचादित्वादच् अर्णवः अर्णमि उदकानि

अग्ने यत्तेदिविष्वंः पृथिव्यां यदोषधीष्वपस्त्रायजत्र । येनात्तरिचमुर्वीततत्यस्वेषः समानुरर्णो नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छाजिगास्यच्छादेवा एज्जचिधिधिष्ण्याये । यारोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

सन्ति यत्तेत्यर्थः अर्णसो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः । नृचक्षाः नृन् चष्टइति नृणां शुभाशुमकर्मद्रष्टा ।
इदृशी यस्ते भातुस्तमेष्टकारूपं सुपदधामीति शेषः । अग्नेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

हे अग्ने दिवो दुर्लोकस्य सम्बन्धित्वं अर्णं सुदकं त्वमच्छजिगासि आभिसुख्ये न गच्छसि गा स्तुतिगत्योर्द्वादिः अभ्यासेत्वं छान्दसम्
अच्छाभिराममिति शाकपूषिः निपातस्य चेति अच्छेत्यस्य संहितायां दीर्घः आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धमिनाच्छेतोतिः स्तुतिः
किञ्च ये देवा धिष्ण्या जचिषे जचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरेन्द्रियाणि इच्छन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणरूपा देवास्तान्देवांश्च त्व

१—०, १, २, ४ ।

१—निक० ५, २, १ ।

सच्छ्रिजासि अभिगच्छसि । ज्विषे ब्रूजः कर्मणि लिट् पुरुषवचनशोब्यं ल्ययः । प्राणा वे देवा धियागस्ते हि सर्वा धिय इच्छन्तीति श्रुतेः । किञ्च रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वतमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्ठाया आप उपतिष्ठन्ते अस्त्याद्विरधस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता अपच लमभिजिगासीत्यन्वयः तमेवैते रूपैः परिणमसोति भावः ॥ ४८ ॥

अशुष्टु । बहुवचन मिष्टकापेचम् अन्नयः एते इष्टकारूपा यन्न मस्रदेय भिमं यागं जुषन्तां सेवन्तासु अन्नमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरथनायाबुध्यारूपो याभिस्ता अन्नमीवा सुधाटणानिवर्तिकाः महौः मरुधीः बहुला इषः अन्नमक्तीद्यान्मयो जुषन्ताम् । कौट्टशा अग्नयः पुरीषासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीषाः आज्ञावेरसक् । तथा प्रावणेभिः प्रवस्यैः प्रकर्षेण वनन्ति सभजन्ति विषयानिति

पुरीषासोअन्नयःप्रावणेभिःसजोषसः । जुषन्तांयज्ञमद्रुहोनमीवाद्रुषोमहीः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुदुसुसनिङ्गोःशखत्तमं हवमानायसाध । स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिभूत्वस्मै ॥ ५१ ॥

प्रवणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि इच्छतइति संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं छन्दसीत्येत्वम् । तथा अद्रुहः न द्रुच्छन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

का० इडामग्नइति पश्चिमे प्रतिमन्त्र मुत्तरतः । इडामग्नइति ऋग्वेदेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे हे पादमात्रौ पद्ये तिरश्चो उदम्बस्ये उपदध्यात् उत्तरतोऽवस्थितौ दक्षिणासुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं तद्रुगन्तरामिति सूत्रार्थः ॥ हे आग्नेयौ विष्टुवनुष्टुभौ । हे अग्ने हवमानाय यज्ञमानाय इडा मन्त्रं साध साधय सम्पादय छन्दसुभयथेति श्रप आधेधातुकष्टिषोपः ह्वयति आह्वयति देवान्

सुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु युत्वाक्तं पशवो वा इहेति^१ तदहलीवदेन्द्रस्थोत्वायमानत्वात् किञ्चभूता मिडां पुरुदंसं दंस इति कर्मनामसु पठितं^२ पुरुणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यथा सा पुरुदंसाः तां पुरुदंसमिति प्राप्ते टिलीपञ्चादसः । बहुकर्मसाधनभूत मन्त्रं देहीत्यर्थः । तथा शश्वत्तम मत्यन्त मविच्छेदेन वर्तमान मनपायिनं गोः सति^३ धेनुसम्बन्धि इमं पयोदधिष्टतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किञ्च नोऽष्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्यादस्तु । कौटुभ्यः सूनुः तनयः शौरसः पुत्रस्य सूनुशब्दे नोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादिव्यासुत्तौ तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा विजावा विविधं जायते पुत्रादिद्वारिति विजावा प्रजावान् विद्वनोरनुनासिकस्यादिति धातोराकारः । हे अग्नि ते तव साद्रगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना

अयन्तेथोनिर्ऋत्वियोयतो जातो अरोचथाः । तज्ज्ञानन्मन्त्रारोहाथानोवर्द्धयारयिम् ॥ ५२ ॥

चिदसितयादिवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवासौद । परिचिदसितयादेवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवासौद ॥ ५३ ॥

बुद्धिरनुग्रहेणास्मै अस्मासु भूतु भवतु यजमानेभ्यस्त्वयात्रादि देयमिति भावः व्यत्ययेन शपो लुक् अस्मै विभक्तेः शोभादिशे ल्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥
 ॥ व्याख्याता^(१, १४) ॥ ५२ ॥

का० चिदसौति पूर्वं दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम्^३ । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां गत्वा चिदसौति प्रतिमन्त्रं पूर्वं तिरबगौ उदम्ब-
 चणे दक्षिणे स्थित उदम्बस्व उपदधति चिदसौतुतरां परिचिदसौति दक्षिणाम् ॥ इष्टकादैवत्ये हे यजुषो । चोयत्तदिति चित् । हे इष्टके त्वं चिता स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगान् सम्यादयतीति चित् त्वं भोगसम्यादिकासि । तथा प्रसिद्धया

^१—१०, १, १२० ।
^२—निघ० २, १, ३ ।
^३—१०, १, १२१ ।

देवतया वाग्पुण्या सादिता सती आङ्गिरस्वतप्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गिषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती ल्वं सौद निविशस्व तथा देवतयेति वाक्त्वे सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वाग्ङ्गिरा इति श्रुतेः ॥ द्वितीया सुपदधाति । परिचित् परितः सर्वतः बीयते परितो भोगांबिनोतीति वा परिचिदसि । तथा देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

का० तिष्ठषु लोकमृणास मन्वो दशसु च इयोर्वा दशस्वे कस्यां वा । आदौ तिष्ठषु लोकमृणेश्कासु तुष्णी सुपहितासु लोकं प्रुषेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ इयोर्लोकमृणयोर्भन्वसुतो दशसु तत एकस्याम् एव मेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये

लोकमृणाच्छिद्रमृणाधोसीदभ्रवात्वम् । इन्द्रानीत्वाबृहस्पतिरस्मिन्योनानवसीषदन् ॥ ५४ ॥

ताश्चस्यसूददोहसःसोमशूश्रीणन्तिष्टन्नयः । जन्मन्दवानांविश्वस्त्रिष्वारोचनेदिवः ॥ ५५ ॥

स्युरिति स्वार्थः ॥ लोकमृणादेवत्यानुष्टुप् । हे लोकमृणेश्चैके त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वैष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पुरय । तथा छिद्रं पृष किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संक्षीप्य भवेत्यर्थः पृण दक्षी तुदादिः । अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती ल्वं सौद तिष्ठ । किञ्च इन्द्राको बृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन्योनौ स्थाने त्वा त्वा मसीषदन् सादितवन्तः सदेवङ् न हि मातृषी-
ऽध्वर्युसां सादयितुं शक्त्व इति भावः ॥ ५४ ॥

का० नित्ये सादनसूददोहसाउपधानादुत्तरे तथा देवतया ता षस्येतिर । तथा देवतयेति सादनम् ता षस्येति सूददोहसाधि-

॥ २७ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २७ ॥

उभ्यान्निवेत्योष्णिकं श्राव्यं काधिका अनियताक्षरपादलात् । हे अन्ने त्वं शरीर्यः पशुञ्चोऽसि रयिमान्धनवान् पुष्टिमान् पीष
युक्तशसि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्मिंशयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थान मासदः प्राप्नुहि ॥ ५८ ॥
आर्षीं पङ्क्तिः अनियताक्षरपादलात् इग्निरिवत्या । पुनर्व्याख्यायते (५,३) । हे जातवेदसौ अन्तो यन्न मरुदीयं कर्म युवां मा
हिंसिष्ट' मा विनाशयतम् यन्नपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् प्रयास्मिन् कर्मदिने नोऽस्मभ्यं शिवो शान्तो युवां भवतम् । किञ्च-

अग्नेत्वन्मुरीष्योरयिमान्पुष्टिमांश्चसि । शिवाःकृत्वादिशःसर्वाःस्वयोनिसिहासदः ॥ ५८ ॥

भवतन्नःसमनसौसचेतसावरेपसौ । मायन्नं हिंसिष्टन्मायन्नपतिञ्जातवेदसौशिवोभवतमद्यनः ॥ ६० ॥

मातेवपुत्रस्यु शिवोपुत्रीष्यमग्निंस्वयोनानवभाषसा । तांविष्टैरेवेर्द्वैर्द्विभुभिःसंविदानःप्रजापतिर्विश्वकर्माविमुञ्चत ।
युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सद्धितौ समानचित्तौ । अन्वविषयं मनो हिलास्मदनुग्रह-
इभिसुखत्वं समनस्त्वम् । अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिरादित्यं सचेतस्त्वम् । अरेपसौ निष्पापो अस्माकं ग्रामादिकापराशसत्वे कोप-
भावो निष्पापत्वम् ईदृशावस्तभ्यं भवत भित्थर्थः ॥ ६० ॥
का० चिकताभिः समंविबां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्वाहिसुष्वाश्विन्निधायसिञ्चति पयोमध्ये तूष्णीम् । शून्या सुषां सिक-

तामिः सभ्यं मातेवेति मन्त्रेण शिष्यात् पृथक् कृत्वा त्रिदिति स्थापितान्नेरत्तरेऽरत्रिमात्रे गार्हपत्यचितेरपयैत्रोखां निधाय तन्मथ्ये
तूष्णीं दुग्धं सिद्धेदिति सूत्रार्थः । उखादेवत्या त्रिष्टुप् तृतीयो नवकः चतुर्थी द्वादशकः । पृथिवी भूरूपा स्रवणी या उखा पुरीषं
पशव्यं मन्त्रिं स्वयोनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभार्थीत् पृथवतो मृषो लङ्घि वड्ढं छन्दसौति इडागमाभावे सिचो विसर्गे त्रिपि
लुप्ते रूपम् । माता पुत्रमिव यथा माता पुत्र सुलङ्घे विभक्ति । प्रजापतिः कृतक्रयां ता मुखां विमुञ्चतु शिष्यपायादिसुक्तां करोतु ।
कीदृशः प्रजापतिः विद्धेद्वैकृतं तुभिस्र संविदानः संवित्तइति ऐकमयं गतः अहो महत्कर्मोसया कृतमिति संवादं कुर्वन् । विश्व-
कर्मो विश्वं सृष्टिरूपं कर्मं यस्यासौ विश्वकर्मम् ॥ ६१ ॥

का० नैकर्तौः कृष्णासुषुपक्कासिस्त्रोऽलचपाः पादमात्री हेविथयन्नहोभवदेशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणासुखोऽनुपसृयन्नसुवन्त
असुवन्तमयजमानमिच्छन्तेनस्त्रेयामन्विहितस्कारस्य । अन्यमस्मादच्छसातइत्यानमेदेविनिर्द्धृतेतुभ्यमस्तु ॥६२॥

मिति प्रलृवं पराचीः । ततोऽध्वर्युः राजस्ये इविथयन्नहोमे यादृशो देशस्तादृशे स्वयंपदीर्णे इरिणे वा असुवन्तमिति प्रठ्याचं तिस्रो
नैकर्तौसञ्ज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता असृग्दुपदधाति । कीदृशीः पाकेन कण्ठवर्णाः तुषेरेव पक्काः लज्जणहोनाः पद्याः
पराचीः अनात्मसुखीः । स्वयं दक्षिणासुखः पूर्वं सुत्तरां निधाय ततो दक्षिणे हे इति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो नैकर्तेतिदेवत्यासिष्टुभः ।
हे नैकर्ते असुवन्तं सोमयाग मङ्गुर्वाणम-अयजमान मन्यैर्हैविर्यत्रैर्येजन मङ्गुर्वाणं च ल मिक्ष प्रतिसच्छ तं गृह्णाणेत्यर्थः । किञ्च
स्त्रीनो गुप्तघोरः तस्कारः प्रकटघोरः तयोरित्यां गति मन्विष्टि असुगच्छ पृष्ठतो गत्वा तावपि गृह्णाणेत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुवन्तो
सृष्टव्यं प्रैश्च यजन्तोऽसदन्य मिक्ष न लस्मानिच्छ । सा दुष्टशिक्षा ते त्वेत्या गतिशर्था हे देवि नैकर्ते एवभूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥६२॥

निकृतिः साक्षात्पत्तिः स्यादस्योस्तु निकृतिरित्यभिधानात् भूमिर्वा निकृतिर्दिग्भिमनिनी देवता वा । अस्यस्यार्त्तद्विक्त्पती चापि निकृतिर्निरूपद्रवे इतिर कोशात् । तिस्रं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिस्रविधाः तस्याः सख्योघने हे तिस्रविधाः हे निकृते ते तुभ्यं सुः सुतरां नमोऽस्तु । अथस्य मयोमयम् । अथसासादीनि ऋत्सीति सलम् । सोऽप्यग्रवद्दु मेतं बन्धं क्रीषत्वेन जन्मद्वितिरूप मज्ञानं त्वं विभूत विच्छिन्वि नाशय चृती यन्त्रे तु दादिः द्वासीऽतस्त्रिः इति संहितायां दीर्घः । किञ्च यमेन भनिना यथा पृथिव्याष संविदाना ऐकमत्यं गता सती एवमे सत्कृते नाके सर्वं सखीपिते दुःखमात्रहीने स्वर्गे एनं यजमान मधिरौघय स्वापय ॥ ६३ ।

नमः सुतनिकृतेतिग्मतेजोयस्यंविचृतावन्यमेतम् । यमेनत्वंयस्यासंविदानोत्तमेनाकेअधिरौघयैनम् ॥ ६३ ॥

यस्यासोघोर आसक्तुष्टोय्येधास्वन्धानामवसर्ज्जनाय । यात्वाजनीभूमिरितिप्रसन्दतेनिकृत्तित्वाहस्यरिवेद्विषयतः

हे घोर विषमयोके क्रूररूपे निकृतिर्देव यस्याः ते तव आसन् आस्ये सुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टका सुपदधाभि । किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गात्प्रतिबन्धकानां पापानामवसर्जनाय । किञ्च जनी जन्मुनाचो या त्वा त्वां भूमिरिति प्रसन्दते स्तौति शास्त्रानभिप्रात्यात् । मदिष्ट स्वपने जाड्य मदे मोदे स्तुती गताविति धातुः । त्वं तु निकृतिः । अहं तु शास्त्रप्रतया तादृशी त्वा त्वां विषयतः सर्वथापि निकृति मेव परिवेद सत्यबजानामि । निकृतिशब्दस्यायमर्थः सर्वदेवसाधारणादेवयजनाविष्कृष्य सतत्कृदेयो विदोर्षादो कृतिः प्राणियंस्याः सा निकृतिरिति । इदं प्रकारव्ययं वेदिति विषयत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

१-इतं नामां ३,२९१ ।

१-यत् १,९,१२ ।

का० शिव्वाररूपपारीष्ठासन्दीः परेणास्त्विति यन्तइति । शिवं ररूपपायं इच्छे भासन्दी च नैर्ऋतीष्टकातः पशतिचपति ॥ यजमानदेवत्या लिष्टुप । यजमानं प्रतुगच्छते । हे यजमान निऋतिदेवी ते तव शीवाच्च कक्षावयवेषु यं पायं शिक्वरूप मासुवस्यं पा संमत्साहवती कीदृशं पाय मविबुल्यं वृती छेदेन कच्छेयं दृढं तं शीवस्यं ते तव पाय मनेन मच्छे पाहं विष्वाग्नि विबुस्यग्नि स्तितवपस्थो विमोचगर्भः । अस्मात् स्नानादिसुक्ष्माणि आयुकोऽजेमं ध्यात्राहंपत्यवितिकानात् न सस्मति इष्टानीतेष पायं इरीकरो भौत्वर्षः । नकारः सख्यत्वर्षः अमिर्षां पायुस्सख्यैतन्नाथं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय इति । युतेरायुःगच्छेकाथमिदं कृत्ति । पथ पाशविमोकानन्तरं असूतः निऋत्यायुज्जोतः सन् अमिर्षरूप मानित्व हे यजमान एतं पितु मत्र अद्वि अण्व ॥ का० उदपायं

यन्तेदेवीनिर्ऋतिराबवस्यपायस्त्रीवाखविचृत्यम् । तन्तोविष्वाग्यायुषो न जथादृष्टैतव्यितुमद्विमृशतः ॥

नमोभूत्यैदेदृञ्चकार ॥ ६५ ॥

निविद्यान्तरात्ने ष्टक सुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्याइति । शिक्वादिनिरसनानन्तर मात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मच्छे जलपूर्यं चमसं तृणीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्वेणोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः ॥ भूतिदेवत्यै कपटा विराट् । या देवी इद-
ममिदं चर्चं कर्म चकार कृतवती तस्मै भूत्यै श्रीरुपिच्छै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

का० अनपिच मेल्य शाखाहार्योपस्थानं निवेशन इति । ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋतुपधानदेशात्पश्चात्पश्चात्तः शाखां यच्छन्ति यच्छयुरेत्य शाखाहारि भवं गार्हपत्यचितिरूप मग्नि सुपतिष्ठते ॥ विष्वाग्भुगस्यवृष्टे दृष्टेवत्या त्रिष्टुप । अय मग्निः विष्वा-विष्वाग्नि

रूपा रूपाणि अभिवष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रयैतानीध्रिधिष्णादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । कौटशाणि रूपाणि शशीभिः खैः स्वैः कर्कशिशुंक्षानीति शेषः । कौटशोक्तिः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वष्टरे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वचनं धनानां सङ्गमनः सङ्गमयति प्रापयतीति सङ्गमनः प्रजापशुरूपधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो धर्मेऽग्नि-होमादिलक्षणे वसाक्षी सत्यवर्षा । क इव सविता देव इव यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिवष्टे । यज्ञानिः पथीनां विभक्त्यत्ययः पथिभिः परिपत्यिभिः सह समरे सङ्गमे इन्द्रे न इन्द्र इव तस्यो स्थितवान् यथेन्द्रो युष्ते तिष्ठति तद्गतं तं वयं सुम इति शेषः । पथिन् शब्दस्य परिपत्यिवाचकत्वात्स्य टेरिति टिलोपाभावे छान्दसे दीर्घं पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

निवेशनः सङ्गमनो वसुनां विश्वारूपाभिचष्टे शक्नोभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रेन तस्यो समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

सीरायुञ्जन्ति कवयो युगावितन्वतेऽथक् । धीरादेवेषु सूत्रया ॥ ६७ ॥

का० दक्षिणा मग्निशोणि मपरं च तिष्ठन् मुख्यमान मभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति । चितेर्दक्षिणशोणेः पथिमे तिष्ठन्त्वर्थः प्रति प्रसाचीनां संपूर्वं षड्भिर्वा दयभिश्चतुर्विंशत्या वा हृष्येयुज्यमान मीदुस्वरं इत्वं हाख्यामभिमन्त्रयते ॥ सीरादेवत्ये सीमपुत्रबुधष्टे हे गां यज्ञो विष्टुभौ । धीराः धीमन्तोऽग्निचेवविदः कवयः क्वचिकर्माभिष्टाः सीराः सीराणि इत्थानि युञ्जन्ति इत्येवौजयन्ति युगा युगानि प्रयक् नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् देवेषु सूत्रया सूत्रमिति सूत्र नाम ततो द्वितीयेकवत्सञ्च रूपां सुमुनिभिर्नादेशः सूत्रं सुखं कर्तुमिति शेषः । देवानां सुखं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्यां नादेशो वा देवानां सूत्राय युञ्जन्ति । सीरकविपदयोर्विदुलं प्रजापते तयोरेकत्वात् युगानि वदन्ति सन्ति ॥ ६७ ॥

१-विष्० ३, ६११ २-विष्० ३, ६११

हे कर्षकाः सीरा सीराणि हलानि युनक्तं शुङ्क्तं योजयत । तस्य तस्यनाथेति यस्य तवादेशे असोरक्षोपाभावे युनक्तेति रूपम् । युगा युगानि विततुष्व' शय्यायोक्तादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते कर्षणेन संसृते इह प्रस्मिन्वोनौ खाने वीकं श्रीष्ठादिकं शयं श्रजजातिव्रीष्ठादिका संभरा असत् भरणं भरः शुष्टिः श्रुष्टोऽसुन् प्रत्ययः भरसा फलपुष्पा सह वर्तमाना संभराः शुष्टा असु । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपेऽङ्गागमेऽसदिति रूपम् । पक्कं धान्यं' नैदीय इत् अतिययेनान्तिकं नैदीयः प्रत्तिकवाक्योनेद- युनक्तसीरावियुगातनुद्धङ्कुतेयोनौवपतेह्वोजम् । गिराचशुष्टिः संभरा असन्नो नैदीय इत्सुहस्यः पक्कमेयात् ॥ ६८ ॥

शुनं सुफालाविद्यथन्तमिंशुनङ्कीनायाचभियन्तुवाहेः ।
शुनासीराहविषातोशमानासुपिप्यलाश्रोषधीः कर्तनास्ते ॥ ६९ ॥

साधविति प्रत्तिकसेयसुनि प्रत्यये नैदादेशः इत् एवार्थं नैदीय इत् अतिक्रान्तमेवात्यकालमेव पक्कं धान्यं सुखाः सुखा
सुणिशब्दोऽत्र दातार्यः सुखा लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः । दात्रेण छिन' सत् नः अस्मान् प्रति या इयात् प्रागच्छत्

सत्यकालेन पक्कं मसद् इह मागच्छत्वित्यर्थः ॥ ६८ ॥
का० शाब्कनिष्ठास्यतुपरिचिच्छुनं सु फाला इति प्रत्युत्तरम् । चित्तिस्थाने परिचिच्छमौषे चतुर्त्तन्मिर्दचिषपदिभोसरपूर्वेषु

१-९, २, २, ५ ।
२-१०, २, १२ ।
५५

शतस्रः सीताः क्वर्षति ॥ कुमारहारितहृष्टाः सीतादेवत्याश्चतस्रः द्वे विष्टभौ हृत्तीया प्रकृतिः चतुर्थयुष्टुप् । सुशोभनाः फालाः सीरायस्या षोडश्विषयाः शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विज्ञपन्तु विलिखन्तु । शुनमिति सुखनाम । फालः सीरोपकरयोत्पन्नवयोः फाल-मंशुके इति कोशः । कीनाया हजिनः शुनं सुखेन वाहेः हृषभैः सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे शुनासोरा शुनासोरो हे वायुादित्यौ षके अस्माक मोषधीः प्रीत्यादिकाः सुपिप्यलाः शोभनफलाः युवा कर्तन कुरत । कुरतमिति वचनव्यत्ययः अस्व तनवादेशे अपि बुभुक्षे गुणे कृते कर्तनेति रूपम् । कीनायः कर्षके क्षुद्रे कृतात्तोपांशुघातिनोरिति कोशः । शुनश्च सीरश्च शुनासोरो देवता-हृन्दं चेति पूर्वपददीर्घः शुनो वायुः सीर आदित्यः । शुनो वायुः शु इत्यन्तरि चै सीर आदित्यः सरणादिति यास्कोक्तेः । कीहयो

दृतेनसीतामधुनासमज्यतां विश्वेदैवैरनुमतामबुद्धिः । ऊर्ज्ज्खतौपयसापिन्वमानास्मान्सीतेपयसाभ्यावष्टस्व ॥ ७० ॥

शुनासोरो हविषा जलेन तोयमाना तोयतिर्बभकर्मो भूमिं जलेन भूमिं सिञ्चन्ती सन्त्वावोषधीः सफलाः कुरत मिति भावः । पिप्यलं फलम् ॥ ६८ ॥

सीता लाङ्गलपद्भतिर्मधुना मधुरेण हृतेनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीहयो सीता विश्वेदैवैर्मरुद्भिश्चानुमता यनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोच मन्त्रा प्रत्यक्षमाह हे सीते ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदयिष्टतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अथ्यावहृल्ल अस्मदभिमुख माहृता भव अस्माक मनुकूला भवेत्यर्थः । हृतेर्बहुबं हृन्दं सीति यपः स्त्री सति लोटि वहृत्स्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

तत् पृवीकं लाङ्गलं हलं गां धेनु मविं क्वागत्रियिषं रथवाहनं रथवाहक मखादिकं च उहृपति उहृमयति मापयति ॥ ७१ ॥

१-निघ० ६, ४० ।

१-निघ० ३, ६, ११ ।

वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम् । कृषिसृष्टद्धाविव गवादिकं यजमानस्य सुलभ मिति भावः । अत एव लाङ्गलं गत्रादिप्रापकम् ।
 कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्थास्तीति पवीरं फालः रो मत्वर्थः पवीर मस्थास्तीति पवीरवत् फालवयुक्तम् । तथा सुजिवं
 शिवमिति सुखनामं शोभनसुखकरं शोभनं शिवं यस्मात् । तथा सोमपितर सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन् सोमपि
 यजमाननिमित्तं ऋरति भूमिं खनतीति सोमपितर यद्वा सोमपि यजमाने ऋरति नाशयति पापमिति सोमपितर । ऋर ह्यगता-
 विवति धातोर्बप्रत्ययः शीबाथः हलदन्तात्मस्या इति विभक्ते रलुक् आतो धातोरिति आलोपि हलन्तत्वात् । यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति
 सोमपिचमसः तस्य ऋर निष्पादकं न हि लाङ्गलकमे विना सोमचमसाः स्युः । ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदृशी

लाङ्गलस्यवीरवरसुशेव सोमपितरसु । तदुद्वपतिगामविस्मृफ्रव्यञ्चपीवरोऽस्यथावद्रथवाहनम् ॥ ७१ ॥

कामङ्गामदुषेधुक्षमिचायवकरणाय च । इन्द्रायाश्विथाम्बूष्णेप्रजाथ्यश्रोषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

गा मविं च प्रफर्ष्यं फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफर्वीं तां प्रफर्ष्यं । वा हृन्दसीति अग्नि पूर्वरूपाभावे यथादेश्यः
 युवतित्वादतिवेगवती मित्यर्थः । तथा पीवरीं खूलां पुष्टाङ्गीम् । कीदृशं रथवाहनं प्रस्थावत् प्रस्था ग्रस्थानं गतिरस्यास्तीति
 प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थं सुवृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

कामात्मनोरथान्दुग्धे पूरयति कामदुघा । दुहः कवषचेति कपूलयी घान्तादेश्यस्य तस्याः सखुद्धी हे कामदुघे लाङ्गलपचते
 मित्रादिपुषान्तदेवाना मर्थे प्रजाथ मोषधिनियत्यर्थं च काम मपिचितं भागं धुक्षु सस्मादय ॥ ७२ ॥

१-निघ. ३, ६, १०।

का० अनङ्घो विमुच्ये विमुच्यध्वमिति पशुदुल्लस्य दक्षिणाकालेऽध्वये ददाति । इषान् हलाद्विगोत्र्य पशुवदितियातां दिशं प्रति विरुजताध्वयः यजमानश्च सत्यायां ससौरांस्तानध्वये ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः इषदेवत्यार्षी गायत्री पादानियमात् । हे देवयानाः देवतार्थकर्मकारणः देवार्थं यानं कृथादुद्यमो येषां ते यद्वा देवयानमार्गद्वैतुभूताः कर्मद्वारा तत् प्रायकाः । हे अघ्नया अहन्तव्या गावो बलीवर्दा यूयं विमुच्यध्वम् मुचेः कर्मकर्त्तरि यक् लोटि जगद्विस्थितेष्टुं कृविभेव' निषाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात् पृथग्भवतेत्यर्थः । अस्य तमसः क्षुत्पिपासाद्युद्गतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वय मगम्य प्राप्ताः गच्छते लोकि

विमुच्यद्धमद्युगादेवयाना अगन्ततम सस्यारमस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

स जूरन्दोचयवोभिः सजूरुपाअकृणीभिः । सजोषसावश्विनदुसोभिः सजूरुः सूर एतथेन सजूर्वैश्वानर इड्याष्टेन स्वाहा

शपि सुप्ते रूपम् तदुक्तं योऽशनायापिपासि शोकं मोहं जरां कृत्य मय्येतीति । दुःखपार भेव स्यथयति । वयं ज्योतिरापाम परमात्मसम्बन्धं यत्र रूपं वा तेजः प्राप्ताः । आग्नेते लुकि पुषादेत्यादिना अङ् प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

का० पशुद्वैतेनीह् कृन्नमिजुहोति सजूरु इति । तदानीं संस्कृतेन जहा पशुद्वैतेनाज्येन कृष्टात्मस्यस्यापितकुयस्यै स्रुव मूर्ध्वां कुर्वन् जुहोति । लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्नीह्मनुष्टुप् कृत्स्नम् । अङ्ः अणो जलानि ददातीत्यङ्ः संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठातृ देवता अश्विना अश्विनो देवभिषजौ सूरः सूर्यः वैश्वानरः अग्निश्च एय्योऽष्ट्यादिदेवेष्वथो हृतेन स्वाहा इदं हृतं तिम्यः सुहुत मस्य । तेषां प्रत्येकं विशिषणानि । कीदृशोऽङ्ः अथवीभिः सजूरुः यवशायवाशार्धमासामासाद्योष्यन्ते जीषबं जुट् प्रीतिः

१-१७, २, २०-२१ । २-४० भा० ३, २, १ । ३-१७, २, १ ।

सह जुषा वर्तते समाना जुट् वा यस्य सजूः जुषतेः सम्प्रदादित्वाद्वावे क्तिप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कौटुष्युषाः अरुणीभिः अरुणवर्णीभिः गोभिः सजूः प्रीतियुता । कौटुष्यावखिनौ दंसोभिः कर्मभिश्चिकित्सादिभिः सजीषसौ प्रीती । कौटुशः सरः एत-
श्रीनाम्नेन सजूः रुष्टः । कौटुशोऽन्जः इडया पृथिव्या सजूः प्रीतः तदधिष्ठाटल्वात् आन्वेयी हि पृथिवी इडाशब्देन गीर्वाङ्गं
चोच्यते ॥ ७४ ॥

वा० या औषधीरिति ढर्षेपत्युदपाठवत् । पञ्चभिस्सृष्टेः ससेन सर्वौषधं वपति उदपाठवदिति चतुष्टयः सीतासु यथा
छष्टम् । अर्धपुत्रभिषग्दृष्टा औषधदेवत्या यो अस्मान्मिदासतीत्यन्ताः (१०१) सप्तविंशतिरनुष्टुभः सुष्ठन्तु मेल्याद्या (९०) द्वादश वस्तुदृष्टाः
कुत्रापि कर्षस्थानियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिक्ये व्युत्पादिक्ये कर्षे । युगशब्दः कालधाची त्रयाणां युगानां सत्राहारस्त्रियुगं

या औषधीः पूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगस्युरा । मने नुबन्धनामहृत्शतन्धामानिसप्तच ॥ ७५ ॥

त्रिकालं वसन्ते प्राहृषि शर्दि च । पुरा सृष्ट्यादौ या औषधीः औषधयः पूर्वाः प्रथमा भावितोभ्यः औषधोभ्यः आद्याः जाता
उत्पन्नाः । किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः । ऋतवो वै देवा इतिर श्रुतेः ऋतव औषधियुताः कर्तव्या एतदर्शम् । बन्धूणां जगज्जन-
भरुणसमर्थानां णकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासा मोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मने तु मन्यएव जानि मन्यतं षटि आत्मनेपदे
उत्तमैकवचने शपि एत ऐ इति रूपम् । संवत्सरीपल्बचित् मेकैकं स्थानं शतयुर्वं पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि
शिरःस्थानि सुखदृङ्गासाकर्णस्थानि सप्त स्थानानि च एण्वेमे सप्त शीर्वन् प्राणास्तानितदाहितिः श्रुतेः नराणां शतवर्षेपर्यन्त मिन्द्रि-

याथा मोषधिभिस्तय्यमाणत्वादीपधीनां तरस्थानत्वम् । यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानरुद्धान् विशेषतश्च सप्त भेदान्
 धामानारस्थांश्च त्रीन्नादीन्नीवारदीर्घाहं जानि ॥ ७५ ॥

हे अस्म माढस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि ज्ञान्तिभेदाः चैत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति सत अपि च वो युष्माकं
 रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररीणु अङ्कुराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्या मपरिमितत्व सूचते । अथ अथ निपातस्य वेति संहितायां
 दीर्घः शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्ता शतक्रतवः जासि चेति प्राप्तगुणस्याभावे छान्दसो यथादेशः । अथैवं सति हे शतक्रत्वो यूयं
 ते सप्त इमं यजमान भगदं ऋत्विपासादिषड्भिर्गोरोरहितं कृतं कुरुत करोतः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

शतं वो अस्व धामानि सहस्रमुतवो रुहः । अघाशतक्रत्वो यूयमिममो अगदङ्कृत ॥ ७६ ॥

ओषधीः प्रतिमोदध्वस्युष्वतीः प्रसूवरीः । अश्वान् इव सजिस्वरी वीरुधः पारयिष्णुः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः हे ओषधयः यूयं प्रतिमोदध्वं दृष्ट्वा भवत । कीदृश्यो यूयं पुष्यवतीः पुष्यै रूपेताः । प्रसूवरीः फलप्रसवत्वः
 प्रसूवते जनयन्ति फलानतीति प्रसूवरीः अन्वैभ्योऽपि दृश्यन्त इति सतेर्वानपि प्रत्यये वनो र चेति ङीप् रात्नादेशश्च । अश्वान् इव
 सजिस्वरीः रुहं जनयन्ति तच्छीलाः इण्णनयन्तीति क्कारप टिड्छाणञ्जिति ङीप् । यथाश्वानः सङ्गानि जयशीलाः तद्वत्फलपर्यन्तलाज्यय-
 शीलाः । वा छन्दसीति सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः । वीरुधः विविधं रन्मन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः न चिद्वृत्तिदधीत्वादिना
 उपसर्गदीर्घः यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुधः क्ली धाम्नादेशो वेदीर्घः इति धाम्नादेश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिष्णुः

पार तीर कर्मसमाप्तौ सुरादिरदन्तो धातुः पारयन्ति फलपपाकात्त्व' परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणश्रीलाः पारविष्णवः येष्कुन्द-
सौति श्रीलार्थे इष्टुच् प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

हे शोषधीः शोषधयः हे मातरः जगन्निर्मात्राः भोजनदानव्याप्यगमादिभिरुपकन्त्राः हे देवीः देव्यः वो यस्यान् प्रति इति षमुना
वस्त्रमाषविधिना तत् प्रसिद्धं मदभीष्ट सुपत्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष यज्ञपुरुष तव प्रसादादखलं हयं गां
धेनुं वासी वस्त्र मालानं शरीर महं सनेयं सम्भजेयम् । वन घन सम्भक्तौ लिङ् यज्ञपुरुषं प्रति मया यदखादिकं प्रार्थति तदोष-
धिभिरनुमन्तव्य मिलीषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

शोषधीरितिमातरस्तद्दोदेवीरुपत्रुवे । सनेयमश्वङ्गावासआत्मानन्तवपूरुष ॥ ७८ ॥

अखत्येवोनिषदनम्यख्येवोवसतिष्कृता । गोभाजइत्किलासथयत्सुनवथपूरुषम् ॥ ७९ ॥

हे शोषधयः वो युष्माक मखत्ये आखत्या सुपथ्यति सुचि निषदनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात् किञ्च वो युष्माकं पर्णे
पलाशे पर्णमथ्यां जङ्घां वसतिः स्थितिः कृता अर्चयुषा हीमार्थं जुह्वां स्थापनात् अखत्यपर्णमथ्याभ्यां तद्विप्रत्ययलीपश्चान्दसः ।
अथापि तद्वितेन कत्स्नवन्निगमा भवन्तीति यास्तोक्तेः । हविर्भूता शोषधयः प्रार्थन्ते । किलेति विद्याप्रकर्षे । इत् एवार्थे । हे हविर्भूता
शोषधयो यूय मन्त्रो इताः सद्यो गोभाजः असद्य भवथ गा मादित्य भजन्तीति गोभाजः । मन्त्रो प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठतइति
श्रुतेः ॥ यद्वा अखत्ये वो निषदन मखत्ये फलिते सर्वौषधीनां फलवत्वात् पर्णे वो वसतिः कृता पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां

फलितत्वात् । अत एव यूय सुप्ताः सत्वो गोभाजो भूमिभाज एव किलासश्च भवथ । गौर्नादित्ये बलीवर्दे मूखभेदविभेदयोः ।
 स्त्रियां स्थाद्विशि भारत्यां भूसौ च स्रभभावपीति कीषात । किमर्थमिदं मित्यत आह यत् यस्मात्कारणात् पुरुष यजमानं यूयं
 सनवथ सेवथ मन्त्रदानेन पोषयथ तस्मादखत्यादिस्थान मित्यर्थः । अखत्ये पलाशी च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादखत्यो लोके नति-
 प्रदक्षिणादिना पृथ्यते पलाशश्चेक्षादिरूपेण । एव मखत्यादिरूपेण यूयं भूभाजः इथ शेषं पूर्ववत् । अस्तेः अपि अस्मथेति रूपं
 कटि सनवतिः परिषयार्थः ॥ ७८ ॥

हे ओषधीः ओषधयः यत्र विभे भेषज्यकर्त्तरि नास्त्राण्ये यूयं समस्तत सङ्गच्छत रोगं जेतुमुक्ते इव राजान इव यथा राजानः

यत्तौषधीःसमन्तराजानःसमित्ताविव । त्रिपःसलुच्यतेभिषगृजोहामौवचातनः ॥ ८० ॥

अश्वत्थी ० सोमावती मूर्ज्जयन्ती मुदोजसम् । आवित्तिसख्वां ओषधीरस्त्रा अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

समितौ युद्धे यठून् जेतुं समागच्छन्ति । गर्भेर्बुद्धि मध्यमबहुवचने पुषादीत्युद्धि गमहर्नति लपधालोपे ह्यान्दशेत्सन्तति रूपम् ।
 स भवदात्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कौटुषो विप्रः रक्षोहा रक्षसि हन्तीति रजोन्नं पुरोडाशं कृत्वा रचसां कृत्वा
 रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमौवचातनः अमौवान् रोगान् चातयति अमौवचातनः ओषधदानं रोगनाशकः चात-
 यतिर्नाशनार्थः धातूना मनेकाथत्वात् ॥ ८० ॥

अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये रिषतिर्विनाशार्थः रेषणं रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः तस्य करण
 मरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य कर इति ताति प्रतयः यद्वा तननं तातिविस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा

अविच्छिन्नसमत्वाद्द्विजानामि विच्छेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे अविच्छिन्नोक्तिरूपम् । अस्मै यजमानार्थं वेत्तीति वा । तद्विशेषणम् प्ररिष्टं शुभं करोति तनाति वारिष्टतातिस्तस्मै । सर्वाः का इत्यत आह अश्ववती मखा अस्यां सन्तीत्यश्ववती ताम् अश्व-सम्यादिनीं काश्चित् शोषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाश्वलाभात् । अस्यां सोमवती सोमयागोऽस्या मक्षीति सोमवती तां सोमसम्यादिनीं मन्त्रे सोमाखत्यादिना अश्वसोमगोर्द्विर्धः । कर्जयन्ती मूर्जं बलप्राणनयोः बलसम्यादिनीं जीवयन्तीं वा कर्जयतीति । उदोजस-सुद्धत मोक्षो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्यादिनीम् । एवं नानाकार्यकारिणोः सर्वा शोषधीः जानामीत्यर्थः । यद्वा अश्ववतीमित्यादीनि बहुवचनानि कार्याणि शोषधीरित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

उच्छ्रुत्वा शोषधीनाङ्गावोगोष्ठादिवेरते । धनुःसनिष्यन्तीनामात्मानन्तवपूष ॥ ८२ ॥

इच्छृत्वा निर्वीमवोसाताथो गृयुस्थनिष्कृतौ । सीराः पतत्रिणोस्थनयदानयति निष्कृथ ॥ ८३ ॥

हे पुरुष यन्नपुरुष तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् षणु दाने हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीनामोषधीनां शुभा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उहृच्छन्ति प्रकाशोभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् सस्थानान्नागोऽरस्थदेशं प्रति उदगच्छन्ति तद्वत् । ईर कर्म्ये अदादिः ॥ ८२ ॥

हे शोषधयो वो युष्माकमिच्छृत्वा निष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी । निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः । निशब्दो बहुवचनितः प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गकदेशनकारलोपः । अथो अगि च यूयमपि निष्कृतौः निष्कृतयः स्य व्याधिनिष्क्रमणकारिणो भवथ निष्कृति-

माहकल्पात् । किञ्च सीराः सह इरया अन्नेन वर्तन्ते इति सीराः सहस्र सादेशी टिकोप इकारदीर्घश्च छान्दसः । यद्वा सीराः शुधादीना
 मपसारयित्वाः । यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन यासु ताः सीराः । पतत्रिणोः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरण-
 शोभाश्च स्युन भवथ वाच्छन्दसीति दीर्घः तप्तनवित्यादिना यस्य यनादेशः । यत् यस्मात् प्रामयति अम रोगी सुरादिः यत्नतः सजति
 प्रामयाधिनि नरे स्थितं रोगं निष्कृष्य नाशयथ । यद्वा यत्प्रामयति यत् शुधादिकं रोगवद्वाधते तद्द्वयं निष्कृष्य करोतेः श्रपि लभे
 कटि रूपम् ॥ ८३ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विष्ठाः सर्वाः श्लोषधीः श्लोषधयो यदा शत्वक्रमुः श्लाकमन्ते भक्षिताः

श्रुतिविष्ठाः परिष्ठास्तेन इव व्रजमक्रमुः । श्लोषधीः प्राचुच्यवृथ्यत्किञ्च तन्वोरपः ॥ ८४ ॥

यदिमावाजयन् ह मोषधी हं स्तु आदधे । आत्सायन्मस्थनश्वतिपुराजीवगुभोयथा ॥ ८५ ॥

सखी देहं व्यापुर्वान्त क्रमते लोहं अन् उग्र छान्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेनइव व्रजम् यथा राक्षो स्तेनखीरो गोह माक्रमते गोशाखायां
 गा मपहर्तुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोग मपहर्तुं देह माक्रमन्ते तदा तत्त्वः शरीरस्य यत् किञ्च यत् किञ्चपि रपः पापं शिरो-
 व्याथाशुभ्रमातिसारादिरूपं पापफलं यत् किञ्चिदस्ति तत्कर्म प्राचुच्यवुः प्रत्यावयन्ति नाशयन्ति शु गती बुद्धि शिञ्चिदुक्त्यः कर्तारि
 वल् इति बहूपत्यये रूपम् । रपो रिप्रमिति पापनामनौ भवत इतिः यस्तः ॥ ८४ ॥

यत् यदा इमा श्लोषधीः वाजयन् पुत्रयस्मानयन् सम् अहं हस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदैव यस्मात्स्या व्याधिरामा स्वरूपं पुरा भव-

यात्प्रागीव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति भावः । तत्र दृष्टान्तः जीवदृष्टभो यथा जीवन् सन्नेव यो हिंसार्थं गृह्यते प्रावातस्थानं मौसते स जीवदृष्टभो बघात् प्रागीवातिविषादात् दृष्टोऽहमिति मन्वमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथीषधी हस्ते धृतायां व्याधिरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

हे श्रोषधीः श्रोषधी यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाङ्गानि पश्यतः परःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपदः सर्वाणि पर्वाणि यन्मौनं ययं प्रसपैथ प्रगच्छथ व्यापृथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यत्नं रोगं ययं विबाधञ्च निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुष्वे । तत्र दृष्टान्तः उयो मध्यमश्रीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणाति हिनस्ति मध्यमश्रोः शृ हिंसार्थां क्षिप् ऋतद्द्वानोरिति इदादेशः उरण् रपर इति

यथीषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गम्यरुधरः । ततोयत्नं विबाधञ्च उग्रो मध्यमश्रीरिव ॥ ८३ ॥

साकंथञ्जमप्रतचाप्रेणिकिकिदीविना । साकंवातस्यघ्राज्यासाकन्तश्यनिहाकया ॥ ८७ ॥

रफः मर्मघातकः उग्र उतङ्गशो बहुगोधाङ्गुलित्राण उर्हूर्णयज्ञः च्चद्विषो यथा शत्रुं बाधते । यद्वा उग्रो रुद्री मध्यमेन विश्रुसमध्यभागेन शृणातीति मध्यमश्रीः यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्बद्धायमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा व्याधिं विबाधञ्च इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

हे यत्नं रोगं त्वं चाप्रेण पक्षिणा साकं सह प्रपत प्रकषेण गच्छ । किञ्चूतेन चाप्रेण किकिदीविना किकीति शब्दाशुकरणं किकीतिशब्देन दौव्यति क्रीडतीति किकिदीविस्तेन । चापक्षुवोचितः सार्थः । वातस्य ध्रात्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत्स-सायस्वेत्यर्थः । किञ्च निहाकया साकं नश्य नष्टो भव निहन्ति कायमिति निहाका निहन्तिः कच्छापत्तिस्रया सह नश्य । यद्वा

शब्दानुकरणमिदं हा कष्टं कया शोषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यस्मत्वं नश्य ॥ अर्थान्तरं वा कफावरुहकखोत्थ-
 धनरुचकरणार्थः किकिशब्दः किकिना कण्ठध्वनिना दौव्यतीति किकिदीवः क्लेशरोगः । चषवधे चषति व्याकुलं कृत्वा हन्ति
 वाषः पित्तरोगः । वातस्य भ्राजिर्वातरोगः । हे यस्म रोगराजत्वं कफपित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ । यया पीडया कया
 रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्गवेदना तथा साकं हे यस्मत्वं नश्य ॥ ८७ ॥

हे शोषधयो वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्या मोपधिव्यक्ति मवतु तथा रक्षिता अन्यापि अन्याया रक्षिकाया
 अन्यावो अन्यामवत्वन्यान्यथाउपावत । ताः सर्वाः सर्विदाना इदस्मै प्रावतावचः ॥ ८८ ॥

याः फलिनीर्थाश्च फलाश्च पुष्पाश्च पुष्पिणीः । बृहस्यति प्रसूतास्तानो भुञ्चत्व ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु माशपथ्यादथोवणत्यादुत । अथोयमस्यपड्डीशात्सर्वस्माद्देविकिल्बिधात् ॥ ९० ॥

उपावत उपावत उप समीप मागत्य पालयत पुरुषवचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभाव मवतु वा । ताः सर्वास्तथाविधा शोषधयो य्यं
 सर्विदानाः परस्परैकमत्वं गताः सत्यो मे मदिदं दचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकण्ठेण रक्षत ॥ ८८ ॥

या शोषधयोः फलिनीः फलियुक्ताः याश्चाफलाः फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पियुक्ताः
 ताः सर्वा शोषधयो बृहस्यति प्रसूताः बृहस्यति प्रेरिताः सत्यो नोऽस्मानंहसः पापाद्रीगरूपात् सुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

एवमोषधवापार्थानि पञ्च ढ्वानि समाप्तानि ॥ अथानारथ्याधीताः ॥ अथानिमित्तात्किल्बिषात्पापादोषधयो मा मां सुञ्चन्तु
 शुभक् कुर्वन्तु । अथो अपि च वरुण्यात् वरुणे भवं वरुणं तस्माद्दृश्यापराधनिमित्तात्पापानां सुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सुख-
 न्धिनः पङ्कीयात् पङ्कीशब्दो बन्धनवाचो यमबन्धननिमित्तात् पापानां सुञ्चन्तु । अथो अपि च सर्वस्माद्देवकिल्बिषाद्देवापराधनिमि-
 त्तात् पापानां सुञ्चन्तु ॥ ८० ॥

दिवः परि दुबोकात्प्रकाशादवपतन्तीरवपतन्त्योऽधस्ताद्भूमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वदनं सुक्तवत्यः । किम् तदाह

अवपतन्तीरवदन्द्दिवोषधयस्परि । यञ्जीवमञ्जवामहैनसरिध्यातिपुरुषः ॥ ८१ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः । तासामखिल्वमुत्तमारङ्गामायशुद्धे ॥ ८२ ॥

जीवतीति जीवस्तं यं जीव मनुत्क्रान्तप्राणं पुरुषं वय मञ्जवामहै अशुद्धं व्याप्तौ लोट् व्याप्तुमः स पुरुषो न रिचति न मश्नति
 रिचतौत्यत्र लोटोऽडाटाविति आडागमः पुरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ८१ ॥

सोमो राजायासां ताः सोमराज्ञाः बह्वीः बह्व्योऽनन्ताः शतविचक्षणाः शत मसङ्घां विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्यां वा शतं विच-
 क्षणाः स्तोतारो वासामिति वा एवञ्च्युता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासा मोषधीनां मध्ये हे ओषधे त्व मुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि
 भवसि अतः कामायेष्ठिताय अर मन्त्रं पथ्यासा भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ८२ ॥

॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥
 ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥
 ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥
 ॥ ६१ ॥
 ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥
 ॥ ६७ ॥
 ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥
 ॥ ७० ॥
 ॥ ७१ ॥
 ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥
 ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥
 ॥ ७७ ॥
 ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥
 ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥
 ॥ ८३ ॥
 ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥
 ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥
 ॥ ९० ॥
 ॥ ९१ ॥
 ॥ ९२ ॥
 ॥ ९३ ॥
 ॥ ९४ ॥
 ॥ ९५ ॥
 ॥ ९६ ॥
 ॥ ९७ ॥
 ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥
 ॥ १०० ॥

कीमराप्रो या ओषधयः पृथिवीमनु विहिताः विविधं स्थिताः बहुसतिप्रसृताः बहुसतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्य ओषधौ
 मङ्गलीतायै वीर्यं सन्दत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत इयं बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥ ८३ ॥
 या ओषधय इदं महचनं प्रार्थनारूपं सुप समीपस्थाः शृण्वन्ति याशान्वाः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिताः व्यवहिताः सत्य ईषत्
 शृण्वन्ति हे वीरुधः विविधरोहणा ओषधयः ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्कल्प सङ्गता भूत्वा सर्वे ओषधौ ययं वीर्यं सन्दत्त प्रयच्छत ॥ ८४ ॥

या ओषधौः कीमराञ्जीविंशिताः पृथिवीमनु । बहुसतिप्रसृताश्चैषसन्दत्तवीर्यम् ॥ ८३ ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्तियाश्चदूरभ्यरागताः । सर्वाः सङ्कल्पवीरुधोऽस्यसन्दत्तवीर्यम् ॥ ८४ ॥

मानोरिषरखनितायसौ चारुङ्गनामिवः । द्विपात्ररुष्पादस्माकं सर्वमस्त्वनावुरम् ॥ ८५ ॥

हे ओषधयः वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मन्त्रं प्रहीतं खननकर्त्ता मा रिषत् मा विनश्यत यस्मै च रुग्णाय
 चिकित्सायै वो युष्मानहं खनामि युष्मन्त्रं मादातुं खननं करोमि स व मा रिषत् । किञ्चइनास्माकं सख्यत्वि द्विपात्
 क्षीयुं सं चतुष्पात्रवादिप्राणजातं सर्वमनावुरं रोगरहित मस्तु । हो गादो यस्य चत्वारः पादा यस्य सङ्गासुपूर्वस्त्विति पादयन्द्-
 स्मान्मन्वीपः ॥ ८५ ॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ऋषधयः देवताः समवदन्त संवादे' कृतवल्गः । कथं संवादस्तीमासु श्राद्धाणां यस्मै वृग्वाय इदन्तो मासि सोमसंवादे व्याधिनाशदादार्थः ॥ ६६ ॥
 हे ऋषधे त्वं वक्तासस्य चयव्याधिनशयित्री नाशकर्त्री असि भवसि वल मस्यति क्षिपति वक्तासः धयः । अयं सो गृहव्याधेय नाशिकासि । उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः किप् खयशुग्दुह्नीपदादयः तेषां च नाशिकासि । अथी अपि च पारयामसि पारयामः

श्रीषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै दणोति ब्राह्मणस्य राजनपारयामसि ॥ ६६ ॥

नाशयित्री बलासस्यार्थं उपचितामसि । अथोशतस्य यज्ज्ञाणाभ्याकारोरसिनाशनी ॥ ६७ ॥

त्वाङ्गन्वर्वा अखनस्वामिन्द्रस्त्वाभ्युहस्यति । त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्यज्ज्ञादमुच्यते ॥ ६८ ॥

शतस्य यज्ज्ञाणां बहूनां व्याधीनां पाकारोः दुःखपाकघतादेव नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि पाकी सुखपाकः अरुः अतमुच्यते पाकेनासः पाकाररक्तस्य यद्वा पाकोऽत्र पाकस्तस्यारुव्यथा मन्दान्मिल' तस्य नाशनी त्वमसि ॥ ६७ ॥

हे ऋषधयः गन्वर्वाः देवविशेषाः त्वा मखनन् स्वैष्टकार्यैस्त्रिद्वार्थं खनन मकुर्वन् इन्द्रस्य त्वा मखनत् वृष्टस्यति च त्वा मखनत् हे ऋषधे सोमी राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सामर्थ्यं ज्ञानम् सन् त्वा सुपशुल्य रज्ज्ञात् महाव्याधिरुच्यते इकोऽभवत् ॥ ६८ ॥

हे ऋषधे सोमी राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सामर्थ्यं ज्ञानम् सन् त्वा सुपशुल्य रज्ज्ञात् महाव्याधिरुच्यते इकोऽभवत् ॥ ६८ ॥

हे श्रीषधे यतः त्वं सहमानासि शत्रून्भिभवन्ती भवसि अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्र अभिभव नास्ति
 रतिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः । घृतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्र घृतनां संग्रामं कामयन्ते ते घृतनायन्तस्तान् सुप आत्मनः
 क्वञ्जित् क्वजन्ताच्छ्लेषत्ययः किञ्च सर्वं पाप्मान मशुभं सहस्र सहतिरभिभवार्थः ॥ ६८ ॥

हे श्रीषधे ते तव खलित्वा खननकर्त्ता दीर्घायुर्भूयादिति श्रेष्ठः । यस्मै चातुराय नरायाहं त्वां खेनामि सोऽपि दीर्घायुरसु । अथो

सहस्रमेअरातीःसहस्रघृतनायतः । सहस्रसर्वम्पाप्मानंसहमानायोषधे ॥ ६९ ॥

दीर्घायुस्तुश्रीषधेखनितायस्मैचत्वाखनाय्यहम् । अथोत्वन्दीर्घायुर्भूत्वाशतवल्शाविरोहतात् ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमास्योषधेतववृक्षाउपस्तयः । उपस्तिरस्तुसोस्माकंथोअस्माँ ॥ १०१ ॥

अपि च त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्कुरा सती विरोहताहिरोह बह्वङ्कुरोत्पद्यस तन्नोस्ताह् इति तातह्-
 वल्शशब्देऽङ्कुरवाची शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

हे श्रीषधे त्वं सुप्तमा उदकश्यासि भवसि हृच्छाः शालतालतमालादयस्तवीपस्तयः सन्तु स्तौ शब्दसङ्घातयोः उपस्थायन्ति उपकारायोप-
 द्रवन्निराकरणाय च समीपे संहतास्त्रिष्ठन्तीत्युपस्तयः हृच्छाः त्वां सेवान्तामित्यर्थः । किञ्च यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स
 नरोऽस्माकं सुपस्त्रिः समीपस्थ उपपासकोऽस्तु दासतिहिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥

॥ अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥

का० लीगीष्टकाः स्फियनाहृत्य वहिर्वैरिनूत्क्रान्त्वेषूपदधाति तिष्ठन्मा मा हि०सीदिति प्रत्युचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽ-
 ध्वयुः स्क्रान वेदिवह्निःप्रदेश्यालीगीष्टकाश्चतुरोः स्तब्धखण्डान् पद्याप्रमाथानानीयात्काना दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसवप्रान्तेषु पूर्वादि तिष्ठन्
 मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः । हिरण्यगर्भहृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्समदकः
 जनिता मन्त्रइति शिशो लोपः । वा चार्थे यो वा यश्च दिवं व्यानट् दुलोक मसृजत् । व्यानट् इति व्याप्तिकर्मा । श्रुतौ तु सृजतिरर्थे
 व्याख्यातः यो वा दिवं सत्यधर्मासृजतेति श्रुतेः । यश्च चन्द्राः आह्नादिका जगत्कारणभूता अप्तो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जलानो-

मामाहि०सीज्जनितायःपृथिव्यायोवादि०सत्यधर्माव्यानट् । यश्चापञ्चन्द्राःप्रथमोजजनकस्मै देवाय हविषाविधेमा२

अभ्यावर्त्तस्वपृथिवियज्ञेनपयसासह । वपात्तेअग्निरिषितो अरोहन् ॥ १०३ ॥

त्यादितेवंन् तद्द्वारा मनुष्यानुत्यादितवानित्यर्थः । यतः श्रुतौ आपञ्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्रुवन्ति चन्द्र-
 लोकं पिष्टमार्गानुसारिणः मनुष्या वा आपञ्चन्द्रा इति श्रुतेः कारणे कार्योपचारात् । कीदृशः प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धरतीति
 सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मां मा हिंसीत् मा हन्तु युतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः वयं विधेम दक्षः । हविर्दानात्मा
 हन्तु । कथञ्च सर्वनामत्वाभावात् स्मै-आदेशः ह्यान्दर्से । हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥
 आग्निदेवत्या उष्णिक् । हे पृथिवि यज्ञेनासृजिर्कोषितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्त्तस्व अभिमुख्येनागच्छ ।

१—१७,३,११ ।

२—निघ० २,१८,४ ।

३—७,३,१० ।

४—७,३,१२० ।

का० अग्ने तवेति विक्रता न्यय्य ह्यादयत्यात्मानम् । षडृचेनोत्तरेदौ विक्रताः प्रक्षिप्य ताभिः पुच्छपञ्च विनात्मानं ह्यादयेत् ॥ पावकान्निहृष्टं षडृच मग्निदेवत्यम् । आये हे विष्टारपङ्क्तौ यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशार्थौ आद्यतुर्यौषष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः । हे अग्ने हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्सम्बोधनं हे कान्तिधनं तव वयो धूमः अर्चयो दोप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते वीर्यते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम् । वौ काल्पासनखादनव्यामिषु । धूमस्याहुतिपरिशामहारेणावहेतुत्वाद्द्वयोऽत्र धूम उच्यते । कौटूथं वयः श्ववः आवयति दुर्लोकं कृतं कर्मैति श्ववः धूमदर्शनाद्देवानां कर्मज्ञानम् । तथा महि महत् नभोगामित्वात् धूमो वा अस्य श्ववो वयः स ह्येन मशुष्मिस्तोके आवयतीति श्रुतेः । किञ्च बृहत्तो महात्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे बृहद्भानो हे कवे

अग्ने तवश्ववोवयोमहिभ्राजन्ते अर्च्योविभावसो । बृहद्भानोशवसावाजमुक्थ्यन्दधासिदाशुषेकवे ॥ १०६ ॥

पावकवर्चाःशुक्रवर्चा अनूवर्चा उदियर्षिभानुना । पुलोमातराविवचरन्तुपावषिष्टिण्जिरोदसीउभे ॥ १०७ ॥

क्रात्तदर्शिनं विहन् यजमानभिप्रायज्ञ दाशुषे हविर्देत्तवते यजमानाय शवसा बलीनं सह वाज मन्त्रं त्वं दधासि ददासि । कीट्टयं वाजम् उक्थाम् उक्थः शस्त्रादुपेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपयास मन्त्रं ददासीत्यर्थः ॥ १०६ ॥ १—१७, ३, १५ । २—७, ३, १२८ ।

हे अग्ने त्वं भानुना दीप्या उदियर्षि उद्गच्छसि उदकर्षे प्राप्नोषीत्यर्थः । कौटूथस्त्वं पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चो दीप्तिशक्तिर्यस्य सः । शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्लं निर्मलं वर्चो यस्य । अनूवर्चाः अनून् महौनं वर्चो यस्य पूर्णशक्तिः । किञ्चिद्दे अग्ने त्वं विचरन् सर्वतः प्रवरन्सन् उपावसि उप सङ्गमा पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः पुलो मातरा यथा पुत्रशरमे वयसि मातरा माता-

पितरौ उपावती तद्वत् पितरामातरा च हृदसीति निपातः । किञ्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृथञ्चि प्रूरयसि हविषा द्यां वृष्ट्या भूमिं प्रूरयसीत्यर्थः । इमे वै द्यावापृथिव्यौ रोदसी ते एष उभे पृथक्त्वि धूमनासृ' वृष्टेयमा'मिति' श्रुतेः । तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १०७ ॥

तिस्रः सतोहृदयः । यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतोहृदती । ऊर्कं जलं नपात्वौत्रः हे ऊर्जोनपा दपां पौत्र अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽम्बिर्जायतइत्यपां पौत्रत्व मन्नेः । यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातयति नाशयति नपात् पतेर्बिजन्तात् क्तिप् हे अन्नस्थाविनाशक । हे जातवेदः जातप्रज्ञान धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्त्रिभिः शोभनाभिः शस्त्रिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व भोदस्व हृष्टो भव । मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे भोदे स्तुतौ गताविति धातुः । किमिति हर्षः

ऊर्जोनपाज्जातवेदः सुयस्त्रिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः । त्वेद्भ्यः सन्दधर्भूरिर्वर्ष्यसिञ्चोतयोवामजाताः ॥ १०८ ॥

इरज्यन्नन्नेप्रथयस्वजन्तुभिरस्कोरायोश्चमर्त्त । सदर्थतस्यवपुषोविराजसिङ्गञ्जिसानसिङ्कृतम् ॥ १०९ ॥

कार्यसत्वाह यजमानाः त्वे त्वयि इषो हविल्लक्षणान्नानि सन्दधुः जुहुवुः हविःप्रात्या हर्षः कार्य इत्यर्थः । कीदृशा यजमानाः भूरि-वर्षसः वर्ष इति रूपनाम भूरीणि वर्षांसि येषां ते नानारूपाः । चिन्तयः चित्रा विचित्रा नानाविधा जतयो रक्षा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा त्वरकतानि येषां ते त्वया तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः वामं वननीयं सम्भजनीयं जातं जन्म येषां ते विशिष्टदेशजाति-कुलीत्यन्ना इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

१—७, ३, १, ३० ।

हे अमरणधर्मन् हे अन्ने रायो धनानि अस्मे अस्मासु त्वं प्रथयस्व विश्वारय । कीदृशस्व जन्तुभिः प्राण्यिर्भिविः प्रदैरध्वयुपस्थ-

तिभिः इरज्यन्दीयमानः । किञ्च यस्त्व मीदृगो धनप्रघयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्याग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विरा-
जसि विशिषेण दीपसे विभक्तित्यत्ययी वा दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि । सानसिं चिरन्तनं क्रतुं सङ्कल्पं पूषचि
पूरयसि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

हे श्रमे अक्षरस्य यज्ञस्य इक्ष्वातारं निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः (८३) निक्ष्वातारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्त-
युक्तं चयन्तं चि निवासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसन्त मीदृगं यजमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं

इक्ष्वातारमङ्गरस्यप्रचेतसङ्कयन्तुराधसोमहः । रातिं वामस्य सुभगाम्महीमिप्रन्द्वासिसानसिं रयिम् ॥ ११० ॥

ऋतावानममङ्घ्रिषं विश्वदर्शतमग्निं सुन्नायदधिरेपुरोजनाः । अत्कणीं सप्रथस्तमत्वागिरादैव्यम्मानुषायुगा ॥ १११ ॥
दानं त्वं दधासि ददासि । किञ्च सुभगां सुहु भजनीयां महीं महती मिष मन्नं च ददासि । सानसिं पुराणं रयिं धन मन्मयमाण-
विषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः ॥ ११० ॥
उपरिष्ठाज्योनिः । यस्यास्त्रयः पादा हादयाचराद्यतुर्धोऽष्टाचरः सोपरिष्ठाज्योतिः । मानुषा विभक्तेराकारः मनुष्या जना मनुष्य-
जातियुक्ता जन्तव ऋत्विज्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौरुषमात्मवासादिभिर्निमित्तैः गिरा वै-
वाचा कला सुन्नाय यज्ञाय त्वा त्वात्मनि पुरो अग्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः । किंभूतं त्वाऽस्तवानस्युत मस्या-
स्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तं क्वान्दसो दीर्घः क्वान्दसीर्वानपौ वाचौ वंश मनुष्ये चिति अस्त्रयै वन्प्रत्ययः । महिषं विश्वदर्शतं सर्वस्य

दशनीयं श्रुत्कर्णं शृणुत इति श्रुतौ क्षिपुः श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञायते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः । प्रथ प्रख्याने ब्रह्मादसुगमत्यथः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्त सतिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव देवास्तं स्वार्थं यत् यद्वा देवैभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

का० आध्यायस्वेति सिकतालभनं मृग्भासः । आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋग्द्वयेन ॥ गीतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्त्री गायत्रीमिहबुष्णिकच्छ्वाः । आध्यायस्य विनियोगः सूत्रे नास्ति । हे सोम विब्रतः सर्वस्मात् वृष्णां वीर्यं

आध्यायस्वसेवुतेविश्वतःसोमदृष्णाग्रम् । भवावाजस्यसङ्गथे ॥ ११२ ॥

सन्तेपयाः०सिसमुयन्तुवाजाःसंष्टण्णान्यभिमार्तिषाहः । आध्यायमानोऽमृतायसोमदिविषवाःसुत्तमानिधिष्व ॥१३०
 सर्वमृतोत्वत्तिह्वीजं ते तव समेतु समागच्छतु तेन च वीर्येण त्व माध्यायस्य सर्वतो वर्धस्य । किञ्च वाजस्यास्य सङ्गथे सङ्गमननिमित्तं भवान्न मस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

१—१७,३,१९ । २—७,३,१,४६ ।

हे सोम पर्यासि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु, सङ्गच्छन्ता सुत अपि च वाजा ब्रह्मनि संयन्तु, वृष्णानि रेतसि ते संयन्तु । कीदृशस्य ते अभिमार्तिषाहः अभिमार्ति पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमार्तिषाट् तस्याभिमार्तिषाहः षलं ह्यान्दसम् । हे सोम पयोऽन्नवृष्णैराध्यायमानः वर्धमानः सन्, अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजाल्यै पुत्रादिदृष्ट्वा यजमानस्य भवेति शेषः । अमृतमृत्वेन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता । तथा च श्रुतिः प्रजाल्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति । किञ्च दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि अर्वांसि ब्रह्मनि

आहुतिपरिणामजनितानि धिक् धारय सम्पादय लोकहयभोगं सम्पादयेत्यर्थः । धि धारणे तुदादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च
 खान्दसं बहुलं कृत्सीत्युक्तेः सधितवसुधितेति सुलेण दधातेनिपातो वा धत्वेत्यर्थे ॥ ११३ ॥

१—१७३, १०११ ।

इ मदिन्नाम मद्दयति तर्पयतीति मदी श्चादित्वाच्छिनिप्रत्ययः । यद्वा मद्स्तुतिरस्यास्तीति मदी अत इनुठनाविति इन् अतिशयेन
 मदी मदिन्तमः नाहस्येति नात्तात्परस्य तमपो तुडागमः । ईदृश हे सोम विद्वेभिर्विद्वैः सर्वैरंशुभिः सुक्मांशैः आप्यायस्व प्रहृषी भव
 वृद्धः सर्वोऽस्माकं हृषे वर्धनाय सखा सहायो भव द्वाचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घः । कौटुयस्व सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः
 सकीर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आप्यायस्व मदिन्तमसोमविद्वेभिर्शुभिः । भवानः सप्रथस्तमः सखादृधे ॥ ११४ ॥

आतेवत्वोमनोयमत्यरसाच्चित्स्यथस्थात । अग्नेत्वाङ्गामयागिरा ॥ ११५ ॥

का० खेतेऽखे पुरस्तात्तिष्ठति खेताभावेऽखेतेऽखाभावेऽनङ्घ्रान्निभ्यः प्रङ्घ्रयमाणेभ्योऽनुवाचयति । खे तवर्णेऽखेऽन्यवर्णे तदभावे
 हृषे वा तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रङ्घ्रयमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होताऽऽते वत्स इति त्वच मनुवक्तोति सुदार्यः ॥ अग्निदेवत्यास्त्रि स्त्री
 गायत्र्यः आद्यावत्कारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव । हे अग्ने ते तव वत्सः प्रयोत्रतत्वाद्दत्तसमस्त्वित्पृथो यजमानः
 परमाच्चित् चिदर्थ्यं उल्कृष्टादपि सधस्थात्सहस्थानात् युलीकात् मन आहृत्वेति शेषः । आयमत आयच्छति गृह्णाति मनोनिग्रहं करो-
 तीत्यर्थः । इतश्च लोप इति इकारलोपे यमदिति रूपम् । इषुगमित्यमां छ इति छत्वाभावश्चादस्यः । कया गिरा वेदवाचा मन आहृत्वे-

त्यर्थः । कीदृश्या गिरा त्वाङ्गामया त्वां कामयते स्त्रीतु मिच्छतीति त्वाङ्गामा तथा अलुक् । देवैः सह तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तस्यधस्त्रं
द्युलोकः सध साद इति सहस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

हे अङ्गिरस्तम अन्वते जीव्यते येनेत्यन् अन्वम् अन् प्राणने क्विप् अन् अद्ग गिरति अत्तीत्यङ्गिराः अङ्गिरस्तमः हे अग्ने पृथक् नाना-
भूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः सुतयः कामायाभिलाषपूरणाय सुभ्यं त्वयि येमिरे नियव्यन्ते यजमानैरिति शेषः कर्मणि चिट् ।

तुभ्यन्ताअङ्गिरस्तमविश्वाःसुचितयःपृथक् । अग्नेकामाययेमिरे ॥ ११६ ॥

अग्निःप्रियेषुधामसुकामोभूतस्वभव्यस्य । सन्नाडिकोविराजति ॥ ११७ ॥

॥ इति साध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कीदृश्यः सुचितयः शोभनाः चितयो निवासा याभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानपूदा इत्यर्थः । यजमाना इहकामपूर्व्यं द्युलोकाल्यै च मन्त्रै-
स्त्वामीव सुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्णेषु एकोऽसहायभूतः सन्निराजति विशेषेण दीप्यते । कीदृशोऽग्निः भूतस्वीत्य-
दस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः । सन्नाट् सत्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य सन्नाडोऽखर इति वा ।
काम्यते सर्वेषु मिथ्यतइति काम इति वा ॥ ११७ ॥

॥ श्रीमन्नहोषरकते वेददोषे मनीहरे । सन्नादिवाचनाक्तोऽयं द्वादशोऽध्याय इरितः ॥ १२ ॥

प्रथम मादौ पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि ज्ञानं जायमानं दृश्यमानं । जनेः शक्तिश्च शपः स्त्री सति ज्ञानमिति रूपम् । किञ्च वेनः काम-
नीधो मेधावी वा स आदित्यः बुध्या बुध्न मन्तरिचं तत्र भवा बुध्या दिशः विवः विद्वेषोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य षट्पटा-
देर्धोतिं स्थान मसतोऽमूर्तस्य वायादेश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति दृषोतिः शपि लुप्तं लड्डि गुणे च व इति रूप मङ्गभाव आर्षः ।
बहुलं छन्दस्यमाङ्गेगागोऽपीति वचनात् । कौटुशीर्बुध्याः उपमाः उप समीपे सन्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः ।
अत एवास्य जगती विष्ठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अस्वास्वगोभृमीत्यादिना षत्वम् । आदित्य एव लोकान्दिशो
भूतानि चाभिव्यञ्जनीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मज्ञानस्य मस्य रस्ताद्विशीमतः सरुचोवेनश्चावः । सबुध्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधारृथिवीन्यामुतेमाङ्गस्यै देवाय हविषा विधिम ॥ ४ ॥

का० उक्तानं प्राञ्च ७ हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति । तस्मिन् रक्ते प्राञ्च सुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारं सृष्टये नोपदधाति ॥
हिरण्यगर्भेऽपि प्रजापतिदेवत्या विष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माख्ये गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणि-
जातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातीत्यन्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः
पतिरीश्वर आसीत् । स एव पृथिवी मन्तरिचं वां द्युलोकं सुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घोऽभ्यास-
स्वेति अभ्यासदीर्घः । पृथिवी भूः स्वयम्भूरित्यन्तरेच नामसु पठितत्वात्पृथिवीशब्दे नान्तरेच लौकीकोऽन्येति । कस्मै काय प्रजापतये
देवाय वयं हविषा विधिम हविर्देवः विभोक्तव्यत्ययः ॥ ४ ॥

देवश्रवोदृष्टादित्य देवत्या विष्टुप् । यः पूर्वेः प्रथमो सुख्यो द्रुप्त आदित्यः प्रथिवी मन्तरिच मनुवस्तन्द मनुवस्तन्द गच्छति सिञ्चती-
 ल्यथः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलीकं चाहुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय । य इमं योनिं स्थानं भुलोक-
 मनुस्तन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रय मनु सञ्चरन्तं द्रुप्त मादित्यं सप्त होत्रां अतु
 जुहोमि विभक्तित्वत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यगुरुषूपेण सर्वदिक्षु सर्गमेव स्थापयामीत्यर्थः । असौ वाऽऽत्रादिष्वी
 द्रुप्तसञ्चस्तन्दप्रथिवीमनुद्याभिमञ्चयोनिसनयस्र्ज्वः । समानं योनिमनुसञ्चरन्तन्द्रुप्तसञ्जु होव्यनुसप्तहोत्राः ॥५॥

नमोस्तु सर्पभ्यो येके च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे दिवितेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

या इप्तोयातुघानानयिवावनस्यतीरुः ॥ रनुः । ये वावटेपुशोरतेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

द्रुष्ठी दियः सप्त होत्रा अतु मादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीतिः अतुतेः । पूर्वादि चतस्रो दियः अथ एका उपर्यंका मध्ये चैकेति सप्त दियो
 त्रियाः ॥ ५ ॥
 र १—१,४,१,२,० । २—१,०,३,६ । ३—१,४,१,२,५ ।

का० उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्वितिः । यजमानो हिरण्यगुरुषुं पश्यन्मन्त्रं पठेत् ॥ सर्पदेवत्यास्त्रिस्तोऽनुष्टुभः । ये के च ये
 केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः प्रथिवी मनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च
 दिवि दुलोकै ये वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । इमे वै लोकाः सर्पा इति अतुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥ ६ ॥

यात् यतनां दुःखं दधति ते यातुधाना रजःप्रभृतयस्त्रेषां याः सर्पजातय इषवो वाणरूपेण वर्तन्ते ये चान्ये वनस्यतीन् चन्द-
नादिदृष्टाननुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये भ्रवटेषु विलेपु शीरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीसस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नमैष लोको यतैष एतत्सपतीति श्रुतिः ।
तथा सूर्यस्य रस्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति । येषां सर्पाणां मांसु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

का० उपविश्य पञ्चगृह्योत्तं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति प्रठ्याचं प्रतिदिगं परिसर्पम् । आज्यं संस्तुत्य पञ्चगृह्येत् मादाया-
त्मानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिगं परिष्टुष्य पुरुषीपरि पञ्चगिर्भर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्ट्या राज्ञोघ्नाः प्रतिसराः

ये वासी रोचने दिवो वासूर्यस्य रस्मिषु । येषामांसु सदस्तु त्वेभ्यः सर्पभ्यो नमः ॥ ८ ॥

कृणुष्वपाजः प्रसितिन्नपृथ्वीयाहिराजे वासवांश्च ॥ इमेन । तृष्ठीमनुप्रसितिन्द्रुणानोस्तासि विद्वारजसस्तुपिष्ठैः ॥ ९ ॥

पान्दिवेत्वाः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने पाजः बलं कृणुष्व कुरुष्व पाज इति बलनामसु पठितम् । तत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं विद्यान्तं प्रसितिं
न प्रसितिभिव । प्रसितिर्जालं प्रसितिः प्रसयनात्तत्तुर्वा जालं वेति यास्त्रोक्तैः । पिञ्ज्बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पञ्चिणो यथा सा
प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पञ्चिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजिव दृप इवामवाग्सदाय-
वानिभेन गजेन यार्ह शत्रुनप्रति गच्छ । अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिनइत्यमः सेवकास्ते ऽस्य सन्तीत्यमवान् पचाद्य-
जन्तादसशब्दान्तुप्रत्ययः । हे अग्ने अस्ता शत्रूणां जेमासि अतो रचसः राचसात्विध्य ताडय । बध्य ताडने दिवादित्वाक्कान् शहादि-

२—विष० १३, ६, २ ।

१—(१०), १, १ ।

त्वात्सम्पसारणम् । कैः तपिष्ठेः तापकतमैरायुधैः तपन्ति सन्तापयन्तीति तसृणि भ्रतितसृणि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठेभ्यः स्विति इष्टनि परे ढचो लोपः । कौदयस्त्वं ढचो प्रसितिं विभक्तिव्यत्ययः ढचया चिप्रया प्रसित्या जालेन भ्रतु द्रूणानः शत्रु कारयन् द्रू हिंसायां क्रयादिः शानच् प्रत्ययः द्रूशीतिःसौ द्रूणानः ॥ ८ ॥

हे अग्ने तव ये स्त्रमासः भ्रमा वातीहृता ज्वालासमुद्राः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कौदया भ्रमाः आशुया आशवः शीघ्रगमनाः आशशब्दात्परस्य जसः सुपांसुलुगित्यादिना यादेयः । तैर्भूमैः तपूर्षि तपन्ति सन्तापयन्ति तानि तपूर्षि तापयित्दृशि रचांसि पत-
ङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्त्रांशानुसृग्य ज्वालाभिस्त्रान्दहेत्यर्थः । कौदयस्त्वं ध्रुवता धृष्णोतीति ध्रुवता प्रगल्भेन
तव स्त्रमासश्चाशुयापतन्त्यनुसृग्यध्रुवताशोशुचानः । तपूष्यग्ने जुह्वापतङ्गानसन्दितो विसृजविष्वगुल्काः ॥ १० ॥

प्रतिस्वशो विसृजतूर्णितमो भवापायुर्विशो अस्या अद्बधः । योनोदूरे अघग्ं सो यो अन्त्यग्ने मा किष्ट्यथिरादघर्षीत् ॥ ११

धृष्टेन ज्वालौवेन शोशुचानः अत्यन्तं शोचते शोशुचतइति शोशुचानः शुच दौर्मावित्यस्माद्यङ्ङन्ताच्छानच् प्रत्ययः । तथा जुह्वा सुवा ह्यमान इति शेषः । असन्दिनतः अखण्डितः । ईदयः सन्विषक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वं मधश्च उल्काः ज्वाला विसृज रचोघाताय सुच्चैत्यर्थः ॥ १० ॥

नोऽस्माकं दूरे योऽघग्ं सः अवं पापं शंसतीच्छति अघग्ं सः अस्मद्ग्रीही यो दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अघग्ं सः हे अग्ने तं प्रति स्वशः स्वश बन्धने स्वशयन्ति बध्नन्तीति स्वशो बन्धनकृतः प्राणधीन्विसृज मेरय । अस्या अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पायुः पालकी

भव । कौटुम्ह तूखितमः तूखे वेगोऽस्यास्तीति तूखी कृत्यत्वं तूखी तूखितमः वेगवत्सरः । अदव्यः अनुपङ्कितः । हे अग्ने एव-
 मनुष्यं प्रहृतस्य ते तव मां किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः यत्रुरादधर्षीत् धार्ष्ट्यां मा करोतु । दूरसमीपज्ञानस-
 क्तव प्रति त्वरती बन्धकान् प्रेरय केनाप्यहिसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राक्षसाद्यत्वं प्रति घृष्टा मा सत्त्वव्यथः । धृष धाता लुङि
 हिल मडभावश्च मायोगत् ॥ ११ ॥

उदग्ने तिष्ठप्रत्यातनुष्वन्यमिवाँ२॥ ओषतात्तिग्महेते । यो नो अरातिः समिधानचक्रेनी चातन्व्यत्यतसन्नमुक्त्वम् ॥१२॥

ऊर्द्धो भवप्रतिविद्वाद्वासादविष्कृणुष्वदैव्यान्वग्ने । अत्रस्थिरातनुहियातुज्जनाञ्जामिसजामिप्रष्टयीहिहयलून् ॥

अग्नेष्टोतेजसासादयामि ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्व सुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्फारय तिममा हेतयो यस्य स तिमसहेतिः तिमसं तेजतेत्वाहकर्मणः तत्कम्बोधनं
 हे तिमसहेते उक्त्वाहवदायुष अमिवाण्ड्वन् त्वं न्योषतात् नितरां दह । एष दाहे तुष्टोऽस्मात्किञ्चित् तातच्छादेशः । हे समिधान
 समिग्ने दीप्यतीऽसौ समिधानः तत्सन्बुद्धौ हे समिधान दीप्यमान नोऽस्माकं शोऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा नीचैः
 कला धचि दह । दह भस्मीकरणे बहूनां कृन्दसीति शपि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने धर्षीति रूपम् । तत्र इष्टान्तः शुक्कमतसं न । न
 इवाधः अतसो इचः शुक्कं इच मिवादातारं निर्देह्यर्थः ॥ १२ ॥

हे अग्निं जर्षी भव उद्युक्तो भव अस्माकं सुपरि वर्तमानान् यत्र न प्रतिविध्य प्रतिलाड्य । दैव्यानि देवसम्बन्धौनि
 कर्माणि आविः क्लृप्त्वा प्रकटय । किञ्च यातुजनानां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनं वि भवतनुहि भवतारय । किञ्च जायजामिशब्दौ
 पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ जामिमजामिं पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनस्काडित मताडितं वा यत्र न प्रकृणोहि कृणातिमार्णार्थः रिपून्
 मारय ॥ का० दृत्तपूर्णाभिर्गनेष्टेति । कार्कश्यमयीं पादमात्रदीर्घां षडङ्गुलविपुलां दृत्तपूर्णां प्रागर्थां सुच मग्नेष्टेति यजुषाग्निर्मूर्धेति ऋचा
 चेपदधाति ॥ आग्नेयं यजुः । हे सुक् अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा त्वा त्वां सादयामि ॥ १३ ॥ १—१०४,१२ । २—१०५,१३ ।

अग्निर्मूर्धादिवःककुत्पतिःप्रथिव्यात्रयम् । अपांरेतांसिजिन्वति इन्द्रस्यलौजसासादयामि ॥ १४ ॥

भुवोयज्ञस्यरजसञ्चनेतायत्वानियुद्धिःसचसेशिवामिः । दिविमूर्धानन्दधिषे स्वर्षीञ्जिह्वामग्ने वदधे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता(३,१२) का० एव मौदुस्वरी सुत्तरता दधिपूर्णां मिन्द्रस्य त्वेति । एवंविध मेवौदुस्वरीं दधिपूर्णां सुच सुत्तरे उप-
 दधाति ॥ इन्द्रस्य त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्वं यजुः । हे सुक् इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥

त्रिशिरोहृष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतोति हव्यवाट् तां हविषो वादीं जिह्वां ज्वालां चक्रिषे
 करोषि लब्धये लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मना नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भवसि जगद्रचार्थम्
 भवतेलेटि मध्यमेकवचने सिपि इतश्च लोप इति इकारलोपि लेटाऽऽडाटाविल्यङागमे अत्रिच अधाल्ति सवङ्ङादेशे च हते भुव इति
 रूपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभिर्मङ्गलरूपाभिर्नियुद्धिरर्षामिः त्वं सवसे सम्बन्धं प्राप्नोषि । नियुतो

वायोरित्युक्तेर्नियुता नाम वायोरखाः! ताभिर्वायुर्लब्धते वायुना चान्तरिक्षं सस्यते । यत्र च दिवि मूर्धान मादित्यं दधिषे धारयसि
 लिङ्गुडर्यं । किंभूतं मूर्धानं स्वर्गं स्वर्गं सनीति ददाति स्वर्गः । षण्णु दाने विट्प्रत्ययः विहृनेरनुनासिकस्येदिति नकारस्थाकारः ।
 यद्वा स्वः स्वर्गे स्यति तिष्ठतीति स्वर्गः तम् वेदान्तकर्मणि क्तिप् । अन्तरिक्षे द्युलोकं च यत्रस्य रजसश्च नेता भवसौत्यर्थः । येषेत्यस्य
 संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः यस्य त्वैतत्कर्म तं त्वां स्तुत्रपिण सादयामीति शेषः ॥ १५ ॥

१—निघ० १, ५२, १० ।

का० स्वय माट्सां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति । पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन स्वयमातृषा सुपदधाति कीदृशी
 शर्करां पाषाणमयी' छिद्रां स्वाभाविकच्छिद्रयुतां सच्छिद्राश्ममयीएकैव स्वयमातृषोच्यतइति सूत्रार्थः ॥ जघंष्टहती । हादशाचरत्रि-

ध्रुवासिध्रुवास्तृताविश्वकर्मणा । मात्वासमुद्रुद्धधीन्मासुपर्णव्यथमानापृथिवीन्दृष्ट ॥ १६ ॥

प्रजापतिश्चासादयत्वपाप्मुष्ठे समुद्रस्येमन् । व्यचस्वतीम्नायस्वतीम्नायस्वपृथिव्यसि ॥ १७ ॥

यादीर्घंष्टहती अत्र प्रथमस्वयोदयार्णस्तृतीयो दयार्थः । हे स्वयमातृषे त्वं ध्रुवा स्थिरासि । कीदृशी त्वं धरणा भूमिरूपेण विश्वस्य
 धारयिषी । विश्वं करोतीति विश्वकर्म तेन सर्वस्य कर्त्री प्रजापतिना आस्तृता उपहिता । समुद्रो रक्तः त्वा त्वां मा उद्धधीत्
 मा हन्तु । सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोद्धधीत् । रक्तो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति श्रुतेः समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां रक्तपुरुषावुच्येते । त्वं
 चाव्यथमाना अचस्वन्ती सती पृथिवी दृष्ट भूमिं दृढीकुरु ॥ १६ ॥

१—१७, १, ५ । ३—७, १, ५ ।

अनुष्टुप् । हे स्वयमातृषे प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु क्व अपां जलानां पृष्ठे उपरि । समुद्रस्य जलसङ्घातस्य एमन्

एमनि अवस्थाने सादयतु । इणो धातोर्भनिन्प्रत्यये एमन्विति रूपम् सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । किञ्च तां तां व्यचखती
 व्यचनं व्यचखदस्या अस्तीति व्यचखती ता मभिव्यक्तियुताम् । प्रथखतीं प्रथनं प्रथः पृथुलं तदस्या अस्तीति प्रथखती तां विखार-
 युक्ताम् । त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्य अस्याधितिः प्रथनं कुरु यत्स्वत् प्रथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥
 प्रसारपङ्क्तिः । आसौ चेतप्रसारपङ्क्तिरित्युक्तेयंवाच्यो हादयकावख्यावष्टकौ सा प्रसारपङ्क्तिः अत्र त्वाद्य एकादशको द्वितीय-
 भूरसिभूमिरखदितरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्तृ । पृथिवीयच्छ पृथिवीन्दृष्ट पृथिवीन्माहिसौः ॥ १८ ॥

विश्वस्यै प्राणायानाय व्यानयोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ।

अग्निङ्गाभिपातुमद्या खस्यच्छद्विषाशत्तमेनतया देवतयाङ्गिरखद्धुवासीद ॥ १९ ॥

खयोदयकस्तृतीयपुर्यो पञ्चको पञ्चमः षड्चरः एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमातस्ते त्वं भूः सुखानां भावयिच्यसि । मग्निः पृथि-
 व्यसि भूम्यभिमग्निनो देवतासौत्यर्थः । अदितिर्देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्पातीति विश्वधायाः विश्वं निहित
 मस्या मिति वा । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतयामस्य धर्तृ धारयित्तौ तादृशौ त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु पृथिवीं दृष्ट दृष्टीकुरु
 पृथिवीं मा हिंस्रीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

यजुः एकाधिककार्थवृष्टुम् । हे स्वयमातस्ते विश्वस्यै सर्वस्यै प्राणायानाय व्यानयोदानाय प्राणायानव्यानोदानाख्यवायुवृत्ति-

लाभाय प्रतिष्ठायै कौत्से चरित्तुय शाल्मीवाचरणाय च । प्राणिना नेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं त्वां सादयामीति श्रेयः । किञ्च भद्रा महत्या स्वस्त्वा योगचेमसम्पत्त्या शक्तमेनात्यन्तं सुखकारिणा कृदिषा गृह्येण चाग्निस्त्वा त्वा मभिपातु सर्वतो रक्षतु । तथा देवतयातु गृहीता त्वं भ्रुवा खिरा सती सौदीपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं खिरखिता तद्दद्विहोपविश ॥ १८ ॥

का० मूलाप्रवर्ती दूर्वा तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्रासां काण्डात्काण्डादिति । तस्यां स्वयमातृषायां काण्डादिति ऋग्वेदेन पुरस्ताद्भूमिगतायं मूलाप्रवर्ता दूर्वा सुपदधाति ॥ अग्निहृष्टे दूर्वेष्टकादेवत्ये हे अगुष्टुभौ । मूलैर्भू सम्बन्धं पर्व काण्डं भूम्यसम्बद्धं परः । हे दूर्वे दूर्वेष्टके काण्डात्काण्डात् प्रतिकण्डं परुषः परुषः प्रतिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीपरुषःपरुष्यरि । एवानोदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच ॥ २० ॥

याशतेनप्रतनोषिसहस्रेणविरोहसि । तस्यास्तेद्वीष्टकेविधेमहविषावयम् ॥ २१ ॥

समस्तात् प्ररोहन्ती अङ्गुरवती वर्त्तसे । नित्यवीस्योरिति वीस्यार्थे काण्डपरुषोर्द्विलम् । एवेत्यव्यय मेवमित्यर्थे निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । हे दूर्वे एवं स्नाङ्गुरविस्सारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसङ्गर्भाषी असङ्गीः पुन्रपीतनपत्वादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्सारय ॥ २० ॥

हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्सारयसि सहस्रेण चाङ्गुराणां विरोहसि विविधं प्रकृढा भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

का० यास्यइति द्वियजुषं द्वितीये । दूर्वेषुकापुरस्ताद्वितीये पद्यालोके यास्यइति ऋग्द्वयेन द्वियजुःसञ्ज्ञा पद्येषुका सुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ इन्द्रान्निदृष्टे अग्निदेवत्वे हे अनुशुभ्री । हे अग्ने याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोक मातन्वति प्रकाशयन्ति रस्मिभिः स्वरूपभृतैः किरणैः । तामिः सर्वाभिः रस्मिः नोऽस्मात् रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मिन्द्यावि कृधि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कान्तीः पुत्राद्यासभ्यं देहीत्यर्थः । यद्वा विभक्तित्व्यत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं तामिः रस्मिभः रुचे शोभायै कुरु जगत्सिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥ १—१७,४,१० ।

यास्ते अग्ने सूर्यरुचोदिवमातन्वन्ति रस्मिभिः । तामिन्तो अद्युसर्वाभौरुचेजनाय नस्कृधि ॥ २२ ॥

यावो देवाः सूर्यरुचो गोष्वभ्येषु या रुचः । इन्द्राग्नीतामिः सर्वाभौरुचन्नो धत्तवृहस्यते ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयत् स्वराड्ज्योतिरधारयत् । प्रजापतिद्वारासादयत्तुष्टं पृथिव्याज्योतिभ्रतीम् ॥

हे देवाः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्यते वो युष्माकं सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेतुषु अश्वेषु तुरगीषु च या युष्माकं रुचः सन्ति तामिः सर्वाभिः रस्मिभः कृत्वा नोऽसभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्कमप्रभानस्मान्कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २—१७,४,११ ।

का० विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम् । द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ हे पद्येषुके प्राग्लक्षणे अनूक मभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्रं विराडितुत्तरां स्वराडिति दक्षिणाभिति सूत्रार्थः ॥ हे यजुषी इदं लोकादेलोकदेवत्ये क्रमात् यजुर-

ज्यैष्ठ्याय जेष्ठत्वायोक्त्वाऽय इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यो कल्पन्तां खोचितं सुपकारं । यद्वा ममेति तवस्थाने व्यत्ययः । द्यावाभूमौ तयोक्त्वाऽय कल्पन्ताम् आपञ्चोषधयश्च तत्र ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सव्रताः एकस्मिन् चयानख्यकर्मख्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अन्ययः स्वयमावसाद्या इष्टकाः तव जेष्ठ्याय कल्पन्ताम् अन्ययो ह्येते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरन्वियद्देनेष्टका चक्यन्ते । किञ्च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्ता ये अन्वयः अथैरपि चिताः तेषुपि

पृथङ्मज्ज्येष्ठ्यायसवताः । ये अन्ययः समनसोन्तराद्यावापृथिवी इमे । वासन्तिकाष्टतुत्राभिकल्पमाना

इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतया द्विरखद्भ्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

अषाढासिसहमाना सहस्रपृतनायतः । सहस्रवीर्योषिसाविन्व ॥ २६ ॥

वासन्तिकाष्टतु वसन्त ऋतु मभिकल्पमाना सम्यादयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्मोचयन्तु । तत्र इष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरन्त्याभिसंविशन्ति एव मन्वेष्टका वसन्तं परिचरन्त्याभिसंविशन्तु ॥ सादयति तथा देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके युवा मद्भिरसां कर्मणैव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदत सुपविशतम् ॥ २५ ॥

का० अषाढासौत्यषाढाम् । अषाढासष्वन्नका मिष्टकां पत्नीकतां पथां प्राग्लक्षणा ऋतव्याभ्यां पूर्वां संलम्बा मनूके उपपदधाति ॥ सविष्ट-
इष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् । हे इष्टके त्व मषाढासि शतुन्न सहते इत्यषाढा । यथा च श्रुतिः ते देवा एता मिष्टका मपश्यन्नषाढाभिमा-

नेव तामुपादधत तामुपधायासुरान्त सपदान्भ्राट्श्वानस्मान्क्ष्वस्मादरुहन्त तस्मादशोडेति । कीदृशी त्वं सहमाना सहतइति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः अदानशीलाः प्रजाः सहस्त्राभिभव । वृतनों सङ्ग्राम मिच्छन्ति ते वृतनायन्ति वृतनायन्तीति वृतनायन्ताः क्षजन्ताश्छटपत्नयः तान् वृतनायतः सङ्ग्रामिच्छून् शत्रून्सहस्र । किञ्च त्वं सहस्त्रवीर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मा मां जित्वा प्रीयौहि ॥ २६ ॥

का० कूर्मं दधिमधुष्टैरनक्ति मधु वाता इति१ । मिथितैर्दधिमधुष्टैर्ऋकृयेण कच्छप मनन्ति ॥ गोतमदृशा विश्वदेवदेवत्यासिस्त्रो गायत्राः ऋतं यज्ञ मिच्छन्तीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः । ऋतयतीत्यव

मधुवाताऋतायतेमधुञ्जरन्तिसिन्धवः । माध्वीर्नःसन्वोषधीः ॥ २७ ॥

मधुनक्तमुतोषसोमधुमत्यार्धिव्रजः । मधुद्वौरस्तुनःपिता ॥ २८ ॥

क्वचि चेति शप्तस्येत्सख न हृन्दस्यपुत्रस्येति अभावः अक्षाषयादिति अक्षाषयोरेव क्वाचालविधाना दक्षत्कार्वाधातुकयोः इत्यालमपि न । संज्ञितायां तु हृन्दसो दीर्घः । मधु मधुमानित्यग्रे^(१८) मत्तुपुत्र्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुयव्यपि मत्तुब् ज्ञेयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत् उदकं चरन्ति स्ववन्त्वित्यर्थः । तिङ्गं तिङ्ग इति लोटो लङादियः । श्रोषधीः श्रोषधयः नोऽस्माकं माक्षीः मधुररसीपिताः सन्तु ॥ २७ ॥

१ — ७, २, ३३ । २ — १०, १, १७ ।

नक्तं रात्रिनोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसीपित मानन्दकारमस्तु । उतापि च उषसी दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु । पार्थिवं रजः पृथिवीलोकी माटभृती मधुमत् मधुररसीपित मस्तु । पिता पितृभृते योः दुग्लोकौ मधु मधुमाक्काधुररसीपितोऽस्तु ॥ २८ ॥

वनस्यतिरखत्यादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान्यस्रसाधनभूतोऽस्तु सूर्यो मधुमागसन्तापराद्विल्लक्ष्णमाधुर्यरसोपेतिऽस्तु गावः यज्ञ-
साधनभूता रसयः नोऽस्माकं माध्वोः मधुमत्वो भवन्तु । रसो वै मध्विति' श्रुतेः । दातादीनि रसवन्तस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति
सर्वोऽर्थः ॥ २८ ॥

का० अरिमात्रे ऽषाढां दक्षिणावकासपरिष्टाच्च पुरुष मभिसुख मपां गभ्वन्ति तिष्ठभिः । अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पया-
लोकहय मन्तराले सुक्ता ढतीये पदगालोके पूर्वमेव स्थापितास्त्रवकासु ग्रीवालेषु पुरुषसम्बुद्ध मृक्षयेण कूर्मं सुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ खराट्
पङ्क्तिः दयाधरचतुष्पादा ढतीयो द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या । कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा । ढतीया दगावापृथिवीया । हे कूर्मं अपां

मधुमान्नोवनस्यतिमधुमा२॥अस्तुसूर्यः । माध्वीर्गावोभवन्तुनः ॥ २८ ॥

अपाङ्गमन्तीदसात्वासूर्योमिताप्सोन्मान्निर्वेश्वानरः । अच्छिन्नपत्न्याः प्रजाअनुवीक्ष्वा नुत्वादिव्याष्टिः सचताम् ३०
जलानां गभ्वन् गभ्वनि गभ्वरे स्थाने रविमखले त्वं सीद छपविश । एतद्वापां गभ्वष्टं यत्तैष एतत्तपतीति' श्रुतेः । तत्रोपविष्टं त्वा
त्वां सूर्यो माभिताप्सीत् अभिता मा सन्तापयतु । वैश्वानरः सर्वानरहितोऽग्निश्च मा सन्तापयतु । त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टका-
रूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य । कीदृशीः प्रजाः अच्छिन्नपत्न्याः अच्छिन्नायनवखण्डितानि पत्राणि अत्रयथा यासां ताः अखण्डिता
इष्टकाः कुर्वित्यर्थः । इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनात्ता अनुवीचस्विति' श्रुतेः । किञ्च दिव्या दिवि भवा इष्टिः
त्वा त्वामनु सचतां सेवता सुदकेन नित्यं सिको भवित्यर्थः ॥ ३० ॥

१—०,५,१,४ । २—१०,४,३,५,९ । ३—०,५,१,५ । ४—०,५,१,५ ।

का० षट्पद्यति मध्यमयेति । तिसृषां मध्यमया तीन्तसमुद्रानिति ऋचा हस्तस्यतीति सुतार्थः । कूर्मदेवत्या विष्टुप् । हे कूर्म यो भवान् त्रीन् समुद्रान् लोकान् समष्टपत् सस्यक् प्राप्सो भवति । इष्टं गतो पुषादीत्यादिना चै रङ् । समुद्रवन्ति स्वकारणान्मुद्रवन्तीति समुद्रा लोकास्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् । कीदृशो भवान् अपां पतिः जलेशः इष्टकानां हवभः वर्षिता । किञ्च यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वं पुरातनाः कूर्माः पन्थेष्वस्मिन्पृष्टिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनकृतस्यास्मिन्सुतस्मिन् लोके स्थाने लं गच्छ । किं कुर्वन् पुरीषं इतान् पश्यन् वसानः आच्छादयन् ॥ ३१ ॥ व्याख्याता(५,२२) ॥ ३२ ॥ १-१०,५,२ ।

तीन्समुद्रान्त्समष्टपरस्वर्गान्पाम्यतिर्दृषभइष्टकानाम् । पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छयन् पूर्वपरैः ॥ ३१ ॥

महीद्वयोः पृथिवीचन इमं यज्ञस्मिन्मिच्छताम् । पिष्टतान्नोभरीमभिः ॥ ३२ ॥

विधयोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यथे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

का० उल्लूखलसखले स्वयमाढसा सुत्तरेणारत्नमात्रे श्रीदुम्बरे प्रादेशमति, वतुरस सुलूखलं मध्यसङ्गृहीत मूर्ध्वं इत्तं दक्षिण सुलूखलद्विष्योः कर्माणीति । वतुष्कोणं मध्यसङ्गृचितं खातहीन सुदुम्बरतरुज मूर्ध्वं सुलूखलम् इत्तं सुसलम् ते उभे स्वयमाढसोत्तरे देवे तस्य आङ्गुस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रे ण सहैवापदधातीति सुतार्थः ॥ व्याख्याता(६,५) ॥ ३३ ॥ २-१०,३,३ । ३-१०,५,४ ।

का० उल्लूखल उखां छ लोपशयां पिष्टा म्युष्य पुरस्ताद् ध्रुवासीत्युखाम् । पूर्व सुलखलोपर्युखां र. ष्णीं कंवा तत उपशयां इदं पिष्टो-

खापुरस्ताम् नो प्रक्षिप्य तन्नोखां मन्त्रहृद्येनोपदध्यादिति सूक्तार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् । हे उखे धरुषा जगतो धारवित्री त्वं ध्रुवा
 स्त्रिरासि अथाग्निजनकत्वे नोखा स्त्रुते । योऽग्निरितिऽत्याः उखायाः सकायात् प्रथम मादौ जातवेदाः जातपुत्रानोऽग्निरधिजन्ने तत
 एथो योनिभ्यः सकारणेभ्योऽधिजन्ने जावते । योऽग्निः पूजानन् स्वाधिकारं प्रकषेच जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभाशुष्टुभेति ऋन्द
 क्षयेच देवेभ्यो देवार्थं ह्यथ मन्त्रहृदिविष्टु ॥ ३४ ॥

उखादेवत्या हृदती । हे उखे त्वं रमस्व अत्र कौङ्गां कुब किमर्थम् इ से अन्वार्थं रावे धर्माथं सहसे वस्त्राय युक्ते युक्त्राय यथोऽर्धं म् ।
 दुक्त्वं योतते र्थो माचं वेति वाक्कः । अर्धे उपसेचनाय पयोदधिष्टुतादिकाय अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सन्वन्धः ।

ध्रुवासिधरुषेतो जज्ञे प्रथममेथो योनिभ्यो अग्निजातवेदाः । सगायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभाचदेवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३५ ॥

इषे राये रमस्व सहसे दुस्त्रज्जं अत्रयाय । सन्नाडसि खराडसि सारस्वतौ त्वौ प्रावताम् ॥ ३५ ॥

किञ्च सन्वयाजतइति सन्नाडसि स्तेनैव राजतइति खराडसि । एवभूतां त्वं सारस्वतौ सरस्वतीसम्बन्धिनी उत्सौ उत्स्यन्दनी
 कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वं प्रावतां प्रकषेच पालयताम् । तौ सारसौ मनीषाचौ । ग्रास्त्रजानाय कूपद्वौ तत्सन्दतीति मनः कूपः तत्पुति-
 पादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः । मनी वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्ये तौ सारस्वताबुक्त्वाविति श्रुतेः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋन्वेदसामवेदी त्वौ
 रथताम् । तथाच तित्तिरिश्रुतिः ऋक्माम वै सारस्वताबुक्त्वाविति ॥ ३५ ॥ १—निर० ५, ५ । २—०, ५, १, १३ । ३—१०, ५, ५ ।

का० अन्ने युक्त्वा इति प्रत्युच्यते सुवाहती सुहोत्र्युखायाम् । ऋग्द्वयेनोखामन्त्रे हे आहृती जुहोति ॥ अग्निदेवत्वे हे मायन्नो

भावा भरहाजहृष्टा द्वितीया विरूपहृष्टा । हे देव दीप्यमान हे अग्ने ये साधवः दान्तास्ते तवाखासः इया अर मल मत्पथं मन्ववे यज्ञाय वहन्ति प्रापन्ति देवानिति शेषः तानखावुस्स हि सोजय । हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

अग्ने त्वमखावुस्स योजय हि शब्दः प्रसिद्धौ । कोटशान् देवहृतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहृवो अतिशयेन देवहृतमाः तान् देवाना मतिशयेनाह्वानृन् । अचोऽस्तस्मिन् इति संहितायां सुख्यस्व दीर्घः । दृष्टान्तमाह रथौरिव रथीः रथस्वामी यथास्त्रान् योजयति तद्वत् । रथोऽस्वास्तीति रथीः ईर मत्वर्थं । किञ्च त्वं पूर्व्यः पूर्वभवः पुरातनो हीतामनुषाङ्गोतुः प्रथमोऽग्रो भूत्वा निसदः

अग्ने युद्धवाहियेतवाग्वासो देवसाधवः । अरं वहन्ति मन्ववे ॥ ३६ ॥

युद्धवाहि देवहृतमांर ॥ अग्वांर ॥ अग्ने रथौरिव । निहोतापूर्व्यः सदः ॥ ३७ ॥

अस्मिन्वागे होतृषद्ने निषीद । छन्दसौति सोदर्थं लुब् । देवहृतमानखा नित्यत्नातोऽटि नित्यमिति आकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घाद-
टीति नस्य वः ॥ ३७ ॥

१—१०,५,० । २—०,५,२,२ । ३—०,५,३,११ ।

का० सुखे करोति सम्यक् स्ववन्तीति । सम्यगिति मन्वेण पञ्चपशूनां सुखे एकैकं हिरण्यशकलं चिपतीति सूदार्थः ॥ किङ्कि-
देवता त्रिष्टुप । हिरण्यपुरुषोद्देशिनायं मन्त्रः । अग्ने मध्ये चितिमध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना
अन्नानि सम्यक् स्वन्ति अरन्ति ह्यमानानि हवीषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । अन्नं वै धेना इतिर श्रुतेः । कीदृश्यो धेनाः मतसा
पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कोदृशेन मनसा अन्तर्हृदा हृदयात्सर्वतमानेन हृत्यतिष्ठितेन विषयव्याहृतेनाव्याकुलेनित्यर्थः । अङ्घ्रा-
युक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । अन्तर्वै हृदयेन मनसा सतानं पूतं य ऋजुरिति श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः सरति न नकार इत्यर्थः

सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् । न केवलं घेनाः स्रवन्ति एतस्य धारा अपि स्रवन्ति । तासु घेना
 एतधारासु हिरण्यमयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यद्दुःखगन्तः ॥ ३८ ॥
 हिरण्यशकलदेवत्यार्थी ब्रह्मती पादार्णनियमभावात् ॥ का० नासिकयोक्तृचे त्वेति । मन्वाभ्यां पशुनां नसोः शकलप्रासन
 मित्यर्थः ॥ हे हिरण्यशकल ऋचे ऋत्वेदाय तदुक्तहौवादिषुब्रये त्वा त्वां वामनसि प्रास्यामि । ऋचे दोषयो शोभाप्राप्त्यै त्वां दक्षिणंसि
 प्रास्यामि । का० शिराऽसि प्रत्यञ्चैति । आदौ वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का० अख्योर्भाषे त्वेति । भाषेत्वेति मन्वाभ्यां नेत्रयोस्तद्विद्विरण्य-
 शकलप्रासनम् ॥ भाषे कान्थे त्वां वामनेत्वे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्वे प्रास्यामि ॥ का० श्रोत्रयोरभूदिदमिति* ।
 पृथक् स्रवन्ति सरितो न घेना अन्तर्हृदा मनसापूयमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययोवेतसो मद्भेदो अग्नेः ॥ ३८

ऋचेत्वारुचेत्वाभासेत्वाज्योतिषेत्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्ने वैश्वानरस्य च ॥ ३९ ॥

कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदं मग्निर्ज्योतिषेति मन्वाभ्याम् ॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भुतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो
 नरेभ्यो हितस्वाम्ने च वाजिनं वाचो ज्ञात अभूत् सर्वप्राणियब्दा वक्त्रे च शब्दोऽपि श्रोत्रे चैव ज्ञायतेऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति
 शेषः । वाचमेति जानाति वाजिनं । वाचपूर्वदेवैरीणादिको नक्तप्रलयः ह्यान्दसः कुलाभावः भलां जशोऽन्त इति जगत्त्वम् ।
 अथमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रमस्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णविपिषाय शृणोतीति श्रुत्य गुवादाकोऽयं मन्वः । यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्य
 मानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्यग्ने च वाजिनं वीर्यं तेजोजनक मभूत् भवति अतोऽस्यामीति ॥ ३९ ॥

१—१०,४,६ । ३—१०,४,११ । ४—१०,४,११ ।

हिरण्यशकलदेवत्वोत्पिक्त्तु द्वौ पादावष्टांशौ तृतीयो हादशको व्यहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं पास्त्रति । अथमग्निः ज्योतिषा पशुश्रीतस्त्रित-
हिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी पशु रक्तो रोचमानोऽग्निर्वर्षसा हिरण्यकाख्या वर्षवान् कान्तेमानस्तु वाङ्मप्रभा ज्योतिः शरीरगत-
कान्तिर्वर्ष इति ज्योतिर्वर्षसोर्भेदः । यथा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषानि रिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्षसा च वर्षसदस्तु
रक्त इव उभयत्रैवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनीत्यर्थः ॥ का० सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये । पुरुषशिर आदायो-
द्यामध्ये वक्षसाशमन्नेषोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ हे पुरुष त्वं सहस्रदाः सहस्रसङ्कास्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनसाभाग

अग्निज्योतिषाज्योतिष्मान् रक्तोवर्षसावर्षस्वान् । सहस्रदा असि सहस्रायत्वा ॥ ४० ॥

आदित्यङ्गर्भस्ययथासमङ्घिसहस्रस्यप्रतिमां विश्वरूपम् । परिदृष्ट्विहरसामाभिमुखाः शायुषङ्कुण्डुहिचीयमानः ॥ ४१ ॥

त्वा त्वा सुभृन्नामौति शेषः । आदौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽखगोऽव्यजानो क्रमेण । एकपशुपत्रे सुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त
पशुकत्व एकैकमित्यन्वये २ ॥ ४० ॥ १—१०, ५, १४ । २—का० १०, ५, ११; शतपथ० ७, ५, ११० । ३—१०, ५, ११ ।

का० आदित्यं गर्भमिति प्रतिमत्सं क्रमेण । पुरुषादीनां शिरसि पशुमन्त्रक्रमेणैकैकं सुपदधातीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्या-
स्त्रिष्टुयाः । आदौ पुरुषशिर उपदधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः त्व मादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्घि संमन्त्रय । ऋचोर्लोति मध्येमैक-
वचने रूपम् । पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशूनादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूना मित्यादित्यचित्योऽग्निः । कौटुश मादित्यं गर्भं
सृष्ट्वाति पशूनि गर्भः पचायत् ह्ययहोर्भश्चन्दसि तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूत् बहुधनप्रदमित्यर्थः । विश्व-

रूपं सर्वरूप मां दिव्यत्वात्सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः । सर्वाणि रूपाणि यस्मात् । किञ्च हरसा सर्ववीर्यापहारक मनेज्व्योतिर्हरस्तेना-
 स्मितजसा यजमानं परिहृत्पथि-परिवर्जय । हजी वर्जने रथादिः लोट् । मा अभिमंस्थाः यजमानं मा हिंसीः । मन्यतेलुङ् अभि-
 पूर्वा मय्यतिर्ह्यर्थः । किञ्च वीर्यमावः उपधौयमानः सन् यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कणुहि कुव ॥ ४१ ॥

अथधिर ईशानि उपदधाति । हे शब्दे वित्याम्ने त्व मश्व यिमं मा हिंसीः ज्वालया मा दह । कौटुशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः
 प्रीतिर्ना वायोर्गतिस्वरूपं आयुवच्छीघ्रव्यतिमित्यर्थः । वायोः प्रीतिं प्रेमपानं वरुणस्य नामिं जलेशस्य नामिमिव नाभिः अन्तरं यथा
 नरेण स्वमभिरस्मावरुणस्यिना पात्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्वात्मन् । यतः सरिरस्य सलिलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं । जन्
 जनने द्वादिः शानच् गमहनेत्युपधाद्योपः अणुयोनिर्वाशश इति श्रुत्यन्तरात् अतएव नदीनां यिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः

वातस्य जूतिं वरुणस्य नामि मश्वञ्जज्ञानं सरिरस्य महेग । शिशुन् नदीनां हरिसद्रिबुध्नमग्ने मा हिंसीः परमेव्योमन् । २

पिता अतएव नदीनां माटलात्तच्छिशुम् । हरिं हरितवर्णं यद्वाकूठं नरं हतीति हरिसम् । अद्रिबुध्न मद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं
 यासां ता अद्रिबुध्ना आपसज्जात मद्रिबुध्न मपत्यप्रत्ययलोपः । यद्वा बुध्नपदे नकाटः उपजनच्छादसः । अद्रिबुध्न मद्रिभिर्बुध्नं ज्ञातम्
 पथि तत्सुरैः कृत्वाजद्रीन् याथायान् दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदथाश्वो गत इति उत्थाष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निबिदन्तामिति
 शेषः । इमे वै लोकाः परमं व्योमिति' अतुः । यद्वा विविध आम अवनं रच षन् परम सुतकृष्टं यद्वागोम नानोपद्रवेभ्यः पाकनं तच्च
 स्थापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

नोधिण शान्तेत्या उपदधाति । अह मग्निं मीडे स्त्रीम ईड स्तुतौ । कौटुश मजस मरुपचीषम् । इन्दुमिदि परमेखर्वे इन्दुतीतीन्दुः

ऐख्योपेतं यद्वा उन्दी क्लेदे उमन्ति क्लेदयति जनमनासीतीन्दुः उन्दे रिचादेरिति कुप्रत्ययादीकारौ अरुचं रोषरहितं यद्वा अरुचर्म
ममस्थानीयं रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तं पूर्वमहर्षिभिः चित्तं चेतन्यम् । नमोभिरत्रैभुरखुं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् ।
हे अग्ने एवं स्त्रयमानः स त्वं गा सुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि । कीदृशी मदिति मखण्डता मदीनां वा विराजं विविधं राजमा-
नाम् दुग्धदानाङ्गीर्विराट् । मख्ये नृतं तस्यै शर इति दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम् । कीदृशः त्वं पर्वभिः पखिष्टकाभिरमाकाश्यादिपर्व-
भिर्वा ऋतुशः ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

अजस्रमिन्दु मरुपम्बुरण्युमग्निमीडेपूर्वचित्तनमोमिः । सपर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गाम्साहिंसीरदिति विराजमांश्
वर्तुती त्वष्टुर्वणस्थनाभिमविच्छज्ञानां रजसः परस्मात् । महीं साहसी मसुरस्यमायामग्ने माहिंसीः परमेव्यो मन
१४१

वायव्येभिधिर उपदधाति । हे अग्ने परमे व्योमन् उरकष्टे रचणस्थाने स्थापिता मर्बं मा हिंसीः । कीदृशी त्वष्टुः रूपाणां निर्मातु
देवस्थानुग्रहाकरुषीं हृषीति कम्बलादिना छादयति लोकानिति वरुची ताम् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयां नाभिवदचणो-
याम् वावसी लाप्ती वाविः । परस्माद्भजसः दिपूपान्नोकाज्ज्ञानं जायमानम् । श्रोत्रं वै परमं रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परमं
रजः इति श्रुतेः । यद्वा परस्माद्भजसः प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम् । महीं महतीम् । साहसीं सहस्रमूल्याहं सहस्रापकारस्यमा
वा । असुरस्य माया मसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मल्लै रः प्राणवतो मायां प्रज्ञां मौयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा प्राणिनां
प्रज्ञापदमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नेर्हृत्वेऽज सुपदधाति । योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकादध्यजायत अग्निसन्तापादुत्पन्नः । अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा अपि च दिवः शोकाल्पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उतपन्नः । अग्निपृथिवीदिवं शोकादजोत्यत्तिः श्रुत्याक्ता । यद्दे प्रजापतिः शोका दजायत तद्विवसपृथिव्यौ च शोकादजायतेति । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वायुपेण प्रजा जजान उत्पादितवान् । अजस्य वायुपुत्रं ततः प्रजोत्यत्तिः श्रुत्याक्ता । वाग्वाअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति । हे अग्ने चित्य ते तव हृडः क्रीधः तमजं परि- हणक्तु परिश्वन्नतु त्वयाजे कीपो च कार्य इत्यर्थः ॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् शुच दीप्तौ घञ्जन्तः दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून्

यो अग्निरग्ने रद्वा जायत शोकात् पृथिव्या उत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हृडः परितेऽवणक्तु ॥ ४५ ॥

चित्रन्देवानां मुदमादनीकञ्च जुर्मिलस्यवरस्यार्गनेः । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूयथात्मा जगतस्तस्युषश्च ४६

जजान । अजस्य पशुसाधनत्वं तेत्तिरोयश्रुत्योक्तम् । ततोऽजस्तपूरः समभवत्तच्छ्रुत्वायै देवताया आत्मभत ततो वै प्रजाः पशून्सृजतेति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥ १—७,५,२,२१ । २—७,५,२,२१ । ३—१०,५,१८ । ४

का० चित्रं देवानामित्यर्थश्चेशः सुवाहुती मध्यमे । अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्थाहुतिद्वयं जुहेतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता (७,४२) ॥ ४६ ॥ का० वाह्वेवद्युदङ्क्तिष्ठन्नपतिष्ठतउत्सर्गैरिमं मा हिँसैरिति प्रतिसन्दर्भः । अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्वह्निर्दक्षिणे उदङ्मुखस्त्रिदक्षिणं मेत्यु-त्सर्गसञ्चयेः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरास्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपचे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते हे

यजुषो तिष्ठन्ना मन्त्रो ऋषिः ऋषिः यजुषि । हे भग्ने सहस्राक्षः सहस्रमचौचि यस्त सः सिरस्त्रयकलकपसस्रस्रनीमो मेधाव यज्ञाय ऋषि-
मानः बवनेन संकथयमावः सन् तमिमं द्विपादं ययुं पुरुषकपं मा हिंसीः मा दृष्ट । सिरस्त्रयकलैर्वाएष सहस्राक्षः द्विषाहाएव पयु
यंतपुरुष इति । व श्रुतेः । यदि खादनेच्छा तर्हि मेघं ययुं मयुं पयुं तुरङ्गवदनं किम्बुदवं पयुं जुषल देवस्य मयवेत्सर्कः । किम्बुदवा वे
मयुरिति श्रुतेः । मयुं कष्यद्वगं वा जुषल मयुर्गुणैः प्रवदन इति कौशिकेः । तेन मयुभक्षणेन तव्यः ख्याकारुपास्तनः चिन्वानः पोषय-

इसस्माद्दिष्टीर्द्विपादस्य गुणैः स्रस्त्रा क्षौमेधावचौयमानः । मयुस्य मयुः स्रस्त्रेन जुषस्त्रेन चिन्वानसन्वोनिषीद ।

मयुनेयुश्च्छतुश्रिंशस्रान्तेयुश्च्छत ॥ ४७ ॥

इसस्माद्दिष्टीरेकशकस्य युक्त्वनिक्रदंवाञ्चिनंवाञ्चिनेषु । गौरमारण्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानसन्वोनिषीद ।

विष्ट निषीद द्वितीयाहं तव्य इति प्रथमा । इतो यजुः ते तव शुक् शोकः सन्तापो मयुं किञ्चरं स्वर्गं वा ऋच्छतु प्राप्नोत । किञ्च यं
पुरुषं प्रति वयं द्विजः देवं कुर्मः ते तव शुक् तच्छत ॥ ४७ ॥ १ — ७, ५, ३, २२ । २ — ७, ५, ३, २२ । ३ — ७, ५, ३, २२ ।
अथास्तस्य । हे भग्ने इम मेकशक मेकखुरं पयु भजं मा हिंसीः । एकशको वाएष पयुर्ग्रदस्य इति श्रुतेः । कौटिल्यं कनिकद मत्स्यन्त-

क्रन्दितारं हेवमायम् । क्रन्देदीर्घतीत्यादिना यङ् लुकि निपातः । वाजी वेगो विद्यते येषां ते वाजिना वेगवन्तः । अल्पे इत्प्रत्ययः ।
तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् । ते तुस्य सारस्यं वनस्यं गौरं गौरवर्णं सृगं दिशामि दशमि तेन तव्यः चिन्वानो निषीदिति पूर्व-
वत् । ते तव सुषौरं गच्छतु ॥ ४८ ॥

अथ गोः । अत्र विशिष्यद्वयं श्लोत्रिणं शेषाणि पुंलिङ्गानि अल्पयेन उभाभ्यां गौरेव सूचते । हे अल्पे परमे व्योमन् उरकष्ट-
स्थाने स्थितमिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः । कीदृयं साहसं सहसोपकारधर्मं वा । शतधारं शतसङ्ख्याकचौर-

गौरन्ते शुशुच्छतुयन्दिदमसन्ते शुशुच्छतु ॥ ४८ ॥

इमं साहसं शतधारमुख्यं व्यथमानं सरिरसमध्ये । दृतन्दृहानामदितिञ्जनायाम्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ।

गवयमारण्यमनुतेदियामितेन चिन्वानस्तन्वोनिषीद । गवयन्ते शुशुच्छतुयन्दिदमसन्ते शुशुच्छतु ॥ ४९ ॥

धारयुत शतपयोक्तसु उक्तः रूपः तद्वद्वयम् उरस इवोरसस्यं बहुकोतस मित्यर्थः । सरिरस मध्ये एषु लोत्रेष्वन्तः व्यथमानं अर्नोर्वि-
विध मथमानं सुपजोव्यमानम् । इमे वै लोकाः सरिरमिति श्रुतेः । जनाय सर्वलोकाय दृतं दुहानां दृतकारणं चौरं अरक्तोम् अदिति
मच्छिद्यताम् । ते तवारस्यं गवयं गोरुदृयं पशुविषेव मनुदियामि । शिष्टमुक्तम् ॥ ४९ ॥ १—७, ५, १, १४ ।
अथावेः । हे अल्पे परमे व्योमन् स्थाने स्थितमिमं मयिं मा हिंसीः । कीदृयं मूर्णायुर्मूर्णवन्त मूर्णायया युस् । वरुषस्य नामिं नामि-

॥ अथ नौयं प्रिय मपत्य मित्यर्थः । द्विपदां नराणां चतुष्पदां जवादीनां सुभयरूपाणां पशूनां त्वन्नम् त्वन्नमित्यव त्वन्नम् त्वन्नचक्रं कम्बलैः
 छादकत्वात् मनुष्याः शीतमिहस्यै कम्बलं दधते पशुगोखवाद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराच्छाद्यन्ते । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां
 मन्त्रे प्रथमं जनिषं प्रथमोत्पन्नम् । एतद् त्वष्टा प्रथमं रूपं विचकारेति श्रुतेः । उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददाभिः । अष्ट-मव्यत् ॥ ५० ॥
 अथाजस्यः । द्वि-प्रादपूरुषः । योऽजोऽग्नेः प्रजायतेः शोकात्कृत्वापादजनिष्ट उत्पन्नः । शोकादीष्यमानादग्नेः प्रजापतेरजनिष्टेति
 वा । यद्वा प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायतेति श्रुतेः । आत्मनो वपासुदखिदसा मन्त्रो प्रष्टुः कृत्वात्तोऽजसूपरः समभवदिति
 इममूर्णायुं वषस्यनाभिन्वचस्पशूनां द्विपदाञ्चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमञ्चानिचमन्ने मां द्विसौः परमेव्योमन् ।

उष्ट्रमारण्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानसन्वोनिषीद । उष्ट्रन्तेष्टुष्टुच्छ्वययिद्विभ्रस्तन्तेष्टुष्टुच्छ्वतु ॥ ५० ॥

अजोऽग्ने रजनिष्टशोकात्सोपपश्यज्जनितारमग्रे । तेनदेवादेवतामग्रमायँस्तेनरोहमायतुपमेद्व्यासः ।

तेनिरौयेऽपि । स उक्तमोऽजोऽग्ने प्रथमः सुत्यन्नं नरमेव जनितां खोपादकं प्रजापति पश्यदृष्टवान् । किञ्च एवं प्रयसोऽजस्रतो
 देवा इदानीन्तना अथ पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृत्वेति शेषः देवतां देवभाव मायन् प्राप्ताः तस्य भावस्तुतौ । किञ्च मेष्यासः यज्ञ-
 योष्या चजमाना रोहं रोहपीयं स्वर्गे तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति । इन्द्रसि-परेऽपि । अरभोऽष्टापदे सृगविशेषः सिंहवाती । शेष

१-०,५,३,३५ ।

१-०,५,३,३५ ।

का० एत्य च त्वं यविष्ठेति चिखीपस्थानम् । बहिर्वेदेरागत्यागिनसमीपेर्ध्वचिख्यमुपतिष्ठते । उग्रनोदृष्टानिबन्धगनेयी गायत्री ।
 हे यविष्ठ युवतम यद्वा मित्रयिष्ठतम गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि । शृणु अशुखित्वादिना हेर्धिः प्रत्येवार्मपि दृश्यते इति
 संहितायां दीर्घः । गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दंसवती यजमानान् नृन्मनुष्यान् पाहि रच दाशुष इति षष्ठी वा यजमानस्य नृन्
 शरभमारख्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तत्त्वोनिषीद । शरभने शृगुच्छठयन्निष्ठा स्तनेशृगुच्छठ ॥ ५१ ॥

त्वय्यविष्ठदाशुषो नृः पाहिष्टष्टषधी गिरः । रक्षातोक्तमुत्तमना ॥ ५२ ॥

अपान्वेसनत्साद्याभ्यपागत्वोन्नत्साद्याभ्यपागत्वाम्बानत्साद्याभ्यापान्त्वाज्योतिषिसाद्याभ्यापान्त्वायनेसाद्याभ्यामग्रे
 वेत्वासदनेसाद्याभिसमुद्रेत्वासदनेसाद्याभिसरिरेत्वासदनेसाद्याभ्यपात्वाच्चयेसाद्याभ्यपात्वासधिषिसाद्या
 पाहीति । दाशुषान्वाद्वाद्दीर्घादिति निपातः । किञ्च उतापि च त्मना आत्मना तीकं यजमानापत्यं रच दासोऽतस्तिष्ठ इति संहि-
 तारायां दीर्घः । मन्त्रेषाङ्गादेरात्मन इति आकारलोपः । लोकमपत्यमुतात्मनं च रचेति विभक्तियत्वयो वा ॥ ५२ ॥
 का० उपरेण स्वयमादसाभित्यापस्याः पञ्चपञ्चानूकान्तेषुषां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रम् । तीर्थेनान्निमारुह्य स्वयमादसाभयरेष पूर्वा-
 नूकान्तेषु चतुर्षुष्यनूकान्तेषुषां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्चपञ्चापसासञ्ज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः । विंशतिरिष्टकादेवत्यानि
 १—१७,५१

यजुषि पञ्चदश्यापस्त्रादेवत्वानि पञ्च कन्दस्यदिवत्त्वानि । हे इष्टके अणस्ये अणमिमन् एमनि वाद्यौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि ।
 इण गतौ मनिन् प्रत्ययः सप्तम्या लुक् । त्वा इत्यस्य पररूपम् । अत्रापामिमिमाद्वित्यादीनां त्रुत्वीक्रीर्षीं ग्राह्यः । वायुर्वाअपामिम वाद्यौ
 त्वाऽ सादयामीति श्रुतेः ॥ अणमोअन् चोद्धानि ओषधिषु त्वां सादयामि । उद्धी क्ते दे मबलीपञ्च गुणः सप्तम्या लुक् । ओषधयो
 वाअपामोअ(१०) एवमत्रेऽपि तुल्यम् ॥ भस्मान् भस्मनि भस भस्मनदीयोः मन् । अन्ने । अन्नं वाअपां भस्म(१०) ॥ अणं ज्योतिषि विद्युति ।

व्यपान्त्वाअदनेसादयाव्यपात्त्वासधस्येसादयाव्यपात्त्वानौसादयाव्यपात्त्वापुरोषेसादयाव्यपात्त्वा

पाअसिसादयामिगायत्रे यत्वा क्न्दसासादयामिबैष्टुभेनत्वाक्न्दसासादयामिजगतेनत्वाक्न्दसा

सादयाव्यानष्टुभेनत्वाक्न्दसासादयामिपावृत्तेनत्वाक्न्दसासादयामि ॥ ५३ ॥

विद्युद्वाअपां ज्योतिः(१०) ॥ अणमयत्री मूमौ । इयं पृथिव्यपासयनम्(१०) ॥ अर्षवे सदने खाने ग्राह्यरूपे सा० । प्राथो वाअर्षवः(५१) ॥ समुद्रे
 सदने सा० । मनो वै समुद्रः(५२) ॥ सरिरे सदने वाचि सा० । वावै सरिरम्(५३) ॥ अणं अये अङ्गुलि त्वां सा० । अङ्गुर्वाअपां अयो निवासः(५४) ॥
 अणं अंधिषि अीवे त्वां सा० । अीव वाअपाऽ सधिः(५५) ॥ अणं सदने दिवि त्वां सा० । दीर्वा अणऽ सदम्(५६) ॥ अणं सधस्ये अन्तरिचे त्वां
 सा० । अन्तरिचं वाअपाऽ सधस्यम्(५७) ॥ अणं योनौ समुद्रे त्वां सा० । समुद्रो वाअपां योनिः(५८) ॥ अणं पुरीषि शिकतासु त्वां सा० ।

सिकता वा अपां पुरीषम्(५८) ॥ अपां पाथसि अत्रे त्वां सां । अत्रं वात्रपां पाथः(६०) ॥ पञ्च हृन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुभिः । गायत्रेषु गायत्री व गावत् तेन हृन्दसा त्वा सुपदधाति । त्रैष्टुभेन हृन्दसा त्वां सां । जागतेन हृन्दसा त्वां सां ॥५३॥ १-१०५,६,३ । २-५,१,३,५,६ ।

का० व्याघारणवत्प्राच्यतः कर्णसंहिता दश-दशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम्(१) । प्राच्यत्कथञ्चका इष्टका व्याघारणवत्चिबे अंसे उत्तरत्रोष्ठां दचिबत्रोष्ठासुत्तरे अंसे कर्णसंहिता अस्त्रया संलगाः खयमाष्टणापर्यन्तं दश दशोधदधातीति सूक्तम् ॥ पञ्चाययजूं वि प्राच्यदृष्टकादेवत्वर्त्तनि प्रतिक्लिप्तं दश-दश । प्रथमं दशकं दचिबे अंसे । कदाचिद्विश्रयात्पजापतेः प्राचा देवा मृत्कोटिकाकाः तदा तान् प्रजापतिकेरे किमिच्छुक्तस्यते सासुपगच्छतेति ततः प्राशासुसूर्वयमन्नं विना स्नातुं न शक्नुमस्तदेवं तया चक्षते चेति षामस्ततः

अथ पुरीषस्य मासोमौसावनोवसन्तः प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्र्या गायत्र्या च्छायनादुपांशु रूपांशो

खिष्टत्विष्टतोरथन्तरं वसिष्ठः प्रजापतिर्गृहीतया त्वया प्राणः कुह्लामि प्रजास्यः ॥ ५४ ॥

प्रजापतिनीलं ययमुभयेदं सृजामेति तत्रेच्छुक्ता प्राणाः प्रजापतिश्चेतदन्नमसृजंसेन प्राणान् पुच्छन्तीति इष्टकानां प्राणश्चक्षुत्कृत्स्नं त्रुत्वा प्रजापतेर्विस्तेस्नात्प्रासा उदकामन्त्रित्यादिकया(२) ॥ अथ मन्त्रव्याख्या । गोऽयं पुरो भुवश्चास्मिर्वर्तते इ इष्टके त्वं तद्रूपासि प्राथ इवान्निर्भूत्वा पुरस्त्रिष्टति अतोऽग्निरूपां त्वासुपदधामीति येषः एवमयेऽपि । पुरस्तादुपबोधते प्रागुद्दिष्टे प्राङ्ङुपवर्धते इति पुरोऽग्निः । भवति सर्वरूपेष्विति भवत्यस्मात्सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः । तदुक्तं अत्या । अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्तात्समाह पुर इति प्राच्यत् कान्दिसुष्टरन्ति प्राच्यसुपचरस्य यद्भुव इत्याहान्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदितुं सर्वं भवति प्राणि इति भूत्वा

पुरस्तात्तस्त्री तदेव तद्रूपसुपद्धातीति(५)। प्राणस्तस्याग्नेरपत्यमिति शेषः अतएव भौवायनः भुक्स्याग्नेरपत्यं(५) भौवायनः। नडादित्वात्फक्
 इष्टके प्राक्कृपां त्वां सा०। प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमौतेति(५) अतः॥ प्राणस्यापत्यं प्रावायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा०। वसन्त
 ऋतुं प्राक्कृदिरमिमौतेति(५) अतः॥ वसन्तस्यापत्यं वासन्ती॥ तस्यापत्यमिति अण् टिहठणञ्जित्यादिना ङीप्। या गायत्री कन्दस्तद्रूपां
 सा०। गायत्री कन्दो वसन्ताहतेति(५) निरमिमौतेति(५) अतः। गायत्रौ गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्धं गायत्रगः सकाशाद्गायत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां
 सा०। गायत्री कन्दो वसन्ताहतेति(५) निरमिमौतेति(५) अतः॥ गायत्रात्साको य उपांशुग्रहे निमित्तं तस्तद्रूपां सा०। गायत्रात्साक उपांशु
 ग्रहं निरमिमौतेति(५) अतः॥ उपांशुग्रहाच्चिमिति यस्मिन्निमित्तो यस्मिन्निमित्तो सोमः। उपांशुग्रहाच्चिमिति(५) अतः॥ निरमिमौतेति(५) अतः॥
 चिह्नतः स्तोत्राविमितं यद्रथन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा०। चिह्नतः स्तोत्राद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमौतेति(५) अतः॥ वसन्तधितिहति सर्वजन्तू-

अथ न्दक्षिणां विष्णुकर्मात्तस्य मने विष्णुकर्माणां इन्द्रो मानसखिष्टुर्वैश्वी बिष्टुभः क्षारण्खारादन्तर्यामोन्वथ्या

निति वस्ता अतिथयने वस्ता विसृष्टः तुरिष्ठे मेघःस्विति इष्टनि टचो लोपः सर्वाधार ऋषिः ज्ञाता प्राक्कृष्टरूपां सा०। प्राणो वै
 विसृष्ट ऋषियदे तु इष्टस्तीन विसृष्टोऽथो वैहस्तुतमी वसति तेनो एव वसिष्ठ(५) इति अतः॥ प्रजापतिगृहीतया गृह्णातिः सृष्टार्थः
 प्रजापतिना सृष्टया त्रियशक्या स्थापितया प्रजाभ्यः सर्वप्रजार्थं प्राणं गृह्णाति प्रजानां प्राक्सिद्धये त्वासुपद्धामौत्थयः। अयं पुर
 इत्यादिदृश्यमन्त्रः प्राणमेवक प्रजाभ्यः गृह्णाति। ये नानाकामाः प्राणे तांस्तद्दधाति सकंक्षादयस्त्विंकं तत्प्राणं कुरोतीति अतः॥५४॥
 एभिर्मन्त्रे सूतीयं दृशकं दक्षिणत्रोषेरारथ्योपधेयम्। विष्वं करोति सर्वं सृजतीति विष्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षिणस्त्री
 दक्षिणं आर्यावर्ताद्भूयो वाति यद्रूपां त्वां सा०। अयं वै वायुर्विष्वकर्मा योज्यं पवते एष ह्रीदृक् सर्वं करोति तद्यत्समाह दक्षिणेति

तस्मादेव ध्विषैव मृषिषं वाति तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः। तस्य विषयकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विषयकर्मण इदम् तस्ये-
 दमिति यच्च इवस्वनपत्यइति प्रकृत्या । मनोरूपां सा० । मनससाद्रूपाहायोनिरभिमीतेति[८] श्रुतेः । मनसोऽपत्यं योष ऋतुसद्रूपां
 सा० । योषसद्रुं मनसो निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । योषस्येयं योषी योषोत्पन्ना विष्टुप् ऋत्सद्रूपां सा० । विष्टुमं ऋन्दो योषाहते-
 निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । विष्टुम उत्पन्नं यत्सारं साम तद्रूपां सा० । विष्टुमश्चन्दसः सारतु साम निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । स्यादा
 कात्वं उत्पन्नो बोऽन्तर्यामि यष्टसद्रूपां सा० । सारतसाकोऽन्तर्यामं यष्ट निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश
 सोमसद्रूपां सा० । अन्तर्यामाद् इत्यञ्चदशतु सोमं निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । पञ्चदशतसोमादुत्पन्नं यष्टुत्सद्रुं तद्रूपां सा० । पञ्च-

सारसञ्चदशः प्रज्ञदयाद्वयुर्भरहाजः ऋषिः प्रजापतिश्चैतयात्पयामनो गृह्णाति प्रजापत्यः ॥ ५५ ॥

पयस्य चाद्विषयव्यवास्तस्य च तु वैश्वव्यवसंघर्षाद्यान्तुष्यो जगतीवापि जगत्या चक्रे मष्टक्यमाच्छुक्राः शुक्रात्पयस

दयात्सोमाद् हृत्पृष्ठं निरः[८] ॥ भरहाज ऋषिः विभर्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरहाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि स्वस्ये अन्नादे-
 ष्चोत्पत्तेः ऋषिः स्वधेतनो मनोरूपसद्रूपां सा० । मनो वै भरहाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो विभर्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मात्कनो
 भरहाज ऋषिरिति[८] श्रुतेः । प्रजापतिश्चैतया धाद्यष्टया त्वयेष्टकया कृत्वा प्रजाप्यो मनो गृह्णाति एभिर्दशमन्वै मन एव
 गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अयं पचादित्यादिमन्त्रं द्वितीयं दशकसुक्तरत्रोचिरारथ्योपदधाति । पचात् प्रतीचीं दिशमश्नति गच्छतीति पचात् प्रतीचीयमन-

शीली विषयं विषति उदितः सन्प्रकाशयतीति किञ्चिद्यथा आदिलोऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपं सा० । यदी वाग्नादिली विषय्यचा यदा उदे-
 लयेदपि त्वं व्यची भवति तद्यत्तमाह पद्यादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यत्नं पश्यन्तीति श्रुतेः ॥ तस्मादित्यस्य सम्बन्धि चतुरत एव
 वैश्वव्यपसं विषय्यचसो रवेरत्यत्र तद्रूपं सा० । बहुसाक्षाद् पादादित्यान्निरमितीति श्रुतेः ॥ शाश्वतः बहुष उत्यत्रा वर्षी ऋतु-
 साद्रूपं सा० । गमीदित्याद्यषु वर्षी ऋतुं बहुषो निरमितीति श्रुतेः ॥ वर्षीय्य उत्यत्र जगतीच्छन्दस्तद्रूपं सा० । जगतीं ऋन्दी वर्षीय्य
 ऋतोगिनिरमि० ॥ जगतीच्छन्दस उत्यत्र ऋक्समसपक्षं यत्काम तद्रूपं सा० । जगली छन्दस ऋक्समपु साम निरमि० ॥ ऋक्समादु-

दयः सप्तदशद्वैरुयञ्जसदनिऋषिः प्रजापतिष्टही तयात्वया चतुर्गुणामि प्रजाप्यः ॥ ५६ ॥

इदमुत्तसत्ससख्यो नष्टी वृष्य रच्छी चतुर्गुण्यारुनुदुभयेडमै जगन्मयी मस्थिनएवाविष्टशकविष्टुयादिराजं
 त्वयो यः ऋकपाहसाद्रूपं सा० । ऋक्समात्साकः युक्तं ग्रहं निरमि० ॥ युक्तादुत्पयो यः सप्तदश स्तोमसाद्रूपं सां । युक्ताद्, डा-
 क्षमदशपु स्तोमं निरमि० ॥ सप्तदशारस्तोमादुत्पवं यद्वै रूपं पृष्ठं तद्रूपं सां । सप्तदशारस्तोमाद्वै रूपं पृष्ठं निरमि० ॥ जमदग्निर्ऋषिः
 प्रमति जगत्पञ्चमीनि जगन् अङ्गति संवत् गच्छतीत्यग्निः ऋषति जाजाति ऋषिः ईदृश यच्चतुसाद्रूपं सा० । चतुर्वै जमदग्नि ऋषिर्वेदे-
 नीन जगत्पञ्चमीनी मनुते तस्माच्चतुर्जमदग्निर्ऋषिरिति श्रुतेः ॥ प्रजापतिऋष्या लयेष्टकया प्रजाप्यं चतुर्गुणामि दशमन्तैश्चतुरेव
 पृष्ठामि । सप्तकादयत्येतच्चतुः करीतीति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

दशमन्तैश्चतुर्षु दशमुत्तरांशदारस्योपदधति ॥ उत्तरस्यासुत्तसत् उत्तराधरद्विषादातिरिति आत्प्रत्ययः सर्वञ्जादुत्तरभागस्या

दियः यदिदं स्वः स्वर्गं लोकः तां दिक् स्वर्गरूपां त्वां सा० । क्रियाव्ययविशेषणानां नपुं सकतमेकत्वं चेति धचनादिदसुसारादि-
 ल्युक्तम् । दियो वाउत्तरायचा आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्पूर्वस्माद्दियोऽथ यस्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दियः श्रोत्रं ह दियो भूलो-
 चारं तस्मै तदेतद्द्रुपदमुपधातीतिः श्रुतेः ॥ तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कीदृशं शीवम् स्वः इदं शीवं तस्येदमिति अण् हारादित्यादे-
 जागमः शब्दयानां भसात्रे टिलीपः श्रोत्ररूपां त्वां सा० । श्रोत्रं तस्माद्द्रुपादिगुण्यो निरभिमीतिति श्रुतेः ॥ श्रोत्रादुत्पन्ना या शर-
 त्द्रूपां सा० । शरदस्यतुः श्रोत्रान्निरभिमीतिति श्रुतेः ॥ शरद उत्पन्नं शरदनुष्टुप्कृत्स्नद्रूपां सा० । अनुष्टुभं कृत्स्नः शरद कृत्तो-
 निरभि० ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदेहं साम तद्रूपां सा० । अनुष्टुभश्चन्दस ऐहः साम निरभि० ॥ ऐहात्वाच्च उत्पन्नो यो मन्वी

विश्वामित्र ऋषिः प्रजापतिगृहीतयात्वयाशोचद्गृह्णामिप्रजाभ्यः ॥ ५७ ॥

इदमुपरिसतस्वैवाह्यात्वाहैमन्तोवाच्यः पङ्क्तिर्हैमन्तीपङ्क्तौ निधनवन्निधनवत् आग्रयण आग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रि-
 ष्टसुद्रूपां सा० । ऐहात्वाक्तो मन्थिनं गृहं निरभि० ॥ मन्थिगृह्णादुत्पन्नो य एकविंश स्तोमसुद्रूपां सा० । मन्थिनो गृह्णादिकविंश-
 स्तोमं निरभि० ॥ एकविंशस्तोमादुत्पन्नं यद्द्वैराजं षष्ठं तद्रूपां सा० । एकविंशत्तयात् स्तोमाद्द्वैराजं षष्ठं निरभि० ॥ विश्वामित्र
 ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रं चर्षाविति दीर्घः तादृश ऋषिः श्रोत्रं श्रद्धयान्ववाक्यवृणाल्लवमित्रं भवति विश्वामित्रविंरूपं
 यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा० । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषियदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र
 ऋषिरिति श्रुतेः ॥ प्रजापतिरुष्टया लयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमम्बैः श्रोत्रमेव समुद्रयति ये नानाकामाः श्रोत्रे
 तांस्तु इधाति सल्लब्धादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोतीति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

दयमन्त्रैः। पञ्चमं दुःशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्रादक्षिण्ये नोपधेयम् । उपर्युपरिष्ठादिति निपातः उपरि ऊर्ध्वदेश-
 स्थचन्द्र इयं मतिः वाक् मन्वते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूलोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपं सा । चन्द्रमा वाऽपरि तद्यत्त
 गङ्गापरो त्वपरि हि चन्द्रमा अथ यत्नतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदृशु सर्वं मनुते वाग्ध चन्द्रमा भूलोपरिष्ठात्तस्थौ तदेव
 तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः । तस्मै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नातएव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपं सा । वाचं तस्मा-
 द्रूपाचन्द्रमसौ निरमिमौतिति श्रुतेः । वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपं सा । हेमन्तस्तु वाचो निरमि । ॥
 हेमन्तस्यैयं हेमन्ती या पङ्क्तिश्चन्द्रस्तद्रूपं सा । पङ्क्तिश्चन्द्यो हेमन्तादृतो निरमि ॥ पङ्क्तेरुत्पन्नं यन्निधनवत्सज्जं सत्तम तद्रूपं

यो विणवचयस्त्रिंशत्शाय्यां शक्तरैवते विश्वकर्मा ऋषिः प्रजापतिर्युहीतया स्वयावाचङ्कृत्वा मिम्रजाभ्य ।

लोकम्पुण्ड्रिद्रम्पुणाथोषीदर्धवात्वम् । इन्द्राग्नीत्वानृहस्यतिरस्त्रिन्योनावसीषटन । तात्रस्यसूदोहसः सोमः

सा । पङ्क्तौ षतृथो पञ्चम्यर्थे । पङ्क्तौ चन्दसो निधनवत्साम निरमि ॥ निधनवतः साम उत्पन्नो य आगूयणो गृहस्तद्रूपं सा ।
 निधनवतः साम आगूयणं गृहं निरमि ॥ आगूयणादुत्पन्नो यो विणवचयस्त्रिंशो हो सोमो तद्रूपं सा । आगूयणाद्गृहा
 त्रिणवचयस्त्रिंशो सोमो निरमि ॥ त्रिणवचयस्त्रिंशोभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शाक्तरैवते पृष्ठे त्वां तद्रूपं सा । त्रिणवचयस्त्रिंशोभ्याम्पु
 षोमाभ्याम्पु शाक्तरैवते पृष्ठे निरमि ॥ विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्धपां
 त्वां सा । वाग्वै विश्वकर्मा ऋषिर्वाचा हीदृशु सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विष्वक्कर्म ऋषिरिति श्रुतेः ॥ प्रजापतिस्त्वष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः

वाचं गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । सङ्कतसादयत्येकां तद्वाचं करोतीति श्रुतेः ॥ अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनसञ्चुःश्रोत्रवाचो प्रजाभ्यो गृह्णामित्वस्वार्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपञ्चे प्रजायै प्राणादीनां गृह्णं पञ्चाशद्विष्टकास्थापने प्रजानां यजमानापत्यपञ्चादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्वित्यर्थः । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपञ्चे प्रजाभ्यो नानालोकियः सकाशात् प्राणादीर्गृह्णामि नदशमं कारोमीति प्राणस्यतासुपधानेन सर्वाः प्रजा महशया भवन्वित्यर्थः ॥ का° लोकमृषा दक्षिणाऽसादधा मथात् । पाकनो

श्रीवन्तिष्टत्रयः । जन्मान्देवानां विशस्त्रिष्वारोचनेदिवः । इन्द्रं विश्वाऽत्रवीष्टधत्सुमुद्रव्यचसङ्किरः ।

रथोतमर्षुरथीनां वाजानां सत्यतिस्मृतिम् ॥ ५८ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां ब्रह्मेशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

दक्षिणकोणादारभ्या मथात् अग्निं स्वयमाद्यसापर्यन्तं लोकमृषा उपदधाति तासां लोकं पृणेत्यभिमन्त्रयम् । ता अत्येति सूद-
दोहःसञ्चमन्त्रेणाधिवदनम् सूद्धापठनमिति सूत्रार्थः ॥ का° मध्ये पुरौषं निवपति पूर्ववत् । स्वयमाद्यशोपरीन्द्रं विश्वेति
मन्त्रेण स्यत्तत्रेपः ॥ तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । पुष्कराद्याद्विचित्रलन्तो रामेन्द्रध्याय इरितः ॥ १३ ॥

त्रयोदशोऽध्याये प्रथमा चित्तिरुक्ता सा भूलोकरूपा । अयं वै लोकः प्रथमा चित्तिरिति श्रुतेः । चतुर्दशोऽध्याये द्वितीयादिविति-
 चयं वक्ष्यते श्रुतेरुक्तं मन्त्रिरन्तरिक्षादर्वाङ्गभागा द्वितीया चितिः । एतां द्वितीयां चितिमुपपन्न्यदूह्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामिष-
 ष्टोक्तः इति श्रुतेः । देवैरखिनौ प्रार्थितौ यद्युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपपत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमावयोः
 फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्युं भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चित्तिरुपपत्तमिति श्रुत्या तेष्वखिनावब्रुवन्नि-
 त्यादिकेयोक्तम् । तत्रादौ पञ्चाखिन्य इष्टकाः ॥ द्वितीयचितिमन्वा देवदेवत्याः ॥ का० आखिनीध्रुवचित्तिरिति प्रतिमन्वम् । पञ्च-
 कखिकाभिराखिनीसञ्ज्ञा इष्टका रेतःसिग्वेलायामुपपत्ताति प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाखिनीदेवत्याः प्रथमा विराट् चतस्र-
 ष्कित्तुको यजुरन्ताः । अखिनाध्वर्युं इत्यादि यजुः । आदित्यास्तृषार्षौ त्रिष्टुकेकाधिका पादानियमात् । हे इष्टके यतस्त्वं ध्रुवा

ध्रुवचित्तिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासिध्रुवयोनिमासीदसाधया । उख्यस्यकेतुमग्रयमञ्जुधाणाखिनाध्वर्युसादयतामिहत्वा ॥१॥

खिरासि फलौ ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं रेतःसिग्वेलात्रयणमासीद अर्धितिष्ठ । कीदृशं साधुया साधुं अष्टं स्रपां सुलुगित्यमो
 यादेशः । कीदृशी त्वं ध्रुवचित्तिः ध्रुवा स्थिरा चित्तिर्निवासो गस्थाः सा । ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा । तथा उख्य-
 खान्कः प्रथममायं केतुं स्थानं प्रथमचित्तिरूपं जुषाणा सेवमाना । अथ वाअन्निरस्यस्येष प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चित्तिर्यां जुषाणेतिस-
 श्रुतेः । इतः परं यजुः किञ्च अखिना देवानामध्वर्युं इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके ता त्वां सादयतामुपपत्ताम् । केचिद्विदं यजु
 चतुर्थपादेन परिकल्प्या चिष्टुभं वदन्ति ॥ १ ॥

हे इष्टके पृथिव्याः सद्ने प्रथमचित्तिरूपे स्थाने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ । पृथिवी वै प्रथमा चित्तिरुक्ता शिवे स्थीने रीद

१—१०, ५, १५ । २—५, १, १ । ३—५, १, १ ।

सदने इति श्रुतेः। कोट्टशी त्वं कुलायिनी कुलायो नीडमख्दिगम कुलायो नीडं गृहमस्या अस्तीति गृहकारा । रतःसन्वे-
 लायमिष्टकोपचिता सा गृहकारा भवति । कुलायमिव वै द्वितीया चित्तिरिति श्रुतेः। अत्र सादृश्यार्थं इतिः। तथा छतवती होथ-
 माणान्ययुता वधोर्धारा छत्र होथन्ते । पुरन्धिः पुरं बह इष्टकाजातं दधातीति पुरं बहुधा धीयति स्थायतइति वा । किञ्च बद्रा
 वसवोपलक्षणं सर्वे देवाः त्वा त्वा मभिष्टणन्तु स्तुवन्तु । किञ्च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्वान्गौपिहि आया-

कुलायिनी छतवती पुरन्धिः स्थोनेषी दसदने ष्थिव्याः ।

अभित्वाण्ड्रावसवो गुणन्ति त्वमा ब्रह्म षीपि हि सौभगाया श्विना ध्वर्युसा दयता मिहत्वा ॥ २ ॥

खैर्दक्षैर्दक्षपिते हसी देवानां सुक्तेषु हते रणाय । पिते वै धिसनवत्रा सुशेवास्वाविश्यातन्वा

संविशस्वाश्विना ध्वर्युसा दयता मिहत्वा ॥ ३ ॥

यत्न मन्वाव प्राशु हि असन्वन्तोपहिता सौभाय्याय भवेति भावः । इमेति सुप आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । पि गतौ तुदादिः
 बहुलं कन्दसीति शपः कुः ज्ञाविति द्वित्वं तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः ॥ अखिनेत्यादि पूर्ववत् ॥२॥ १-५,२,३,५ ।
 हे इष्टके लमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ खैर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दक्षगन्दीऽत्र वीर्यार्थः । खेन वीर्येषु सौदेति श्रुतेः ।

कीदृशी दत्तपिता दत्तं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पात्राधिकी । किमर्थं स्यात्तद्व्यं तत्राह रणाय रमणोयाय वृद्धते सुक्ते सुक्लप्य सुखाय सुमनो चतुर्थाह । देवानां सुखाय महते रणायैति श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः । किञ्च आ समन्ताद्भवेन सुश्रीवा श्रीभनं श्रेवं सुखं यस्यासाहृयी सर्वदा सुखयित्री एधि भव वृषोरेद्धाविति एकारः । तत् इष्टान्तः पिता सुनवद्भव यथा पिता जनकः सुनवे पुत्राय सुश्रेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किञ्च स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुखप्रवेश-वत्या तन्वा शरीरेण संविशस्य भवस्थानं कुब । स्वावेशेनात्मना संविशस्विति श्रुतेः । अखिनैत्युक्तम् ॥ ३ ॥

हे इष्टदेवं त्वं प्रविश्याः प्रथमचित्तेः पुरीषं पूरकं वस्तुचि । प्रथिवी वै प्रथमा चितिसस्या एतत्पुरीषमिव यद्वितीयेति श्रुतेः ।

पृथिव्याः पुरीषमस्थसोनामतान्त्वाविश्वेषमिष्टुणन्तदेवाः । सोमपृष्ठाहृतवती हसीद

प्रजावदस्मेद्रविणायजस्वाश्विनाध्वर्युषादयतामिहत्वा ॥ ४ ॥

पृष्ठाति पूरयति पुरीषम् । श्रुपुभ्यां किदिति पृष्ठातिरीषन् प्रत्ययः किञ्च किन्त्वादुदीष्टागूर्वस्वेति षडादेशो रपरत्वं च निन्त्वादाद्युदाक्तः । अपः सनीति ददातीत्यस्यो नामापां कार्षीभृती रसञ्च त्मसि । तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभृतां त्वा त्वां विष्टुं सर्वं देवा अभिष्टवन्तु सर्वतः क्षुवन्तु । किञ्च सोमपृष्ठाः सोमास्त्रिष्टदादयः पृष्ठानि रथन्तरादौनि पठिथमाणानि यस्यां सा तादृशी सोमपृष्ठवती । हृतवती ष्ठाथमाणान्ययुता सतीह द्वितीयचित्ती सीद तिष्ठ । ततः प्रजावत्युत्तपोत्पादिप्रजायुक्तं द्रविणं द्रविणं धनसस्ते यस्मत्प्रमायजस्य समन्ताद्देहि यजतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः श्रेयादेशः ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

हे इष्टके अदित्याः प्रथमचित्ररूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि त्वा त्वा सादयामि आपयामि । किञ्च तां त्वां अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्तुं धारयित्रीम् । दिशां पूर्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तुभानकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपतीं स्वामिनोम् । किञ्च त्वमपां द्रक्षो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कल्लोलस्तुमसि । विग्रहकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा ॥ तं त्वामग्निनो सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

आदित्यास्त्वाष्टस्येसादयामान्तरिक्षस्य धर्त्री विष्टम्भनीन्दिशामधिपतीत्युवनानाम् ।

ऊर्मिर्द्रष्टो अप्यामसि विश्वकर्मा त ऋषिरग्निनाध्ययुसादयतामिहत्वा ॥ ५ ॥

शुक्रञ्च शुचिञ्चैग्रेष्ठाष्टतूष्मे रत्तः क्षेपे शिकल्पे तान्यावापृथिवीकल्पन्तामपञ्चोषधयः कल्पन्तामन्ययः पृथङ्गम
ज्यैष्ठ्याय सवताः । ये अन्नयः समनसोत्तराद्यावापृथिवी इमे ग्रैष्ठाष्टतूष्मिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसं

विशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्य दध्वे सीदतम् ॥ ६ ॥

का० शुक्रञ्च शुचिञ्चैतव्ये पूर्वयोः परि । प्रथमचित्युपहितयोः कृतव्ये पद्ये प्राग्बचचे अन्नकममित उदङ्मुख उपदधाति शुक्रञ्च शुचिञ्चेति प्रत्येकसुपधाय । ग्रेष्ठाष्टतू इति मन्वशेषे हे अयालभ्य पठा इति सूतार्थः । सत्कतिच्छन्दः । शुक्रो ज्यैष्ठ्यायः शुचिरावाङ्गः तौ ग्रेष्ठाष्टतू ग्रीकसम्बन्धिनौ ऋत्विगाख्यातम् ॥ ६ ॥

का. वयुद्धेवोः सजुर्द्वैतुभिः प्रतिमन्त्रम् । पञ्चमन्त्रैः पञ्च वैखदेवोसजुञ्जा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः ॥ विश्वदेवदृष्टानि
 विश्वदेवदेवत्वावि प्रश्नं यजुं धि । हे इष्टके देवानामध्यं अश्विना अश्विनौ तां त्वा त्वामिह स्थाने द्वितीयचितौ सादेवतान् । कामधे
 देवानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो द्वितायाम्नयोऽन्वितमधे अन्नये त्वेति त्वाशब्दो या इति प्रथमार्धे प्रातिपतिकसुपोऽप्यत्ययः तां कां
 सजुर्द्वैतुभिः सजुर्विधाभिः सजुर्द्वैतुभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः

धाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः

सजुर्द्वैतुभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः

दित्यैः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः

सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः

या त्वात्सुभिः सजुः कोषं जुट् प्रीतिः जुषी प्रीतिसेवनयोः सम्पदादित्वाज्ञावे क्तिप् समाना जुः प्रीतिर्यस्याः सा सजुः समानस्य कन्द
 सजुर्द्वैतुभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः सजुर्विधाभिः

आपस्ताभिः । आपो वै विधा अग्निर्हीदुः सर्वं विहितमिति श्रुतेः । अपएव असर्जः दारवितिः स्मृतेश्च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सजू ।
 तथा वयो बाह्यादि नष्टान्ति बध्नन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दौष्यमानास्त्रैश्च सजू । प्राणा वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदुः सर्वं वयुनं नष्ट
 मिति श्रुतेः । यद्वा वयोनाधेर्देवैश्चन्द्रीभिः सजू । अथो ह्यन्दाऽसि वै देवा वयोनाधाश्चन्द्रीभिर्हीदुः सर्वं वयुनं नष्टमिति श्रुतेः ।
 एवसुत्तरमन्त्रेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा तैः सजूः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वासुपहितवानिवसहसयन्त्यये त्वासुपदधा-
 मीति शेषः । अश्विनो चेह त्वां सादयताम् तदतन् प्रजनयद्दतुभिर्वसयुग्भूत्वेति श्रुतेः॥ उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वे
 देवैः सजूरिति विशेषः । शिवं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

प्राणमेपाह्यपानमेपाहिव्यानमेपाहिचक्षुर्मन्त्रव्याविभाहिश्रोत्रस्मृश्लोकय ॥

अपःपित्वौषधीर्जिन्वद्दिपादवचतुष्पात्याह्निदिवोष्टिमेदय ॥ ८ ॥

का° प्राणश्चतः प्राणं मद्दतिः । पञ्चयजुभिः प्राणश्चतस्रश्चक्रका इष्टकाः पूर्वोद्विषुपदधाति ॥ पञ्च वायुदेवत्वानि यजुषि । प्राणो वै
 वायुवीयुमेवास्मिन्नेतद्घातौतिः श्रुतेः ॥ हे इष्टके त्वं मे मम प्राणं प्राणरूपं वायुं पाहि पाजय । एवमपानं मम पाहि । व्यानं
 वायुश्च मे मम पाहि । उर्व्यां विस्तीर्ण्या दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं कुर्वित्यर्थः । मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं
 श्लोकय सङ्घाते शक्तं कुरु । श्लोक सङ्घाते बहुशब्दवचणसमर्थं श्रुतिर्विधेः ॥ का° अपः पित्वेत्यपस्थाः । पञ्चमन्त्रैरपस्थासञ्चान्ना इष्टका उप-

१—८२, ५५ ।   २—मनुः १, ५ ।   ३—१०, ५० ।   ४—५, २, ३, ५ ।   ५—१०, ५२, ५ ।

दधाति ॥ अर्धे वलानि पञ्च यजुषि । हे इष्टके त्वमपो जलानि पितृ सिञ्च पितृतिः सेवनाथः । ओषधौर्जित्व प्रीणय जित्वतिः प्रीतिकर्मा । हिमाव्यगुञ्जशरीरमव रञ्च । चतुष्पात्यश्वरीरं पाहि पाणय । दिवो दुर्लोकान्द्रुष्टिरय आ समस्तात् प्रवर्तय ॥ ८ ॥

का० वयसांः पञ्च पञ्चानूकान्तेषु मूर्द्ध्नी वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात् । दक्षिणोत्तरपदिभेष्वनूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्व तु चतस्रो वयसासञ्जका इष्टका उपदधाल्लिकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः ॥ एकानविंशतिर्यजुषि सिद्धोक्तेदेवतानि । वयःशब्दोपेतमन्त्रैरुप-धेया इष्टकाः । अन्नं श्रुत्युक्तं निदानम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याजुलात् सकाशात् दृष्टाः पञ्चवच्छन्दैरूपमास्थाय निरगच्छन् ततः

मूर्द्ध्नीवयःप्रजापतिश्छन्दः क्षत्रं वयोमयन्दश्छन्दो विष्टसोवयोधिपतिश्छन्दो विष्टसोवयोधिसोवयो

विवलश्छन्दो दृष्टिर्वयोविशालश्छन्दः पुरुषोवयसाम्द्रश्छन्दो व्याधोवयोनाभृष्टश्छन्दः सिद्धोवयश्छदिश्छन्दः

पृष्ठवाङ्मयोबृहतीश्छन्दश्चावयः ककुपृष्ठन्दश्चप्रभोवयः सतोवृहतीश्छन्दः ॥ ९ ॥

प्रजापतिरपि गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्यथोऽवस्थया तान् पशूनामोत् तदभिधायका मन्त्राः । प्रजापतेर्विस्त-
स्तात्यश्व उदक्रामंश्छन्दाऽसि मृत्वा तान् गायत्री छन्दो भूत्वा वयसामोदिति श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं
गायत्रीरूपं परिकल्पयति । मूर्द्ध्नी प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः विभक्तिव्यत्ययः वयसा कृत्वा प्रशूनामोदिति शेषः ।
तद्गुणं त्वामिष्टके उपदधामौति सर्वत्र शेषः । अग्नेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वैवयवौ कल्पितौ । प्रजापतेर्वै मूर्द्ध्नी स वयोऽभवत् प्रजा-

१—१०५, ५, २, २ । २—८, २, ३, ५, ६ ।

पतिच्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति' अत्रुतेः ॥ चतान्नायतइति चक्षं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् मयं सु खं
 ददातीति मयन्दमनिरक्तं छन्दोऽभवत् । चक्षं वय इति प्रजापतिर्वै चक्षं स वयोऽभवत्क्यन्दं छन्द इति । यद्वा अनिरक्तं तन्मयन्द-
 मनिरक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति' अत्रुतेः ॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभूति जगत्स्रभयतीति विष्टभः ईदृशः
 प्रजापतिः वयस्तपसुवयोऽवस्थावान् छन्दश्चाभवत् । प्रजापतिर्वै विष्टभः स वयोऽभवदधिपतिच्छन्द इति प्रजापतिर्वाधिपतिः प्रजा-
 पतिरेव छन्दोऽभवदिति(१२) अत्रुतेः ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठो विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयच्छन्दश्चाभवत् । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स
 वयोऽभवत्परमेष्ठो छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठो ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठो छन्दोऽभवदिति(१३) अत्रुतेः ॥
 एवं प्रतिमन्त्रं हो-द्वाववयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तथाचाष्टसङ्ख्योपेतत्वात्सर्वच्छन्दः प्रकृतिभूतं गायत्रीच्छन्दो
 भूत्वा वयसा दृतीयाया लुक् वयोऽवस्थाया ब्रह्मसांशान् पञ्चदश पयून्प्रजापतिरगृह्णात् । तानि वाएतानि चत्वारि वयांसि चत्वारि
 छन्दांसि तदष्टावष्टाचरा गायत्रीणां वै सा गायत्री या तद्गत्वा प्रजापतिरेतान् पयून्वयसाप्नोदिति(१४) अत्रुतेः ॥ वसु अजः । द्वितीयैकवचनस्य
 सुपां स्थिति सु-आदेयः । वय इति दृतीयालुक् । विवलं विविधं वरसुत्कष्टं छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूलोत्क्रांक्तं वक्षं पयुं वयसा
 तत्तद्वयोऽवस्थाया जग्राह । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिपरिणामं कला तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं-तं पयुं गृह्णीत-
 वानिति योव्यम् विशेषस्तु वस्तुते । वस्तो वय इति वस्तं वयसाप्नोदिवलं छन्द इत्येकपदा विवलं छन्द एकपदा इ भूत्वाजा उच्च-
 क्रमुरिति' अत्रुतेः ॥ विशालं द्विपदा गायत्रीरूपं छन्दो भूत्वा दृषिणं वचनसमर्थं मेघं वयसा जग्राह । दृषिणं वयसाप्नोदिविशालं छन्दः
 इति । द्विपदाह वै विशालं छन्दो द्विपदा भूत्वा वय उच्चक्रमुरिति(१५) अत्रुतेः ॥ तन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दो भूलोत्क्रांक्तं पुरुषं पयुं वयसाप्नोत्वा ।
 पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुरिति(१६) अत्रुतेः ॥ अनाष्टं विराट्छन्दो भूलोत्क्रांक्तं

इति पङ्क्तिर्हं भूलानङ्गाह उच्यते ॥ ९ ॥ धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगती च्छन्दो भूलोत्क्रान्ता धेनुं वयसाग्रहीत् । धेनुं वयसाप्रोज्जगती-
 च्छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्यते ॥ १० ॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य त्राविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुप् छन्दो भूलोत्क्रान्त
 त्राविं पशुं वयसाग्रहीत् । त्राविं वयसाप्रोच्छिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुब् भूत्वा त्रायव उच्यते ॥ ११ ॥ दोऽवखण्डने क्लानप्रत्ययः दितिं खण्डन-
 मर्हति दित्यं धातुं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुदित्यवाट् विराट् छन्दो भूलोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत् । दित्यवाह
 वयसाप्रोहिराट् छन्द इति विराट् भूत्वा दित्यवाह उच्यते ॥ १२ ॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूलोत्क्रान्तं पञ्चावि
 पशुमग्रहीत् । पञ्चाविं वयसाप्रोद्गायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्यते ॥ १३ ॥ त्रिवक्त्रः त्रयो वक्त्राः वक्त्रराः यत्र सः त्रिवक्त्रः पशुः

जन्मन्देवानां विश्विष्वारोचनेदिवः । इन्द्रं विश्वा अवीष्टधत्सु मुद्रव्यवसङ्करः ।

रथोतमर्थाचीनांवाजानां सत्यतिस्पतिम् ॥ १० ॥

उष्णिक् छन्दो भूलोत्क्रान्तं त्रिवक्त्रं जग्राह । त्रिवक्त्रं वयसाप्रोदुष्णिक् छन्द इत्युष्णिगव भूत्वा त्रिवक्त्रा उच्यते ॥ १४ ॥ तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं
 वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूलोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत् । तुर्यवाहं वयसाप्रोदनुष्टुप् छन्द
 इत्यनुष्टुब् भूत्वा तुर्यवाह उच्यते ॥ १५ ॥ एवं श्रुत्यनुसरण मन्वा व्याख्याताः ॥ का० दक्षिणश्रीणे रधि लोकम्पुणः ॥ १-
 वत् । दक्षिणश्रीणमारभा लोकम्पुणा उदधातिरं पुरीषनिर्वापः समर्चोपस्थानं चेति सूतार्थः ॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा ॥ १० ॥

अथ तृतीया चितिः । इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्वाणामृषिः । का० तृतीयायां स्त्रयमाटशमीन्द्राग्नी इति मध्ये । तृती-

१-१०, १३४

२-१२, १४८-१५०-१५१

३-१०, १५१

यायां चितावाकनो मध्ये स्वयमाढसासुपदधाति ॥ अनेष्टुपपूर्वार्धे च इन्द्रान्दिदेवत्यः उत्तरः स्वयमाढसादेवतः । इन्द्रान्को युव
युवामव्यथमानामचलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमाढसाख्यां दृढीकुरुतम् । एवमिन्द्रान्को प्रत्युक्ता इष्टकामाह । हे स्वयमाढसे पृष्ठेन
स्त्रीपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधये अभिभवसि लोकतृयमत्येधि ॥ ११ ॥

वायुदेवत्यं विक्रतिच्छन्दस्त्वं यजुः स्वयमाढसोपधने एव विनियुक्तम् । हे स्वयमातृषु विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे

इन्द्रान्को अव्यथमानामिष्टकान्दृष्टतृयम् । पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विबाधये ॥ ११ ॥

विश्वकर्मात्वासादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचखती अथ खती मन्तरिक्षं चान्तरिक्षन्दृष्टान्तरिक्षमाहिंसोः ।

विश्वस्यै प्राणायानायव्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्वाय । वायुद्वाभिपालुम ह्यास्वस्वाच्छर्हि पाशतमेन

तया देवतवाङ्गिरस्वदग्धुवासीद ॥ १२ ॥

उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयंतु । कियन्तुं त्वां व्यवसूतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रथखतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तुक्ताम् । हे इष्टके त्वा
मन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वास्त्रोगणादिधारकतया नियमय । अन्तरिक्षं दृष्ट परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदन्तरिक्षं सा हिंसोः ।
क्षिप्तमयं विश्वस्यै सर्वस्यै प्राणायानव्यानायोदानास्ववायुहृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वष्टस्त्रित्यै चरित्वाय शस्त्रीवाचरणाय । प्राणितानैतत्सर्वं

लोकदार्ये सति भवतीति नभोनियमनादि प्रांशतइति भावः । किञ्च मध्या महत्या स्वस्वरा योगजेमसम्पत्त्या शन्तमेनातिशुभ-
कारिणा कर्दिषा तेलोविशेषेण च कृत्वा वायुः त्वा त्वाभिमपासु सर्वतो रचतु । तवाधिष्ठात्री या देवता तथा देवतयानुगृहीता भ्रुवा
स्थिरा सती सीदोपविश्य अङ्गिरसत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं भ्रुवा स्थिता तद्भव ॥ १२ ॥

आ० धनकेषु पञ्च दिक्षा वैश्वदेवोवद्राश्रमासोति प्रतिमन्त्रम् । वैश्वदेवोवदिति प्रतिदियं रेतःसिखेलायामनकेषु पञ्च दिक्षा-
सञ्चका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं दक्षिणयोत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥ दिक्षयब्दीपितलासन्ध्यायां दिक्षा इष्टकाः । दिग्देवत्यानि पञ्च
रात्रयसिप्राचीदिग्विराडसिदक्षिणादिकसन्नाडसिप्रतीचीदिकस्वराडस्युदीचीदिगधिपलासिभृहतौदिक् ॥ १३ ॥

विषुवकर्मोत्वासाद्यत्वन्तरिचस्यष्टेज्योतिष्मतीम् । विषुवस्यैप्राणायामानायव्यानायविष्वञ्जोतिर्यच्छ ।

वायुष्टेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वदधुवासोद ॥ १४ ॥

यजुंषि । हे इष्टके त्वं राश्री राजमाना संतो प्राची दिक्पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीरूपासि ॥ विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा
दिक् अंसि त्रिष्टुब्पासि ॥ सन्नाट् सत्यराजमाना प्रतीची दिक् जगत्सि ॥ स्वराट् परनिरपेचं स्वयमेव राजमाना सती उदीची
दिग्नुष्टुवसि ॥ अधिकं पातीत्वधिपन्नी इहतौ प्रौढाङ्गं दिक् पङ्क्तिरसि ॥ दिक्कन्दोरूपां तां त्वं सादायोमीति सर्वतु श्रेयः ।
कन्द्यासिऽ दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीचनुष्टुब्दीची पङ्क्तिरूङ्गतिर्युतेः ॥ १३ ॥

का० विश्वल्योतिषसुपरि पूकेत्याः । प्रथमोपहिताया विश्वल्योतिष उपरि विश्वल्योतिषमिष्टकासुपदधाति ॥ वायुदेवस्य शक्तरीच्छन्दस्कां यजुः । हे इष्टके ज्योतिष्कतीं वायुरूपां तां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे तां सादयतु । अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्कान्तायुरिति श्रुतेः । किञ्च सर्वप्राणादिनाभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवाधिपतिः तया देवतया भ्रुवा सती सीद अङ्गिरसां चित्तादिव ॥ १४ ॥

नभश्चनभस्यश्चवाधिकाष्टतृशन्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापञ्चोषधयः

कल्पन्तामन्नयःपृथङ्नामज्यैष्ठ्यायसव्रताः । येचन्नयस्समनसोन्तराद्यावापृथिवीरमे ।

वाधिकाष्टतृशन्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापञ्चोषधयः ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्चशारदाष्टतृशन्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापञ्चोषधयः

कल्पन्तामन्नयःपृथङ्नामज्यैष्ठ्यायसव्रताः । येचन्नयस्समनसोन्तराद्यावापृथिवीरमे ।

का० ऋतव्ये नभश्च नभस्यस्वेति । पूर्वर्तव्ययोरेपरि हे ऋतव्ये उपदधुति ॥ ऋतुदेवत्यसुक्तं तिच्छन्दस्कां यजुः । नमः श्रावणः नभस्य भाद्रपदः । शेषं व्याख्यातम् ॥ १५ ॥ १-१७,५,३ । २-५,३,३,३ । ३-१२,४,४ । ४-१२,४,४ । ५-१२,४,४ ।

लोकै प्रतिमित इवेति श्रुतेः ॥ असौवयः प्रस्यते चिप्यतइत्यस्मिन्नस्मिन्नं यस्मात्तदस्मिन्नयः दीर्घश्चान्दसः असौ
वयः लोकत्रयरूपं छादनाच्छन्दसद्रूपासि । यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं स्रवति तदस्त्रीवय इति
श्रुतेः ॥ इतः स्पष्टान्येव चन्दसि पञ्चम्यादीन्यष्टौ शथो निरुक्तान्येव चन्दोऽप्युपदधातीति श्रुतेः ॥ इष्टके लं पञ्चानुष्णिग्-
सङ्ख्यसुष्टु च्विराड्वायत्रीविष्टु, जगतीच्छन्दोरूपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

माच्छन्दःप्रमाच्छन्दःप्रतिमाच्छन्दोअसौवयश्चन्दःपृष्टिच्छन्दउपिणकच्छन्दोवृहतीच्छन्दोनुष्टुपूच्छन्दो

विराट्छन्दोगायत्रीच्छन्दस्त्रिष्टुपूच्छन्दोजगतीच्छन्दः ॥ १८ ॥

पृथिवीच्छन्दोन्नरिचच्छन्दोद्यौच्छन्दसामाच्छन्दोनचत्राणिच्छन्दोवाकच्छन्दोमनश्चन्दःऋषिच्छन्दो

हिरण्यच्छन्दोगौच्छन्दोवाच्छन्दोश्वच्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि चन्दसि तद्रूपासि । समाः संवत्सराः । स्पष्टमन्यत् । यान्ये तदेवत्यानि चन्दोऽपि तान्ये वैतदु-
पदधातीति श्रुतेः ॥ १८ ॥

इष्टके लमन्यादिदेवतारूपासि तामुपदधातीति सर्वत्र शेषः । अन्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम् । अग्निदेवता वातो देवतेत्येता
वै देवताश्चन्दोऽपि तान्ये वैतदुपदधातीति श्रुतेः ॥ २० ॥

५, ३, १ ।

का० बालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणभृङ्गो वापरा द्वादशस्थोऽपरास्तु मूर्द्धासि राक्षिति प्रतिमन्त्रम् । प्रायुक्तदशप्राणभृङ्गाः पूर्वा अपरा वा सप्त बालखिल्यासप्तज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्द्धासीत्यादि सप्तमन्त्रैः । तुर्विशेषे । अपराः सप्त बालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याश्वीऽपरा एवोपधेयाः यन्तीति सप्तमन्त्रैः । बालमात्रेषूपि खिला अभिन्ना इति बालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्तपुरो हस्तौ बाह्वु शिरो श्रीवा नाभेरूर्ध्वभागश्चेति ऊरु जागुनी पादौ नाभेरशोभागश्चेति सप्त पश्चादधीर्भागी एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वान्नाभोपदधाति । तथा च श्रुतिः । प्राणा वै बालखिल्याः प्राणानैवैतदुपदधाति ता यद्बालखिल्या नाम यद्वात्सर्वयोरसभिन्न

अग्निदेवतावातो देवतासूर्यो देवताचन्द्रमा देवतावसवो देवता रुद्रा देवता दिव्या देवता मरुतो देवता विश्वे

देवा देवता बृहस्पति देवतेन्द्रो देवता वरुणो देवता ॥ २० ॥

मूर्द्धासिराड्ध्रवासिधरणाश्वर्त्सिधरणी । आयुषेत्वावर्त्सेत्वाक्यैत्वाक्षेमायत्वा ॥ २१ ॥

भवति खिल इति वै तदाचक्षते बालमात्रादु हेमे प्राणा असभिन्नास्ते यद्बालमात्रादसभिन्नास्तस्माद्बालखिल्याः(१) । सप्त वाइमे पुरस्तात्प्राणश्वलारि दीर्घैश्वाणि शिरो श्रीवा यदूर्ध्वं नाभेस्तत्सप्तमङ्गैश्च हि प्राणाः(२) ॥ सप्त वाइमे पश्चात्प्राणश्वलायुर्वह्नीवानि हे प्रतिष्ठे यद्वाङ्मनाभेस्तत्सप्तमङ्गैऽङ्गै हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधातीति(३) ॥ इति सूत्रायं ॥ मूर्द्धासि श्रुतुष्टप यन्ती परोष्णिक । ऋग्वेदे चतुर्दश यजूषि बालखिल्येवत्यानि । हे इष्टके त्वं मूर्द्धा मूर्ध्वदुक्तमा राट् राजमाना

चासि । हे इष्टके त्वं भुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुधासि । हे इष्टके त्वं धर्वी धा णं कुर्वतो धरणी भूमिरूना चासि । एव मिष्टका-
 चयस्य त्रिलोक्यरूपत्वम् । तदुक्तं श्रुत्वा मूर्ध्नासि राड्डीतीमं लोकमरोहन् भ्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्वासि धरणी त्वसुं लोक-
 मितिः ॥ आयुषे त्वा आयुष्वेवार्थं त्वामुपदधामि । वर्चसे कान्वायं त्वामुपदधामि । इयं सस्यनिथत्तये त्वामु० । जेमाय सम्पादित-
 धनरक्षणाय त्वामु० । इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्ववः आयुषे त्वा वर्चसे त्वा इयं त्वा जेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशव इति श्रुतेः ॥ १२

यन्वीराडात्वास्वियमनीध्रुवासिधरिणी । इषेतोर्जेत्वारथ्यैत्वापोप्रायत्वा ॥ लोकम्पृणच्छिद्रम्पृणायोसौदधुवात्वम् ।

इन्द्राम्नीत्वावृहस्पतरस्मिन्वोनावसौप्रदन् । ता अस्यसूददोहसस्त्रोमञ्जीणन्तिपृत्रयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचनेदिवः । इन्द्रं विश्वाश्रवीष्टयत्सुमुद्रव्यचमङ्किरः ।

रथीतमर्थीनांवाजानांसत्यतिम्पतिम् ॥ २२ ॥

हे इष्टके त्वं यन्वी नियमीयेता राट् राजमाना चासि । तथा यन्वी स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि । भ्रुवा
 स्थिरा सती धरिणी भूमिरूपा चासि । तिसृषां त्रिलोकसंस्ववः यन्वी राड्डीत्यसुं लोकमरोहन् यन्वासि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं
 भ्रुवासि धरिणीतीमं लोकमित्ति श्रुतेः ॥ हे इष्टके इषे, त्वाय त्वामुपदधामि । जर्जे बलाय त्वामु० । रथ्यं धनाय त्वामु० ।

पोषाय धनपुष्टैः त्वासु० । इषे विज्ञे त्वा रथ्ये त्वा पोषाय त्वेति चतस्रश्चतुर्व्यादाः पशव इति श्रुतिश्चतसृणां पशुसंस्तवः ॥ का०
उत्तरशीरेरधि लोकम्पणाः पूर्ववत् । उत्तरशीरेरारभ्य प्रथमचिन्तितवदेव लोकम्पया उपदधाति । ततः पुरीषनिर्वापोपस्थाने ॥ २२

॥ इति तृतीया चितिः ॥

का० उत्तरां पूर्वशीराशुस्त्रिहृदितिः । पूर्वानकात्कविहितयोर्द्विशीत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्गमात्रीमुदसु ख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥
अस्यां कण्डिकायामष्टादश यजूषि चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरत्यादीनां चतुर्दशार्धपद्योपधाने विनियोगः ।

आशुस्त्रिहृदन्तःपञ्चदशोऽयोमासप्रदशोधरणएकविंशःप्रतूर्तिष्टादशस्तपोनवदशोभीवत्तस्यविंशोवर्षोद्वाविंशः

सम्भरणस्तयोविंशोयोनिस्रगुर्विंशो गर्भाः पञ्चविंशश्चो जस्त्रिणवः क्रतुरेकविंशः प्रतिष्ठात्रयस्त्रिंशो ब्रह्मस्यविष्ट

पञ्चगुस्त्रिंशो नाकः षट्त्रिंशो विवर्त्तो षट्त्रिंशो धर्लञ्च उष्टोमः ॥ २३ ॥

हे इष्टके त्वं त्रिहृत्सोमरूपासि साम्नामाहृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कौटुशस्त्रिहृत् त्र्याशुः । अथ व्याप्तौ
अश्रुते व्याप्तेति सर्वान् स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां त्वासुपदधामौति सर्वत्र शेषः । स्तोमानुपदधति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा च वै
ब्रह्म ब्रह्मैवैतद्रुपदधातीति श्रुतिः । यद्वा त्र्याशुः त्रिहृत् त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिहृत् क्तिम् । सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वा-
शुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथा च श्रुतिः । स पुरस्तादुपदधात्याशुर्ब्रह्म इति य एव त्रिहृत्सोमस्तसुपद-

पञ्चात्तस्या तदेव रूपमुपपद्यतीति श्रुतेः । का० चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति । चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपदा उदङ्गु
 उपपद्यति चतुर्दशमन्त्रै रिति सूत्रार्थः । अतः परं संवत्सररूपाङ्गुपपद्यति । प्रकृष्टा तत्स्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः
 स्तोमः यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः मासाः पञ्च द्वादश मासाः पञ्चतंत्रवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः । य एवाष्टादशस्तोमस्तं तदु-
 पपद्यात्थो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतंत्रवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति संवत्सरो
 हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपपद्यतीति (१२) श्रुतेः ॥ तपोरूपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सररूपः श्रौतोष्णवर्षस्तपतीति
 स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपमि । य एव नवदश स्तोमस्तं तदुपपद्यात्थो संवत्सरो वाव तपो अवदश
 स्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूप
 मुपद० (१३) ॥ अभिवर्त्यते आवर्त्यतइत्यभौवर्तः समाह्वित्तरूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्तयत्यावर्त्यति सर्वाणि भूतानीत्यभौवर्तः
 संवत्सरः । उपसर्गस्य चक्षामनुषे बहुलमिति दीर्घः । द्वादशमाससप्ततुसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्याया सहितः सविंशः । य एव सविंश
 स्तोमस्तं तदुपपद्यातीत्यथो संवत्सरो वाअभौवर्तः सविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्ततंत्रवः संवत्सर एवाभौवर्तः सविंशस्तद्यत्तमाहा
 भौवर्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते तदेतद्रूप० (१४) ॥ वचः बलविशेषप्रदो ह्यविंशः स्तोमः यद्वा वचः संवत्सरः वर्षस्मितमः
 द्वादश मासाः सप्ततंत्रवः हे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसङ्ख्येपेतत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपमि । य एव द्वाविंश स्तोमस्तं तदुप-
 पद्यात्थो संवत्सरो वाव वचो ह्यविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्ततंत्रवो हे अहोरात्रे संवत्सर एव वचो ह्यविंशस्तद्यत्तमाह वच
 इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्षस्मितमसदेतद्रूप० (१५) ॥ सखिभन्ति सभरणः सत्यक्पोषकस्तयोविंशः स्तोमस्तमसि यद्वा सभर-
 त्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा सभरणः संवत्सरः त्रयोदश मासाः सप्ततंत्रवो हे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशा-

त्रयवः तद्रूपसि । य एव त्रयोविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव सभरणस्त्रयोविंशस्तस्य त्रयोदश म साः समर्तवो
 हे अहोरात्रे संवत्सरे एव सभरणस्त्रयोविंशस्तस्यत्तमाह सभरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सभृतस्तदेव तद्रूपं^(१७)॥ योनिः
 प्रजीत्यादकचतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरे चतुर्विंशतिपञ्चाङ्गस्तद्रूपसि । य एव चतुर्विंश स्तोमस्तं
 तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिचतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासास्तदात्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां
 योनिस्तदेव तद्रूपं^(१८)॥ गर्भाः व्यत्ययेन बहुलं सामगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्यादकत्वाच्चतुर्विंशतिः
 पञ्चा एकः संवत्सरे इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भा भवतीति वा गर्भः । य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो
 वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरे एव गर्भाः पञ्चविंशस्तदात्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो
 मासो गर्भो भूत्वर्त्तन् प्रविशति तदेव तद्रूपं^(१९)॥ भोजः मनुष्योपः भोजस्त्री तेजस्वी वज्रो वा भोजः तद्रूपस्त्रियवः स्तोमोऽसि यद्वा
 भोजः संवत्सरे चतुर्विंशतिपञ्चाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रियवः त्रियुषा नव यत्र । य एव त्रियव स्तोमस्तं तदुपदधाति तदसमा-
 ह्वीज इति वज्रो वाभोजो वज्रस्त्रियवोऽथो संवत्सरो वाभोजस्त्रियवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा हे अहोरात्रे संवत्सरे एवौजस्त्रिय-
 वस्तदात्तमाह्वीज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्त्रियवस्तदेव तद्रूपं^(२०)॥ ऋतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरे
 एव करोतीति ऋतुः पञ्चतुं संवत्सरात्मकत्वादेकत्रिंशः । य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ऋतुरेकविंशस्तस्य
 चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सरे एव ऋतुरेकविंशस्तदात्तमाह ऋतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति^(२१)
 ऋतुः । प्रतिष्ठा स्थित्तिहेतुस्तयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरे प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात्पञ्चल्लङ्घोरात्रसंवत्सरा-
 त्मकत्वात्तयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षड-
 त्वा हे अहोरात्रे संवत्सरे एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तदात्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपं^(२२)॥

ब्रह्मः सूर्यः । असौ वाग्नादित्यो ब्रह्म इति श्रुतेः । विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोका इति कोशात् ब्रह्मस्य विष्टपं स्वाराज्यं स्वतन्त्रत्वं
 तद्रूपं सतत्पुटो यच्चतुस्त्रिंशत् स्तोमस्तद्रूपासि । यद्वा संवत्सरो ब्रह्मस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपञ्चमसत्त्वं होरात्र-
 संवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंशत् स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाच ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशत्स्य चतुर्विंशति-
 र्धमासाः सप्ततैवो हे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशत्स्य सप्ततैवो हे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रह्मस्य विष्टपं
 तदेतद्रूपं (१३) ॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काव्यतदिति कं सुखं न क मकं दुःखं तन्कारित यत्र स नाकः
 षट्त्रिंशः पञ्चमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिंशत्स्य स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशत्स्य चतुर्विंशत्यतिरर्धमासा
 द्वादश मासास्तदात्मकत्वात् नाक इति न हि तत्र गताय कसौ च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूपं (१४) ॥
 विवर्त्यन्ते आवाक्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः
 अधिमासत्वं न षड् विंशतिः पञ्चाः सप्ततैवः त्रयोदश मासाः हे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशत्स्य स्तोमस्तं तद्रूप-
 दधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशत्स्य सप्ततैवो हे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशत्स्य स्तोमस्तं तद्रूप-
 इति संवत्सरादि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूपं (१५) ॥ धर्मं धारकश्चतुस्त्रिंशत्स्य स्तोमस्तद्रूपो मध्यपदलोपी समासः त्रिहृत्यश्चदशस्य-
 दशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्मं जगदाधारत्वात् चतुर्दशभिः स्तयमानत्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति
 तदात्मकत्वात् धर्मं भिति प्रतिष्ठा वै धर्मं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वा धर्मं चतुष्टोमः स आभिष्वत्तश्चतुर्दशभिः स्तुते वायुवै सर्वेषां
 भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति (१६) श्रुतेः ॥ आदावन्ते च वायुपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः । तदुक्तं श्रुत्या
 सर्वं वायुनैव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिष्टच्छतीति (१७) ॥ एतेरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवादिभिः
 स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

का० दक्षिणां पूर्वयोरन्वेभांग इति । पूर्वान्कान्ते विहितयोर्जङ्गामात्रोर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्युदक्षुखः उत्तरा पूर्वमुपहिता ॥ दश
यज्ञेषु चतुर्भिर्द्वैत्यमोहिन्युपधानं षड्भिः षट्पदोपधानं दशैष्टकाः स्युत्सञ्ज्ञाश्च । तत्रार्थवादः श्रुत्यक्तः । उत्पन्नेन सृष्टादौ प्रजा-
पतिना सर्वाणि भूतानि स्रष्टुं गर्भं कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा सृष्टुं रयच्छात् ततः प्रजापतिदेवानुवाच युष्माभिः सङ्ग्राहमि-
मानि भूतानि पापरुपावृत्त्योर्मौचयामौति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को ज्ञाभः प्रजापतिनोक्तं वृणुत तैः कौशुद्रुक्तमस्माकं भागोस्तु अन्वैरुक्त-
मस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथेत्युक्त्वा केभ्यो भागमपरैश्च आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि सृष्टोरसृष्टोत्ततः स्युत इष्टका इति । तथा

अग्नेर्भागोसिद्धीजाया आधिपत्यं ब्रह्मास्युतन्विष्टरस्त्रोम इन्द्रस्यभागोसिर्विष्णोराधिपत्यं इन्द्रोः स्युतस्यञ्च दश

स्त्रोमोनुचक्षसास्त्रागोसिधातुराधिपत्याञ्जनित्वं स्युतं सप्तदशस्त्रोमोमित्रस्यभागोसिवरुणस्याधिपत्य

न्दिवोऽष्टैर्वीतस्युतएकविंशस्त्रोमः ॥ २४ ॥

व श्रुतिः । अथ स्युत उपदधात्ये तद्दे प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भंभवत्तावत्स्य गर्भएव सन्ति पाप्मा सृष्ट्य-
रयच्छात् स देवानब्रवीदुष्माभिः सहैमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मानो सृष्ट्योः सृष्टवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणोष्वमित्यब्रवीत्
भागो नोऽस्त्वित्ये केऽमुवक्त्वाधिपत्यं नोऽस्त्वित्ये के स भागमेकेभ्यः क्त्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मानो सृष्ट्योरसृष्टोऽद्यदसृष्टोत्त-
स्मात्स्युतस्यैवैतदराजमानो भागमेकेभ्यः क्त्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मानो सृष्ट्योः सृष्ट्योतीति ॥ अथ मन्वार्थः । हे इष्टके या

त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच अधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया निहृतस्त्रोमः विभक्तिव्यत्ययः विहृता स्त्रोमेन ब्रह्मा ब्राह्मण्यं सृतं पापमनो मृत्योरपनीतं रचितं यस्यां त्वयि निहृतस्त्रोम इति वा तां त्वासुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । सृ मीतिरचाप्राणनेषु स्वादिः । वाग्वै दीक्षितिः श्रुतेः ॥ का० उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति । उदगनूकान्तमिहित-शोर्दक्षिणोत्तरयोः पययोर्मध्ये उत्तरामुपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि विष्णोराधि-पत्यं पशुदशेन चतुं चतुर्जातिः स्युत मृत्योर्नूचितम् इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णवश्चाधिपत्यमकरोदिति^(४) श्रुतेः ॥ का० उत्तरां दक्षिण शोर्दक्षिणोत्तरां भाग इति । दक्षिणानूकान्तमिहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पययोर्नूत्तरां निदधाति दक्षिणोपहिता ॥ नून् कृत्वाशुभकटुं न वसूनाम्नागोसिब्रह्मणा । माधिपत्यञ्चतुष्प्रात्सृतञ्चतुर्विंशस्रोमश्चादित्यानाम्नागोसिमरुतामाधिपत्यङ्गर्भास्युताः

पञ्चविंशस्रोमोदित्यैभागोसिपृष्णश्चाधिपत्यमोजस्युतन्विणवस्तोमोदेवस्यसवितुर्भागोसि

चतते जानन्ति ते तृचचसो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया समदशस्त्रोमेन जनितं वैश्यजातिः स्युतम् । देवा वै तृच-चसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धातुश्चाधिपत्यमकरोदित्द्वै जनित्वमिति^(५) श्रुतेः ॥ का० उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति । अपरानूकान्त-विहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जङ्घामात्रयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीं दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयैकविंशेन स्त्रोमेन दिवः सम्बन्धिनी वृष्टिर्वातय स्युतस्यां सादयामि । प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायधिपत्यमकरोदिति^(६) श्रुतेः ॥ २४ ॥

१—५,४,३,३ ।

२—१,०,१,०,१,५ ।

३—१,०,१,०,१,३ ।

४—१,०,१,०,१,३ ।

षट् प्र तेमत्वं वसूनां भाग इति^१ । अतुदेवभ्योऽपराः षण्मन्त्रैः षट् पदगा उपदध्यादिति मन्त्रार्थः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि ब्रह्मणा माधिपत्यं त्वया अतुर्विश्वेभ्येन स्तोमिन प्रजानां अतुष्यात् गत्राखादिकं स्रुतं पापात्कामचितम् । वसुभ्यो भागं कृत्वा ब्रह्मणा माधिपत्यमकरोदिति^(०) स्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि महता माधिपत्यं त्वया पञ्चविश्वेभ्येन स्तोमिन प्रजानां गर्भाः सृत्वो रचितः । आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्वा माधिपत्यमकरोदिति^(०) स्रुतेः । त्वमदित्यै षडित्या भूमिर्भागोऽसि पूषा माधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिषवेन स्तोमिन प्रजानामोचः बलमष्टमो धातुर्वा स्रुतम् इयं वाषदितिरत्यै भागं कृत्वा पूषा माधिपत्यं^(०) ॥ त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि

बृहस्पतेराधिपत्यं समीचीवीर्दिगस्य ताच्चतुष्टोमस्तोनः ॥ २५ ॥

यवानात्मान्मागोस्ययवानामाधिपत्यमजस्य ताच्चतुष्टुत्वारिंशस्तोमश्चभूणात्मागोसिविश्वेप्रान्देवानामाधिपत्य

स्रुतं स्रुतस्य तन्वयस्त्रिंशस्तोमः ॥ २६ ॥

त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया अतुष्टोमिन स्तोमिन समीचीः समीचः सत्यगच्छन्ति जना यासु ता दिशः स्रुताः । देवाय सविते भागं कृत्वा बृहस्पतयमाधिप^(०) ॥ २५ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अजवानामपरपक्षाणां त्वयाधिपत्यं अतुष्टुत्वारिंशेन स्तोमिन त्वया प्रजाः स्रुताः रचितः । पूर्वपक्षा वै यवा अपपरपक्षा अयवास्ते हीदुः सर्वं युवते चायुवते अ पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधिप^(०) ॥ २६ ॥ ऋभूणां देवविशिषाणां त्वं

१—१०,१०,१६ ।

प्राणं स्तुत्वे माः प्रजा जनयामीति देवा जजुः केव स्तोत्रामः सजचे मया युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति ।
 तथा च श्रुतिः तद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पापनो हृत्वीरुंक्ताकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति(१) स प्राणानब्रवीदुरष्माभिः
 इहेमाः प्रजाः प्रजनयानौति ते वै केन स्तोत्रियामहइति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति(२)॥
 [जापतिरेकया वाचा सहस्राब्जानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यात्ययः । वाग्वाएका वाचैव तदस्तुवतेति(३) श्रुतेः । प्रजा अवीयन्त उद-
 गयन्त प्रजापत्यर्थं मखाप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत्स्वाभ्यभूत् । एवं षोडश मन्वा आखियाः ॥ तिस्रभिः
 मणोदानव्यानैरस्तीत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्सतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाभ्यभूत् । त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तै रिति(४) श्रुतेः॥

वतभूतान्यसृज्यन्तभूतानाम्यतिरधिपतिरासीत्प्रभिरस्तुवतसप्त ऋषयो सृज्यन्तधाताधिपतिरासीत् ॥२८॥

नवभिरस्तुवतपितरो सृज्यन्तादितिरधिपतरासीदेकादशभिरस्तुवत ऋतवो सृज्यन्तान्निवा अधिपतयत्रासंस्त्रयोदश

पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाभ्यभूत् य एवैमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति(५)
 श्रुतेः ॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नीसावायुः सप्तश्रीर्षस्त्रप्राणैरस्तुवत ततः सप्त ऋषयो सृष्टाः धाता जगत्सृष्टाद्यो देवः स्वाभ्यभूत् । य एवैमे
 सप्त श्रीर्षप्राणास्तैरेवेति(६) श्रुतेः ॥२८॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तीत् ततः पितरः अग्निस्वाप्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजा-
 पतियक्तिः सृष्टानां पितृणामधिपती स्वाभिल्वे नाधिकं पालयित्वासीत् नव वै प्राणाः सप्त श्रीर्षत्रवाञ्चौ द्वौ तैरिति(७) श्रुतेः॥ एकादशभिः

दश प्राणा आलौकादयस्ते रस्तुवत । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आलौकादय इति(८) श्रुतेः ॥ तयोदशभिः दश प्राणाः ही पादौ एक आर्त्तवति तैरस्तीत् ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्यमहयथाकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । दश प्राणा हे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति(९) श्रुतेः ॥ पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नाभेरूर्ध्वभागश्च तैरस्तुवत ततः सत्रं चतुर्विंशतिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानी देवः स्वायम्भूत् । दश हस्ताङ्गुलयश्चत्वारिदोर्बाहवापि यद्रूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशमिति(१०) श्रुतेः ॥ सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः जरू जातुनौ पादौ नाभेरधीभागश्चेति तैरस्तीत्

भिरस्तुवतमाषाश्चदशान्तसंवत्सरोधिपतिराषीत्यञ्चदशभिरस्तुवतचक्रमहृज्यतेन्द्रोधिपतिराषीत्सप्तदश

भिरस्तुवतयास्याःपशवोहृज्यन्बृहस्यतिरधिपतिराषीत् ॥ २६ ॥

नवदशभिरस्तुवतशूद्रार्थोवहृज्येतामहोरात्रेअधिपतीशास्त्रामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाःपशवोहृज्यन्बृहस्यतिरधिपतिराषीत्
तदा यास्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्यतिस्तेषां स्वायम्भूत् । दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्युर्वहोवानि हे प्रतिष्ठे यदवाङ्गाभेस्तत्सप्तदशमिति(११) श्रुतेः ॥ २६ ॥

नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्रष्टिद्ररूपा नव प्राणास्ते रस्तीत् । ततः शूद्रार्थो शूद्रवैश्यावहृज्यतां सृष्टौ । अर्थः स्वामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामिनिस्ताम् । दश हस्ताङ्गुलयो नव प्राणा इति(१२) श्रुतेः ॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तीत् । ततः एकशफाः पशवोऽष्टादशः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं तेषां ते एकशफाः । शफं लीवे खुरः

[मानित्वमरः । वरुणलोषामधिपतिरासीत् । दय हस्त्राग अङ्गुलवो दय पाया आर्ककवि० य इति (१३) श्रुतेः ॥ तयोविंशत्या विंशतिः
 भरपादाङ्गुलयः पादावाला वेति तैः स्तुते छुद्राः पशवोऽत्रादयः छष्टाः तेषां पूषा स्वास्यभृत् । दय हस्त्राग अङ्गुलवो दय पाया
 ॥ प्रतिष्ठे शाला तयोविंशत्य इति (१५) श्रुतेः ॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करो पादावाक्वेति तैरस्तुवत तदारण्या वनस्थाः
 [यवः कश्चरगादयः छष्टस्तेषां वायुः स्वास्यभृत् । दय हस्त्राग अङ्गुलवो दय पायाचत्वार्यङ्गान्याला पञ्चवि० य इति (१६) श्रुतेः ॥
 अत्रविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्यो भूजावूरु चार्कवेति तैरस्तुवत तदी द्यावापृथिवी युभूत्वोक्ती व्योतां विंशतिषामच्छतामित्यर्थः । विपूर्वा-
 देष्ट्यतावेति धातोर्छक्तिः प्रथमद्विवचनम् । वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादय आदित्या द्वादशानुवायन् अन्वगच्छन् अनुगताः तएव स्वामिनोऽ-
 भूवन् दय हस्त्राग अङ्गुलवो दय पायाचत्वार्यङ्गानि हे मतिष्ठे शाला सप्तवि० य इति (१८) श्रुतेः ॥ ३० ॥

पतिरासीत्वयोविंशत्यास्तुवतक्षुद्राःपशवोऽज्यन्तपृषधिपतिरासीत्यञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याःपशवोऽज्यन्त

वायुरधिपतिरासीत्षष्ठविंशत्यास्तुवतद्यावापृथिवीव्येतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुवायं स एवाधिपतयश्चासन् ॥ ३०

त्वविंशत्या करपादाङ्गुलवो नव छिद्ररूपाः प्राणस्यै रस्तुवत ततो वनस्तयोऽस्त्यत्रटादाः छष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभृत् ।
 दय हस्त्राग अङ्गुलवो दय पादाग नव प्राचा इति (१७) श्रुतेः ॥ एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः द्योन्ध्रियाणि आर्कवेति तैरस्तुवत ततः प्रजाः
 छष्टाः तवाः पूर्वपथा पशवः अपरपथास्त्रासां प्रजागो स्वामिनोऽभूवन् दय हस्त्राग अङ्गुलवो दय पादाग दय प्रस्था आर्ककवि० य
 इति (१८) श्रुतेः ॥ पूर्वपथापरपथा एवात्पधिपतय आसन्निति च अन्वलिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आर्कवेति तैरस्तुवत स्तोति क्व
 प्रजापतिदेवैः सह । ततो भूतानि अश्वास्वन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन् । परमे सत्यदोके तिष्ठतीति परमेष्ठाः प्रजापतिः

प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाय्यासीत् । दश हस्ता अङ्गुलयो दश पादा दश प्राणा हे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिंश इति (१८)
 श्रुतेः ॥ अत्र यायेष्टका येन मन्त्रे शोषयेया साय तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का० उत्तरा० सादधि लोकमृगाः पूर्ववत् १ ।
 नवविंशत्या लुवतवनस्यतयोस्त्रजन्तसोमोधिपतिरासी देकविंशता सुवतप्रजा अस्त्रजान्नयवाञ्चायवाञ्चाधिपंतय
 आसं स्वयस्त्रिंशता सुवतभृतान्यथास्यग्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासील्लोकमृगाश्चिद्रमृगाथोसीदधुवात्वम् ।

इन्द्रानीत्वावृहस्पतिरस्त्रिन्योमावसोषदन् । का अस्थस्रददो हसस्त्रोमधीणत्तिष्टमृगयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचनेदिवः । इन्द्रं विश्वा अवीष्टघत्समुद्रञ्च सङ्करः ।

रथीतमर्शीमांवाजानां सत्यतिम्पतिम् ॥ ३१ ॥

॥ इति सायन्दिनिशाखायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकमृगा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ ततः पुरोधनिर्वापः सप्तर्षीपस्थानं च बोध्यम् । तस्मिन्प्रतीकानि
 लोकमृगा ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्त्रिस्त्रोऽपि व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

१-१०, १०, १८ ।

इति चतुर्था चितिः पूर्णा ॥ इति श्रीमन्महोषधरकृते वेददीपि मनोहरे । वेदवज्रमितीऽध्यायो वल्लङ्घित्वितुश्चितिः ॥ १४ ॥

चतुर्दशोऽध्याये द्वितीयत्वे तीयचतुर्थवित्तमन्त्रानुक्ता पञ्चदशे पञ्चमवित्तमन्त्रा वाचाः । का० पञ्चम्यामन्त्रेष्वाखिनोवदसपत्ना अन्त्रे
 जातानिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चम्यां चितावाखिनोवत् असपत्नासञ्ज्ञा इष्टकाः अन्त्रेषुपदधाति अन्त्रे जातान् सहसा जातान् षोडशे
 चतुष्ट्वारिंशः अन्त्रेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः ॥ पञ्चमचित्तमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तत्र हे अग्नि-
 देवत्ये विष्टुभौ । हे अग्ने जातान् पूर्वसुत्यन्नात्रोऽस्माकं सपत्नान् शतून् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय । किञ्च हे जातवेदः
 जातप्रज्ञान अजाताननुत्यन्नांश्च शतून् प्रतिनुद नितवर्तय उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः । उपसर्गव्यवधानमार्थम् । किञ्च नोऽस्माक-
 मधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धिनोमिदिकर्त्तव्यतामिति शेषः । किं कुर्वन् अहेडन् अक्रुध्यन् सुमनाः शीभनमनसः ससुप-
 अन्त्रे जातान् प्रणुदानः सपत्नान् प्रत्यजातान् दजातवेदः । अधिनो ब्रूहि सुमना य हे उंस्तवस्थामशर्मोऽस्त्रिवरूथउह्नौ ॥१॥
 सहसाजातान् प्रणुदानः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदोनुदस्व । अधिनो ब्रूहि सुमनस्यमानोवय्यस्थामप्रणुदानः सपत्नान् ॥२॥

द्वितीयार्थः । किञ्च अन्त्रे तव त्वत्सम्बन्धिनो त्रिवरूथे वरूथं गृहं त्रयाणां वरूथानां समाहारे यज्ञगृहत्रये सदोहविधानात्तन्नीप्ररूपे
 वयं स्वाम भवेम सदा यज्ञान्कुर्म इत्यर्थः । कौडशे त्रिवरूथे शर्मन् गर्मणि सुखाशये । तथा उह्नौ द्विपदचतुष्यदधनधान्यादिभि-
 र्ब्रह्मवति सख्यत इद्युङ्किं तस्मिन् भवतेर्द्विप्रत्ययः ॥ अग्निमन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति ॥ १ ॥
 अथ पञ्चादुपदधाति । सहसा बलेन जातानुत्यन्नात्रोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय । हे जातवेदः अजातान् उत्पत्त्यमानानपि
 प्रतिनुदस्व । आत्मनेपदमार्थम् । किञ्च सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभवित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शतुभ्योऽधिकान् वद । वयमपि त्वत्प्रसादा-
 १-१७,११,१-२

दधिकः स्याम भवेम । नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद पुनरुक्तिरादार्या । शोभनं मनो यस्य ससुमनाः असुमनाः सुसुमना भवति सुम-
नस्यमानः श्रुत्यादिभ्य इति क्वाङ् इति क्वाङ् ततः शानच् ॥ २ ॥

अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । पञ्चदशकलस्य भर्ता य आदित्यरूपः रतीमः षोडशगृहपते वा यः स्त्रीमः यच्च श्रीजो
बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि । अधोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । चतुश्चत्वारिंशदा-
हत्तगा सम्यन्नो यः स्त्रीमास्त्रिष्टन्नपो वा यच्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि ॥ अथ मध्ये पञ्चमी । त्रिष्टुप् । षा
भचणे न षाति भचयति विनाशयतीत्यसौ रचको नाम योऽग्निस्त्रस्याग्नेश्चरूपस्य पञ्चदशकलस्य पुरोधमसि पूरयित्वा भवसि

षोडशीस्त्रीमश्रीजोद्रविणञ्चतुश्चत्वारिंशत्स्त्रीमोवर्चोर्द्रविणम् । अग्नेःपुरीषमस्यऽशोनामतान्त्वाविश्वे

अभिगृणान्नुदेवाः । स्त्रीमपृष्टाष्टतवतीहधीदप्रजावदस्त्रेद्रविणायजस्व ॥ ३ ॥

हे इष्टके या त्वं तां विश्वे देवा अभिगृणान्तु स्तुवन्तु स्त्रीमः षष्टैश्च युता हीष्यमाणवृत्तयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थ्यां चितौ
सौद उपविश्य अस्मे अस्मासु प्रजावत्युत्पुतं द्रविणा द्रविणं धनं यजस्व देहि ॥ ३ ॥

१-१०, ११, ५०० २-५, ५, ५, ३ ।

का० विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्पृथममेवञ्छन्द इति प्रतिमन्त्रम् । प्रतिदिशं दशदश विराट्सञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति
ताश्चत्वारिंशत्पथा एवेति सूतार्थः ॥ चत्वारिंशदाजं वि इष्टकादेवत्यानि । एति गच्छति सर्वो जन्तुप्रभूहो अस्मिन्नित्येवः पृथिवीलोकः
स एव कन्दोरूपेण स्थितत्वात् क्वादकत्वादा कन्दः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि तां त्वामुपदधामि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या य, तुम्हा ज्ञेया ।
अयं वै लोक एवञ्छन्द इति श्रुतः । वरिवः प्रभामण्डलेन त्रियतत्रान्रियतइति वरिवोऽन्तरिचं तदेव कन्दः । अन्तरिचं

वै परिवच्छन्द इति श्रुतेः ॥ शम्भूः शं सुखं भवत्यन्नादिति शम्भूः द्युलोकः । द्यौर्वै शम्भूच्छन्द इति श्रुतेः ॥ परितो भवति
व्याप्य वर्तते इति परिभूर्दिग्वाचकः शब्दः । दिगो वै परिभूच्छन्द इति श्रुतेः ॥ आच्छत् आच्छादयति स्वारसेन सर्वं शरीर
मित्याच्छत् भद्रम् । अन्नं वाआच्छच्छन्द इति श्रुतेः ॥ मनः प्रथमच्छष्टं प्रजापत्यात्मकं यस्मान् तदेव छन्दः तद्वृषसि ।
प्रजापतिर्वै मनच्छन्द इति श्रुतेः ॥ व्यवः व्यवतिर्याप्तिकर्मा विचरति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यवः आदित्यः । असौ
वासादित्यो व्यवच्छन्द इति श्रुतेः ॥ सिन्धुः । स्यन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः । प्राणो वै सिन्धु-

एवच्छन्दोविरिवच्छन्दःशम्भूच्छन्दःपरिभूच्छन्दःआच्छच्छन्दोमनच्छन्दोव्यवच्छन्दःसिन्धुच्छन्दस्वामुद्रच्छन्द

स्वरिच्छन्दःककुपच्छन्दस्त्रिककुपच्छन्दःकाव्यच्छन्दोअङ्कपच्छन्दोचरपङ्क्तिच्छन्दःपदपङ्क्तिच्छन्दोविष्टार

पङ्क्तिच्छन्दःक्षुरोभजच्छन्दः ॥ ४ ॥

च्छन्दइति(४) श्रुतेः ॥ समुद्रम् समुद्रमस्यसाहिकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः यद्वा समुद्रस्यस्याङ्गाभोर्येष समुद्रं मनः । मनो
वै समुद्र इति श्रुतेः ॥ सरित् सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगह्वराद्विर्गच्छतीति सरित् वाक् । वाग्वै सरित् छन्द इति
श्रुतेः ॥ ककुप कं सुखं शरीरे स्कुभाति धारयतीति ककुप कं सुखं कोपयति दोषयतीति वा ककुप दोषो दुरादिः क्तिप्
पूर्वच पचे सलोपच्छान्दसः ककुप प्राणः । प्राणो वै ककुप छन्द इति श्रुतेः ॥ त्रिककुप त्रैधा कं पोतमुदकं स्कुभातीति त्रिककुप

उदानः। उदानो वै त्रिककुपु ष्टन्द इति श्रुतेः। काव्यम् कवेः परमालन इदं काव्यं वेदवयीरूपः शब्दः। त्रयो विदया काव्यं ष्टन्द इति श्रुतेः ॥ अङ्गुपम् अङ्गु कुटिलगतौ अङ्गेन कुटिलगत्या आप्रोतौत्यङ्गुपमुदकम्। अपो वा अङ्गुपं ष्टन्द इति श्रुतेः ॥ अक्षरपङ्क्तिः न चरतौत्यक्षरा नाशरहिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्द्यौः। असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिः ष्टन्द इति श्रुतेः ॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणव्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भू लोकाः। अयं वै लोकः पदपङ्क्तिः ष्टन्द इति श्रुतेः। विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विसारिता प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक्। दिशो वै विष्टारपङ्क्तिः ष्टन्द इति श्रुतेः ॥ सुरोभ्रजः सुर विलेखनखन-

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दस्यच्छन्दो विच्छच्छन्दो वृहच्छन्दो रथन्तरच्छन्दो निकायच्छन्दो विवधच्छन्दो विगिरच्छन्दो भ्रजच्छन्दस्सुपुच्छन्दो नुष्टुच्छन्द एवच्छन्दो वरिचच्छन्दो वयच्छन्दो वयस्सुच्छन्दो विष्वङ्गच्छन्दो

विशालच्छन्दश्छदिच्छन्दो टूरो हयच्छन्दस्सन्द्रच्छन्दो अङ्गाङ्गच्छन्दः ॥ ५ ॥

नयोः सुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति सुरः तौभ्रः भ्राजते दीप्यतइति भ्रजः इक्षच्छान्दसः सुरोभ्रज आदिसः। असौ वा आदिसः सुरोभ्रजच्छन्द इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

आच्छत् आच्छादयति अरोरभित्याच्छदन्नम्। प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम्। अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्द इति श्रुतेः ॥ संयत् संयच्छति व्यापाराविवर्त्तयति जल्पन्ति संयत् रात्रिः रात्रिर्व संयच्छन्द इति^(५) श्रुतेः ॥ वियत् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियच्छन्द इति श्रुतेः ॥ ह्रत विसीर्ष सः। असौ वै लोको ह्रच्छच्छन्द इति श्रुतेः ॥

रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम् । अथ वै लोकी रथन्तरं क्वन्द इति श्रुतेः ॥ निकायः नितरां कार्याति शब्दं
 करोति हवादीतुष्व लयन्ति निकायो वायुः कै शब्दे । वायुवै निकायश्चन्द इति श्रुतेः ॥ विवधः विविधं बध्यन्ते हव्यन्ते पापफलानि
 भोक्षन्ते भूतप्रैतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै विवधश्चन्द इति श्रुतेः ॥ गिरः गीर्यते भस्वतइति गिरो-
 ऽन्नम् । अन्नं वै गिर इति श्रुतेः ॥ अन्नः आजते दीप्यतइति अन्नोऽन्नः । अन्नैवै अन्नश्चन्द इति श्रुतेः । संस्तुप् अशुष्टुप् सस्यक्
 स्तस्यते बध्यते वशीक्रियते अशु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा संस्तुप् अशुष्टुप् वाक् । वागिव स० स्तुपश्चन्दो वागशुष्टुप् चन्द इति श्रुतेः ॥
 एवः वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ वयः वाख्यादिवयो हेतुभृतमन्नम् । अन्नं वै वयश्चन्द इति श्रुतेः ॥ वयश्चत् वर्यासि वाख्यादीनि
 करोतीति वयश्चत् जठरान्निः अन्नैवै वयश्चन्द इति श्रुतेः ॥ विषर्धाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विषर्धाः

रक्षिणासत्यासत्यञ्जिन्वप्रतिनाधर्मणाधर्मञ्जिन्वान्वित्यादिवञ्जिन्वसन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षिन्वप्रतिधिना

स्वर्गः । स्वर्धं सङ्घर्षं असुत् । असौ वै लोको विषर्धाश्चन्द इति श्रुतेः ॥ विशालम् । विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूत-
 लम् । अथं वै लोकी विशालं क्वन्द इति श्रुतेः ॥ क्वदिः क्वायतेऽर्करश्मिभिरिति क्वदिरन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै क्वदिश्चन्द इति श्रुतेः ॥
 दूरोद्वेषम् । दुःखेन रोदुमारोहणं कर्षुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यत्वादिति दूरोद्वेषं रविः । असौ वाआदिव्यो
 दूरोद्वेषं क्वन्द इति श्रुतेः ॥ तन्द्रम् । तन्द्रि सीदे मोहे तन्द्रति सीदति स्थानसङ्कोचेनेति तन्द्रं अशी । पङ्क्तिवै तन्द्रं क्वन्द इति श्रुतेः ॥
 अङ्काङ्कम् । अङ्के स्थले अङ्कानि गर्त्तपाषाणादिविङ्कानि यत्रेत्यङ्काङ्कं जलम् । आपो वा अङ्काङ्कं क्वन्द इति श्रुतेः ॥ अत्रेष्टकानां भूयो-
 कादिरूपेण स्तुतिरिति भावः ॥ ५ ॥

का० सर्वतोऽपाङ्गवेलायां स्त्रीमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानकम् । अपाङ्गवेलायां सर्वदिशु स्त्रीम-
भागासञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्ये कोनत्रिशमन्त्रैः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनकं दक्षिणेन अर्थाच्चतुर्दश प्रागनकमुत्तरे षोडश्या
इति सूत्रार्थः ॥ एकोनत्रिंशद्यजूषोष्टकादेवत्यानि । इमे मन्त्राः अत्या निधा व्याख्याताः कण्डिकाहयपर्यन्तमसुनोपहिता सत्यदो
जिन्वेति प्रथमः अदोऽस्यसुभ्रौ त्वासुपदधामीति द्वितीयः अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति तृतीयः प्रकारः तथा च श्रुतिः । असुनादो जिन्वा-
दोऽस्यसुभ्रौ त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति चैधा विहितस्त्रेधा विहितः छान्नमिति ॥ अथ वाक्यार्थः । हे इष्टके त्वं रश्मिनाम्नेन
सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचोजिन्वं तर्पय तेजोऽष्टिप्रदत्वादनं रश्मिरन्नमिति श्रुतेः ॥ प्रकर्षेण देहे इतिर्गनियस्येति प्रेतिरन्नम्

पृथिव्यापृथिवीञ्जिन्वंविष्टस्मेनष्टाष्टिञ्जिन्वनुयाराब्यारावीञ्जिन्वोशिजावसुभ्योवसुञ्जिन्वं

प्रकेतेनादित्येभ्यश्चादित्याञ्जिन्वं ॥ ६ ॥

तेन । धर्मणा विभक्तव्यत्ययः धर्मणे धर्मोयोपहिता सती धर्मं जिन्वं प्रीणय प्रेतिरन्नमिति श्रुतेः । सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं पदं
चतुर्थन्तं कार्यम् ॥ अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिरन्नम् तथा दिवा दिवोऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं जिन्वं । अन्वितिरन्नमिति
श्रुतेः ॥ सन्धिना सम्यग्बलादिकं धीयतेऽस्मिन्निति सत्स्विरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिचं जिन्वं ॥ प्रतिधीयतेऽस्मि-
न्निति प्रतिधिन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्वं ॥ विष्टभेन देहं विष्टभ्यतीति विष्टभोऽन्नं तेन इष्टेण उपहिता इष्टि-
जिन्वं ॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवान्नम् तेनाङ्गाङ्गे उपहिताहृदिनं जिन्वं ॥ अनुया देहान्तर्गतहाससतिनाडीभिरनुयाति
आप्नोति देहमित्यनुयात्रं तथा । तृतीयैकवचने आतोधातोऽरित्यालोपः । रात्रौ उपहिता रात्रौ जिन्वं ॥ उशिजा वय कान्तौ उश्चते

कषिष्टिवीजरूपेण त्रिगुणत्वाच्चिधा वर्तते इति त्रिष्टदत्रं तद्रूपं त्वां त्रिष्टदते उपदधामि ॥ प्रष्टथोति भूतानीति प्रष्टदत्रं यतस्त्वं प्रष्टदसि अतः प्रष्टतेऽर्थाय त्वासुपदधामि ॥ विशेषेण वर्त्तते भूतेषु इति विष्टदत्रं । त्वं विष्टदसि विष्टतेऽर्थाय त्वासुप० ॥ सह वर्त्तते सहदसि ॥ सहतेऽर्थाय त्वासुपद० ॥ आक्रामति पराभवति शुभामित्याक्रमोऽत्रं लमाक्रमोऽसि आक्रामाय त्वासुप० ॥ देहे सङ्क्रामतीति सङ्क्रामोऽत्रं त्वं सङ्क्रामोऽसि सङ्क्रामाय त्वासुप० ॥ सन्तानोत्पत्त्यै वीजरूपेण परिषय्योत्क्रामतीत्युक्तमोऽत्रं त्वं तद्रूपसि उत्क्रामाय त्वासुप० ॥ उत्क्रामा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्क्रामित्करत्रम हे इष्टके लसुत्क्रान्तिरसि उत्क्रान्तिर् अर्थाय त्वासुप-

त्रिष्टदसि विष्टते त्वा प्रष्टदसि प्रष्टते त्वा विष्टदसि विष्टते त्वा क्रामाय त्वास सङ्क्रामोसि सङ्क्राम

सायत्वेरक्रमोस्युत्क्रामायत्वोरक्रान्तिरस्युत्क्रान्त्वेत्वाधिपतिनोर्बोर्जञ्जित्त्व ॥ ८ ॥

राज्ञसि प्राचौ दिग्बसवस्ते देवा अधिपतयोग्निर्हेतौ नाम्नातिघर्त्ता त्रिष्टस्वास्तोमः पृथिव्याऽऽथ त्वाज्यमुक्थम

दधामि ॥ अथ हतीयो व्याख्याभेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन जर्जा अन्नरसेन जर्जमन्नरसं जित्वा तर्पय ॥ एवं मन्वेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ ८ ॥

१—१०, १३, १ ।

का० नाकसदोऽनकेषु पूर्ववर्जस्यतव्यविलायामाश्विनौ यद्राज्ञासीति प्रतिमन्त्रम् । पूर्वो नके स्थानाभावात् पूर्वानकवर्जे त्रिदिस्वनूकेषु ऋतव्यवैलायामनूकोपरि राज्ञोत्याद्विपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवत्पाकसकजज्ञेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पुरस्तादुपदधाति । राज्ञसि । पञ्च यजूषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक्, लमसि । बसवोऽष्टौ देवास्ते तत्राधिपतयो

अधिकं पालतितारः । अग्निहेतूनामुपद्रवकारिणौनां परायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किञ्च विहतस्त्रोमः त्वा त्वां पृथिव्यां अयत्तु
 स्थापयत् । आज्यमाज्यनामकसुकथं यस्त्रं प्र वो देवायान्मये इत्यादिकम् ? अथर्थायै न व्यथा अथथा तस्यै चक्षनाभावाय
 त्वां स्तभ्रातु हटीकरोतु । रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्रातु । प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा
 देवेषु बुलोकमथे दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिम्णा उरुले न त्वां प्रथन्तु । कृत्स्नभयश्रेति यप आर्धधातुकत्वा-
 खिलीपः । प्राणा वाऋषयः प्रथमजा इतिः श्रुतेः आकाशस्य यादृगं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्स्वित्यर्थः । विधर्ता इष्टकानिष्पा-

व्यथायै स्तभ्रातुरथन्तरसामप्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षप्रथमजादेवेषु दिवो मात्रयावरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता

चायमधिपतिञ्चतेत्वा सर्वसंविदानानाकस्यपृष्ठे स्वर्गलोकियजमानञ्च सादयन्तु ॥ १० ॥

विराडसिद्विणादिगुद्रास्ते देवा अधिपतयद्गुन्द्रो हेतौ नाम्नातिधर्तापञ्चदश त्वास्तोमः पृथिव्यां अयत्तु प्रलग

दयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् । यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानी देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो
 देवो मनोऽभिमानी तौ च त्वां प्रथयताम् । विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च तौ मनश्च तौ हीदम् सर्वं विधारयत इति श्रुतेः । किं
 च ते सर्वं यद्योक्ता वखादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वरूपे स्वरूपे
 स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्वां च सादयन्तु स्थापयन्तु ॥ स्त्रोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे द्यमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादि-
 कण्डिकासु व्याख्यातानि ॥ १० ॥

१—'उत्थापयत्'—इति सु० पाठः । २—रित० ब्रा० १,४,० । ३—रित० ब्रा० १,४,५ । ४—१० अ० १०—१४ क० ।

अथ दक्षिणतः । चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्थानि सामानि चान्यानि समानमन्यत । वायुरथेग इति प्रथमं शक्यम् ॥ ११ ॥

१—२७ अ० ३१ क० ।

मुक्यमव्यथायै सुभातुनु हत्सासप्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे प्रथस्त्वाप्रथमजादेवेषु दिवोमात्रयावरिभ्याप्रथन्तु

विधत्तां चायमधिपतिञ्च ते त्वासर्वे सविदानानाकस्यपृष्ठे स्वर्गलोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ ११ ॥

सन्नाडिषिप्रतीचीदिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेती नाम्प्रतिधत्तां सप्तदश स्त्वास्तोमः पृथिव्याञ्छ्रयतुमरु-
त्वतीयमुक्यमव्यथायै सुभातुवै रूपुसामप्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे प्रथस्त्वाप्रथमजादेवेषु दिवोमात्रयावरिरुगा
प्रथन्तु विधत्तां चायमधिपतिञ्च ते त्वासर्वे सविदानानाकस्यपृष्ठे स्वर्गलोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १२ ॥

स्वराडसुदीचीदिङ्घ्नतस्ते देवा अधिपतयस्त्वोमो हेती नाम्प्रतिधत्तां विश्वस्त्वास्तोमः पृथिव्याञ्छ्रयतुनिष्केवल्य

अथ पश्चात् । सम्यथाजते समाट् । आत्वा रथं यथीतये इति मरुत्वतीयं शक्यम् ॥ १२ ॥ ३—अ० वे० ५७, ६१ ।

अथोत्तरतः । स्त्री नैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर नीनुम इत्यादिकं निष्केवल्यं शक्यम् ॥ १३ ॥

३—अ० वे० ७, २, १५, १६ ।

अथ मध्ये । हे इष्टके अधिकं पालयित्री हृहती प्रोद्गीर्षां दिगिति । त्रिणवत्रयस्त्रिंशो स्तोमौ त्वां पृथिव्यां अयताम् । वैखदेवाम्नि-
 मारुते शस्त्रे षष्ठलनाय स्तभूताम् । शक्ररैवते सामनी चान्तरिचे स्थित्वै त्वां स्तभूताम् । द्विवचने विशेषः । तत्कवितुहंशी-
 महे इत्यादि । वैखदेवं शस्त्रम् । वैखानराय पृष्ठपाजसे इत्यादिकर्मान्निमारुतं शस्त्रम् । उक्तमन्वत् ॥ १४ ॥

॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥

॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥

॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥

॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥

॥ ९० ॥

॥ ९१ ॥

॥ ९२ ॥

॥ ९३ ॥

॥ ९४ ॥

॥ ९५ ॥

॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥

॥ ९८ ॥

॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥

॥ १०२ ॥

॥ १०३ ॥

॥ १०४ ॥

॥ १०५ ॥

॥ १०६ ॥

॥ १०७ ॥

॥ १०८ ॥

॥ १०९ ॥

॥ ११० ॥

॥ १११ ॥

॥ ११२ ॥

॥ ११३ ॥

॥ ११४ ॥

॥ ११५ ॥

॥ ११६ ॥

॥ ११७ ॥

॥ ११८ ॥

॥ ११९ ॥

॥ १२० ॥

॥ १२१ ॥

॥ १२२ ॥

॥ १२३ ॥

॥ १२४ ॥

॥ १२५ ॥

॥ १२६ ॥

॥ १२७ ॥

॥ १२८ ॥

॥ १२९ ॥

॥ १३० ॥

॥ १३१ ॥

॥ १३२ ॥

॥ १३३ ॥

॥ १३४ ॥

॥ १३५ ॥

॥ १३६ ॥

॥ १३७ ॥

॥ १३८ ॥

॥ १३९ ॥

॥ १४० ॥

॥ १४१ ॥

॥ १४२ ॥

॥ १४३ ॥

॥ १४४ ॥

॥ १४५ ॥

॥ १४६ ॥

॥ १४७ ॥

॥ १४८ ॥

॥ १४९ ॥

॥ १५० ॥

॥ १५१ ॥

॥ १५२ ॥

॥ १५३ ॥

॥ १५४ ॥

॥ १५५ ॥

॥ १५६ ॥

॥ १५७ ॥

॥ १५८ ॥

॥ १५९ ॥

॥ १६० ॥

॥ १६१ ॥

॥ १६२ ॥

॥ १६३ ॥

॥ १६४ ॥

॥ १६५ ॥

॥ १६६ ॥

॥ १६७ ॥

॥ १६८ ॥

॥ १६९ ॥

॥ १७० ॥

॥ १७१ ॥

॥ १७२ ॥

॥ १७३ ॥

॥ १७४ ॥

॥ १७५ ॥

॥ १७६ ॥

॥ १७७ ॥

॥ १७८ ॥

॥ १७९ ॥

॥ १८० ॥

॥ १८१ ॥

॥ १८२ ॥

॥ १८३ ॥

॥ १८४ ॥

॥ १८५ ॥

॥ १८६ ॥

॥ १८७ ॥

॥ १८८ ॥

॥ १८९ ॥

॥ १९० ॥

॥ १९१ ॥

॥ १९२ ॥

॥ १९३ ॥

॥ १९४ ॥

॥ १९५ ॥

॥ १९६ ॥

॥ १९७ ॥

॥ १९८ ॥

॥ १९९ ॥

॥ २०० ॥

॥ २०१ ॥

॥ २०२ ॥

॥ २०३ ॥

॥ २०४ ॥

॥ २०५ ॥

॥ २०६ ॥

॥ २०७ ॥

॥ २०८ ॥

॥ २०९ ॥

॥ २१० ॥

॥ २११ ॥

॥ २१२ ॥

॥ २१३ ॥

॥ २१४ ॥

॥ २१५ ॥

॥ २१६ ॥

॥ २१७ ॥

॥ २१८ ॥

॥ २१९ ॥

॥ २२० ॥

॥ २२१ ॥

॥ २२२ ॥

॥ २२३ ॥

॥ २२४ ॥

॥ २२५ ॥

॥ २२६ ॥

॥ २२७ ॥

॥ २२८ ॥

॥ २२९ ॥

॥ २३० ॥

॥ २३१ ॥

॥ २३२ ॥

॥ २३३ ॥

॥ २३४ ॥

॥ २३५ ॥

॥ २३६ ॥

॥ २३७ ॥

॥ २३८ ॥

॥ २३९ ॥

॥ २४० ॥

॥ २४१ ॥

॥ २४२ ॥

॥ २४३ ॥

॥ २४४ ॥

॥ २४५ ॥

॥ २४६ ॥

॥ २४७ ॥

॥ २४८ ॥

॥ २४९ ॥

॥ २५० ॥

॥ २५१ ॥

॥ २५२ ॥

॥ २५३ ॥

॥ २५४ ॥

॥ २५५ ॥

॥ २५६ ॥

॥ २५७ ॥

॥ २५८ ॥

॥ २५९ ॥

॥ २६० ॥

॥ २६१ ॥

॥ २६२ ॥

॥ २६३ ॥

॥ २६४ ॥

॥ २६५ ॥

॥ २६६ ॥

॥ २६७ ॥

॥ २६८ ॥

॥ २६९ ॥

॥ २७० ॥

॥ २७१ ॥

॥ २७२ ॥

॥ २७३ ॥

॥ २७४ ॥

॥ २७५ ॥

॥ २७६ ॥

॥ २७७ ॥

॥ २७८ ॥

पञ्च यजूषि लिङ्गीकृतवत्यानि । योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः पुरस्तादुपवीयमानत्वात्पु, रोऽग्निः । अग्निर्वै पुरस्तात्तमाह पुर इति प्राञ्च
 छान्दिमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति अतः । कौटुम्भः । हरिकेशः हरयो हरितवस्त्राः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे
 हरिदण्डइत्यभिधानात् । सूर्यरस्मिः सूर्यस्त्रेव रस्मयः किरणा यस्य । सूर्यस्त्रेव द्यारने रस्मय इति श्रुतेः ॥ तस्यान्वै रथगृहः रथीबाः च
 सेनानीयामस्थौ रथे गृह्णी मेधावी कुशलो रथगृहः गृह्णी मेधावी गृह्णातिः स्तुतिकर्मण इति यास्कोक्तेः । सनां नयतीति सेनानोः ।
 चो संसृज्ज्वाथौ । रथे भोजस्तेजो यस्य स रथीजाः रथयुवकुशल इत्यर्थः । स ग्रामं नयतीति ग्रामथोः । एतन्नामकौ सेनानीयामस्थौ
 परिचारकौ तौ च वासन्तिकारुत इत्यर्थः । वासन्तिकौ तावत् इति श्रुतेः ॥ तथा पुञ्जकस्थला क्रतुस्थला चेत्यासरसो दिगुपदिग्रू पे यस्य

अथम्भो हरिकेशः सूर्यं रश्मिस्तस्य रथस्यैव नामेनातीग्रामस्थौ पुञ्जकस्थला च क्रतुस्थला चापसरसौ दृङ्क्ष्णवः

पशुनो हेतिः पौषप्रथेयो बधः प्रहेति स्तेष्व्योनमो अस्तु ते नो वन्तु ते नो दृङ्क्षन्तु ते यन्दिभ्यो यञ्चनो द्वेष्टितमेषाञ्चको दधः ॥१५॥

परिचरिके । पुञ्जकस्य पुञ्जीकृतस्य रूपलावस्थसौ भाव्यादिगुणसमूहस्य स्थलाधारभूता पुञ्जकस्थला । क्रतूनां सकल्पानां रूपादिज्ञानानां
 स्थला स्थानभूता क्रतुस्थला । पुञ्जकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पुञ्जकस्थला च क्रतुस्थला चापसरसविति दिक् चोप-
 दिशा चेति ह स्नाह मारित्यरिति श्रुतेः ॥ दृङ्क्ष्णवो दृशन्शीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं बज्रः ॥ पौषेयः पुरुषसम्बन्धी बधः हननं
 बधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् यस्मिन्नस्ते सुक्ते शवणसेनेव परस्परं रिपवी भ्रान्ति स पौषेयो बधः । यद्व्योऽयं भ्रान्ति स पौषेयो
 बधः प्रहेतिरिति श्रुतेः ॥ यस्यान्नेरियं सामपी हे इष्टके त्वं तदन्निस्वरूपासौत्वर्थः । योऽयमग्निर्गो च तस्य सेनानीयामस्थौ ये

१ — ५, ६, १, १ ।

२ — 'अध' — इति क० पु० पाठः ।

वापरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ते नोऽस्मानवन्तु रचन्तु यं नरं वयं हिंस्रः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यद्य नरो नोऽस्मान् हेष्टि अस्मास्वप्नोतिं करोति तं नरमेधां पूर्वोक्तानां जन्मे दंष्ट्राकराले सुखे वयं दधः प्रचिपामः जभि नाशने जभयति नाशयति जन्मा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जन्मं सुखम् ॥ १५ ॥

अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशोति दक्षिणा दक्षिणादाजिति सप्तम्यन्ताह्निण्यन्दादाच प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । अयं वै वायुविश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीद ७ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेव दक्षिणेव भूविष्टं वातीति (१०) श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति शूरशब्दं करोतीति

अथ न्दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथे चित्रश्च सेनानी ग्रामण्यौ मेनका च सहजन्त्या चाप्सरसौ यातु

धानाहेती रक्षांसि प्रहेति सोम्यो नमो चस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्दिभ्यो यश्चनो द्वेष्टितमेषाञ्जन्मे दधः ॥ १६ ॥

रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आशय्येकारो रथेचितो ग्रामण्योः हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक् तौ त्रैष्णाहत् त्रैषौ ताहत् इति श्रुतेः ॥ मानयस्व्हे नां मेनका । जनेः सर्वैः सह स्थिता सहजन्त्या । अप्सरसौ हि सर्वसाधारणएते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रचसामवात्तरजातिभेदो बोध्यः हेतिप्रहेती अघ्रायुधविशेषी । क्रूरा यातुधानास्तीत्यह्निण्यन्ते रक्षांसि ततोऽस्त्वप्रहेतिस्वरूपाणि ॥ हे इष्टके यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्रूपांसि ॥ व्याख्यातमन्वत् ॥ १६ ॥

अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति सूत्रेण निपातः । पश्चात्पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यवाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचरति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यवाः असुन पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात् । असौ वा आदित्यो विश्वव्यवा । यदा ह्येवैष

उदेल्यथेदं सर्वं व्यची भवति तद्यत्तमाह पञ्चादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं पश्यन्तीति(१८) श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रीत इव स्थिरो रथप्रोतः सेनानीः । असमोऽप्यै रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामण्योः तौ च वार्षिकाहतू । वार्षिकौ ताहतू इति श्रुतेः ॥ प्रह्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति प्रह्लोचन्ती ॥ अतु वारं वारं ह्लोचन्तीत्यनुह्लोचन्तीत्यपरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः सर्पः प्रहेतियस्य तद्रूपासि ॥ उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अथभ्यश्चादिशुव्यचास्तस्यरथप्रोतश्चासमरथश्चेनेनानीग्रामण्यौप्रह्लोचन्तीचानुह्लोचन्तीचाणसरसौव्याघ्राहेतिस्वर्षाः

प्रहेतिलेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोवृडयन्तुतेयन्दिभ्योयश्चनोइष्टितमेषाञ्चुन्नेदशः ॥१७॥

अयमुत्तरात्संयद्दसुस्यतात्स्यैश्चारिष्टनेमिश्चसेनानीग्रामण्यौविश्वोचौचष्टताचौचाणसरसावापोहेतिर्वीतः

प्रहेतिलेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोवृडयन्तुतेयन्दिभ्योयश्चनोइष्टितमेषाञ्चुन्नेदशः ॥१८॥

अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना आत्यत्ययः अयमुत्तरतः संयद्दसुः यद्ग्नः सय्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स संयद्दसुः यद्ग्नं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यद्ग्नस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् । तथा च श्रुतिः । यज्ञो वा उत्तरास्य अत्तमाचीत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यद्ग्नोऽथ यत्संयद्दसु रित्याह यद्ग्नः हि संयन्तीतीदं वस्विति(१९) ॥ तीक्ष्णेऽत्तरिचे चिपति पचाविति तार्क्ष्यः अरिष्टानुपहिंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ ग्यारदाहतू । ग्यारदौ ताहतू इति

श्रुतेः ॥ विखाची हृताची चापरसौ ते च दिगोपदिशे । विखं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विखाचीः सर्वसाधारणत्वात् । हृतमञ्चति शुद्धं क्ले
 हृताची हृतं ह्यपरसामन्त्रम् । हृतस्य स्त्रोत्रं सक्कदञ्च आश्रामीत्युर्वीवचनत् ॥ आपोऽपां समहो हृतिः तस्य समूह इत्यण वातः
 वायुः प्रहृतिः ॥ तेभ्य इत्याद्युक्ताम् ॥ १८ ॥

अथ मथे । उपरि जङ्घदेश्यमर्वावसुः पर्जन्यः उपर्युं परिष्टादिति निपात जङ्घप्रदेशे इत्यर्थे अर्वागधोमुखं यद्भव धनं जलरूपं
 यस्मात्कोऽर्वावसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि चि पर्जन्योऽथ यद्-

अथ मपर्थर्वावसुस्तस्यसेनजिञ्चसुपेणश्चसेनानीग्रामयौत्तर्वशीचपूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन्हेति

विद्युत्प्रहृतिस्त्रोन्नमोअस्तुतेनोवन्ततेनोहृदयन्तुतेयन्दिशोयश्चनोद्विष्टितमेषाञ्चस्त्रोदभाः ॥ १९ ॥

अग्निमूर्द्धोदिवःककुत्यतिःप्रथिव्याषयम् ॥ अप्रापरेताश्चिञ्चिन्वति ॥ २० ॥

वीर्यशुरित्वाहातो हर्वावसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयतइति ॥ तस्य पर्जन्यस्य सेना जयतीति सेनजित् शोभना सेना यस्थेति सुषेणः
 पूर्वपदादिति बलम् ततो बलम् तौ सेनानीगामस्थौ तौ ह्येभन्तिकावृत् ह्येभन्तौ तादृत् इति (२०) श्रुतेः ॥ उरुः पृथुः कामो वशी यस्याः
 सोर्वशी । रूपतिशयात् पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्वचित्तिः । एते दिशुर्पादियुपे अपसरसौ ॥ स्फूर्जा वज्रनिर्वीधे अथस्फूर्ज-
 तीत्यवस्फूर्जनं भयहेतुयब्दं कुर्वन् हेतिः । विदुश्चपला प्रहृतिः ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १८ ॥ १-१७, १८, १९ । २-१७, १८, १९ ।

का० छन्दस्सांस्त्रोऽनूकान्तिषु परस्ताद्वायव्योरग्निमूर्द्धेति प्रत्युच्यते । बल्यमाणा गायत्र्याशान्छन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र-

उपदधाति तासां मध्यमा पद्यानूके तामभितो ङे अर्धपद्ये अत्र पूर्वदिश्यन्काल् तिस्रो गायत्रीरन्मिधूर्ध्वेति प्रथ्य चम् एवं बल्यमाणा
 अप्रीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रं ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्रयः । अथा व्याख्याता (३,१२) ॥२०॥

अयमग्निरीदृशस्तं सुम इति शेषः । कौटुभः सहस्रं सङ्गास्याखीति सहस्री तस्य । शतिनः शतसङ्गावतो वाजस्यात्रस्य ऋषिः
 स्वामी अनेकाद्यद इत्यर्थः । तथा रथीणां धनानां मूर्ध्नि शिरोवदुत्तमः अन्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् कविः
 क्रान्तदर्थनः ॥ २१ ॥ व्याख्यातैकादशे द्वात्रिंशत्तमकाण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

अयमग्निःसहस्रिणोवाजस्यशतिनस्यतिः । मूर्ध्नाकवीरथीणाम् ॥ २१ ॥

त्वामग्नेपुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत ॥ मूर्ध्निविश्वस्यवाघतः ॥ २२ ॥

भुवोयज्ञस्यरजसञ्चनेतायत्नानियुङ्गिस्त्वचसेथिवाभिः । दिविमूर्ध्निानन्दधिषेस्वर्षाञ्जिह्वामग्नेचक्षुषेहृद्व्यवाहम् ॥२३॥

का० सुरस्ताञ्छिष्टुभो रेतःसिन्धेलायां भुवो वन्नस्येति । पूर्वदिशि रेतःसिन्धेलायां त्रिष्टुषुश्चा इष्टका उपदधाति ह्येन तिस्रः
 त्रिष्टुषुष्वेत्स्काभिर्ऋग्भिर्ऋषयेषु इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि । प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये (१३,१५) ॥ २३ ॥ १—१०३,१२,७ ।

जनानां ज्ञानशब्दाह्निजतर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निहोत्रिणां समिधा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यर्वाधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारं
 जानातीत्यर्थः । दीपजनेत्यादिना लुङि कर्तरि चिष् । तत्र दृष्टान्तः । आयातीमागच्छन्तीं धेनुं यथा वक्त्रः प्रतिबुध्यते
 यथा चोभसमागच्छन्तीं प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्नेर्मानवो रस्मयो नाशमच्छ स्वर्गमभितः प्रसिसन्तै प्रसरन्ति ।

अच्छाभेरासु मितिः शक्यपूषिः । दृष्टान्तमाह । यह इति महत्त्वात् । यद्वाः महात्तो जातपथाः पचिषो वयां ह्यशशाखां प्रोञ्जिहानाः प्रोञ्जच्छत्नी नक्तमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थात्तरं वा । जनानाद्यत्विजां सम्बन्धित्वा समिधाग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीसुषुप्तं प्रातःकालं प्रति घेगुं यथा प्रतिबोधयन्ति यथापर्यन्ति । तस्य भानवः प्रोञ्जिहाना नाकमभिप्रसिद्धते । दृष्टान्तः । वयां पचिषां मध्ये यद्वाः महात्ताः पचिषो यथा प्रोञ्जच्छत्तः प्रसरन्ति । विः पचो तस्यामि ह्यन्दसे गुणे वर्धामिति रूपम् । एकः प्रयन्दः उञ्जिहाना इत्यत्र सम्बन्धते द्वितीयः स गतौ ह्यादिः लट् । ओहाङ् गतौ शानच् जिहानाः । उषास-मिति संज्ञतायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अबोद्धाग्निस्समिधाजनानाम्प्रतिघेनुमिवायतीमुषासम् । यद्वाद्भवप्रवयामुञ्जिहानाः प्रभानवस्सिखितेनाकमच्छ ॥ २४ ॥

अवोचामकवयेमेद्वायवचोवन्दारुष्टषभायष्टष्ये । गविष्ठिरोनमसास्तोममन्वोदिवीवरक्वमुण्व्यञ्चमश्नेत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शिनोऽन्वये वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कौटशाय कवये । मेधाय मेधे वशे योष्यात् । उषभाय षेष्टाय कामानां वर्धयिष्ये । हृष्ये सेम्ने यने परिणामरहिताय । कौटशं वचः वन्द्यात् वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् । गृहन्दीरोराहः । इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्त्रिरोऽप्रथाभ्यो होता नमसावे न युतं स्तोमं स्तुतिमन्वो श्राद्धवनीये अश्नेत् । अन्तर्भूतस्पर्शः ययतिः लङ्ङर्ष्ये छन्दसि लङ्ङुङ्ङिट इति वचनात् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् गुणः । होतान्तो स्तोममापयिष्यति श्वास-स्त्रयिष्यति राज्यानुवाक्त्वाभिरन्नमग्निस्सम्बन्धं करिष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । दिवीव रक्वमुत्प्रश्नेते दिवि युलोके रक्वमं रोचमानमा-

दित्यम् सन्ध्यावन्दनसूरीपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवी बहवो व्यङ्गाः सुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्तोमः सुखं-
 योपमीयते । गवियुधिभ्यां स्त्रिय इति षत्वम् ॥ २५ ॥

का० जगतौ च पञ्चादयमिहेति । तिसृभिः पञ्चाद्रेतःसिन्धे लायां तिस्रो जगतौ सज्ज् एका दक्षिणासुष उपदधातीति सूनार्थः ।
 तिस्रो जगत्त्व आम्नेयः । आया व्याख्याता(२,१५) ॥ २६ ॥

योऽम्भिर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादकनिष्ट जातः तैर्भूयितलात्तेभ्यो जात इत्युच्यते । भरता इति ऋत्विक् नामसु पठितम् ।
 किमर्थं जातः । नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सुताय प्रसूताय कर्मणे यागाय सुतेरिडागम आर्षः अभिनवं नवीयस्सख ई लोप

अयमिहप्रथमो धायिघाटभिर्होतायजिष्ठो अश्वरेखीडाः । यमप्रवानोष्टगवोविरुचुर्वनेषु चित्वांविभ्यंविशेविशे ॥ २६ ॥

जनस्य गोपा अर्कानिष्टजायुविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे । द्रुतप्रती को बृहतादिविस्वशाद्युमदिभाति भरतेभ्यः युचिः ॥ २७ ॥

आर्षः । सोऽम्भिर्दिविस्थया द्युलोकसार्शिनो बृहता ज्वालासमूहेन द्युमक्ताः न्निमद्यथा तथा विभाति विविधं दीप्यते । को बृहतादिविः ।
 जनस्य यजमानस्य गोपाः । गोपायति रचतीति गोपाः क्षिप् लोपोऽर्थोर्वालि यलोपः । जायविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः ।
 सुदक्षः शीमनी दक्ष उक्ताहो यस्य अतिक्रुगलो वा । द्रुतप्रतीकः द्रुतं प्रतीके मुखे यस्य । युचिः शुद्धः ब्रूति हवींषि भक्षयन्नपि
 उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

हे अग्ने अङ्गिरसः अङ्गिरोर्वशीहवा ऋषयस्त्वामव्वविन्दन् लेभिरि अन्विथ प्रापुरित्यर्थः । किञ्च तं त्वां । गुहा गुहायां निगूहं प्रदृश्ये
 द्धितं स्थितमसु प्रविप्रमित्यर्थः । अग्निदेवभ्य उदक्तामसोऽप आविशदित्यादिद्युतेः । सुपां सुबुगिति गुहायब्दात्कामौलोपः । हे

१-१०, १३, ८ । १-निघ० ३, १५, १ ।

अग्ने पुननष्टं त्वां वने वने शिश्रियाणं नानावनस्पतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन् । नित्यवीशयोरिति वनेपदस्य द्वित्वम् । अयं तेः
 शानचि बहुलं छन्दसीति शपः ऋः द्वित्वं च । यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे । कौट्यः । स ह-
 लहः सहता बहुना सहसा सहसा बलेन मथमानः । महत्कहःशब्दाभ्यां तृतीयालोपः । मथमानो जायस इत्यर्थः । हे अङ्गिरः अग्ने
 अत एव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति सुनयः बलेन मथनाज्जायमानत्वाद्बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति । जगतीभ्योऽपरास्तास्त्रोऽनुष्टुभः प्राक्खुख उपपद्यति सखाय इत्यङ्गयेषीति
 सूत्रार्थः ॥ तित्त्रोऽनुष्टुभः । ऋत्विजः प्रति वजमानो ब्रूते हे सखायः ऋत्विजः सम्यच्चं समीचीनमिषं हविलक्षणमन्नं समी-
 त्वामग्ने अङ्गिरसोऽनुष्टुभः । ऋत्विजः प्रति वजमानो ब्रूते हे सखाय वेमथ्यमानस्तस्यो महत्सुहसस्युचमङ्गिरः ॥ २८ ॥

सखायस्वस्युचमिषुस्तोमञ्चाम्भये । वर्षिष्ठायचित्तीनामूर्जानस्ते सहस्रते ॥ २९ ॥

वीनं स्तोमं वागनये वः यूयं सम्पादय अन्वर्थं इविः कुरुत विष्टत्वस्यदशादिस्तोमं च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने
 द्वितीयावदुपचनं कृत्वा वसादेशे व इति । समित्युपसर्गस्वापिचित्तः क्रियाश्रीषोऽध्याहृतव्यः । कौट्यायागनये चित्तीनां मनुष्याणां
 वर्षिष्ठांय श्रेष्ठाव्य हृष्टतमाय । मिथस्त्रिरेत्यादिना हृष्टस्य वर्षादेश इष्टनि । चियन्ति निवसन्ति भूमाविति चित्तथो नराः कर्तरि
 क्तिन् । सर्वपूज्यायेत्यर्थः । तथा जर्जो जलस्य नपत्रं पौत्राय । अङ्गो ब्रह्मसतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । तथा
 सहस्रते बलवते सही बलमस्यास्तीति ॥ २९ ॥

हे हृषन् वशितः सेक्तः हे अग्ने अर्थः स्वाप्ती त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि प्रा समन्तात्कान्शुवसे संयौषि यजमानेन

१-—१७१२५६ ।

सङ्गमयति । यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः । अर्थः स्वामिवैश्वर्योरिति निपातः । इडः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उभार-
 वेद्यां समिध्यसे कर्मार्थं दीप्यसे स इदृशस्व नोऽस्माभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर देहौत्यर्थः हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

चिचं नानाविधं श्रवो धनं कौर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्तश्रवस्तत्त्वश्रुद्धिः । हे पुरुप्रिय
 पुरुषां बहूषां यजमानानां प्रियः यहा पुरवः प्रिया यस्य पुर बडू हविः प्रियं यथेति वा हे पुरुप्रिय हे अग्ने विष्टु
 प्रजासु ऋत्विष्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । छेज् आह्वाने हः सम्प्रसारणमिति शपि सम्प्रसारणं शुणश्च । किं कर्तुंम् ।

सुसमिदुवसेष्टपन्तर्गने विज्ञानपथ्यं प्रा । इडस्य देसमिद्यसेसमो वसूत्याभर ॥ ३० ॥

त्वाञ्चित्रश्रवस्तमहवन्तेविजुजन्तवः । शोचिष्केशम्पु सुप्रियाग्ने हव्यायवोढवे ॥ ३१ ॥

एनावोश्मिन्नमसोर्जनपातमाहुवे । प्रियञ्चेतिष्ठमरतिः सुखद्वरं विश्वस्यटूतमस्तत् ॥ ३२ ॥

हव्याय वोढवे । विभक्तित्यत्ययः । हव्यं वोढुं प्राप्तुम् । तुमर्थे सेसेनिति तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

का० अषाढाविलायाः पुरस्ताद् इतीरेना व इति । अषाढाविलायाः पुरस्तात्तिस्रो इहतीएका एना व इति तिस्रभिरप-
 दधातीत्यर्थः । तिस्रो इहत्यः प्रगाथः ऋग्यजुर्मन्त्रिन ऋत्तयसम्पादनं प्रगाथः तत इहतीसतीइहतीभ्यां तिस्रो इहत्यः कृताः
 यस्यासृतीयो इादशाचरोऽन्वे त्रयोऽष्टाणाः सा इहती एना वोऽग्निं नमसोर्जी नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिः सुखद्वरं
 विश्वस्य दूतमस्तमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ इादशाणौ द्वितीयतुर्यावष्टाणौ सा सतीइहती स योजते अरुषा विश्वभोजसा च

दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः राधो जनानामिति ॥ तत्र हृदयस्त्रुरीयं पादं हिरावत्य सतीहृदयाः पूर्वार्धेन सह द्वितीया हृदती कृता सतीहृदया द्वितीयपादं हिरावत्यं तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया हृदती कृता एवं तिस्रो हृदयः संचितावां पठिताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद् हे ऋचौ व्याख्यायिते ॥ एता वः । विभक्तेराकारः । हे ऋत्वियजमाना वी युष्वाकं सख्यन्विना एना एनेन नमसाचे न ह्रविर्लक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । धो युष्वाकमेनमग्निं नमसाहुव इति वा । कौट्यमग्निर्जोनपातमपां पौत्रम् भ्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चैतिहमतिथयेन चेतयितारम् तुरिष्टेभ्यःस्त्रिति इष्टनि परे ऋचौ स्तोत्रः । अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिं यद्वा रतिरपरमस्त्रद्रहितम् सदीयमयुतमित्यर्थः । स्वधरं शोभना ब्रह्मरा यज्ञा यस्य

विश्वस्यद्रुतमच्छते विश्वस्यद्रुतमच्छतम् । स यो जते अरुषा विश्वभोजसासद्रुवरस्त्राहुतः ॥ ३३ ॥

सद्रुवरस्त्राहुतस्त्रुद्रुवरस्त्राहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनान्देवः राधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

तम् । विश्वस्य द्रुतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगती वा द्रुतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अष्टतं अरुषरक्षितम् ॥ अथ सतीहृदती व्याख्यायते । स योजते । यमग्निमाह्वयामि सो ऽग्निः अरुषा अरुषो रोषरक्षितो साधु विश्वभोजसा विश्वं युञ्जते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयाह्विवचनस्थाने आकारः अर्जुरसुम् एवंविधावक्षी रथे योजते युनक्ति विश्वेषवास्थां विश्वेषमखपदं रथपदं बाधाहार्यम् । स एवाग्निः रथाकूटः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन् दुद्रवत् द्रवति गच्छति द्रु गती बिभ्रिद्द्रुसुस्य इति लुङि चळ् द्वित्वम् अहभावगुणाभावावर्षौ । हुत गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति वसूनामिति वसुशब्दो बद्रादित्य-यो रपलक्षकः वसूनां बद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं ह्रविर्ल-

अथ वास्ति तत्राग्निरगच्छतीत्यर्थः । सुवह्ना ब्रह्मपदं सर्वत्रिंशुपलक्षं श्रीभनो ब्रह्मा ऋत्विज्यत्र शुभर्त्विष्युक्तः । सुशमी शनोति कर्मनाम । श्रीभगानि कर्माणि ब्रजेति सुशमो श्रीभगकर्मवान् । अगिराहुतो रथेऽध्वानियुज्य यज्ञे ऋविर्भोक्तुमाध्वानच्छतीति सर्वाधः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१-निघ० २,१,२२ । २-१०,१२,१२ ।

कां अपरा वायवीय्य उष्णिहोऽग्रे वाजस्वेति । गायत्रीथोऽपरास्तिस्व उष्णिकसज्जा इटका अग्न इति ऋत्विष्योपदधातीति सूनाधः । तिस्र उष्णिहः । हे अग्ने हे सहसो बहो बलस्य पुत्र । सह इति बलनाम । यदुरिति पुत्रनाम । अन्वनाज्जायमानत्वात्सलस्य पुत्रत्वम् सप्तसुप्रमित्युक्तं च । हे जातवेदः उत्यवप्राण अक्के अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि । कीदृशरत्नं गोसतः

अरुनेवाजस्वगोमतईशानस्यहसोयज्ञो । अस्त्रोघोहिजातवेदोमहिश्रवः ॥ ३५ ॥

सईधानोवसुष्कविरगिरीडेन्योगिरा । रेवदस्त्रभम्भुर्वणौकदीदिद्धि ॥ ३६ ॥

धेनुयुक्तस्य वाजस्याकस्त्रेशानः ईश्वरः अत एव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३-निघ० २,२,११ ।

हे पूर्वणीक पुर बहू अर्नौकं सुखं यस्य तत्कम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात् । यतो ह्येव कुतश्चागनावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः । हे बहूसुखान्ने अस्त्रभ्यमस्त्रार्थे रेवत् रयिमत् धनवद्यथा तथा स त्वं दीदिद्धि दीप्यस । दिद्विः श्रपः श्रुः द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽध्यासस्वेति अध्यासदीर्घः लोपो व्यीर्वलीति बलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति सम्प्रसारणम् । तथात्वया ऋविर्पाङ्गं यथास्त्राकं धनाग्निर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः कीदृशरत्नमिधानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः कविः ज्ञान्दर्शी । अग्निः अग्ने नयतीत्यश्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः । गिरा त्र्योलक्षण्या वाचा ईडेत्यः ईडेत्तुं योग्यः सुत्यः त्र्योणादिक एव्यः ॥ ३६ ॥

हे राजन्दीप्यमान हे तिमजन्म तिम्रा तीक्ष्णा जन्मा वंश्रा यथ यथा तिम्रइति कञ्जनामः हे वज्रदंष्ट्र, जन्मे वस्त्रोः अष्टःसम्बन्धिन उतापि एषसः उषःकालसम्बन्धिनो रचसो रचांसि राजसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रचःशब्दस्य पुंस्त्वम् छन्दसि परेऽपैति प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । कीदृशस्त्वम् जना उप भ्रामनानपि स्वभावतोऽपि चपःचपयतीति चपः चप चोपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो रचसां चपयिता । मन्त्रेष्वाङ्गादेरात्मन इति ज्ञात्मन आकारलोप-सृतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

१-२, ३, १२ ।

३-१०, ११, ११ ।

का० भद्रो न इति ककुभस्ताम्यः । हृहतीभ्यः पुरसात्तिस्रः ककुभिटका भद्रो न इत्यृक्प्रयोगोपधातोःति सूतार्थः ॥ प्रगाथः

चपोराजन्तुतत्मनाग्नेवस्तोरतोषसः । सतिग्मजम्भारचसोदहप्रति ॥ ३७ ॥

भद्रो नोपमिन्निराहुतोभद्रारातिःसुभगभद्रोऽग्रह्वरः । भद्राचतप्रथस्तयः ॥ ३८ ॥

ककुभः पादाहत्तग कृताः आहत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो मोऽग्निरा० प्रथस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यहृतीयावष्टकाविति तप्तचपम् । भद्रं मनः ककुप् हवतूर्यं येना समस्तु सासहोऽव स्थिरा तसुदि भूरि श्रद्धतां वनिमा ते अभिष्टिभिरिति सतोबृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकाविति तप्तचपम् । तत्र ककुब् व्याख्यायते । वर्जमानश्चित्त्वमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते । हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव शशां भग इतीरणेत्युक्तेः । हे षड्विंशत्युक्त आहुतः षड्विंशतिराहुतोऽम्बिनोऽस्माकं भद्रः भद्र-नीयः कस्याणो भवत्विति शेषः । किञ्च रातिः त्वदीयं दानं भद्रास्तु, कस्याणकार्यस्तु । अश्वरः यज्ञो भद्रः च येस्कास्मास्तु ।

एतापि च प्रशस्तयः कौतयो भद्रः सुखदायिन्यः सन्तु ॥ अथ द्वितीया । हे अग्ने येन मनसा समस्तु संशयेषु त्वं ससहः
 अभिभवसि यत्र नू षह मर्षणे छन्दस्यभिभवे च लङ् द्विवाडभावौ छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः । तन्ननः ह्रतयै
 पापनायाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिबंधकर्मा । ह्रतः पापम् पाप्मा वै ह्रत इति श्रुतेः । किञ्च भूरि बहु शर्धतां बलं
 कुर्वतां सम्बन्धिनी स्त्रिया स्त्रियाणि धनूषि अथतनुहि अवतारय ल्यारहितानि कुरु । शर्ध इति कस्यनामः शर्धं बलं कुर्वन्ति
 शर्धन्ति सुपः क्विप् ततः शब्दप्रत्ययः शर्धन्तीति शर्धन्तस्त्रेषाम् । किञ्च ते तवाभिष्टिभिर्भोगैर्विवं वनेस सम्भजेम भोग्यानि वसूनि
 सेवेमहि । वनेमायेनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ३८ ॥ ४० ॥

१-निष० १,८,१० ।

२-१७,१२,१४ ।

भद्रात्तप्रशस्तयोभद्रम्मनःकणुष्वष्टवतूर्ये । येनासमस्तुसासहः ॥ ३८ ॥

येनासमस्तुसासहोवस्त्रिरातनुहिमरिशर्द्धताम् । वनेमातेअभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

अग्निन्तम्मन्येवसुरस्तंयन्तिधेनवः । अस्तमवन्तआशुनोस्त्रिन्त्यासोवाजिनइषुस्तोदथ्यआभर ॥ ४१ ॥

का० अन्कान्त्वे दक्षिणे पङ्क्तोरग्निन्तमिति । दक्षिणेऽन्कान्त्वे तिस्रः पङ्क्तिसञ्ज्ञा इष्टका अग्निन्तमिति तिस्रभिरुप-
 दधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पङ्क्तयः यस्य द्वौ पादावष्टकौ द्वौ हादशकौ सा पङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन्
 धनुरूपो वसुरित्युच्यते वसुर्वांसयिता वा यः तमग्निं मन्ये जानामि । धेनवो गावो यमग्निमुद्धृतं ज्ञाला अस्त्रं एहं
 यन्ति गच्छन्ति दोहकासोऽस्त्राकं होमार्थं प्राप्त इति । आशवः शीघ्रगाग्निनोऽवैन्तोऽस्त्रायं दृष्ट्वास्त्रं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति ।

नित्यासः नित्याः शास्त्रताः सर्वकालभाविनी वाजिनी बलवन्ती अग्नाः सैव्यवाशाभिप्रायेण पुनर्वचनम् यं दृष्ट्वास्तं यन्ति । असु-
पाय गवाशवादिषु सन्त्येते इत्यर्थः तादृश हे अग्ने स्तोत्रभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर आहर देहि ॥ ४१ ॥

योऽग्निर्वसुर्वासविता स अग्निः विभक्तित्वल्ययः तमग्निं येषो स्तौमि नृ शब्दे स्वादिः लटि तच्छ्रुत्तमैकवचनम् स्वादि-
त्वाद्भूस्वः यथा सोऽग्निः येषु स्तूयतेऽस्माभिः कर्त्तव्यस्य कर्त्तव्यं विधेयम् । धेनवी यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति ।
अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति कीदृशा अर्वन्तः रघुद्रवः रत्नयोरैक्यम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं द्रुणन्ति गच्छन्ति लघुद्रुवः
द्रु षधगल्थोः स्वादिः स्मृदिषु क्षिप् । सूर्यः विद्यासो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं सर्वे भजन्ते इत्यर्थः । कीदृशाः

सो अग्निर्योवसुर्गृणेसंयमायन्तिधेनवः । समर्वन्तो रघुद्रवः स सुजातासः सूर्य इषु स्तोत्रभ्य आभर ॥ ४२ ॥

उभे सुचन्द्रसर्पिषो देवींश्चीणीष आसन्ति । उत्तोन उत्पूर्या उक्थेषु शवसस्यत इषु स्तोत्रभ्य आभर ॥ ४३ ॥

सूर्यः सुजातासः शोभनं ज्ञातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः आज्ञावेरिति असुक् तादृश हे अग्ने त्वं स्तोत्रभ्य
इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

१-किच० १.०.१२ ।

चन्द्रे स शकारिणेति संहितायां चन्द्रे परे शुभदस्य शगमः हे सुचन्द्र चन्द्रमिति चिरस्मनाम शोभनं चन्द्रः चिरस्थं
यस्मात् यद्वा शोभनचन्द्रः इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् । यद्वा शोभनं चन्द-
त्याच्चादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र आसन्ति आस्ये सुखे सर्पिषः पानायति शेषः इतस्य पानाय उभे देवीं देव्यांकारौ इत्यौ

श्रीषीषे आश्रयसि सेवसे श्री पाक्षी क्रागादिः अत्राश्रयार्थः । उत्तो अपिच हे शवसः पते बलस्थधिपते उक्थेषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु
 भीऽस्मात्तुत्पूर्याः उल्कषेण पूरय धने रिति शेषः । स्तोतृभ्य इषमन्नमाहर ॥ ४३ ॥

का० उत्तरेपदपङ्क्तौ रणे तमिति । उक्तानूकान्ते तिस्रः पदपङ्क्तौष्टका अन्ते तमिति तिस्रभिरुपस्थातीति सूत्रार्थः ।
 तिस्रः पदपङ्क्तयः । यस्याः पञ्चाक्षराखलारः पादा एकः षड्गुणः सा पदपङ्क्तिः । यथा षयः पञ्चाक्षराखलुर्षतुरणः पञ्चमः षड्गुण
 इति । पञ्चकाखलारः षट्कक्षकाखलुर्षतुल्लोवा पदपङ्क्तिरित्युक्तेः । तत्राद्यायाखलुर्षतुल्लोवाः । हे अग्ने ते तव तल्लुत्त
 तावकम्पुसिद्धं यज्ञ मद्यास्मिन् दिने वय सृष्ट्याम समर्हयाम । सृष्टइङ्करवामेत्यर्थः । आशिवि लोट् । संहितायां दीर्घः । कैः स्तोमैः

अन्ते तमद्याखनस्तोमैः क्रतुनभद्रं हृदिसृशम् । ऋद्धामातओहैः ॥ ४४ ॥

अघाह्यन्ने क्रोभं द्रस्यदन्नससाधोः ॥ रथी ऋतस्य नृ हतोवभूय ॥ ४५ ॥

स्तुतिभिः सामसमृद्धैः । कीदृशैः स्तोमैः । ओहैः वहैरूपं वहति फलं प्रापयन्तीत्योच्चाः तेः वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्कर्मरूपनामानोति
 वा । तत्रैको दृष्टान्तः । अन्नं न स्तोमैः । न इवार्थे । यथा स्तोमैः स्तुतिभिरन्नमाश्रमभिक्षिकं विप्राः समर्हयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः ।
 क्रतुत्र हृदिसृशम् हृदि सृशति हृदिसृक् । हृलदन्तादित्यलुक् । अतिप्रियं चिरम्भनसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं सङ्कल्पं यथा
 समर्हयन्ति । क्रतुर्यज्ञः सङ्कल्पश्चेति दृष्टान्तदर्शान्तिकयोरेत्युक्तम् । चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथेत्यर्थेऽधेत्यव्ययम् । निपातस्य चेतिसंहितायां दीर्घः । हि पादपूरणः । हे अग्ने अथ समनन्तरमेव क्रतोः अन्नयज्ञस्य
 रथीः सारथिरिव बभूय भव बभूयथातन्वत्यादिना इडभावः । रथोऽस्मास्तीति रथीः सारथीरथादौरजीरच । विल्यस्वर्षे ईरच् प्रत्ययः ।

सारधियथा रथनिर्वाहं करोति तथा यज्ञनिर्वाहको भवेत्यर्थः। कौटिल्यस्य क्रान्तिः भद्रस्य कल्याणरूपस्य । दत्तस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थ-
 सेति वा । साधोः साध्यते निष्पाद्यत इति साधुस्वस्वातिथययुक्तस्येत्यर्थः । ऋतस्य अमीषफलस्य । बृहत्तः महती प्रौढस्य ॥ ४५ ॥
 हे अग्ने विश्वेभिः विश्वैः सर्वरनीकैः सुखैः कला नोऽस्मान् प्रति अर्वाङ् अभिसुखो भव । अवरं समीपदेशमञ्जतीत्यर्वाङ् । अतुग्य-
 हाणेत्यर्थः । कौटिल्यः एभिरस्मत्पठितैरकै र्चनीयेर्मन्त्रैः कला समनाः शोभनमनस्काः । प्रसन्नः सन्नख्यत्सुखी भवेत्यर्थः । तत्र
 दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वः गच्छेत् सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अकैः स्तुतमुदयाशरस्य सर्वप्राणिसंयुक्तं भवति ।
 हावोऽतस्त्रिस्तु इति भवित्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

एभिर्नी अर्कैर्भवानो अर्वाङ् स्वर्णज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

अग्निं होतारम् ये दास्यन्तं वसुं सुनु ए स ह सो जातवेदसं विप्रन्नजातवेदसम् । यजङ्घया खेद्वरो देवो देवाच्याद्यथा ।

दृष्टस्य विम्वाष्टिमनुवष्टियो विषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

का० पुरीषवत्ताः पूर्वाभतिच्छन्दसं प्राचौ पुरीषसहिते भद्रा रातिवृत्तयुंऽवस्थिराग्निं होतारमिति । अग्नेः पुरीषमसौति
 पुरीषगच्छवता मन्त्रेषोपहिता पश्यस्यपत्ना पुरीषवती (१५,३) तस्याः पूर्वाभतिच्छन्दसमिष्टकासुपदधाति भद्रा रातिः दृत्तयुं अवस्थिरेति
 ककुभाः चतुस्रुत्तरसहितयाग्निं होतारमित्यूषा । पुरीषवत्यातिच्छन्दइष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषपुक्ते च भवतः अनयोरन्तः पुरीषा-
 वापः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अतिच्छन्दाः अत्रसानविकीपिताः । छन्दानि गात्रत्रादीनि सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतुःषष्टाचरत्वादष्टिः ।

ककुभामचरैः सहातिष्ठति ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निरूष्वीनतया देवाद्या देवान् प्रत्यञ्चति गच्छति देवाची त्वा देवान्
 प्रति गतया कृपा कृप्यतइति कृप तया कृमया समर्थया शोचिषा जालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशं पातमगुवष्टि अग्निच्छति ।
 शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम् । किञ्चित्तस्य घृतस्य आजुह्वानस्य समन्ताद्दयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तास्य अग्न्यङ्गेषु प्रसरणश्रीलस्य ।
 य एतादृशः तमग्निं जानामि । कौहयं ह्येतारं देवानामाहातारम् दासन्तं दास्य दाने दातारम् वसुं वासयितारम् सद्दसो बलस्य
 सवुं पुत्रम् बलेन मथमानत्वात् जातेवेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवाप्ये जातेवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्रह्माणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्नेत्वन्नो अन्तमउतत्राताशिशोभववृथ्यः । वसुरग्निर्वसुशवाश्चक्षानजिदुमत्तमर्यिन्दाः । तत्त्वा

शोचिष्ठदौदिवःसुन्नायनूनमीमहेसखिव्यः ॥ ४८ ॥

येन ऋषयस्तपसासत्रमायन्निन्वानाश्चग्निस्त्वरामरन्तः । तस्मिन्नहन्निदधेनाके अग्निंयसा ऊर्म तवस्तीर्खवर्हिषमा ॥ ४९ ॥

येन ऋषयस्तपसासत्रमायन्निन्वानाश्चग्निस्त्वरामरन्तः । तस्मिन्नहन्निदधेनाके अग्निंयसा ऊर्म तवस्तीर्खवर्हिषमा ॥ ४९ ॥

का० अग्ने त्वमित्वनकान्तेऽपरे द्विपदाः । अग्ने त्वम् वसुरग्निः तत्त्वा इति तिस्रभिरपरेऽनकान्ते द्विपदेष्टका सपदधाती-
 त्वर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा आग्नेयः ॥ व्यख्याताः २ ॥ ४८ ॥ १—१७, १२, १० । २—२, १५-२६ । ३—१७, १२, १० ।
 का० पुनश्चितिं चोपरि तद्वयेन ऋषय इति प्रत्युचम् १ । मध्योपहितस्थाष्टकस्य गार्हपत्यस्त्रोपरि गार्हपत्यवेदेव पुनश्चिति-
 सुपदधाति येनेत्यष्टेन प्रत्युचमित्वर्थः ॥ आग्नेयोऽष्टौ षट् विष्टुभः हे अगुष्टुभौ । ऋषयः मुनयो येन तपसा चित्तैकाग्रयेण सत्रं
 यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुं सुयता इत्यर्थः । कौहयाः अग्निमित्थानाः दीपयन्तः । तथा सः स्वर्गलोकमाभरन्तः पाहरन्तः

स्त्रीकुर्वाणाः । मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे
 स्थापयामि । मनवः मनप्रधाना विदांसो यमग्निं स्त्रीर्षवर्हिषमाहुर्वदन्ति स्त्रीर्षमाच्छादितं बर्हिषत्रं तम् बर्हिष्येन्नसाधनोपसन्नकम्
 यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । ये विद्वांऽसस्ते मनव इति ॥ ४८ ॥

१—५,६,९,१८ ।

हे देवाः दौष्यमाना ऋत्विजः पत्नीभिः सह पुत्रैरेत पवैरेपि सह आहृभिर्वा आहृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह
 तमग्निं मनुगच्छेम वयमनुसरेम सेवेनेत्यर्थः । कीदृशे वयम् । कीदृशे दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं
 दुःखस्त्रीन् स्थानमधिगृह्णाना अधिकं सुखस्थानं स्त्रीकुर्वन्तः । कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकतस्य लोके शुभकर्मणः फलभृते रोचने
 दौष्यमाने । एतच्च बततीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति (१८) श्रुतेः ॥ ५० ॥

तस्यत्वीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्वाहृभिश्चतवाहिरण्यैः । नाकं हृद्भणानाः सुकतस्य लोकेऽहतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः ॥ ५० ॥

आवाचो मद्यमरुहं सुर्युरयमग्निः सत्यतिश्चेत्कितानः । पृष्ठे पृथिव्यानिहितो दिवद्युतदधस्य दृष्टुताये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

अथमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यारूढः । एतच्च वाचो मध्यं यत्रैष एतत्तपयत इति (१०) श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये
 पृतन्यवः सुरहः सवः पाप्मानस्थानधसदं क्षणुतां पादयो रधः करोतु पादयो रधोऽधसदम् कक्षादिस्वाकः पृतनां सेनां युद्धं वा इच्छन्ति
 पृतन्वन्ति सुप भ्रातृन् क्वच कथञ्चरेत्यादिना पृतनायादिलोपः ततः क्वाच्छन्दसीति उपसर्गः । अधसदं कुरतां सर्वान् प्राप्सन्
 इति (१०) श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः सुरस्युः जगन्नर्ता । सुरस्यु रिति भूतैस्वेतदिति (१०) श्रुतेः । सत्यतिः सती पालकः । चेत्कितानः चेतयमानः ।
 पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः स्थापितः । दिवद्युतदत्यन्तं द्योतमानः दाधतीत्यादिना यच्छुक्ति यत्रतो निपातः ॥ ५१ ॥

अथमग्निर्द्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु पुरुषव्यत्ययः । उप-
 प्रयाहि दिव्यानि धामिष्युपप्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतदिति श्रुतेः(११) । कीदृशोऽग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः वयोधाः वयोऽन्नं
 हविर्वाचकं दधातीति वयोधाः । सहस्रियः इष्टकानां सहस्रेण सन्धितः सहस्रेण सन्धितौ च इति चप्रत्ययः । अप्रयुच्छन् कर्मस्थ-
 प्रमाथन् सरिरस्र मध्ये लोकत्रयात्कविम्बाजमानः दीप्यमानः । इमे वै लोकाः सरिरमिति(११) श्रुतेः ॥ ५२ ॥

मन्वदृष्टवीनाह । हे ऋषय एनमग्निं ययं सम्पृच्यवध्वमग्निं प्रत्यागच्छत उप सम्प्रयात च आगत्य सस्यक् प्राप्नुत । सस्यच्य-
 च्वसुप स्रज्यातेत्यमुनेतदृषीनाह । समेनं प्रच्यवध्वसुप चैनऽऽ सम्प्रयाति(११) श्रुतेः । एवष्टुषीनुक्तुग्निमाह हे अग्ने देवयानान् पथ

अथमग्निर्वीरतमोवयोधास्रहस्त्रियोद्योततामप्रयुच्छन् । विम्बाजमानस्वरिरस्रमद्युपप्रयाहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

सस्यच्यवध्वसुपसस्रयाताग्नेपथो देवयानान् गच्छानुहम् । पुनः कृत्स्नानपितरायुवानान्वातां सीत्स्त्रयितन्तु मेतम् ॥ ५३ ॥

कपुध्वं कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानास्तान् कारणाधिकरणयोश्चेति श्रुतः देवलोकप्राप्तिहेतुत्वागन्कुर्वि-
 त्यर्थः । हे अग्ने यत ऋषय एतं तन्तु यन्न त्वयि अन्वातांसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः । कीदृश्या
 ऋषयः पुनः भूयः पितरा वाङ्मनसे युवाना तर्षी अयातयामावन्त्योऽन्यसङ्गतौ कृत्स्नाः । कुर्वाणाः । स्वादेः कृत्स्नानच् । विभक्तौ
 राकारः । संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यन्नसाधनात् ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः । पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति
 वाक्चैव मनश्च पितरा युवानेति(११) श्रुतेः ॥ ५३ ॥

हे अग्ने त्वमुह्यत्स्व तद्दुहो भव सावधानो भव । एनं यजमानं प्रतिजाप्यहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु । तत

इष्टापूर्ते शीतस्मर्ति कर्मणी संहजेथां यजमानेन सह संहृष्टे भवतां त्वत्सादात् अयं च यजमान इष्टापूर्तोभ्यां संहृष्ट्यताम्
 पुरुषत्वत्ययः । किञ्च हे विश्वे देवा यूयम् कृतेष्टापूर्तौ निष्पापो यजमानश्च सधस्त्रे देवैः सहस्त्रितियोग्ये अस्मिन्नत्तरस्मिन्
 सर्वोत्कृष्टे रविलोके बुलोकं सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः । द्यौर्वा उत्तरः सधस्त्रमिति (२३) श्रुतः । विश्वे देवैः
 सालोकां यजमानस्य प्रार्थ्यं त इति भावः ॥ ५४ ॥

१—३, १४; १२, ५२ ।

उद्दुष्टास्वाग्नेप्रतिजागृहृत्वमिष्टापूर्तैसृष्टेजयामयञ्च । अस्मिन्सुधस्त्रे अद्भ्युत्तरस्मिन्विश्वे देवायजमानश्चसीदत् ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्त्रेन गने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञन्तो नयस्व देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

अयन्ते योनिर्झृत्वि यो यतो जातो अरो चथाः । तज्ज्ञानन्तग्न आरोहाथानो बहुयारयिम् ॥ ५६ ॥

तपश्चतपस्यश्च यैशिराष्टु अग्नेरन्तः क्षेप्रोसिकल्पे ताद्व्यावाष्टयिवीकल्पन्तामापश्चोषधयः कल्पन्तामग्नयः

हे धम्ने येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा
 यज्ञं तं सर्वस्य दक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय
 प्रापय । तुमधे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गे गतेऽस्माकमपि तत्र यमनं स्यात् । सोऽस्यैष देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची
 दक्षिणा यां ददाति प्रैति (१२) दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः । अतो यज्ञस्य स्वर्गमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥ इति व्याख्याताः ॥ ५२ ॥

एवं पुनश्चित्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषमूर्तेष्टकोपधाने मन्वा उच्यन्ते ॥ का० ऋतव्ये तपस्य तपस्यवेतिः । ऋतव्ये ह पंच एके
उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः उरुहति च्छन्दः तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैथिली ऋतु शिशिरर्तोरवयवी । शिशुं व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

पृथङ्मज्ज्यैष्ठ्यायसवताः । ये अग्नयस्समनसोन्तराद्यावाष्टथिवोद्भवे । शैथिलीराष्टतत्रभिकल्पमानाना इन्द्र-

मिवदेवा अभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वदधुवेसीदतम् ॥ ५७ ॥

परमेष्ठीत्वासादयष्टदिवस्युष्टं ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायपानायव्यानायविश्वङ्गोतिर्यच्छ्र ।

सूर्यस्तेधिपतिस्रयादेवतयाङ्गिरस्वदधुवासीद ॥ ५८ ॥

लोकस्युष्ट्रिद्रुस्युणाथोषीदध्रुवात्वम् । इन्द्राग्नीत्वाबृहस्पतिरसिन्येनानवसीपदन् ॥ ५९ ॥

का० विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेतिः । यजमानकृतां पथां विश्वज्योतिषं ततोयोपहिताया विश्वज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः ।
सूर्यदेवत्यं यजुः शकरी च्छन्दः । परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते तत्राधिपतिः पालक इति विशेषः अन्वहात्वा-
तम् (१४, १४) ॥ ५९ ॥

का० दक्षिणाऽसाभ्यख्यगरद्विमात्रादधि लोकमृणाः पूर्ववत् । आत्मनो दक्षिणादभ्येकीणादपरस्मां दिशरद्विमात्रादधिपद्या-
लोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवक्त्रिकामृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽपि द्वादशे व्याख्याताः (१२, १४—५६) ॥ ६१-
का० प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णोऽख्यमाद्यसे शर्करे सऽस्यष्टे छिद्रे प्रोथदश्च इत्युत्तरां विकर्णीम् । पञ्चमीं चितिं पुरीषेण
पूर्ववत् प्रच्छाद्य शर्करामयौ परस्परसंज्ञके सच्छिद्रे विकर्णोऽख्यमाद्यसासञ्ज्ञे द्वे इष्टके उपधेये । तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यन्कुरेखा-
मध्ये प्रोथदश्च इति विकर्णीष्टकामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृष्टांशेयो त्रिष्टुप् । मध्यमानोऽग्निः कथ्यते । यदा यस्मिन्काले

ता चस्य खददो हसस्त्रो मऽश्रीणन्तिष्टत्रयः । जन्मन्देवानां विशिस्त्रिव्यारोचनेदिवः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीष्टघन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः । रथी तस्रथीनां वाजानां सत्यतिस्पतिम् ॥ ६१ ॥

प्रोथदस्त्रो नयवसे विध्यन्यदा मऽस्रं वरणाद्वा स्यात् । आदस्यवातो अनुवातिशोचिरवस्त्रतेव्रजनङ्कुष्यमसि ॥ ६२ ॥

महः मँहतः संवरणात् संवियतेऽस्मिन्नस्मिरिति संवरणमरणि काष्ठं तस्मात् व्यस्यात् क्वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति
शब्दायते प्रोथतः शब्दार्थः इतश्च लोपः परस्मैपदेऽस्मिन्ति तिप इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अखी न । न इत्रार्थे अश्नइव यथा यवसे
अविथन् ववसं वासं भचिगिथन्नश्चः प्रोथति । आत् अस्मन्ननन्तरं वक्त्रिज्वलनयस्यानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरगुवाति अग्निमगुलश्च
प्रसरति वायुग्नीः सख्यादिति भावः । कौटुयो वायुः शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः । अग्नेः सन्दीपनः शोचिरिति ज्वलनामसु पठि-

२—१७, १२, २५ ।

१—१७, १२, २५ ।

तम् । यद्वास्य शोचिर्ज्वालामगुलस्य वातो वाति । अर्धेति निपातोऽर्थः । अथ वातेनाग्नी ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः ब्रजनं ब्रजत्वञ्चेति ब्रजनं गमनस्थानं कृष्णमसि श्यामं भवति कृष्णवर्णा इताशन इत्युक्तेः । अति निपातः पादप्ररणः । श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परीचत्वान्नस्य । अथैतस्य ब्रजनं कृष्णं भवतीति श्रुतेः । अविष्यद्वित्यत्तिकर्मसु पठितम् ॥ ६२ ॥

का० आयोश्चेति स्वयमाह्वयम् । आयोरिति कश्चिद्काइयेन विकर्णोद्विचिषां स्वयमाह्वयसुपदधातौत्वर्थः ॥ आयोः परमेष्ठोति आयोद्वासदनेसादयास्यवत्स्वायायाः समुद्रस्य हृदये । रक्षीवतीन्मास्वतीमायाद्यान्मास्याष्टयिवीमोर्वन्तरिचम् ॥ ६३

परमेष्ठौत्वासादयतुदिवस्पृष्टेव्यचस्वतीस्यस्वतीन्दिवच्छदिवन्दृष्टदिवस्माद्द्विषीः । विश्वस्वैप्राणायापानाय

व्यानयोदानायप्रतिष्ठायैचरिचाय । सूर्यस्त्वाभिपातुमह्यास्वस्थाच्छर्हिप्राशन्तमेनतया

देवतयाङ्गिरस्वदधुवेषीदतम् ॥ ६४ ॥

हे यजुषी स्वयमाह्वयादेवत्ये आयं ब्राह्मणिकं द्वितीयमाकृतिच्छन्दः । हे स्वयमाह्वये आयोः आदित्यस्य सदने स्थाने तां त्वा तां सादयामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः । कौहयसायोः अवतः जगत्यालयितुः दौघ्यमानस्य वा । तथा समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो हव्या जगदाद्रिर्जिर्वन् समुद्र उच्यते । किञ्चिन्ते सदने ह्यायावामाश्रयभूते हृदये प्रधान-

१—निष० १, १०, ६ ।

२—५, ७, ३, १, २ ।

३—निष० २, ५, ६ ।

४—१०, १२, २५ ।

मृते । कीदृशीं त्वां रश्मिवतीं किरणयुतामस एव भास्वतीं शोभमानां । तां काम्भ्या त्वं त्वां द्युलोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवी
 माभासि चक् विस्तीर्णमन्तरिचं चाभासि । रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६२ ॥ ॥ व्याख्यातम् ॥ ६३ ॥

का० तिष्ठन्नालं प्रोचति हिरण्यशकलसहस्रेण शते हेहे प्रकरोति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । इष्टकाचितं सपञ्चपुच्छमग्निं
 पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतीत्यर्थः ॥ पञ्चान्नेयानि यजूंषि । हे अग्ने सहस्रस्येष्टकानां प्रमा
 प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा, प्रतिनिधिरसि । सहस्रस्योद्भानं तुलासि । साहस्रः सहस्राहोऽसि । सहस्रायानलफलेनास्यै
 त्वा त्वां प्रोचामि ॥ ६५ ॥ श्रीमन्महीधरव्रते वेददीपे मनोरमे । अस्मिन् पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

सहस्रस्यप्रमासिसहस्रस्यप्रतिमासिसहस्रस्योन्मासिसहस्रस्येष्टकायत्वा ॥ ६५ ॥

॥ इति माथ्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

नमस्तेरुद्रमन्यवउतोतद्रुप्रवेनमः ! वाङ्मथ्यामर्तुकेनमः ॥ १ ॥

पञ्चदशे अध्याये चवनमन्वान् समाय षोडशे शतरुद्रियाख्यहीमन्वा उच्यन्ते ॥ का० शतरुद्रियहीम उत्तरपञ्चस्यापरस्याऽ
 सत्त्वां परिश्रिखर्कपणैर्नाककाष्ठेन यातयन् सन्ततं जर्तिलमिथ्यान् गविधुकासङ्गूनजाचौरमेके तिष्ठन्नुद्रङ्गमस्तुइत्यध्यायेन चाबु-
 वाकान्ते स्वाचाकारो जातुमाने पञ्चान्ते च नाभिमाने प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो सुखमाते प्रतिलोभं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु
 नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ अर्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणान्तरं शतरुद्रियसज्जो हीमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह ।
 १—१४,१२ ; १५,५८ । २—१०,१२,२० । ३—१५,१५ ।

तनोति विस्वारयनि गिरिशन्तः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ श्रेष्ठे स्थितो इष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ श्रेष्ठे गिरिशः प्रमत्ति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः श्रम गतौ भजने शब्दे कर्त्तरि क्तः गिरियज्ञासावत्यय गिरियन्तस्यस्यम्बुधिः यकन्धा-
दित्वात्पररूपम् । कौटुम्बा तन्वा शन्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

हे गिरिशन्त त्वं यामिषु वाणं हस्ते विमर्षि धारयसि किं कर्तुंम् अस्त्रवे असु चेपणे तुम्यं तवेप्रत्ययः असितुं यतून् चेमुः
मित्यर्थः । हे गिरिन् गिरौ कौलाग्रे स्थितो भूतानि लायत इति गिरिचः तासिषु यिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किञ्च पुरुषं
पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यं मन्त्रमन्त्रैश्च मा हिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

यामिषुङ्गिरिशन्तहस्तेनिभर्ष्यस्त्रवे । शिवाङ्गिरिचताङ्गुस्त्रमाहिंसीःपुरुषञ्चगत् ॥ ३ ॥

शिवेनवचसात्वागिरिशाच्छावदामसि । यथानसुर्वमिज्जगदयञ्ज् सुमनाअशत् ॥ ४ ॥

गिरौ कौलाग्रे श्रेष्ठे गिरिशः हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन सुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः
प्राथंयामहे । अच्छामिरामु मिति शाकपूष्णिः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । इदन्तो मसि । किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं
सर्वमिदं सर्वमेव जगत् अङ्गमं नराः पञ्चादि यथा येन प्रकारेण अयच्छं नौरोगं सुमनाः शोभनमनस्तं च असत् भवति तथा कुर्वति
शेषः । सुमनाःशब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्द्विषेष्णत्वात् । असदित्यत्र लेटोऽडाटावित्यट् इलोपः ॥ ४ ॥

बद्धो मामश्ववीचत् अश्विवस्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिकं भवत्येवेत्यर्थः । कौटुम्बा अश्विवक्ता अश्विकवदनश्रीशः
प्रथमः सर्वेषां सुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः देवैभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः क्षरणेनैव रोगनाशाङ्गिषक्तम् । एवं परोचसुक्ता

प्रत्यक्षमाह हे बद्र सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव परान्निप अस्मभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वां सर्वानहीन
संप्रव्याघ्रादीन्जन्मभयन् विनाशयन् । कौहश्रीर्थातुधान्यः अधराचीः अधरेऽधीदेशेऽञ्चति ता अधराच्यः ताः अधोऽधीगमनशीलाः ।
चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षिपो सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

आदित्यरूपेण बद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो बद्रो रविरूपः च पुनर्ये बद्रा एतमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु त्रिताः किरणरूपेण
सहस्रयोऽसङ्ख्याः एषां हेङ्ः क्रोधमसदपराधजं वयमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्व्यः । हेङ इति क्रोधनाम । अभिसर्व-

अद्भ्योचदधिवक्त्रामथमोदैव्योभिषक् । अहौञ्चसर्वाञ्जन्मयन्त्वर्वाञ्चयातुधान्योधराचीः परासुव ॥ ५ ॥

असौयस्ताचो अरुणउतबभुः सुमङ्गलः । येचैनंरुद्राअभितोदिक्षुशितासुहस्रयोवैषां हेङ्ईमहे ॥ ६ ॥

असौयोवसर्पतिनीलश्रीवोविलोहितः । उतैनगोपाचदथनदथनुदहार्यः सहोऽवडयतिनः ॥ ७ ॥

तसोरिति द्वितीया । कौहश्रीऽसौ ताम्नः उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि च बभुः पिङ्गलवर्षोऽव्यदा । सुम-
ङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

१-पिष०१,१३,१ ।

शोऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमथौ कुर्वन्विरन्तरं गच्छति । एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदीतसंस्कारहीनाः अह-
न्यपस्मन्ति । उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः मय्योदनेत्यादिना उदकस्योदादेशः जलहारिण्यो योषितोऽथे नमदथन. प्रश्यन्ति ।

की०प०. श्री०श्री०. नि०श०भा०उ०न नीला

॥ २० ॥
॥ २१ ॥
॥ २२ ॥
॥ २३ ॥
॥ २४ ॥
॥ २५ ॥
॥ २६ ॥
॥ २७ ॥
॥ २८ ॥
॥ २९ ॥
॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥
॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥
॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥
॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥
॥ ४९ ॥
॥ ५० ॥
॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥
॥ ५३ ॥
॥ ५४ ॥
॥ ५५ ॥
॥ ५६ ॥
॥ ५७ ॥
॥ ५८ ॥
॥ ५९ ॥
॥ ६० ॥
॥ ६१ ॥
॥ ६२ ॥
॥ ६३ ॥
॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥
॥ ६६ ॥
॥ ६७ ॥
॥ ६८ ॥
॥ ६९ ॥
॥ ७० ॥
॥ ७१ ॥
॥ ७२ ॥
॥ ७३ ॥
॥ ७४ ॥
॥ ७५ ॥
॥ ७६ ॥
॥ ७७ ॥
॥ ७८ ॥
॥ ७९ ॥
॥ ८० ॥
॥ ८१ ॥
॥ ८२ ॥
॥ ८३ ॥
॥ ८४ ॥
॥ ८५ ॥
॥ ८६ ॥
॥ ८७ ॥
॥ ८८ ॥
॥ ८९ ॥
॥ ९० ॥
॥ ९१ ॥
॥ ९२ ॥
॥ ९३ ॥
॥ ९४ ॥
॥ ९५ ॥
॥ ९६ ॥
॥ ९७ ॥
॥ ९८ ॥
॥ ९९ ॥
॥ १०० ॥

यीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठइव लस्यः । विलोहितः विशेषेण रक्तः । स रदो दृष्टः सर्वोऽस्मान्मृदयति सुखयतु अक्षौ मण्डलवर्ती बद्रएव तपतीति ज्ञातः सुखं करोलित्यर्थः ॥ ७ ॥

नीलगीवाय नीलकण्ठाय बद्राय नमोऽस्तु नमस्तारो भवतु । कौट्याय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रलक्ष्मिणि । मीढुषे मीढान् तस्मै मिहि रेचने दाद्यान्सद्धान्मीढुषेति क्तसन्तो निपातः भेक्ते वृष्टिकर्त्तृ पञ्चन्यरूपपरित्यर्थः वरुणाय वा । अथो अपि चास्य बद्रस्य ये सत्वानः प्राणिनो ऋत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्तारमकरं करोमि क्वञ्कतौ शप् लङ्ङि उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

नमोऽस्तु नीलगीवायसहस्राक्षायमीढुषे । अथोयेत्रस्यसत्वानो हन्तेभ्योकारन्त्रमः ॥ ८ ॥

प्रमुञ्चघन्वनस्त्वमुभयोरालोर्ज्याम् । याञ्चतेहस्तइप्रवःपराताभगवोवप ॥ ९ ॥

विज्यन्धनुःकपर्दिनोविशल्योवाणवाश् ॥ १० ॥

हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तौति भगवान् । मतुवसो वः सम्बुद्धौ कृत्सीति बलम् । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य ययसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययीशैव षष्ठां भग इतौरणेत्युक्तेः । हे भगवन्धन्वनः धनुष उभयोरालोर्ज्याः इयोः कोटयोः स्थितां ज्यां मीर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरी-
कृत याञ्च ते तव हस्ते इषवः वाणाः ता इषूः परावप पराचिप ॥ ९ ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तौति कपर्दी बद्रस्यस्य धनुः विज्यं मीर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत् । उतापि वाणवान् वाणा अस्मिन्सन्तीति वाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु वाणाप्रगतो कोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रवाणोऽस्तु । अस्य बद्रस्य या

इधवः ता अनेशन् नश्यन्तु णश अदर्शने नशेरत एत्वम् अङ्घि वेत्येत्वम् पुषादित्वाच्चेरुङ् । अस्य रुद्रस्य निषङ्घिधः निषजातइति निषङ्घः खङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्घिधः कोशः स आशुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान्प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥१०॥ अतिशयेन मीढाकौटुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति भसङ्ज्ञायां वसोः समसारणम् षत्वष्टुत्वे हे मीढुष्टम सेक्तृ तम ववर्षु क ते तव हसो या धनुः हेतिः धनरूपमायुधं बभूव अस्ति एकं ते पदं पादप्रणय । तथा धनरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिरियुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः । कौटुष्ट्या तथा अयस्त्रया नास्ति यस्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रव- कारिण्य वा ॥ ११ ॥

याते हेति मीढुष्टम हसो बभूव ते धनुः । तथा स्मान्निष्ठु तस्त्वमयस्त्रयापरिभुज ॥ ११ ॥

परिते धन्वने हेति रस्मान्प्रवृणक्तु विश्वतः । अथोयद्भुधिस्तवारे च स्मान्निधेहितम् ॥ १२ ॥

अवतत्यधनुङ्घ्स हस्त्रा च श्रतेषु धे । निशीत्यंशत्यानां मुखाशिवोनः सुमनाभव ॥ १३ ॥

हे रुद्र ते तव धन्वने हेतिः धनुः सस्त्वन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिहृणक्तु त्यजतु मा हन्वित्यर्थः । दृष्टौ वर्जने रुधादि-
लात् अन् । अथो अपि च यस्तव द्रुधिस्तमस्त्रकाशात् श्वारे दूरे निधेहि अस्मसौ दूरे स्थापय ॥ १२ ॥

सहस्रमचीषि वस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्त्रास्य हे श्रतेषु धे त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव ऋतु-

ष्टहविल्लर्धः । किं कृत्वा धनुर्वचतल्य अपक्याकं कृत्वा कृत्वागं सुखा सुखानि वाचकलायाणि निशीयं शीर्षानि कृत्वा शु हिंसायाम्
 समासेऽनन्तपूर्वे ऋ ख्यप् कृत इशातोः ॥ १३ ॥

हे इदं ते तवायुधाय नमोऽस्तु वाचाय नतितरस्तु । कीदृशाय चनातताय धनुश्चनारोपिताय । इच्छावे धर्षणयोवायः । इच्छेः
 ऋ प्रत्ययः । रिपून् इच्छुं प्रगल्भाय । उतापि च ते तवोभाष्यां वाङ्म्यां नमः । तत्र धन्वने धनुर्धेऽपि नमोऽस्तु, तस्यापि विशेषणम्,
 चनातताय चवतारितनीर्वीकाय ॥ १४ ॥

नमस्तवायुधायावातातायधृषणवे । उभाभ्यामुततेनमोवाङ्म्यान्त्वयधन्वने ॥ १४ ॥

मानोमहान्तमुतमानोर्धर्भकस्यानउच्चन्तमुतमानउच्चितम् ।

मानोवधीःपितरस्मीतमातरस्मानःप्रियास्तन्वोषद्रौरिप्रः ॥ १५ ॥

हे इदं नोऽस्माकं महान्तं इच्छुं शुभपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकसुसुत
 सिद्ध्यां तवर्षं मा वधीः उतापि नोऽस्माकसुचितं सित्तं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं जनकं मा वधीः उतापि नो मातरं
 जननीं मा वधीः महान्तमिच्छनेन सिद्धयोर्मीतापितोः पुनरादानमादरायम् । नोऽस्माकं प्रियाः वक्षभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्र-
 ॥ १५ ॥

मानसोकेतयेमान्नाथुषिसानोगोषुमानोच्छेषुरीरिषः । मानोवीरान्बुद्भामिनो

वधौर्द्विष्मन्तस्त्रदमित्वाहवामहे ॥ १६ ॥

नमोहरण्यमाहवेसेनान्येदिशाञ्चपतयेनमोनमोद्वेभ्योहरिकेशेभ्यःपशूनाभ्यतयेनमोनमःशष्पिञ्जरायत्विषीमते

पथीनाभ्यतयेनमोनमोहरिकेशायोपवीतिनेपुष्टानाभ्यतयेनमः ॥ १७ ॥

नमोवभ्लुशायव्याधिनेनानाभ्यतयेनमोनमोभवस्यहेतैर्जगताभ्यतयेनमोनमोबुद्रायाततायिनेक्षेत्राणाभ्यतये

जमोनमःसूतायाहन्यैवनानाभ्यतयेनमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्थपतयेष्टज्ञाणाम्यतयेनमो नमो भुवन्तयेवारिवस्कुतायोषधीनाम्यतयेनमो नमो सन्त्रिषोत्राणि जायक-

क्षाणाम्यतयेनमो नमो लघ्वैर्घोषायाक्रन्दयतेपत्नीनाम्यतयेनमः ॥ १६ ॥

नमः दारस्त्रायतयाधवते सत्वनाम्यतयेनमो नमस्सहमानाय निव्याधिनमाव्याधिनोनाम्यतयेनमो नमो निषङ्गियोककु

भायस्तेनानाम्यतयेनमो नमो निचेरेपेरिचरायारखानाम्यतयेनमः ॥ २० ॥

नमो वज्र्वतेपरिवज्र्वतेस्तानूनाम्यतयेनमो नमो निषङ्गिण्डुषु धिमतेतस्कराणाम्यतयेनमो नमः सुकायिष्व्योत्रिषाः

सद्यो मृषणताम्यतयेनमो नमो सिमड्योनताञ्चरङ्गो विक्रान्तानाम्यतयेनमः ॥ २१ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रौरिषः मा हिंसीः न आयुषि जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा रौरिषः नोऽ
 खेषु तुरगेषु मा रौरिषः विभक्तिव्यथयो वा तोकं तनयमायुर्ग्राह्यान्मा हिंसीः । भामिः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं
 वीरान् शयान्मा बधीः । क उपकार इति चेत् हविष्मत्तः इवियुक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवामह यागायाह्वयाम
 त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यवाहव इत्युत्तरं द्रापे इति^(१०) ऋत्तयत्तं सर्वाणि यजुषि । तत्र नमो हिरण्यवाहव इत्यादीनां धनुष्कृद्वाश्व वो
 नम इत्यन्तानां^(१६) चत्वारिंशदधिकद्विमतसङ्ख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णरिं^(१६) मन्धि
 वायुसूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः ॥ छन्दसि तु । चतुरचरं दैवो हृहो पञ्चाचरं दैवो पङ्क्तिः षडचरं यजुर्गायत्रो सप्ताच
 यजुर्हविष्णक् अष्टाचरं यजुरयष्टुप् नवाचरं यजुर्हृहती दशाचरं यजुःपङ्क्तिः एकादशाचरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाचरं यजुर्जगतां
 चतुर्दशाचरं सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति । एतान्येवात्र छन्दसि ॥ तद्रुद्रमध्ये केचनोभयतीनमस्काराः । पदद्वयात्पूर्वमेव
 पदोच्चारणाल्पशास्त्रं नमःपदं येषां ते उभयतीनमस्काराः हिरण्यवाह्वे इत्यादि खपतिभ्यश्च नमः^(२८) इत्यन्ताः । ततोऽन्यतरतीनमस्कारा
 अन्यतरत आदावेव यजुर्हृहयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि^(२८) प्रच्छिदते चेत्यन्ताः^(१६) इयुमङ्गा इत्यादि^(२९) खपतिभ्यश्च
 इत्यन्ताः^(२८) प्रताप्ताः व इति युष्मच्छन्दयोगात् । इयुमङ्गा इति^(१६) उभयतीनमस्काराः शान्ततमाः अन्यतरतीनमस्कारा घोर्त्विः ॥
 तेषां मन्वाणामर्थं उच्यते एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वोर्यस्य स हिरण्यवाहुः स च येन
 नयतीति संनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वोर्यस्य स हिरण्यवाहुः स च येन
 हिरिकेशोभ्यो हृवेभ्यो हवस्वरूपरुद्रेभ्यो नमः ॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पणरूपा येषां ते
 दृष्टं तद्वत्पिस्वराय पीतरुक्त्वर्णां गृत्विणोपस्कान्तयः । त्विहिरिर्निर्मिन्मृगान्तिन् क्लिोऽपान् संविभानां त्विणगन्तव्य जीर्षः । ३३.

याय रुद्राय नमः ॥ पथीनां मार्गिणां पालकाय नमः पथिशब्दे मार्गवाची उत्तरदक्षिणद्वितीयया मार्गाः श्रुतावुक्ताः ॥ हरि-
केयाय नीलवर्चकेयाय अरारुद्वितीयोपवीतिने मङ्गलार्थयज्ञीपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्वानीं नराणां पतये

स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

बभ्रुयः कपिलवर्षः यद्वा विभर्त्सि रुद्रमिति बभ्रुर्दुर्षभस्त्विति शीते स बभ्रुयः । विध्यति यन्नूनिति व्याधी तस्मै
रुद्राय नमः ॥ यवानां पालकाय नमः ॥ भवस्य संसारस्य हेतौ आयुधाय संसारनिवर्त्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां
पालकाय रुद्राय नमः ॥ ज्ञाततेन विस्मृतेन धनुषा सप्त एति गच्छति ज्ञाततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥ चेन्नाणां
देवानां पालकाय नमः ॥ न इन्तीतगृह्णितस्तस्मै प्रहृन्ते सुताय सारथये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिनं हन्ति ।
वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

रोहितो सोहितवर्णः स्वपतिष्यंहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः ॥ हृद्याणां पालकाय नमः ॥ सुवं तनोतीति सुवन्ति
भूमच्छत्रविस्तारकः । वरिवी धनं करोतीति वरिवच्छत्रं स एव वारिवच्छत्रतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥ शोषधीनां
स्वार्थारक्षानां पालकाय नमः । आसोचनकुशलो मन्वी वथिगेव वाञ्छिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः । वनगता गुल्मावीर-
धादयः कचास्त्रिणां पालकाय नमः । उच्चैर्घीनी अतिर्यस्य स उच्चैर्घीषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् बुद्धे महाशब्दाय
रिपुर्देकाय नमः । पत्नीनां वेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको रथी गजवाखास्त्रयः पञ्च पदातयः । एष
वेनाविशेषोऽयं पत्नित्वभिधीयत इति व्यासीक्तैः ॥ १८ ॥

कर्त्तुं समप्रभायतं विस्मृतम्, पथीर्द्वयुः यस्य स कर्त्तव्यतस्तस्य भावः कर्त्तव्यतता तथा आकर्षपूर्वधनुष्टेन धावते युष्मि
श्रीत्रं गच्छते रुद्राय नमः श्रीम्रगतौ सरतेर्धांवादेशः तस्मिपच्छान्दसः यद्वा कर्त्तव्यः सर्वं कायो जाभो यस्य स कर्त्तव्यतस्तस्य

१-म०शा० १, १८८ ।

भावः कृत्वायता तथा धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेषु लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सलनशब्दः प्राचि-
वाचो सलानः सालिकाः शरणागताः प्राचिनस्त्रेषां पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां विव्यति हन्ति
शत्रून्नििति निव्याधी तस्मै नमः ॥ ध्या समन्ताहियन्तीताव्याधिन्यः शूरयेनास्त्रासां पालकाय नमः ॥ निषङ्गः खड्गः सोऽस्या
स्तीति निषङ्गी ककुभो महान् तस्मै बद्राय नमः । ककुभ इति महन्नामसु पठितम् १ ॥ सोना गुप्तचोरास्त्रेषां पालकाय नमः
अपहारदुष्ट्या निरन्तरं वरतीति निषेकः परित श्रापणवाटिकादौ हरिष्क्या वरतीति परिचर तस्मै नमः ॥ अरस्थानां वनानां
पतये नमः ॥ बद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा बद्रस्य जगदालकलाञ्छोरादयो बद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्त्रीनादियरीरे
जीवेश्वररूपेण बद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्त्रीनादियब्दवाचं तदीश्वरबद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं चन्द्रस्य
लक्षकम् किं बहुना श्वाश्राभंविषयया मन्त्रेषु सौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

१—निष० ३, २, १८ ।

वसति प्रतारयति वसन् परि सर्वतो वसति परिवसन् तस्मै नमः । स्वामिन श्रामो भूला व्यवहारे कुत्रचित्तदीयं धनमपगन्हुते
तत्रवसन्तम् सर्वव्यवहारे धनापहवः परिवसन्तम् ॥ गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ रुहे स्वातादिना इव्यहर्तारः । स्त्रीया एवाहर्निशम-
प्राता हर्तारिण । पूर्वं स्त्रोनाः उत्तरे स्थायवः तेषां पतये नमः ॥ निषङ्गः खड्गो वाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गी इषुधिर्वाणा-
धारीऽस्यास्तीतीषुधिमान तदुभयरूपाय नमः ॥ तस्कराः प्रकटचोरास्त्रेषां पतये नमः ॥ खड्ग इति वज्रनाम २ । रुकेन वज्रैश्च सह
यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः स्कायिणः अतएव शत्रून् हन्तुमिच्छन्ति जिवांसन्तीति जिवांसन्तः हन्तेः सन्नत्वाच्छब्दप्रत्ययः तेष्यो रुद्रेभ्यो
नमः ॥ चेन्नादिषु धान्यापहर्तारो सुष्णत्त्रस्त्रेषां पालकाय नमः ॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ वरन्ति ते
नक्तं वरन्तः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीचीनिर्गतप्राणिघातकास्त्रेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ 'विक्रान्तान्ति छिद्यन्ति ते विक्रान्ताः छिलापहरन्तस्त्रेषां
पतये नमः ॥ २१ ॥

शुक्लीकं गिरोविष्टनमस्यास्तील, षोषीषी उष्णीषिण निःरः प्रावृथ्य शर्मोऽपहर्तुं प्रवृष्टः गिरौ चरति गिरिवरः अश्वत्थानो वस्त्राः
आपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानवारी तदुमशरूपाय रुद्राय नमः ॥ कुं भूमिं चैव लक्ष्मीदिरूपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुल, द्याः कुलितं लुञ्चन्ति
वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो विद्यन्ते येषां ते इषुमन्तः जनान्भौषधितुं वाणधारिणस्तेभ्यो नमः ॥ धन्वना धनुषा सह यन्ति

नमसुष्णीषिणोगिरिवरायकुलञ्चानाम्पतयेनमोनम इषुमन्तगोधन्वायिथ्यश्वोनमोनम आतन्वनेभ्यः प्रति

दधानेभ्यश्चवोनमोनम आयच्छङ्गोत्सङ्गाश्वोनमः ॥ २२ ॥

विष्टजान्ति विष्टजान्ति विष्टजान्ति विष्टजान्ति विष्टजान्ति विष्टजान्ति विष्टजान्ति विष्टजान्ति विष्टजान्ति विष्टजान्ति विष्टजान्ति

उष्णीषावङ्गाश्वोनमः ॥ २३ ॥

वन्वादिनः हे शैट्टा धनुर्धारिभ्यो वो शुषभ्यं नमः । चकारो मन्वभेदज्ञापनार्थः एवमथेऽपि । आतन्वत्कारोपयन्ति ज्यां धनुषी-
प्रतिदधते सन्धते वाणं धनुषीति सन्धानास्तीभ्यो वो शुषभ्यं नमः ॥ आयच्छत्याकर्षन्ति धनुषि ते
अस्थान्ति चिपन्ति वाणानिलस्यन्तस्तीभ्यो नमः । असु चिपणे दिवादिः ॥ २२ ॥
आयच्छन्तः तेभ्यो नमः ॥ अस्थान्ति चिपन्ति वाणानिरश्चिन्ति विष्टजन्तः तेभ्यो नमः ॥ विष्टजान्ति ताडयन्ति शत्रू निति विष्टजन्तस्तीभ्यो वो नमः सुप्तस्य वाणस्य
विष्टजान्ति विष्टजान्ति वाणानिरश्चिन्ति विष्टजन्तः तेभ्यो नमः ॥

